

151. évfolyam (2017) | 3. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

Voitech Dangl, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István,
Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Olvasószerkesztő:
Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

KONFERENCIA GRÓF DESSEWFFY EMIL HALÁLÁNAK 150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

<i>Vaderna Gábor</i> : Dessewffyék. A konzervativizmus három útja.....	481
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Gróf Dessewffy Emil az 1843–44. évi országgyűlésen.....	499
<i>Velkey Ferenc</i> : Egy reformkori baráti-politikai szövetség és próbája: Széchenyi István és Dessewffy Emil.....	513
<i>Szilágyi Márton</i> : Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése	537
<i>Deák Ágnes</i> : Dessewffy Emil újfajta közvetítő szerepben – 1860–1861.....	549

TANULMÁNYOK

<i>Molnár Péter</i> : A magyar jobbágyság eredete Kézai Simon szerint: az értelmezés lehetőségei és zsákutcai I. rész.....	575
<i>Gyöngyössi Márton</i> : II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a moneta nova.....	607
<i>Bartha Ákos</i> : A fajvédő párttól a nemzeti radikalizmusig. Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között II. rész.....	645

KRÓNIKA

<i>Kádár Zsófia</i> : Sokoldalú szolgálattelvők. Kora újkori testvérületek Közép-Európában – Multifunktionale Dienstleister Frühneuzeitliche Bruderschaften in Zentraleuropa. Konferenciabeszámoló. Salzburg, 2017. február 23–25.	677
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Sudár Balázs et al. (szerk.): Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés (<i>Perényi Károly</i>).....	685
<i>Béli Gábor</i> : Városi szokásjog az Ars Notaria alapján (<i>Domaniczky Endre</i>).....	688

<i>Stanisław A. Sroka</i> : A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal (<i>Szokola László</i>)	689
Tóth Gergely (szerk.): Clio Inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról (<i>Bobay Orsolya</i>)	692
<i>Kövári László</i> : Erdély 1848–1849-ben (<i>Németh György</i>)	695
<i>Hatos Pál</i> : Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete (<i>Turbucz Dávid</i>)	698
Feitl István (szerk.): Parlamenti választási kampányok Magyarországon (<i>Székely Tamás</i>)	701
<i>Slachta Krisztina</i> : Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990 (<i>Bánkuti Gábor</i>)	704

DESSEWFFYEK

A konzervativizmus három útja*

Gróf Dessewffy József (1771–1843) irodalmi pályájáról írott monográfiámat egy kérdéssel zártam: vajon mennyire következett a gróf korábbi pályájának könyvemben vázolt útjából, hogy életének egyik utolsó gesztusa az aulikus konzervatívokkal való rokonszenvérről árulkodik?¹ Történt ugyanis, hogy Dessewffy legidősebb fia, gróf Dessewffy Aurél (1808–1842) halála után és néhány héttel saját halála előtt 1843 áprilisában Bécsbe látogatott, ahol többek között járt József nádornál, Lajos főhercegnél, Metternich hercegnél, Kolowrat grófnál, sőt még az uralkodó, V. Ferdinánd is fogadta. Miként feleségének egyik utolsó levelében beszámolt róla, Metternich herceg Aurélt igen meleg szavakkal méltatta: „Istenben boldogult Aurél fiunkról megindulva azt mondotta hg. Metternich, hogy őt Bécsben föllépte óta vizsgálatinak tárgyává tevő, és bár még akkor ki nem forrt volt, azonnal jóslotta benne a nagy dolgokra született embert, kiben mind együtt összeközpontosított, mi egy nagy statusemberhez megkívántatik. Az ő veszte – úgymond – valódi veszteség az egész monarchiára nézve, mert neki azon ész adta az Isten, mely teremti, csinálja és igazgatja a korszellemet. Még – úgymond – nem ismert embert, kivel inkább sympathisált volna, gondolkozása és érzése, módjában. Bizonyosak lehetünk – ezt tevő hozzá – hogy egész nemzetségünk a legigazabb barátot fogja benne tapasztalni.”² Mindebben persze nem is annyira az a meglepő, hogy Aurél vagy e beszélgetésen szintúgy jelen lévő kisebbik fiú, gróf Dessewffy Emil (1814–1866)³ megtetszett Metternichnek, hiszen jó kapcsolatuk

* A Konferencia gróf Dessewffy Emil halálának 150. évfordulója alkalmából című fejezetben megjelenő tanulmányok Budapesten az MTA Történettudományi Intézetében 2016. október 18-án elhangzott előadások átdolgozott változatai.

¹ *Vaderna Gábor*: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében. Bp. 2013. 347–350.

² Gróf Dessewffy József Gróf Dessewffy Józsefnének. 1843. ápr. 5. In: Gróf Dessewffy József levelei. 1812–1843. S. a. r. és jegyz. Ferenczy József. Bp. 1888. 312.

³ Itt említem meg, hogy a Dessewffy-testvérek négyen voltak, Emilnek volt még egy bátyja, Marcell (1810–1886) és egy nővére, Virginia (1807–1856) is. Mivel ők nem voltak közéleti szereplők, e tanulmányban róluk nem esik szó. A családi viszonyokhoz és a Dessewffy-gyerekek pályájához (részletes szakirodalmi ismertetővel) lásd *Vaderna Gábor*: Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében. *Sic Itur ad Astra* 59. (2009) 117–148.; *Vaderna G.*: Élet és irodalom i. m. 59–101.

ma már közismert. (Az apa talán nem is értesült róla, ám mi tudjuk, hogy Aurél már 1839-ben memorandumban foglalta össze egy lehetséges konzervatív politika vázlatát Metternich számára.⁴) Inkább az a meglepő, hogy az apa egyáltalán ellátogatott az udvarba, s ott még fogadták is. Annyi év állhatatos kritika után, mely az udvar politikája ellen irányult, az ötszörös diétai követ, aki rendre felszólalt kulturális (például a magyar tudós társaság szükségessége) vagy gazdasági sérelmek ügyében⁵ (az első devalváció idején a magyar sérelmek talán legaktívabb szószólója volt ő), az a Dessewffy, akit Bécsben olyan veszélyes alaknak tartottak, hogy évtizedeken át francia nyelvű családi levelezését is rendre felbontották;⁶ az a Dessewffy, aki ugyan nem keveredett bele a jakobinus összeesküvésbe (éppen itáliai tanulmányúton járt akkoriban, talán ezért úszhatta meg), de aki feltűnően jó kapcsolatot ápolt egykori jakobinusokkal és szabadkőművesekkel – ez a Dessewffy meghatódik, hogy uralkodója elé járulhat.

Hogyan történhetett ez? Erre a kérdésre létezik a magyar historiográfiában egy olyan válasz, miszerint Dessewffy József a *Hitel*-vitáig egy derék ellenzéki hazafi volt, ám az 1830-as években valami megváltozott körülötte, s gróf Széchenyi István és a liberális reformellenzék ellen fordult. Abban persze eltérnek az ezzel kapcsolatos elbeszélések, hogy miért állt át: ez szükségszerűen következett a sérelmi politika kimerüléséből, vagy pedig Dessewffy ténylegesen elárulta ifjúkora eszméit?⁷ Folytonosság vagy fordulat ismert kérdése merülhet itt fel. Ám nem

⁴ A memorandum részletei eredetileg megjelentek *Aurel Dessewffy*: Fragmente aus einem Aufsatz über den bevorsiehenden ungarischen Landstag. In: Aus den Papieren des Grafen Aurel Dessewffy gesammelt und herausgegeben durch einige seiner Freunde und Gleichgesinnte. Erster Band. Vermischte Aufsätze und Bruchstücke aus Briefen 1835–1842. Pesth 1843. 71–86. Magyarul lásd *Dessewffy Aurél*: Elmélkedés a megnyíló országgyűlés felől. In: Gróf Dessewffy Aurél összes művei. S. a. r., életrajzzal és jegyzetekkel ellátta Ferenczy József. Bp. 1887. 201–212. (E szövegközlések nem említik a szöveg eredeti műfaját, s minden bizonnyal az erre utaló nyomokat törölte az első kiadója – aki feltehetően Dessewffy Emil volt.) Értelmezéséhez lásd *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp. 1982. 9–24; *Dénes Iván Zoltán*: Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Bp. 1989. 31–36.

⁵ Ehhez lásd Wertheimer Ede kis könyvecskéjét. *Wertheimer Ede*: Az 1811/12-iki magyar országgyűlés. Bp. 1899. passim. Lásd még Dessewffy József diétai felszólalásának szövegét: Declaratio Comitiss Josephi Dessewffy tempore ablati in Diaeta, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt.), Ms 10.230/ö. Utóbb a *Hitel*-vitában való részvétele is jórészt a devalvációval kapcsolatos sérelmi álláspont ismétlésére épült. Lásd *Gróf Dessewffy József*: A „Hitel” című munka’ Taglalatja. Kassán 1831.

⁶ Ehhez lásd *Takáts Sándor*: A posta a kémrendszer szolgálatában. In: *Uő*: Kémvilág Magyarországon. Bp. 1980. 65., 71–72.

⁷ A probléma persze az, hogy időben lineárisan nem állítható össze egy fabula. Figyelemre méltó, hogy a Dessewffyvel kapcsolatos leírások többnyire a szűzsé variálásával próbálták meg e feszítő ellentmondást feloldani, s Dessewffy különböző arcait helyezték egymás mellé. Lásd például *Toldy Ferenc*: Gróf Dessewffy József. In: *Uő*: Magyar költők élete. Második kötet. Pest 1871. 137–147.; *Uő*: Gyászbeszéd Gróf Dessewffy József felett. In: Toldy Ferenc irodalmi beszédei. Első kötet. Gyász- és emlékbeszédek 1833–1855. Pest 1872. 85–89; *Ferenczy József*: Gróf Dessewffy József életrajza. Bp. 1897.; *Grusz Lipót*: Dessewffy József gróf. Kassa 1917.; Az életrajzi hagyomány értelmezéséhez lásd *Vaderna Gábor*: A nagy

szabad elfeledkezünk arról, hogy a reformot sürgető hazafiak csoportja közel sem volt egységes (s itt nemcsak Széchenyi István vagy Kossuth Lajos vitáira gondolhatunk, hanem arra is, hogy alapvető különbségek már a kezdetektől tagolták a politikai érdekcsoportokat),⁸ s arra is érdemes emlékeztetni, hogy konkrétan Dessewffy esetében is összecsúsznak bizonyos elbeszélések. Dessewffy ugyanis valószínűleg pályájának legaktívabb periódusában, az 1820–30-as évek fordulóján – egyszerre volt tevékeny tagja a Magyar Tudós Társaság alapításának, egyik kidolgozója a Széchenyi-féle kaszinó első alapszabályának, a cenzúra eltörlésének híve (erről hamarosan lesz még szó), s mindezekkel szemben Széchenyi konzervatív ellenlábasa és az ún. Conversations-lexikoni pörben a Bajza József körül csoportosuló fiatal irodalmárok gúnyos megjegyzéseinek céltáblája.⁹ A továbbiakban – nem feledvén ugyan e diskurzusok összetettségét, mégis vállalva a helyzet leegyszerűsítésének veszélyeit – a három Dessewffy, apa és két fia egymás mellé helyezésével a konzervativizmus három modelljét fogom bemutatni. Az elkövetkezendő elemzés nyomán talán megérthetővé válik a Dessewffyak politikájának váltása, s ezen keresztül a magyar konzervatív gondolkodás útja a reformkorban.

A konzervativizmus fogalmát nem egyszerű meghatározni. E megnevezéssel ugyanis egyaránt illelhetünk politikai ideológiát, beszédmódot (nyelvet, szótárat, diskurzust), illetve egyfajta sajátos viszonyulást a világhoz. Természetesen akad közös pont e megközelítésekben: eszerint a nemzet intézményeit évszázadok tapasztalata csiszolta arra a formára, amiként előttünk állnak, miként a politikai tudás is tapasztalat gyümölcse. Voltaképpen az eltelt idő maga mutatja meg, sőt garantálja ezen intézmények hatékonyságát, s a konzervativizmus hívei ezért is gyanakodnak, ha világuk túl gyorsan változik (például – mint az közismert – a konzervatívok forradalomellenesek),¹⁰ vagy ha e változások kiszámíthatatlanul következnek be.¹¹ Talán ismeretelméletileg ragadható meg a leginkább a kon-

másik: gróf Dessewffy József. Egy életpálya kutatási lehetőségei. Korall 44. (2011) 102–122.; *Vaderna G.*: Élet és irodalom i. m. 33–58.

⁸ Ehhez a legjobb összefoglaló Kecskeméti Károlyé, aki szerint a baloldal fölénye és egysége csupán „optikai csalódás”. Lásd *Kecskeméti Károly*: Magyar liberalizmus. 1790–1848. Bp. 2008.

⁹ E vitasorozat összefonódó történetzámainak elemzéséhez lásd *Vaderna G.*: Élet és irodalom i. m. 209–345.

¹⁰ A legismertebb persze Edmund Burke könyve a francia forradalomról (*Reflections on the Revolution in France*, 1790) és ennek Friedrich Gentz német fordítása (1794) nyomán kibontakozó hatástörténete. Erről lásd *Kontler László*: Felvilágosodás és konzervativizmus. Edmund Burke Németországban. *Világosság* 33. (1992) 12. sz. 901–913.; *László Kontler*: Superstition, Enthusiasm and Propagandism. *Burke and Gentz on the Nature of the French Revolution*. In: *Propaganda. Political Rhetoric and Identity, 1300–2000*. Szerk. Bertrand Taithe – Tim Thornton. Gloucestershire 1999. 97–114.

¹¹ A konzervatív érvelések visszatérő sajátossága, hogy a radikális változások elvárt hatásaival a várható anarchiát és ennek következményeit helyezik szembe. Nem véletlen, hogy amikor Dessewffy Aurél a magyar politika porondjára lép, akkor az ellenfelet a „radikális, radical” jelzővel írja le, s ezzel helyezi szembe a „fontolva haladás” önleírását.

zervativizmus alapvonása: hívei kételkednek az emberi ész erejében, az ember szellemi képességeiben, s úgy gondolják, egy organikus történeti fejlődés során kialakult társadalmi rendet csupán korrigálni lehet óvatosan, radikálisan újraalkotni nem igazán.¹²

Hogy a konzervatív világszemlélet önálló politikai ideológiává vagy nyelvvé alakuljon át – stílszerűen – nem egy radikális fordulat eredménye volt. Magyar viszonylatban már a 18. századi rendi politikában azonosíthatóak azok a töréspontok, melyek majd a 19. századi politikai közéletet is meghatározzák,¹³ s a felvilágosodás történetét sem lehet feltétlenül egyetlen vezérfonalra felfűzni. Vermes Gábor korszakmonográfiája többek között arra is figyelmeztetett, hogy a 18–19. század fordulóján a magyar politikai tér aktorai nem feltétlenül úgy cselekedtek, mint amilyen nézeteket hangoztattak, s e korszak egyik legfontosabb magyarországi sajátosságát abban látta, hogy a felvilágosult eszmék sajátos „tradicionalizmussal” keveredtek össze.¹⁴ Annyi mindenesetre kijelenthető, hogy a konzervativizmus, mint komplex gondolkodási forma, egy hosszabb folyamat részeként alakult ki, s 19. századi intézményesülése inkább volt köszönhető a politikai kultúra változásának (egy tágasabb horizonton értelmezve: a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának), mintsem egy lassú kristályosodási folyamatnak. Ezért is tartható egyszerűen Kecskeméti Károly liberalizmus-könyvének az a tézise, mely a reformkor politikai újdonságát a liberális politikai gondolkodásnak a már korábban is létező konzervatív eszmékről való leválása jelenti, illetve Dénes Iván Zoltán megközelítése, mely a magyar konzervatívok megújulását a „liberális kihívásra adott válaszként” értelmezi.¹⁵

¹² A kérdéstről lásd *Anthony Quinton: A tökéletlenség politikája. Az angol konzervatív gondolkodás vallásos és szekuláris tradíciója Hookertől Oakeshottig.* Bp. 1995. 71–100.; *Kontler László: Az állam rejtelmek.* Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Bp. 1997. 163–289.; *Kontler László: Konzervativizmus?* In: *Konzervativizmus. 1593–1872. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Kontler László. Bp. 2000. 573–640. Itt: 574.; *Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet.* Bp. 2007. 47–52.

¹³ A politikai álláspontok közötti különbségek a 18. századi diétákon a felekezeti megoszlás problémáján túllépve egyre inkább a kiváltságok és a hadiadó kérdéseire helyeződött a hangsúly. (Ehhez lásd *Szijártó M. István: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése.* Bp. 2016. Különösen: 302–304.) Ilyesfajta folytonosságra épít Kecskeméti Károly liberalizmus-könyve is. Ennek utolsó fejezetei tanulságos analízist adják annak a kérdésnek, hogy milyen társadalomtörténeti alapokra épült rá a reformkor politikai aktivitása. Figyelemre méltó szempontunkból az a következtetése, hogy a liberális reformellenzék voltaképpen az tartotta össze, hogy ők úgy gondolták, törvényhozási reformok útján „fel lehet számolni a feudalizmust”. Ilyenformán – így Kecskeméti – a „vagyonosok osztályérdeke [...] legalább két koherens elvi [ti. egy liberális és egy konzervatív] állásponttal fért össze”. *Kecskeméti K.: Magyar liberalizmus* i. m. 311.

¹⁴ *Vermes Gábor: Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között.* Bp. 2011. (Eredeti, angol nyelvű változata később jelent meg. Lásd *Gábor Vermes: Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy, 1711–1848.* Bp.–New York 2014.)

¹⁵ Nem véletlen, hogy magyarul Dénes Iván Zoltán Kecskeméti már idézett könyvéhez a magáét csatolta afféle sorozati párdarabként. Lásd *Dénes Iván Zoltán: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz.*

Ugyanakkor a liberális–konzervatív ellentmondás hangsúlyozása módszertani veszélyeket is magában rejt. Az a képzet, mely a 18–19. század fordulójának rendi politikáját konzervatív és liberális csoportokra osztja fel, azért is rendkívül csalóka, mivel a liberálisok csoportja sokszor voltaképpen konzervatív nyelvet beszélt.¹⁶ Ilyenformán viszont mind a főrangúak aulikus csoportja, mind az őket bíráló ellenzékiek konzervatívok voltak, amennyiben mindahányan olyan jogtörténeti érvekre hagytakoztak, melyeket Szent István törvényeitől kezdve sok száz éves magyar jogszokás legitimált. Miként az előtörténet esetében az *Aufklärer* gondolkodók és kritikusaik sokszor csak nehezen voltak elválaszthatóak,¹⁷ később liberálisok és konzervatívok megkülönböztetése is problematikus, amennyiben a konzervativizmust antiracionalista haladásellenességgel ábrázolja a racionális haladókkal szemben. A történeti múltba való állandó hivatkozás azonban se nem antiracionalista, se nem haladásellenes, s egyaránt jellemzi a legkülönbözőbb politikai álláspontokat. Innen érthető meg, hogy miért tűnik az oly sok tekintetben radikálisnak tetsző Kazinczy Ferenc politikai aktivitása a 19. század első évtizedeiben meglehetősen konzervatívnak;¹⁸ vagy másik oldalról, a jakobinus perekben szintén érintett (bár végül azt olcsón megúszó), az aulikus konzervatívok oldalára álló Rhédey Lajos miért pénzelt igen komoly összegekkel olyan

Bp. 2008. Lásd még a két szerzőtől az idézeteken túl *Dénes Iván Zoltán: Az önrendelkezés érvényessége*. Bp. 1988.; *Jean Béranger – Charles Kecskeméti: Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608–1918*. Paris 2005.; *Iván Zoltán Dénes: Conservative Ideology in the Making*. Bp.–New York 2009.; *Charles Kecskeméti: Le libéralisme hongroise. 1790–1848*. Paris 2010.

¹⁶ Vermes Gábor ezt a folyamatot a „hagyományhűség” lassú eróziójaként írta le. *Vermes G.: Kulturális változások* i. m. 113–153.

¹⁷ Itt csak utalnék arra az eszmétörténeti vitára, mely a felvilágosodás egysége és tagoltsága körül zajlott. John Pocock azért vezette be a „konzervatív felvilágosodás” kategóriáját, hogy felhívja a figyelmet a szélsőségesen racionalista irányzatokkal szemben arra a gondolkodási irányra, mely nem kívánta fel szabadítani az elmét „az elnyomás hagyományai alól”, s melyről ugyanakkor nem állítható: a maga korának rendjét kívánta volna konzerválni. (*J. G. A. Pocock: Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete brit perspektívából*. In: *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látkepe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs 1997. 223–242. Itt: 223.) Némi iróniával tehetjük hozzá ehhez, hogy a Pocock-féle koncepció nagy kritikusa, a felvilágosodás fogalmának egysége mellett lándzsát törő Jonathan Israel ebben speciálisan egyet is érthet vitapartnerével, amennyiben a radikális felvilágosodást egy mérsékelt változat egészíti ki. A vita inkább ismeretelméleti jellegű: a politikai nyelvek kutatója a nagy korszakmagyarázó elveket sokarcúsággal diszponálja, míg Israel egy duális rendszerben képzelettel azt el. (*Jonathan I. Israel: Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*. Oxford 2001.; *Jonathan I. Israel: Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*. Oxford 2006.) A Pocock-féle koncepció magyar adaptációja *Szűcs Zoltán Gábor: Magyar protokonzervatívok. Kommentár 4. (2009) 4. sz. 17–31.*; *Szűcs Zoltán Gábor: „Reménységtől s félelemtől szabad lélek”*. Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról. Irodalomtörténet 90. (2009) 4. sz. 428–461. Kritikáját lásd *Balázs Péter: Biblia, história és bölcelet a felvilágosodás korában*. Bp. 2013.

¹⁸ *Szűcs Z. G.: „Reménységtől s félelemtől szabad lélek”* i. m.

intézményeket (például színházat), melyek nem feltétlenül élvezték az udvar támogatását.¹⁹ Innen érthető gróf Széchenyi Ferenc vagy báró Eötvös Ignác politikai mozgásteret, illetve az, hogy fiaiak, István és József miként egyensúlyoznak majd a liberális reformellenzék és az udvarhű konzervatívok között. Vagy innen érthető, hogy az egyik vezető ellenzéki politikus, Felsőbüki Nagy Pál miként találja magát oly gyorsan a kormánypárt oldalán, holott épp az intézményi reformok tüzes híveként volt korábban ismert.²⁰ A példákat még lehetne sorolni. A zavart ismét az okozza, hogy a nyugat-európai eszmetörténeti folyamatok magyar adaptációja sajátosan alakult: a magyar politikában ugyanis rendkívüli erejűnek bizonyult az ősi alkotmányra hivatkozás szótára,²¹ s bár a reformkori liberális ellenzékiekkel szemben támadó konzervatív politikai szövetségek rendre az ősi alkotmány (a jogszokás) elvetésével vádolták meg a liberálisokat, az ősi alkotmányra hivatkozás érvei a legkülönbözőbb időpontokban, a politikai tér eltérő gondolkodású aktorainak szájából igen változatos kontextusokban hangzottak fel.²²

Hogy végre konkrétan a tárgyamra térjek: a három Dessewffy konzervativizmusa komoly különbségeket mutatott, s időben egymás után következésük megmutathat valamit a magyar konzervatív politika alakulástörténetéből is.

Dessewffy József politikai nézeteiben persze igen komoly elem a hagyományok követése, ám ő a legtöbb konzervatívval ellentétben nem úgy gondolta, hogy a történeti hagyomány ész és telosz nélkül alakította volna éppen olyanra intézményeinket, amiként rendelkezésünkre állnak. Sőt, azt gondolta, hogy a történelem megérthető, s éppen azért lényeges tanulmányozása, mivel folyamatos önisméltéseinek megértése révén elgondolhatóvá válik a jövőbeli haladás

¹⁹ *Szilágyi Márton*: Egy politikai „pálfordulás” a 18–19. század fordulóján. *Korall* 44. (2011) 54–80.

²⁰ *Melkovics Tamás*: Felsőbüki Nagy Pál élete, politikai pályafutása és közéleti szerepvállalásának jelentősége. Vasszilvágy 2013.

²¹ *J. G. A. Pocock*: *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with a Retrospect.* Cambridge–New York 1987. Magyarul erről lásd *J. G. A. Pocock*: Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe* i. m. 243–261.

²² Ezért is gondolom úgy, hogy némiképp problematikus Vermes Gábor – máskülönben nagyon inspiratív könyvének – az a megállapítása, hogy „[s]ok kortárs kikerülte a döntést, habozott és köntörfalazott, mert vonzotta a lehetőség, hogy megjelenjen a haladás oldalán, miközben lényegében elutasítja előnyeinek legalább egy részét. Ez egyet jelentett mindkét világ jó oldalának élvezetével, egy elképzelt, jövő felé mutató világban való részvétellel anélkül, hogy le kellett volna mondani az aktuális érdekekben gyökerező állandóságtudatról.” (*Vermes G.*: *Kulturális változások* i. m. 214.) Pedig a pártosodás korabeli tendenciájával nem mindenki értett egyet, s éppen ezért sokan nem érezték szükségét annak, hogy egyik vagy másik párthoz deklaratív csatlakozzanak. A „hezitálás” lehetett politikai taktika is, s legalább annyira következett a különböző politikai szótárak konjunkciójából. Azt is érdemes tekintetbe venni, hogy némiképp csalóka képet nyújt, hogy a nyilvános vitáknak (például a sajtópolémiaáknak) résztvevői többnyire a pártosodás érdekelt felei voltak (Széchenyi e tekintetben is figyelemre méltó kivétel), ám ez nem jelenti azt, hogy ez a politikai működés mindennapjai során bárkit is kötelezett volna arra, hogy koherens és átfogó politikai álláspontot alakítson ki.

hatékony útja is. Ezért is érvelt rendre amellet, hogy új intézményekre is szükségünk van (például a magyar nyelvet ápoló akadémiára), mert ezek részben hiányzó intézményeink (tehát nem is legitimálhatja őket a történeti idő), részben pedig éppen arra szolgálnak, hogy a több száz éves egyéb intézményeinket tovább alakítsák, csiszolják, tökéletesítsék (például nemcsak tagja, de lelkes híve is a bizottsági munkálatoknak). Sokáig lehetne még boncolni azt a kérdést, hogy Dessewffy konzervatívizmusa miként állt szemben mások konzervatívizmusával, akik úgy gondolták, hogy ezekre az új intézményekre éppen azért nincs szükség, mert az azokban megjelenő politikán kívüli kvázi-értelmiségiék (azaz az írók és a tudósok) veszélybe fogják sodorni a rendi intézményrendszer stabilitását; vagy részletezni azt, hogy a középnemesség politikai súlyának növekedése és a honorácior „értelmiség” felemelkedésének milyen politikatörténeti konzekvenciái voltak a 19. század első felében.²³ Itt és most sokkal érdekesebb számunkra az a kérdés, hogy a konzervatív Dessewffy József a hagyomány és intézmények viszonyában nagyon hasonlóan gondolkozott, mint eszmerokonai (akik részint valóban rokonai is voltak), akik utóbb a „fontolva haladás” neokonzervatív programját megalkották és képviselték. Ha bizonyos szövegeiről nem tudnánk, hogy Dessewffy József írta, s nem árulnák el bizonyos stíláriis jegyek (a kacskaringózó körmondatok vagy az antik auktorok senki által nem ismert helyeire való folytonos utalgatás), akkor e szövegek akár fiai, Aurél vagy Emil szövegei is lehetnének.

Ez persze csak egy előzetes, ha tetszik, a felszínre való pillantás. A fiúk és az apa annak ellenére, hogy megfontolandó kapcsolódási pontok lehetnek a történeti időhöz való viszony tekintetében, számos dologban eltérően gondolkoztak. Mélyebbre kell hát ásnunk, ha meg akarjuk érteni, hogy mi történt, hogy miben is áll az a váltás, mely elválasztja egymástól Dessewffy Józsefet és fiai. Korábban a Dessewffy József és Aurél közötti nézetkülönbséget a sajtószabadság és a cenzúra eltörlése körüli vitán keresztül mutattam be.²⁴ Ismeretes, hogy az apa az 1825–27-es országgyűlés után létrehozott regnikoláris bizottság közjogi-közigazgatási albizottságának tagjaként több különvéleményt is megfogalmazott, s ezek közül viszonylag nagy visszhangot kapott a cenzúra eltörlését szorgalmazó. Az idősebb Dessewffy itt az angol modellt meghonosítása mellett érvelt (azaz konzervatívként arra tett javaslatot, hogy egyik intézményünket romboljuk le). Ehhez voltak praktikus, antropológiai és természetesen jogtörténeti érvei, melyek sajátos egységgé kapcsolódtak össze nála. Az általa körülírt társasági és társalgási modell működésének záloga ugyanis az volt, hogy az ezekben résztvevő személyek egymással

²³ Ehhez lásd *Veliky János*: A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében. Bp. 2009.

²⁴ Lásd *Vaderna Gábor*: Jó igazgatás, közbátorság és boldogság. Gróf Dessewffy József nézetei a sajtószabadságról. Századvég 51. (2009) 85–111.; *Vaderna G.*: Élet és irodalom i. m. 231–251.

minden kötöttség, bármiféle korlátozás nélkül kerülhessenek kapcsolatba. „Jussa van a' polgárnak polgárhoz szóllani” – írta –, „jussa az embernek más ember ide-ájit vi'sgálni, taglalni, ezen taglalatok, ezen vi'sgálatok ismét minden polgár, minden ember szabad megbirálása alá tartozhatnak”.²⁵ Az ideák és vélemények tehát ezen taglалások során, egy folyamatos beszélgetés következtében mintegy maguktól kifejlenek, de e kifejlés természetes menetét sem a vélemények visszatartása által, sem egyes vélemények erőszakos terjesztése által nem lehet befolyásolni: „a' kifejeledést olly kevésé kell siettetni mint késleltetni, már pedig ezen természetes fejledezési menet miben talál tetemesebb, és tartósabb akadályt, mint a' sajtóelőtti könyvví'sgálatban?”²⁶ A természetes fejlődésre való utalás szokásos része a konzervatív politikai szótáraknak, s hogy az intézményrombolás érvét Dessewffy megtámogassa, egyfelől a cenzúra káros mivoltát illusztráló történelmi példátartat vonultat fel (mely jórészt a római történelemből hoz példákat, de a közelmúlt politikai eseményeinek értékelését is elvégzi), másfelől a magyar jogtörténet azon passzusait citálja, melyek valóban értelmezhetőek a megszólalás szabadságának kinyilatkoztatásaiként (Szent István törvénykönyvéből és a 16. századból hoz fel helyeket).

Dessewffy Aurél valamikor 1838 derekán írhatta meg magánvéleményét apja különvéleményéről franciául (a családon belül e nyelven leveleztek), melyre az apa válaszolt is. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ebből az is kiderül, hogy Aurél fordította magyarra az apa latin közjogi szövegét néhány évvel korábban.)²⁷ Talán a legfontosabb szemléleti különbség az volt közöttük, hogy Aurél nem volt hajlandó a sajtószabadság ügyét elvi kérdésként kezelni: „a kérdés tehát” – írta –, „a politikai

²⁵ A szöveg latinul íródott, s eredetileg is ezen a nyelven jelent meg a bizottsági munkák eredményeit összegző kiadványokban. Lásd *Comes Josephus Desewffy: Votum separatum. Circa propositum Articulum de Censura Librorum praeventiva. In: Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam Articuli 67: 1790/1, elaboratis Systematicis Operatis Articulo 8. 1822/7 exmissae, circa Objecta ad Deputationem Publico-Politicam relata. Posonii 1830. VIII. De Censura Librorum cum Projecto Articuli, 7–29.; Comes Josephus Desewffy: Votum separatum. Circa propositum Articulum de Censura Librorum praeventiva. In: Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam Articuli 67: 1790–91 elaboratis Systematicis Operatis Articulo 8. 1825–27. exmissae, circa Objecta ad Deputationem Publico-Politicam relata. Pestini 1831. 145–162. Német fordítása a következő évben jelent meg, lásd *Graf Joseph von Desewffy: Ueber Preßfreiheit und Bücherzensur im allgemeinen und mit besonderer Beziehung auf Ungarn. Mit Bewilligung des Verfassers aus der lateinischen Handschrift frei übersetzt von C. F. Leipzig 1831. Magyar fordítása kéziratban megtalálható, lásd Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 1822. Ennek kiadását előkészítettem, lásd *Vaderna Gábor: Gróf Dessewffy József a sajtószabadságról és a cenzúráról. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. Főszerk. Ujváry Gábor, felelős szerk. Lengyel Réka. Bp. 2017. (megjelenés alatt) A továbbiakban az egyszerű visszakereshetőség érdekében a magyar szöveget idézem és a paragrafust hivatkozom: 5. §.***

²⁶ 8. §.

²⁷ A sejtésről és közvetett bizonyítékairól lásd *Vaderna G.: Élet és irodalom i. m. 247.*

alkalmazhatóság körül forog, amely téren nincs föltétlen igazság.²⁸ Azt az érvet, mely szerint a sajtó szabadsága azért sem káros, mert általa az igazság végül is győzedelmeskedik, azzal utasította el, hogy a „valóságban az emberi szenvedélyek és érdekek különösen a tömegeké sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint az emberiség hideg elméje”,²⁹ azaz: éppenséggel nem az értelem túlzásaitól volna félnivalónk, hanem sokkalta inkább az indulatokat, érzelmeket kellene féken tartani. A sajtó szabadsága nála is fék, de nem a mértékre vezető, a szélsőségek ellen hatékony védelmet nyújtó értelemben, hanem inkább a fejlődést akadályozó tényező. Franciaország akkor fejlődött a leggyorsabban (XIV. Lajos vagy Napóleon alatt), amikor „állapota a szabadság túlzott ellentéte volt”.³⁰ Egyfelől érvelése szakított az apjával, amikor kijelentette, hogy a „politikai szabadság nem cél, hanem eszköz”,³¹ s a szabadság mindenek fölé helyezését „az emberi szellem nemes tévedésének” nevezte (azaz felidézte az emberi ész korlátozottságára vonatkozó klasszikus konzervatív érvet),³² másfelől a cenzúra mellett azt a Joseph Sonnenfels által kidolgozott álláspontot követte, mely a cenzúrát a nevelés intézményének tekintette, s központilag szabályozta volna, hogy ki milyen könyvhez férhessen hozzá.³³ Végül támadta az apa filozófiai-antropológiai álláspontját, amikor a politikai helyzet értékelésének praktikumát a politikai szabadság Dessewffy József-féle fogalma fölé helyezte, s az igazság–hamisság dichotómia helyére a látszat és a valóság ellentétpárját tette. Nem véletlen hát az sem, hogy amikor néhány évvel később az 1839/40-es országgyűlés által kiküldött büntetőjogi választmány tagjaként Aurél, immár a konzervatívok politikai vezére, a Deák Ferenc vezette liberális csoport ellen küzdött, akkor az esküdtszéki bíraskodás ötletét támadva amellet érvelhetett, hogy az állami irányítás alatt álló hierarchikus szervezeti felépítés inkább garantálja az igazságszolgáltatás stabilitását, mint a véletlenszerűen egymás mellé kerülő, olykor tudatlan és képzetlen állampolgárok alkalmi együttese. (Csak egyfajta békebíraskodást vezetett volna be, mely a külső kontrollt csak a perek előkészítésében és a nyomozásban engedte volna meg, az érdemi döntést

²⁸ A szöveg első megjelenését franciául és német fordításban lásd *Graf Aurel Dessewffy: Freiheit der Presse* [németül és franciául]. In: *Aus den Papieren des Grafen Aurel Dessewffy* i. m. 34–49. Magyar fordítása: *Gróf Dessewffy Aurél: A sajtószabadságról*. In: *Gróf Dessewffy Aurél összes művei* i. m. 343–349. Az idézetek a magyar fordításból származnak: 344.

²⁹ Uo. 346.

³⁰ Uo. 347.

³¹ Uo.

³² Uo. 348.

³³ Erről az összefüggésről lásd *Bodo Plachta: Zensur: eine Institution der Aufklärung?* In: *Strukturwandel kultureller Praxis. Beiträge zu einer kulturwissenschaftlicher Sicht des thesesianischen Zeitalters*. Szerk. Franz M. Eybl. Wien 2002. 153–166.

azonban nem adta volna át.)³⁴ Ez azért nagyon fontos, mert az esküdtszéki bíráskodás követelése az apa érvelésének még kulcsmozzanata volt, amennyiben az idősebb Dessewffy azt gondolta, hogy az esküdtek együttes mérlegelése és társalkodása, mintegy egymás ellenében garantálja a független ítélethozatalt (tudniillik szégyellnének nyilvánosan elfogultak lenni), míg az állam ezt nem így fogja fel. Apa és fiú között tulajdonképpen antropológiai felfogásukban mutatkoztak különbségek: az apa úgy gondolkodott, hogy az emberek folyamatos társalgása garantálja a mértékre szabott középutas döntéseket, s a magyar rendi intézményrendszert is a társalkodás ilyen helyszíneiként fogta fel. Fia azonban ezt már egészen másként látta, amennyiben szerinte az emberek véleményeinek ütközése nem vezet spontánul a fejlődéshez, mert az ember hajlamos vágyainak engedni, s az állam feladata az, hogy állampolgárait a fejlődés útjára terelje.³⁵

Hogy a kisebbik fiú, Emil e kérdésekben miként vélekedett, nem igazán tudjuk, mivel ő sokáig otthon lakott szülei környezetében, még csak levelezésük sem maradt fenn, hogy az atya intéseiből rekonstruáljuk eszmei kilengéseit. Aurél halála után Emil is a közpályára lépett, mintegy átvette bátyja üresen hagyott szerepét a konzervatívok vezéréként. Hogy Emil inkább bátyja antropológiai álláspontját képviselte, kiderül, ha Aurélról írott életrajzát az apa fiáról írott emlékezésével vetjük össze. Míg Dessewffy József Aurél államférfi erényeinek túlzott megjelenéséből vezeti le a mérték elvesztését, s ebből fia korai halálát (az imént elemzett antropológia jegyében), addig Emil jóval később, 1857-ben már a politikai zseni alkalmazkodóképességét méltatja Aurélban, aki képes lehetett volna vezetni, alakítani, nevelni nemzetét. (A teremtő zseni elképzelése pedig nem éppen konzervatív elképzelés: Emil elbeszélésének sajátos paradoxona, hogy bátyja olyan politikai nyelvet *teremtett meg*, melynek legitimációja az évszázados *kifejlésben* áll.)³⁶ Dessewffy Emil megpróbálta átvenni bátyja örökségét, ám Aurél a mindössze neki adatott négy év alatt maradandóbb nyomot hagyott a magyar politikatörténetben, mint testvére a forradalomig rendelkezésre álló öt év alatt. (Hogy a forradalom alatt és után mi történt, azt ebben a munkámban nem kívánom elemezni.) Talán Emil kisebb tehetség volt bátyjánál, ezt ma már

³⁴ A büntetőjogi reform kiterjedt irodalmáról lásd *Varga János*: Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalaegerszeg 1980. A Dessewffyre vonatkozó részleteket összegyűjtötte *Dénes I. Z.*: Közügygyé emelt i. m. 48–50., 79–81.

³⁵ E különbséget úgy is felfoghatjuk, mint a felvilágosodás eszméihez való két eltérő viszonyt – de ez egy másik vita, ami messzire vezetne.

³⁶ Az emlékezések helyeit lásd Gróf Dessewffy József Császár Ferencnek, 1842. november. In: Gróf Dessewffy József levelei i. m. 298–311.; *Dessewffy Emil*: Jellemrajz. In: Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének. Füzék tisztelői és baráti. Pest 1857. 1–48.

nehéz megítélnünk, talán írás- és vitakészsége nem volt olyan magas színvonalú.³⁷ Mindenesetre Emil más tekintetben is eltért Auréltól, s ez a strukturális eltérés már önmagában hordozhatta az ő konzervativizmusának, ha nem is politikai értelemben vett, de eszmetörténeti súlytalanságát. Két ilyen szempontot adok meg: az egyik az arisztokrácia megítélésének kérdése, a másik egy gazdaságpolitikai kérdés. Megjegyzem, mind a két kérdésben elfoglalt álláspont szorosan összefügg a konzervatív politikai erők intézményesülési folyamatával, így Dessewffy Emil álláspontja (az általa írt és aláírt szövegek) tartalma sokszor nehezen választható el mások (párttársai) állásfoglalásaitól, míg apja és bátyja még jóval individuálisabb formában nyilatkozhatott meg.

Az arisztokrácia szerepének megítélésében Dessewffy József azon az állásponton volt, hogy főrangúnak lenni voltaképpen ugyanolyan intézmény, mint a többi. Az arisztokratáknak kötelessége megfelelni a szerepnek, amit a történelem rótt rájuk, s éppen ők azok, akiknek anyagi és neveltetésükből származó műveltségi fölényüket arra kell fordítani, hogy a többi nemzeti intézmény és a jogrend stabilitását garantálják. Széchenyi Ferenc vagy Festetics György tevékenysége szinte adódik ezen arisztokratizmus modelljeként, de Széchenyi István vagy maga Dessewffy József is jó példa lehetne. Lényegében ezzel az eszménnyel még Dessewffy Aurél is egyetértett, legalábbis egy ismeretlen arisztokrata asszonyhoz írott nevelési tanácsadó munkája erről tanúskodik.³⁸ Apa és fia itt azonos állásponton voltak: az arisztokrácia züllését³⁹ meg kell állítani, s valamilyen formában a jó útra kell terelni őket. Az apa felfogásában azért, hogy időben is kiterjedő társadalmi beágyazottságuk okán mértéket szabjanak, Aurél felfogásában pedig azért, hogy az arisztokrácia példát mutasson. Amikor 1841-ben a „szabad föld” jelszavával a kötelező örökváltság mellett kampányoló

³⁷ A szabadelvű Lónyay Menyhért Eötvös Józsefnek írott emlékezésében, melyet Dessewffy Emil halála után vetett papírra segítő Eötvös készülő emlékbeszédét, például kiváló íróként és nagy gondolkodóként emlékezik az Akadémia egykori elnökére. Lásd Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre i. m. 312–323. Bár ez a forrás személyes emlékeket elevenít fel, annyit mindenesetre megmutathat, hogy a kortársak között nem mindenki volt olyan lesújtó véleménnyel Dessewffyről, mint az utókor. A Világ és a Budapesti Híradó sajtótörténeti szerepe is további kutatásokat igényelne. Ha nem pusztán a politikai vezércikkeket vesszük, utóbbinak szerkesztősége és szerzői gárdája nem tűnik gyengének. Dessewffy Emil mellett Császár Ferenc irányította a lapot, melynek tudományos rovatát Toldy Ferenc, fővárosi rovatát pedig Nagy Ignác szerkesztette. A korabeli sajtóviszonyok megítélése azért is rendkívül nehéz, mert vajmi keveset lehet tudni arról, hogy kik, milyen társadalmi környezetből érkezvén és hányan olvasták a lapot, s ha olvasták, miként vélekedtek cikkeiről. Lásd *Dénes I. Z.: Közügyvé emelt i. m. 88–89.*

³⁸ Ez a szövege is németül jelent meg először. Lásd *Aurel Dessewffy: Fragmente eines Erziehungs-Planes [1835].* In: *Aus den Papieren des Grafen Aurel Dessewffy* i. m. 1–24. Magyarul lásd *Dessewffy Aurél: Törédképgondolatok egy nevelési tervzet felől.* In: *Gróf Dessewffy Aurél összes művei* i. m. 304–321.

³⁹ Mindenképpen beszédes a züllő nemesség irodalmi reprezentációjának gazdagsága. Lásd *Sándor István: Író és társadalom. Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből. I. rész: Főúr és nemes Bp. 2012. 210–216.*

Kossuth Lajossal vitatkozik, akkor nagyon hasonló alapról érvel, mint apjának híres *Taglalata*: a nagybirtokra azért van szükség, mert a „fekvő birtok” jelenti azt az alapot, mely megvédi a nemzetet a szélsőségektől.⁴⁰ Az a momentum azonban, hogy ezt az érdemarisztokrácia koncepciójával kapcsolja össze (a nemesség egykori érdemeiért nyerte el birtokait, így azok elidegeníthetetlenek tőle), némi hangsúlyeltolódást is jelent. Dessewffy Józsefnél ugyanis az érdem nem pusztán a szerzésre koncentrálódott, hanem magától értetődően jelentett olyan morális felelősséget is, ahol a hazafias kötelességek elvetése ezeknek az érdemeknek a visszavonásával is járhat.⁴¹ Azáltal, hogy az 1840-es évek konzervatívjai a birtokosokat érintő morális kötelességek helyett immár a radikálisok törekvéseinek mindent felforgató immoralitásával érvelnek, magától értetődőnek veszik, hogy a szerzés során tanúsított erénydús magatartás öröklődik az utódok helyzetében. Ez persze részben taktikai elem, a negatív érvelés ugyanakkor – nyilván az anarchiától való félelem súlya alatt – elfedte, hogy nincs mit kezdeni a birtokot tulajdonló, ám arra érdemtelen nemesekkel. A Dózsa György történeti megítélése vagy az inszurrekció nem is olyan régi eseményeinek értékelése körüli viták (az ellenzékiek sokszor sarkos értelmezései) éppen ezt a dilemmát élezték ki és tették transzparenssé.⁴²

A morális érvkészlet paradoxona: a felmerülő kérdéseket (a nemesi adózás, a kötelező örökváltság) a legitimitás oldaláról lehetett a leginkább megragadni, ám erről az oldalról, a pozitív jog oldaláról vajmi keveset lehetett mondani a rendi tradíció hagyományos érvkészletéről. Ezt a változási folyamatot persze nem feltétlenül csak a magyar politikai viták, a vitafelek stratégiájának kontextusában érdemes vizsgálni. E váltás ugyanis szorosán összefügg azzal is, hogy a hivatalt vállaló főrangúak immár a Sonnenfels nevével fémjelzett kameralista államigazgatásba épültek be, mely egyre távolabb került a vármegyei szervezetre épülő rendi politikától. Ismeretes, hogy Sonnenfels – Montesquieuhöz hasonlóan – a leghatékonyabb államformának a monarchiát tartotta, s úgy gondolta, hogy a nemességnek komoly felelőssége van az állam irányításában, a katonáskodás mellett a kereskedelem előmozdítása vagy a kultúra

⁴⁰ *Gr. Dessewffy Aurél*: Nyilatkozat és igazolás. Világ, 1841. november 24. 411–414. A vita elemzésére lásd *Dénes I. Z.*: Közüggé emelt i. m. 40–43.

⁴¹ Például arról a veszélyről, sőt megállítandó folyamatról, hogy az arisztokrácia kakokráciává válik (ti. 'elzüllik') lásd *Dessewffy J.*: 'A' „Hitel” című munka' *Taglalatja* i. m. 190.; *Comes J. Dessewffy*: *Votum separatum* i. m. 32. §.

⁴² A kérdéshez lásd *Kulin Ferenc*: Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori megítéléséről. Bp. 1982.; *Szilágyi Márton*: Kisfaludy Sándor és az 1809-es inszurrekció emlékezete az 1840-es években. In: *Uő*: *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*. Bp. 2016. 201–214.; *Szilágyi Márton*: A Dózsa kép az 1840-es évek magyar irodalmában. In: *Uő*: *Hagyománytörések* i. m. 215–224.

támogatása-finanszírozása is kötelessége, s e tevékenységhez egyénileg a megfelelő erénnyel is rendelkeznie kell.⁴³ A 19. századra azonban nem ez volt, ami Sonnenfels elképzeléseiből a legmélyebben beépült a konzervatív gondolkodásba, hanem inkább az, hogy olyan törvényeket kell megalkotni, melyek garantálják, hogy az állampolgárok egymással békességben, hazájuk szeretetében éljenek. A liberális politika konzervatív kritikája a társadalmi rend felforgatására vonatkozott, s e kritika leghatékonyabb eszközeként a törvényességre való állandó hivatkozás kínálkozott.⁴⁴

A Dessewffy Emil körül alakuló konzervatív párt a negyvenes évek derekára egyértelművé tette, hogy az arisztokráciát azonosítja a nemesség egészével, azaz egyfelől azt állítja, hogy a főrangúakat ért kritika (nem hajlandók részt venni a közteljesítésben) az egész nemesség kritikája, s ilyenformán a főrangúak elleni minden egyéb kritikát (például nem érdemeik alapján nyertek kiváltságokat) elutasít, másfelől – az előbbivel látszólagos ellentmondásban – a nemesi jogegyenlőség tézisének is elveti, amennyiben a vagyon alapján állítana fel hierarchikus struktúrát (ezzel csökkentendő a vármegyék politikai képviselőit). 1846-ban például ezt olvassuk a *Budapesti Híradó* vezércikkéhez írott főszerkesztői kommentárban: „csupán azért vagyok politikai nézeteimben aristokrata, mert történetesen Magyarországon születtem, hol nem csupán alkotmányi, hanem a mi sokkal több fontosságú, nemzetiségi érdek kívánja, hogy fennmaradjon az arisztokratia. Az én okoskodásom e tekintetben igen egyszerű: mint elvitázhatatlan tény állítom, hogy az alkotmányhoz ’s magyar nemzetiséghez ragaszkodás, és azon anyagi és szellemi képesség, ezen érzelmenek és hűségnek gyakorlati nyomatékot adni, a jelen pillanatban, dacára minden elkorcsosulásnak és fonákságnak, egyéb néposztályok felett leginkább a nemességben (aristokratia alatt mindig a nemesség öszvegét értem) van kifejlődve, ’s benne létezik legnagyobb elevenségben. Nem szabad és nem kell tehát egy illy osztály alá vágni a fát. Minden olly változtatás, melly ezen nyomaték

⁴³ Erről lásd *Kökényesi Zsolt*: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas* 28. (2013) 3. sz. 60–91.

⁴⁴ A kameralizmushoz és a Sonnenfels-hatáshoz lásd még *Hans Erich Bödeker*: Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. In: *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Aus Anlass des 250 jährigen Bestehens des Verlages Vandenhoeck und Ruprecht. Szerk. Rudolf Vierhaus. Göttingen 1985. 143–162.; *Madarász Aladár*: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közigazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle* 49. (2002) 838–843.; *László Kontler*: Polizey and Patriotism. Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In: *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. Szerk. Cesare Curtica – Glenn Burgess. London 2012. 75–90.; Legutóbb Hönich Henrik ennek a nyomait már az 1790-es években azonosította. Lásd *Hönich Henrik*: „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Oswald Zsigmond *Az igaz hazafi* című művében. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 505–518., különösen 510–511.

erejéből bármit is elvesz, rossz, mert radicalis, azaz a haza szebb jövője lehetőségének gyökerét, alapját támadja meg 's oly valamit csökkent, a nélkül hogy a hiányt pótolni tudná, minek sohasem lehet elég mennyiségben létezni; ellenben minden oly változtatás, melly ezen nyomaték erejét fentartja, már jó, mert konzervatív; még jobb, ha ezen nyomaték erejét növeli, mert oly valamit öregbít, minek soha sem lehet elég nagy mennyiségben létezni; legjobb pedig, ha fentartás mellett más és hasonló tulajdonu nyomatékokat is teremt, vagy ha már léteznek, működésre ébreszt, mert már ekkor progressive conservativ egyszersmind.”⁴⁵ A fontolva haladás Auréltól származó – paternalista, népnevelő – koncepciójának átfordítása a progresszív konzervativizmus programjába (melynek számos programtervezete fennmaradt a Dessewffy család levéltárában)⁴⁶ voltaképpen úgy tűnik fel, mint ami folytatná a progresszió útját, ám a haladás itt már nemcsak a megfontoltságában korlátozott (azaz nem pusztán az idők próbáját kiállt intézményeket védené meg), hanem nyílt kimondása annak, hogy egy bizonyos intézmény – itt a nemesség kiváltságai, konkrétan annak adómentessége a tét – a többi felett áll, s minden reform, mely ennek bármilyen korrekcióját tűzi ki célul, radikálisnak tekintendő – s ennek visszája, a nemesi kiváltságoknak növelése lehetne a haladás igaz útja. Nem a változás ellen érvelt hát, hanem a társadalmi elit további erősítése mellett, így konzervativizmusa nem pusztán az ősi alkotmány nyelvének értékőrzésére épült, hanem a jogkiterjesztés egy sajátos értelmezését is tartalmazta. Jellemző példaként említhetjük itt, hogy míg Dessewffy József számára a vármegyei politika a különböző nézetek ütközéséből kialakuló középvélemény erkölcsi fedezetével bírt, Aurél és Emil már jóval szkeptikusabb volt a megyei politika erejét tekintve, amennyiben úgy gondolták, a liberális ellenzék visszaél a megyei szerkezettel. Ugyanakkor az is fontos, hogy míg Aurél (és a két fiú nagybátyja, Sztáray Mihály) úgy gondolta, hogy a megyei választások tisztaságának

⁴⁵ Egy plebejus levelei gróf Dessewffy Emilhez I. Budapesti Hiradó, 1846. június 19. 413. (Dessewffy Emil szerkesztői megjegyzése.)

⁴⁶ A Dessewffy-család levéltárában található e programok leggazdagabb gyűjteménye. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P90 5/a. Ezekből kiadott hármát A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Tanulmányok, iratok. 1844. július 4. – 1848. március 12. Kiegészítő iratok a II. és III. kötethez. S. a. r. Andics Erzsébet. Bp. 1981. 206–216., 274–277., 285–288. E gyűjteményben csak töredékes formában van meg (MNL OL, P 2261, 2. sorozat) az 1847. március 15-i gyűlés után írott felkérőlevél, melyet Fazekas Csaba publikált (az MNL OL R144 alatt található kéziratból). Lásd *Fazekas Csaba: A Konzervatív Párt 1847. március 15-i értekezlete. Levéltári Közlemények 74. (2003) 1–2. sz. 257–268.* Ezen kívül még egy datálatlan programszöveg található itt: [*Dessewffy Emil:*] Igénytelen nézetek a' Conservativ pártnak alakítása, erősítése, 's általa a' reformok elére állott Kormány alkotmányos működéseinek sikeresítésére elkerülhetlenül szükséges országos többségnek megszerzése eránt. MTA KIK Kt., K304/9 (egy ismeretlen ceruzás feljegyzés szerint: 1846. okt. 31. után).

ellenőrzését a kormányzatra kellene átruházni,⁴⁷ addig Emil már továbblépett ennél, amikor (már 1843-ban!) azt követelte, hogy a megyék feletti ellenőrzést teljes egészében vegye át a kormányzat a jövőbeli anarchiát elkerülendő.⁴⁸ Tegye mindezt azért – s itt mintha az apja érvelne –, mivel a vármegye a közélet iskolája, a magyar alkotmányosság életfeltétele, a nemzeti vagyon és értelmesség fenntartásának kerete. Mindezek garanciája azonban a politikai szabadság teljes kiiktatása – s e tekintetben már egyáltalán nem hasonlít apjára álláspontja, hanem inkább a konzervativizmus Friedrich Gentztől való értelmezése jelenik itt meg, aki szerint a politikai szabadság olyan természetes szabadság, melyből kivontak mindent, ami egy állam létezését veszélyezteti.⁴⁹ Tehát egyfelől azért elvetendőek a reformjavaslatok, mert a törvényes rendet fenyegetik, másfelől viszont be kell avatkozni azokon a pontokon, ahol e rendet veszélyeztető elemek megjelennek (például a vármegyerendszert meg kell reformálni ennek érdekében).

Dessewffy Emil publicisztikájának másik sajátossága, hogy miközben feltehetően javarészt az ő indíttatásának és tollának köszönhetőek a negyvenes évek derekától megszorodó konzervatív pártprogramok, a legkisebb Dessewffy-fiú vadászterülete mégiscsak a gazdasággal kapcsolatos ügyek körül terült el. Két tanulmánykötete, a korai *Alföldi levelek* és az 1843-as *Parlagi eszmék*⁵⁰ egyaránt gazdaságpolitikai fejtegetéseket tartalmazott, s mintegy azok farvizén alakította ki a maga sajátos konzervatív álláspontját. Ennek köze lehet ahhoz is, hogy apja őt tudatosan a család gazdasági ügyeinek majdani intézőjeként nevelte (s Aurél haláláig e feladatának meg is felelt),⁵¹ így egyfajta adottság is lehetett, hogy a gazdasági vitákhoz nem közjogi oldalról szól hozzá, hanem azok konkrétságát próbálta megragadni, sőt – legalábbis többen ezt állítják – ehhez rendelkezett is némi szakértelemmel. Azonban a vám- és kereskedelempolitika vizsgálatában az általános szempontok és a konkrét helyzetek nála némiképp összeütközésbe kerültek

⁴⁷ X.Y.Z. [*Gróf Dessewffy Aurél*]: Törvényhozás és megyei hatóság viszonyai. Világ, 1841. szeptember 8. 287–288. Lásd X.Y.Z. könyv gróf Dessewffy Auréltól. Pesten 1841. 1–13. Lásd *Dénes I. Z.*: Közügyé emelt i. m. 51. Sztáray álláspontjáról lásd 54–55.

⁴⁸ *Egy konzervatív [Dessewffy Emil]: Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a' függő kérdések 's az országgyűlése körül.* Pest 1843. 29–43.

⁴⁹ *Friedrich von Gentz*: A politikai szabadságról és a kormányzáshoz való viszonyáról. In: Konzervativizmus i. m. 371–385. A konzervatív felvilágosodás önkorlátozásáról lásd *Pocock, J. G. A.*: Konzervatív felvilágosodás i. m. 231–232.

⁵⁰ Lásd *Gróf Dessewffy Emil*: Alföldi levelek (1839–1840) és néhány toldalék (1841). Budán 1842.; [*Dessewffy E.*]: Parlagi eszmék i. m. Ide tartozik még egy röpirata és egy 1847-es cikkgyűjteménye is. Lásd *Gróf Dessewffy Emil*: Néhány szó hazámfiához Magyarországnak Fiumeivali öszveköttetése tárgyában. 1844. július 22.; *Gróf Dessewffy Emil*: Fizessünk! mennyit becsublással elbirunk, magunknak, magunkért. Pesten 1847.

⁵¹ Lásd *Vaderna G.*: Élet és irodalom i. m. 67.

egymással.⁵² A hazai gazdaság elmaradottságának téziséét ugyanis reflektálatlanul ellenpontozta a birodalmi gazdaság prosperálásával, s így nemcsak azt hagyta számításán kívül, hogy a birodalmi gazdaságnak is vannak belső problémái (mi az hogy!), de arról sem vett tudomást, hogy a magyar gazdaság problémái nagyrészt a birodalmi adó- és vámpolitika következményei. Mindez azért is jelentett súlyos problémát, mivel a reformkor talán legnagyobb politikatörténeti fordulata, hogy Széchenyi *Hitele* után (s talán már az 1811-es devalváció után) a politikai nyelvhasználat érvei és az ehhez kapcsolódó viták legtöbbször alapvetően gazdasági természetű volt,⁵³ s a gazdasági reformok visszautasítása (elsősorban persze itt is a közteherviselés akadályozása) szükségszerűen járt együtt a gazdasági problémák értelmezésével. Ilyeténképpen Dessewffy Emil leírásai korának valós problémáitól, realitásától (legalábbis a valóság liberális értelmezésétől) egyre távolabb kerültek, s egyre nyilvánvalóbban az udvari politika értelmezését vették át. Kissé sarkosan fogalmazva: míg Dessewffy Aurél a maga képére kívánta formálni az udvari politikát (miközben persze a kameralista Sonnenfels-hatás volt a kiindulópontja), addig Dessewffy Emil már kizárólag birodalmi keretekben képzelte el hazája sorsát, s ehhez igazította a maga korának leírását is. Mindez azért sajátos lépés, mert ezáltal a legkisebb fiú épp ahhoz konzervativizmushoz lépett vissza, melyet apjának konzervatív ellenzékiége oly hevesen támadott bő harminc évvel korábban. Amikor például Dessewffy Emil 1846-ban azzal vádolja az ellenzékét, hogy a korábbi sérelmi politikát folytatja,⁵⁴ akkor azzal gyanúsítja őket, hogy azt csinálják, amit apja tett nem is olyan régen. Varga János éppen Dessewffy Emil

⁵² Dessewffy egy komplex javaslati csomagot dolgoz ki a helyzet kezelésére (*Gróf Dessewffy Emil: A magyar vám és kereskedési ügy és annak végeligazítási módja.* Pesten 1847.). Ebben szinte a szélsőségig áll ki a szabad kereskedelem mellett, s az önkorlátozást a saját védelmének feladásában látja. Szerinte a vámegység és belső szabadság (a *Zollverein*) a magyar gazdaság belső problémáira hatékonyabb megoldást jelentene, mint a belső vámok, a monopóliumok vagy a Kossuth-féle ipartámogatás tervei. Beállítása azért is sajátlagos, mivel a magyar gazdaságot védvámokkal megerősítőkkal szemben úgy érvel, mintha az érvényben lévő monopolvámokat is ők vetették volna ki. Példának okáért a dohánytermeszítőket vagy a sókereskedőket biztatja hatékonyabb disztribúciós lehetőségekkel – éppen azokat, akik a birodalmi gazdaságpolitika nagy vesztesei voltak a 19. század első felében. Az értekezést megtámogató toldalécul közli Véber János kereskedelmi kimutatásait (*Véber János: Adatok honunk kereskedését illetőleg.* In: *Dessewffy E.: A magyar vám i. m. 99–157.*), melyek valószínűleg a javaslat esetlegesen valóra váltását voltak előkészítendőek. Lásd még *Dénes I. Z.: Közüggvé emelt i. m. 119–123.*

⁵³ E fordulatot Hites Sándor egyértelműen a *Hitel*hez köti. Lásd *Hites Sándor: Hypotheka vagy hypothesis. A valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában.* In: *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről.* Szerk. Hites Sándor. Bp. 2014. 96–97. Téziséét, miszerint a Széchenyi-féle javaslat mögött gazdaság és morál együttállására épülő nyelvi fordulat áll, Miru György is átveszi. Lásd *Miru György: Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban. Történelmi Szemle 58. (2016) 541–553.* Ugyanakkor Robert Evans már jóval korábban, Mária Terézia idején érzékelt hasonló váltást. Lásd *R. J. W. Evans: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c.1683–1867.* Oxford–New York 2006. 18. Idézi *Szijártó M. István: A közjog fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban. Történelmi Szemle 58. (2016) 500.*

⁵⁴ Lásd például *D. [Gróf Dessewffy Emil]: Legyünk őszinték I.* Budapesti Híradó, 1846. május 1. 291.

egyik nagy politikai témájával, a vámunióval kapcsolatos konzervatív álláspont kapcsán jut hasonló – szerinte is generációs – különbséghez, csak éppen más főszereplőkkel: „Széchenyi *alkalmazkodni* akart az osztrák császárság érdekeihez, hogy az alkalmazkodással is erősödő birodalmi kormány támogatásával egyrészt keresztülvihesse azokat a haladó társadalmi-gazdasági reformokat, amelyek megítélése szerint egyképp szolgálják az ország és az arisztokrácia javát, és amelyek az arisztokrácia számára el is fogadhatók, másrészt meggátolhasson olyan újításokat, amelyek aláásnák az arisztokrácia politikai vezérszerepét. A konzervatívok viszont azon dolgoztak, hogy gazdaságilag összeolvassák Magyarország és az örökös tartományok érdekeit, és ezzel fokozatosan előljenek minden magyar igényt, amely az adottnál szélesebb politikai önállóságra irányul.”⁵⁵ Ha e leírást kiterjesztjük a Dessewffyék példájára, akkor elmondható, hogy míg Dessewffy József ellenzéki oldalról kívánta orvosolni a magyar nemesség gazdasági sérelmeit (az udvar a diéta felhatalmazása nélkül devalválta a pénz értékét, belső vámokat vezetett be, nem vette figyelembe a regnikoláris bizottságok törvényelőkészítő munkáját, csak akkor hív össze országgyűlést, ha adót szeretne kivetni stb.), addig Dessewffy Aurél politikai álláspontja abban változott, hogy – elvetvén apjának a társiasság és rendiség összekapcsolására építő elképzelését – egy kameralista megközelítés alapján a magyar gazdaság és közpolitika megújítását már felülről remélte (magyarán nem bízott abban, hogy a magyar rendek egyeztetéseik során megtalálják a hatékony megoldást problémáik orvoslására, sőt Aurél rendkívül veszélyesnek érezte azt a folyamatot, amiként a *bene possessionati* átveszi a diéta alsótábláján a kezdeményezést). Ám Dessewffy József és Aurél még egyetértettek abban Széchenyivel, hogy a birodalom érdekeihez „alkalmazkodni” kell, s markáns váltás inkább a legkisebb fiúnál, Dessewffy Emilnél figyelhető csak meg, aki immár egyértelműen a birodalmi integráció pártján állt.

Ám a konzervativizmus belső ellentmondásaiért nem feltétlenül Dessewffy Emil felelős. Az apa látogatása Metternichnél jelezheti azt is, hogy ez az út magától értetődően adódott, amikor szűkültek a hagyományos (Edmund Burke-öt követő) konzervativizmus lehetőségei. Apa és két fia, három konzervatív politikus, láttuk, eltérő utakat jártak. Nézeteik különbségei nemcsak önmagukban lehetnek érdekesek. A reformkort úgy is le lehet írni, mint a liberalizmus előretörésének (és az erre adott konzervatív válasznak) történetét, de úgy is, mint a különböző konzervativizmusok közötti határvonalak átrajzolását. Folytonosságok és szakadások intergenerációs ütközésén keresztül egy másik szögből is vethetünk pillantást egy szűk periódus történelmére.

⁵⁵ Varga J.: Helyét kereső Magyarország i. m. 192.

THE DESSEWFFY FAMILY

The Three Directions of Hungarian Conservatism

by Gábor Vaderna

SUMMARY

Count József Dessewffy (1771–1843) and his two sons, Aurél (1808–1842) and Emil (1814–1866), were well-known Hungarian conservative politicians. The father attended five diets as a deputy of the Lower Chamber between 1802 and 1827; Aurél, who had already entered the national political scene as a member of the Upper Chamber, was the leader of the young conservative party in the early 1840s; after Aurél's death the political torch was symbolically passed to his younger brother who vigorously started to support the Habsburg Court's policy. In this essay I compare three ways of conservatism by analysing the different political and anthropological views of the three Dessewffys. The history of the Age of Reforms is commonly considered as a history of how the new liberal elite assumed political power. But this story, with its dilemma of continuity or discontinuity, can be understood as the history of the totally self-renewing Hungarian conservatism.

Völgyesi Orsolya

GRÓF DESSEWFFY EMIL AZ 1843–44. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSEN

Joseph Andrew Blackwell már mint a brit kormány hivatalos küldötte 1844. április 5-i jelentésében három nagyobb csoportra osztotta a Pozsonyban üléselő felsőtábla tagjait, úgymint konzervatívok, centralisták (vagy centrális párt) és liberálisok. A centrális párt tagjai (nem tévesztendő össze az ellenzéki centralistákkal), vagy másképpen a haladó konzervatívok közé Blackwell tizenhét főt számított, ebből tizenhárom személy a kormány közvetlen befolyása alatt állt – így például Gyürky Pál, báró Vay Miklós, báró Perényi Zsigmond, gróf Nádasdy Lipót, gróf Vay Ábrahám, báró Majthényi Antal, gróf Majthényi László –, közülük többen az 1830-as évek elején még ellenzékinek számítottak, ekkorra azonban már uralkodói kinevezéstől függő főispáni méltóságot viseltek, négy arisztokrata pedig a kormánytól függetlenül tevékenykedett. Blackwell a kormánnyal formális kapcsolatban nem lévő, haladó konzervatívok közé sorolta gróf Dessewffy Gyula, gróf Zichy Ödön és gróf Zichy Edmund mellett gróf Dessewffy Emilt, kinek neve mellé a következő megjegyzést írta „(egy újság szerkesztője)”. Az angol küldött felosztásában a konzervatívok hatvanöt, a liberálisok negyvenkét fővel voltak jelen a felsőtáblán, vagyis a három csoport közül a Blackwell által centrális pártnak vagy haladó konzervatívoknak nevezett alakulat képviseltette magát a legkisebb számban.¹ „A centralista pártot főleg elégedetlen főispánok alkotják, nagyrészüket protestánsok. Látszólag Nádasdy gróf a vezetőjük, de Majthényi báró és Vay Ábrahám gróf – mindketten tehetséges, tapasztalt férfiak – az igazi vezérek. A koronaörök magas hivatala jelenleg betöltetlen, a két őrt, egy protestánsat és egy katolikust, a Diéta választja meg. Azt mondják, Vay Ábrahám gróf azért alakította meg a centralista pártot, hogy népszerűséget szerezzen, és reménye legyen arra, hogy őt választják meg protestáns koronaörnek, és Majthényi és Nádasdy Apponyi és Szécsen iránti féltékenységből csatlakozott hozzá, attól félve, a hivatalért folyó hajszában ezek a kormány által kegyelt ifjancok leahagyják őket.”² – jellemezte motivációjukat Blackwell. Ebben a felosztásban egyébként Dessewffy Emil nem került gróf Apponyi Györggyel vagy gróf Széchen Antallal egy politikai csoportosulásba, holott őket a történetírás gróf Dessewffy Aurél halála után mint a fontolva haladó új konzervatívok meghatározó figuráit tartotta és

¹ Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései (1843–1851). S. a. r. Haraszti-Taylor Éva. (Bibliotheca Historica) Bp. 1989. 50–53.

² Joseph Andrew Blackwell magyarországi i. m. 49.

tartja számon,³ sőt visszaemlékezésében Somssich Pál is Apponyival, Széchennel és báró Jósika Samuval együtt az 1843–44. évi diétán azonos nézeteket való, s a kormányzati körökben is tekintéllyel bíró politikusok közé sorolta őt.⁴

Gróf Dessewffy Emil 1844 márciusában jelent meg először a pozsonyi országgyűlésen, melyen alig három hónapig volt jelen. Wertheimer Ede 1916-ban megjelent *Új adatok a magyar ó-conservatívok történetéhez* című tanulmányában egy gróf Majláth Antalnak tulajdonított jelentésre hivatkozik, melyben a gróf azt írta 1845 júliusában Joseph Sedlnitzkynek, Dessewffy Emil túske volt az ellenzék szemében, s mindent elkövettek, hogy depopularizálják, s ez még az országgyűlés időszakára vezethető vissza: „Az ellenzék szerette volna magához csatolni és gróf Szapáry Mihály útján felszólította, hogy soraiban foglaljon helyet a nélkül, hogy véleménynyilvánítási szabadságában bármiképpen is korlátoznák. Ily módon az ellenzék azt a látszatot keltette volna, mintha Dessewffy hozzája tartoznék.”⁵ Dessewffy azonban a konzervatívokhoz csatlakozott, akik ezt értékes gyarapodásnak tekintették, noha hangja gyenge volt, s így nem tartozott a hatásos szónokok közé. Wertheimer ezt követően ismét Majláth 1845. júliusi jelentését idézi, amikor azt írja, az ellenzék mindezek után úgy állt boszszút a grófon, hogy álnoknak, ravasznak, illojálisnak és hencsegőnek nevezte, sőt erőtlen hangjából is gúnyt űztek, mintha így akarták volna kimutatni, hogy Dessewffyre valójában nem is volt szükségük, mindez azonban az érintettet hidegen hagyta.⁶

Az alábbiakban két epizódot szeretnék részletesebben ismertetni Dessewffy Emil rövid országgyűlési szerepléséből, két olyan vitaszituációt, amelyben a gróf legfőbb vitapartnere az ellenzék egyik meghatározó szereplője, báró Eötvös József volt. A közéletben addig főként nemzetgazdasági kérdésekben megnyilatkozó Dessewffy a napirendre kerülő konkrét ügyek kapcsán immár közjogi-alkotmányos elképzeléseit is kifejezhette, előrevetítve azt a polémiát, amelyet 1844 nyaratól az általa irányított *Budapesti Híradó* a centralisták által szerkesztett *Pesti Hirlappal* fog folytatni immár a nyilvánosság egy másik színterén.⁷

³ Gróf Dessewffy Emil közéleti szereplésének korai szakaszáról részletesebben lásd *Mázi Béla*: Dessewffy Emil politikai pályája az 1840-es évek közepéig. Bölcsészdoktori disszertáció. 1989. Kézirat. Egyetemi Könyvtár Kézirattár Kd 7439. A fontolva haladó újkonzervatívokról lásd *Dénes Iván Zoltán*: Az önrendelkezés érvényessége. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1988., *Üő*: Közügyvé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Bp. 1989., valamint *Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp. 1975.

⁴ Deák Ferencz beszédei 1842–1861. Összegyűjt. Kónyi Manó. 2. bővített kiadás II. Bp. 1903. 181.

⁵ *Wertheimer Ede*: Új adatok a magyar ó-conservatívok történetéhez. II. Történeti Szemle 5. (1916) 98.

⁶ Uo.

⁷ Ennek bizonyos aspektusairól újabban lásd *Gábori Kovács József*: A centralista Pesti Hirlap politikai stratégiái 1844–1847. (Irodalomtörténeti füzetek 176.) Bp. 2016.

A felsőtáblán az uralkodói előterjesztésekben is szereplő tárgy, a nagy figyelmet kiváltó városi kérdést szabályozó törvényjavaslat volt a napirenden, mikor Dessewffy Emil 1844. március 26-án első ízben felszólalt.⁸ Beszédét a következő retorikai fordulattal kezdte: „Midőn leelőször jut nekem azon szerencse a' mélt. főrendi táblánál felszólalni, előre bátorkodom a' mélt. Fő-RR engedékenységet kikérni, ha parlamentaritis vitatkozásokban eddigi csekély gyakorlatom mellett nem leszek képes azon logikai rendben előadni eszméimet, mellyhez a' mélt. Fő-RR e' termben hozzá szoktatva vagynak.”⁹ Milyen szituációban, milyen előzmények után kért szót első ízben Dessewffy?

A március 26-i ülésen a városi kérdést szabályozó törvénytervezet 249. §. a) pontja került felolvasásra, mely a városi követeknek adandó utasításokkal foglalkozott. Gróf Péchy Emanuel rögtön a szakasz felolvasása után azt javasolta, hagyják ki a törvénytervezetből ezt a pontot, s majd akkor térjenek vissza rá, ha az országgyűlés elrendezése kerül napirendre, annál is inkább mert fontosnak tartja, hogy a követek törvényhozási állása azonos legyen: „már pedig ha a' törvény azt fogja mondani: hogy a' városi követek utasítással tartoznak ellátva lenni, a' megyeiekre nézve pedig a' törvény sehol nem mondja, hogy tartoznak utasítással ellátva lenni: a' hazának követei között különbség fog létezni.”¹⁰ Báró Eötvös József egyetértett a javaslattal, de más okból. Úgy vélte ugyanis, a kihagyás egyet jelentene a városokban a követutasítások megszűnésével, ami – meggyőződése szerint – magával vonja majd a megyei instrukciók eltörlését is, ami által az ország csak nyerhet. „Itt állunk felfogásom szerint a' legfontosabb határozatok egyike előtt; ha a mélt. Fő-RR a' 249§ a) alatti pontját fölveszik: az utasítási rendszert, melly eddig még törvényben szentesítve nincs, törvényesítették; ha a' mélt. Fő RR az a) alatti pontot kihagyják: a' jelen pillanatban az utasításokat megszüntetik a városokra nézve 's a' megyékre nézve is; de a' mit tesznek semmiesetre sem lehet meghagyása a' jelen állapotnak, hanem mindenestre vagy positiv sanctioja az utasítási rendszernek, vagy annak positiv megszüntetése.”¹¹ Nem meglepő, hogy Eötvös a továbbiakban aztán így fogalmazott: „Nekem tökéletes meggyőződésem, – és talán nincsen politicus tárgy a' világon, mellyről olly tisztán megvolnék győződve, – hogy a' követi utasítások rendszere, valamint általánvéve minden

⁸ A városi kérdéstről újabban lásd *Czoch Gábor*: Hogyan határozható meg a város területe? Az 1843/44. évi városi törvény vitái. In: *Uő*: „A városok szíverek”. Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Pozsony 2009. 39–54.

⁹ Felséges Első Ferdinánd osztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városában 1843-dik évi május 14-kére rendelt Magyar-országgyűlésen a' méltóságos Fő-rendeknél tartott országos ülések naplója. IV. Pozsony 1844. (a továbbiakban: Főrendi napló) 94.

¹⁰ Uo. 91.

¹¹ Uo. 92.

törvényhozásnál úgy hazánkban azon főakadályoknak egyike, melyek miatt törvényhozásunk földadásának tökéletesen megfelelni nem képes.”¹²

Eötvös az utasítások hátrányát többek között abban látta, hogy ezek meglete miatt nem az abszolút, hanem csak a relatív többség hoz törvényt, a követek pedig nem az ország, csak az őket megválasztó municipiumok érdekeit képviselik. Sokan választják ugyan a követeket, de valójában csak kevesen vesznek részt ténylegesen az utasítások kidolgozásában, továbbá az ingadozó, változó utasítások miatt nem érvényesülhet a kellő következetesség a törvényhozói munkában. Eötvös ugyanakkor elismerte, a népszuverenitás eszméje elméletben, amennyiben népen a nemességet értjük, soha szélesebb értelemben nem alkalmaztatott, mint nálunk, ahol minden egyes küldőnek közvetlen befolyása van a törvényhozásra. A gyakorlatban azonban mindez nem érvényesül: nem ugyanazok vesznek részt ugyanis a követutasítások kidolgozásában, mint akik a választásban, hiszen azt egy jóval szűkebb (10–12 táblabíróból álló), nem választott testület készíti el. Majd így zárta beszédét: „Oda jutottunk utasításaink által, hogy hazánkban, hol minden ember szabadon kimondhatja meggyőződését, a’ törvényhozónak tulajdon nézetének, személyes meggyőződésének lenni nem szabad! Úgy alkottuk a’ törvényhozó testet, hogy körében minden megye, minden város feltalálja képviselőjét, csak a’ haza, csak az ország nem, mely reá jövőjét bizta. Oda vezettük törvényhozásunkat, hogy tetteisben a’ következetesség szerencsés véletlenné vált, hogy nemzeti életünk egyes lépéseit senki előre ki nem számolhatja; ’s mind ezen bajoknak legfőbb ’s némiképp egyetlen okát én az utasításokban látom.”¹³

A vita további menetét, bár abba a hivatalos jegyzőkönyv szerint többen is bekapcsolódtak – mint például gróf Andrássy György, báró Majthényi Antal, gróf Szécheny Antal, gróf Cziráky János –, alapvetően Eötvös és majd Dessewffy Emil álláspontja szabta meg, a későbbi felszólalók pedig saját pozíciójukat hozzájuk viszonyítva határozták meg. Lukács Móric az *Augsburger Allgemeine Zeitung* számára készített összefoglalójában a vita lényegét alapvetően a két főszereplő markánsan eltérő véleményének bemutatásával exponálta, a gróf első megszólalását pedig a következőképpen vezette fel: „Az utasítási jog mellett mint mondtam, leghevesebben küzdött gróf Dessewffy Emil, a ki már ismeretes volt ugyan mint az ország legszellemesebb és legnagyobb tudományú politikai íróinak egyike, de mint szónok a főrendiházban, hol egykor néhai testvére, Aurél, annyira kitűnt, ez ülésben lépett fel először és beszéde elején elnézést is kért.”¹⁴ A felsőháza üléséről készült hivatalos napló szerint Dessewffy tisztelt barátomnak nevezte a bárót

¹² Uo. 92.

¹³ Uo. 93.

¹⁴ Lukács Móricz munkái. Összegyűjt. Gyulai Pál. II. Buda–Pest 1894. 245., a vita ismertetését lásd uo. 244–246.

(míg Eötvös majd a későbbiekben méltóságos úrnak szólítja vitapartnerét), s rögtön beszéde elején kijelentette: egyetért azzal, hogy amikor a szóban forgó szakasz elfogadásáról, vagy el nem fogadásáról döntenek, egyben egy fontos alkotmányos jog megadásáról vagy meg nem adásáról döntenek. Dessewffy elismerte ugyan az utasítások körül a mindennapi gyakorlatban jelentkező visszaéléseket és anomáliákat, de úgy vélte, ezeket ki lehet küszöbölni anélkül, hogy magát az intézményt feláldoznák. Véleménye szerint nem ellenkezik az utasításadás joga a képviseleti rendszerrel, mert ő képviseleten azt érti, hogy amit én nem akarok tenni, vagy nem tehetek meg, mással tétetem. Dessewffy párhuzamként a diplomáciai képviselők működését említette, melyeket a küldő országok szintén utasításokkal látnak el. Ugyanakkor a gróf azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az utasítások megléte szoros kapcsolatban áll a megyei szerkezettel, s annak eszméjétől elválaszthatatlan: „Báró Eötvös József t. barátom az utasítási jogot csak illúzióknak állítja; de én bátor vagyok az utasításokat a’ megyei szerkezet természetes corollariumának, kifeolyásának tekinteni, mert én nem képzelhetek testületet vagy corporatiot, melly politikai tárgyakról tanácskozhatik, mellynek jogában és szabadságában ne volna képviselője által maga akaratát tolmácsoltatni, és melly küldöttjére egyenes befolyást ne gyakorolna; és valameddig a’ megyei szerkezet mostani állapotjában fog maradni, legyenek a’ m. Fő-RR meggyőződve, hogy addig az utasítások fen fognak állani, és azoknak természet szerint fen is kell állani.”¹⁵

Eötvös fentebb idézett beszédében röviden szólt arról, hogy külföldön a műveltség és az alkotmányos elvek terjedése idővel az utasítások eltörlését vonta maga után. Dessewffy nem mulasztotta el, hogy ezen a ponton hosszabban is reflektáljon a báró szavaira. Igaz ugyan, hogy Spanyolországban, Portugáliában vagy a dél-amerikai államokban nincsenek utasítások, de ki irigyelné ezeknek az országoknak az állapotát. Franciaországban sincsenek utasítások, de alkotmányos tekintetben Franciaország sem az, amelyre hivatkozni szeretne – folytatta mondandóját a gróf. Nagy-Britannia maradna tehát hátra, de Magyarország és Nagy-Britannia viszonyai között igen nagy különbség van. Ráadásul a brit nemzet folyamatos érintkezésben van a nemzetközi környezettel, és nagy befolyással bír a világ történéseire, ezért olyan képzett államférfiakkal bír, akiket utasítások nélkül lehet a törvényhozói pályára küldeni anélkül, hogy küldőiknek reájuk nézve valamiféle felügyeleti jogot kellene biztosítani. Ez a jog ott ugyanis a képzett közvéleményben és a szabad sajtóban van, bennük nyilvánul meg, e kettővel Magyarország azonban még nem rendelkezik. A rossz választásnak nálunk tehát egyetlen ellenszere az utasítás, ezért Dessewffy azon a véleményen volt, hogy a városoknak is adják meg azt a legszebb alkotmányos jogot, amellyel a gyakorlatban

¹⁵ Uo. 94.

a megyék már úgyis rendelkeznek. Majd a következő szavakkal zárta beszédét utalva a felsőtábla mérséklő szerepére, s a törvényhozásban betöltendő hivatására: „E felett conservatív eszme az utasítás eszméje, és azt tartom ezen táblának hivatásához nem tartozik a conservatív eszmék iránt ellenszenvet mutatni; hivatása a túlságos mozgalmat mérsékelni midőn alulról jó; és valóban különösnek tartanám, ha midőn conservatív eszme pendül meg a KK és RR részéről: épen a mélt. Fő-RR által nem pártoltatnék.”¹⁶

Gróf Szécsen Antal a felsőtáblán zajló vita kimenete szempontjából lényeges indítvánnyal állt elő: mivel jelenleg a legfontosabb feladat, hogy a városokat ugyanazon helyzetbe hozzák, mint amiben a vármegyék vannak, a törvényhozás nem tehet többet, mint hogy megadja a lehetőséget a városoknak, hogy ők is utasítással láthassák el követeiket. Ennek elérése érdekében a szóban forgó a) pontot elhagyni javasolta, s az alsótábla által kidolgozott javaslat egy későbbi helyén, a szabad királyi városok alkotmányos jogait felsoroló szakaszban kívánta az utasításadás lehetőségét rögzíteni: „És ez által mentve lenne a dolog s nem lenne kimondva parancsolólag az utasításadás a városokra nézve, hanem, mint eddig a megyékben divatozott, a városok szabadakarataiban álland.” – fogalmazott a gróf.¹⁷

Eötvös Dessewffy Emil szavaira reagálva elmondta, ő a polgárság egészét akarta felruházni a követválasztás jogával, de mivel álláspontja szerint az egész polgárság nem tanácskozhat az utasításról, annak megszüntetését javasolta. A báró szerint a városok azzal, hogy utasítással látják el követeiket, nem kerülnek ugyanabba a jogállásba, mint a vármegyék, mert bár a gyakorlatban nem a nemesség egésze adja az utasítást, de az elvi lehetőség mégis megvan rá, a városi polgárság azonban még elvben sem lesz ennek a jogosítványnak a birtokában, hiszen a törvény elfogadásával az mindenképpen egy szűkebb testületre lesz bízva.

Ezen a ponton fontos felidézni, hogy a rendek eredeti javaslata szerint a polgárság közvetlenül választotta volna a képviselőtestületet és az országgyűlési követeiket, az utasítást azonban már a képviselőtestület szerkesztené.¹⁸ A felsőtábla ezt már a március 26-i vita előtt úgy módosította gróf Zichy Ferenc indítványára, hogy az országgyűlési követeiket ne a polgárság, hanem a képviselőtestület válassza meg. Ebben a helyzetben Eötvös nem támogathatta a rendi javaslatot,

¹⁶ Uo. 95.

¹⁷ Uo. 97.

¹⁸ A rendek 1844. február 5-i üzenetét lásd Felső Felső Ferdinánd osztrák császár, Magyar és Csehországoknál e' néven ötödik apost. király által szabad királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendő pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai. II. (a továbbiakban: Irományok) Pozsony 1844. 105–135. Ennek 388. §-a szerint: „Az országgyűlési követe az összes polgárok által kijelölés nélkül közvetlen választatnak.” Uo. 130. A főrendek javaslata azonban ezt módosította, és a követválasztás jogát a képviselőtestületre ruházta volna. A felsőtábla üzenetének vonatkozó pontját lásd uo. 246.

mert elvi álláspontja szerint az adja az utasítást, aki a követet választja. Amikor a főrendek jogszűkítő javaslatával ez az elvárás látszólag megvalósult volna (az adja az utasítást, aki választ), ez a szabályozás viszont Eötvös azon véleményével ütközött, hogy a követeket is az egész polgárságnak kell választania, ugyanúgy, mint a képviselőtestületet (amit azonban ő a követutasítások megszüntetésével kötött össze). Nyilvánvaló, Eötvös elvi megfontolásokon túl politikai kockázatot is láthatott abban, ha a városi követeket akárcsak engedőlegesen is, de felruházzák az utasításadás jogával. Ezt világítja meg egy jóval később keletkezett, 1847. december 4-i Széchenyihez írott levele, amely a városok politikai jogállásának rendezéséről szólva egyrészt kijelentette: a városi követek közvetlen választásától az utasítások megszünését reméli, s ezáltal olyan precedenst, amely majd a megyei instrukciók eltörlését is megáival hozza. „Ha a városok politikai jogait illy alapon rendezzük a haszon kiszámíthatatlan, miután az egykor békövetkezendő megyei rendezésre nézve két precedenst nyerünk, a censust t i, és az utasítások megszüntetését, az utasítások e rendszer mellett lehetetlenek, s ha a városoknál egyszer practice eltörültetnek a megyékben sem tarthatják fel magokat. Ezen kívül tagadhatatlan, hogy a városi követ utasítás nélkül jelenik meg országgyűlésünkön, az nemzetiségünkre nézve kevésbé veszélyes, mint ha német polgáraink őt utasításokkal látják el.”¹⁹

Visszatérve a március 26-i vitához, gróf Forgách Antal Eötvöst támogatta felszólalásában, s Deák Ferenc példájára hivatkozott, mikor az utasítások ellen szólt. Forgách szerint ugyanis a zalai követnek volt a legkevesebb utasítása az elmúlt két országgyűlés alatt, mégis ő vitte a legszebb szerepet, ami azt bizonyítja, a közbizodalom a legfontosabb, s azt nem helyettesíthetik az utasítások. Forgách végül utalva Dessewffy felszólalására, egyet értett azzal, hogy az utasításadás konzervatív elv, de ezen elv ily mértékben elkorcsosult sarjadékát semmiképpen nem akarta a városokra is átültetni, ezért a szóban forgó szakaszt kihagyni javasolta.²⁰

Dessewffy ezen a ponton szükségesnek tartotta megmagyarázni, hogy ő a konzervatív szót nem az „előrehaladás” ellenében használta, hanem olyan értelemben, amennyiben az a „convulsiók” nélküli haladást biztosítja. Úgy látta tehát, az utasítások megléte éppen a dolgok békés kifejlődését garantálják. Mondandóját alátámasztandó történelmi példákra is hivatkozott, beszédében az „elfajult képviselők” ellen fellépő Cromwellt és Napóleont említette, s azt a tanulságot szűrte le, hogy ilyen személyiségek nem születnek minden időben, s ezért nálunk a hasonló történések megelőzésére éppen az instrukciók

¹⁹ Báró Eötvös József gróf Széchenyi Istvánhoz. 1847. dec. 4. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt.) K 203/172.

²⁰ Főrendi Napló 99.

lehetnek a legalkalmasabb eszközök.²¹ Gróf Apponyi György rövid hozzászólásában azokat támogatta, akik nem kötelezően, hanem megengedően akarták az utasításadást lehetővé tenni a városok számára.²² Gróf Batthyány Lajos egyetértett Eötvössel abban, hogy ő sem szereti az utasításokat, de úgy vélte, a jelen pillanatban ezek eltörlése (vagy annak kilátásba helyezése) nem találna kedvező visszhangot a megyékben, ezért a kérdést nem kívánta feszegetni. Mivel utasítást más nem adhat, csak aki választ, az a) pontot kihagyni javasolta.²³ Végül az utasításadás lehetősége (értelemszerűen nem kötelező jelleggel) a felsőtábla végzése szerint, összhangban Széchen Antal javaslatával, a városok alkotmányos jogait felsoroló passzusba került.²⁴

Dessewffy Emil első megszólalásakor tehát egyértelműen konzervatív értéknek tartotta az utasításadás gyakorlatát. Jelentőségét pedig abban látta, hogy Magyarországon nincs képzett közvélemény és nem szabad a sajtó, így a követek ellenőrzésének egyetlen eszköze ebben, vagyis az utasításadás intézményében testesül meg. Több mint tíz évvel korábban felmerült az 1827. évi VIII. törvénycikk által kiküldött országos bizottság közjogi javaslatában, hogy a jövőben csak az 1741. évi VIII. törvénycikket és az egyes törvényhatóságokat közvetlenül érintő kérdésekben legyenek kötelező érvényűek az utasítások. Szatmár megye részéről Kölcsey Ferenc fogalmazta meg az ezzel kapcsolatos ellenvéleményt, mely aztán részévé vált a törvényhatóság követutasításának is. Kölcsey 1831-ben papírra vetett érvei nagymértékben összecsengenek Dessewffy 1844-ben elhangzott szavaival: akkor Szatmár vármegye első aljegyzője ugyancsak a hazai sajtóviszonyok miatt tartotta szükségesnek az addigi gyakorlat fenntartását, mivel a politikai kérdésekben – sajtószabadság híján – a közvélemény megnyilatkozásának egyetlen lehetséges formáját a kötelező érvényű utasításokban látta: „De nekünk nyomtatási szabadságunk nincs; ’s ha számoltatási szabadságunk sem leszen: urainkká tesszük Küldötteinket; ’s törvényeket kell fogadnunk miket magunk nem hozánk.”²⁵ Az 1830-as évek elején ez az érvelés egyértelműen ellenzékinek volt tekinthető, s az 1832–36. évi országgyűlésen formálódó liberális ellenzék egyik prominense számára is magától értetődő alapelv volt. Hasonló gondolatmenet egy jó évtized múltán más kontextusban a felsőtábla egyik tagjának szájából azonban már deklaráltan konzervatív eszmeként jelent meg.

²¹ Uo. 105.

²² Uo. 105–106.

²³ Uo. 106.

²⁴ A javaslat 249. §. x) pontja tehát így változott a főrendek javaslata szerint: „Az ország és különösen a város alkotmányos jogait érdeklő úgy az országgyűlési utasítások készítése is”. Lásd Irományok 239.

²⁵ MTA KIK Kt. Jogtan. Országgyűlés. Ívrét 2. köteg. 9v. Vö. *Völgyesi Orsolya*: Kölcsey és az ötödik vallásbeli üzenet keletkezése a 1832–36-os országgyűlésen. In: *Uő: Írók, szerepek, stratégiák*. Bp. 2010. 88–91.

Ugyancsak alkotmányos kérdéseket érintett a felsőtábla 1844. május 8-i és május 9-i ülése.²⁶ Az alsótábla ugyanis Klauzál Gábor csongrádi követ indítványára törvényben szeretne volna kimondani: ne háromévente, hanem évente kerüljön összehívásra a diéta, tekintettel az ország előtt álló számos és sürgető feladatra.²⁷ A vitában elsőként gróf Dessewffy Emil szólalt fel, aki már beszéde elején leszögezte: az elmúlt csaknem tizenkilenc évben nyolcvankilenc hónapot tanácskoztak a rendek, a probléma tehát nem abban van, hogy túl kevés időt fordítottak a törvényhozói munkára.²⁸ Véleménye szerint az eddigi országgyűlések eredménytelenségét nem a háromévenkénti üléselés okozta, hanem az, hogy már eleve túlzott elvárások fogalmazódtak meg a törvényhozással szemben, ráadásul minden országgyűlésen felmerül egy-egy „kedvenc eszme” (panacea), amelytől a közvélemény a problémák megoldását várta. Ilyen panacea volt Dessewffy szerint 1832–36-ban az önkéntes örökváltság, 1839–40-ben pedig a váltótörvény kérdése. Ezek azonban önmagukban nem hozhattak megoldást, hiszen egymással összefüggő törvények sorára lett volna szükség. Az elégedetlenség következő oka a gróf szerint, a törvények iránti tiszteletlenségben rejlik, hogy a törvények végrehajtása akadozik, vagy elmarad, s hozzátette: „igen nagy baj fekszik továbbá abban is, hogy kiképzett, megállapodott s higgadt közvélemény hazánkban nem létezik.” A legnagyobb problémát azonban abban látta, hogy a törvények szövege a két tábla közötti vitákban formálódik, és nem a végrehajtható hatalom által betervezett törvényjavaslatok képezik a diskussziók kiindulópontját. Dessewffy úgy vélte, a kormány e tekintetben nem él alkotmányos jogával. Ebben a beszédeben is elvetette az angol viszonyokra történő hivatkozást, a magyar országgyűlésnek az ottani parlament működésével való összehasonlítását, mondván ott a törvényhozásnak adminisztratív funkciója is van, szemben a magyar országgyűléssel (például a költségvetés elfogadása, minisztériumok ellenőrzése). Ráadásul nálunk nem egyének, hanem testületek (corporatiók) választanak követeket, akiket utasítással látnak el, ebből következik, hogy ebben a szisztémában az évenkénti országgyűlés állandó irányt nem vehetne. Végezetül Dessewffy azért sem támogatta a rendek javaslatát, mert az csak egyetlen elemet ragadna ki, és egyetlen elemet változtatna meg a hazai alkotmányos rendszerben.

Gróf Károly György békési főispán azonban támogatta a rendek javaslatát azal, hogy az alsótábla a benyújtott törvénytervezetet egészítse ki egy új paragrafussal, amely egyúttal a követválasztást is szabályozza. Károlyi szerint célszerű lenne, ha a választás nem évenként történne, hanem a követek mandátuma három,

²⁶ A vitát lásd Főrendi Napló 226–254.

²⁷ A rendek 1844. március 20-i üzenetét lásd Irományok 167–168., a felsőtábla május 22-i, elutasító válaszát pedig uo. 415.

²⁸ Beszédét lásd Főrendi Napló 226–228.

négy vagy öt esztendőre szólna.²⁹ Báró Wenckheim Béla (egyébként Dessewffy sógora) szerint az évenkénti országgyűléssel a törvényhozás hibái, működésének nehézsége is szükségszerűen csökkenni fog. Fontosnak tartotta Károlyihoz hasonlóan, hogy a követeket hosszabb időre, öt-hat évre válasszák meg, hogy valódi törvényhozó válhasson belőlük.³⁰

Az ülésről készült titkos jelentés méltatta az alaphangot megadó Dessewffyt, aki mesteri beszédben mérsékelten és nagy tárgyi ismeretről tanúskodva szólt a rendek javaslata ellen.³¹ Hogy Dessewffy felszólalásával nem volt mindenki megelégedve, azt Széchenyi reakciója is bizonyítja. A gróf csak a következő nap szólt hozzá a vitához, s meglehetősen hosszú beszédét egy Dessewffynek (is) szóló oldalvágással kezdte: „amit eddig elmondtak olly gyenge, olly bágyadt argumentumok voltak, hogy részemről megvallom, nem csudálkozhatom eléggé még olly férfiak részéről olly argumentumokat hallani, kiktől én magasabbakat vártam volna és várok ezentul.” Majd így folytatta, s ezzel gyakorlatilag össze is foglalta mondandója lényegét: „Én most is mondom, hogy jóllehet én bátran kijelentem – és értsük egymást! – hogy panaceát nem ismerek: de valamint egy nagy status-férfiú azt mondá Angliában, hogy maradjon meg a’ sajtószabadság, és mindent feláldoz annak: mert kivív ez mindent, mi hátra lenne, és minden rövid idő alatt azon helyen leend, hol előbb állott: így mondom én, hogy csak tanácskozhassunk szabadon, sokszor és rendesen, és én kész vagyok még az adó kérdését is feláldozni”. Ennek megfelelően Széchenyi támogatta a rendek javaslatát: az évenként Pesten tartandó országgyűlést.

Eötvös József Károlyi javaslatát támogatta, a fennforgó kérdést pedig két szempontból vizsgálta: belefér-e a rendek indítványa a fennálló alkotmányos rendszerbe? Valamint hasznos és célszerű-e, s megszünteti-e azokat a bajokat, melyek a törvényhozás körül jelentkeznek? Eötvös e két kérdést úgy igyekezett megválaszolni, hogy közben Dessewffy szavaira is reflektált, előre bocsátva, hogy Dessewffy következetességétől nem várta volna, hogy miután felsorolta a törvényhozás körüli problémákat, arra a konklúzióra jut, hogy minden maradjon jelenlegi formájában. Dessewffy felvetésére a következőket válaszolta: azért olyan felfokozott a várakozás a törvényhozással szemben, mert annak három évenkénti összeülése nem a dolgok rendes menetének, hanem rendkívüli állapotnak tűnik. A magyar nemzet mindig is hinni fog a panaceákban, de ebben nincs semmi különös, hiszen ezekben minden alkotmányos nemzet hisz. A gróf által említett, ún. panaceákat a nemzet sohasem valósította meg, mert a törvényhozás akaratának

²⁹ Uo. 230.

³⁰ Uo. 232–233.

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. N 119 Regnicolaris Levéltár, Takáts Sándor hagyatéka. Fasc. 71. 10 569.

mindig csak egy részét vihette keresztül, az így keletkező hiányosságokat azonban az évenkénti országgyűlés gyorsabban tudja majd korrigálni. Egyetértett Dessewffyvel abba, hogy nálunk hiányzik a kifejlett közvélemény, de annak képzése, formálása éppen az országgyűlési tanácskozások által eszközölhető, mert a törvényhozásnak Magyarországon különleges státusza van: „Europa minden más országaiban, hol a ’ szabadsajtó működik, a ’ törvényhozás csak képviselője a ’ közvéleménynek, – itt Magyarországon csak egy részben képviselője annak; azonban az annak képezője is.”³² Ha tehát Dessewffy a közvélemény képzését kívánja, erre a legjobb eszköz az évenkénti országgyűlés, tagadhatatlan ugyanis, hogy 1825 óta éppen a törvényhozás hatására fejlődött és haladt előre a hazai közvélemény. Ami a törvények iránti tiszteletlenséget illeti, Eötvös szerint ennek főbb okai a municipális szerkezetben, az egység és a centralizáció hiányában van. A báró világossá tette ugyanakkor, hogy a centralizáció nem jelentheti a végrehajtó hatalom befolyásának növekedését a municipiumok rovására. Véleménye szerint a kormány szerepének növelése csak a kormányzati felelősség elvéből következhetne úgy, mint Franciaországban vagy Angliában. A jelen pillanatban tehát Eötvös, nem meglepő módon, a törvényhozás centralizációját sürgette („Magyarországnak centralisatióra van szüksége – ’ s e ’ centralisationnak felfogásom szerint egyetlen módja az: hogy a ’ törvényhozó testnek befolyása ’ s ereje a ’ municipiumok irányában erősítsék”), s ebből a szempontból tartotta jelentősnek és célravezetőnek az évenkénti országgyűlést. „Mihelyt a ’ törvényhozás nem hosszabb szünetek után, hanem évről évre rendszeren folytatandja munkásságát: a ’ municipális függetlenség vissza fog vezetetni azon korlátok közé, mellyek a ’ dolog természete szerint hozzá illenek, ’ s ez egy rendelkezés inkább fogja nevelni a ’ törvényhozás befolyását ’ s vele a ’ törvények iránti tiszteletet, mint bármi más, mit viszonyainkban tehetünk.”³³

Dessewffy az elhangzottakra így reagált: „Megvallom némi tartózkodással szólalok fel, mert talán ismét azon veszedelemnek teszem ki magamat miszerint okoskodásaim és argumentumaim bágyadtaknak fognak kereszteltetni.”³⁴ Dessewffy ezzel kapcsolatban elárulta, röviddel az előző napi ülés előtt Széchenyi (a tudós társaság alelnöke) egy filológiai kérdéssel fordult hozzá (az egyszerű levelező taghoz): hogyan lehet a „matt” szót magyarra fordítani. Mire ő a „bágyadt” kifejezést javasolta, s ezt aztán vitapartnerre jutalmul reá, illetve az ő beszédére alkalmazta. Eötvösnek s másoknak is válaszolva elmondta, a közvéleményre úgy kell hatni, hogy az ne provinciálisan, hanem nemzeti

³² Uo. 244.

³³ Uo. 245.

³⁴ Uo. 247.

szempontokból tekintse a dolgokat, erre pedig nem csak az országgyűlés, de a megyei tanácskozások is alkalmasak. Világossá kell tenni továbbá, melyek a nemzet számára legfontosabb kérdések, s a törvényhozásnak ezekre kell koncentrálni, e mellett higgadt közvéleményre van szükség, s arra, hogy a törvényeket sikerrel fogadtassák.

Ami az alkotmányossági szempontokat illeti, Dessewffy azon az állásponton volt, hogy az évenkénti országgyűlés és a több évre választott követek óhatatlanul maguk után vonják majd az utasítások eltörlését is és „a’ megyei szerkezet nullificatióját, mit én – valamint a’ mult alkalommal is kijelentém – főképp nagy fontosságúnak tartok, hogy ezen az áron semmiféle – főképp illy kétes kimenetelű változáshoz nem járulhatok” – jelentette ki Dessewffy. A centralizációról szólva pedig így fogalmazott: „Én a’ törvényhozási centralisatióknak azon értelemben, hogy onnan induljanak ki a’ vezérelvek, és a’ törvényhozás által vezéreltessék a haladás, – barátja vagyok; de ezt nem abban találom, hogy minden évben tartassék országgyűlés, hanem abban, hogy a’ törvényhozásnak legyen elég morális ereje, legyen annyi belátása, hogy a’ végrehajtó hatalomnak elég fogamatosságot tudjon szerezni.” Ez utolsó megjegyzés, bár a későbbi történések és a kormányzati törekvések szempontjából kulcsmondatnak tekinthető, ekkor nem kapott kellő figyelmet, ugyanakkor Eötvös és Dessewffy szavai világosan megmutatták a centralizáció eszméjének kétféle értelmezését.

E két kiragadott epizód is előrevetíti tehát a *Budapesti Híradó* és a *Pesti Hírlap* között 1844 nyaratól kialakuló sajtóvita néhány, közjogi kérdést érintő elemét. 1844 júliusában Dessewffy publicisztikája kétségtelenül igyekezett egységben láttatni az Alföldi levelekben, majd a főrendi táblán, s végül a *Budapesti Híradó*ban megfogalmazott gondolatait.³⁵ S a konzervatív lap vezércikkeiben valóban visszaköszönnek immár a nyilvánosság egy másik terében az országgyűlési vitában kirajzolódó csomópontok: a municipiumok szerepe,³⁶ a központosítás kérdése,³⁷ a külföldi példákhoz és teóriákhoz való viszonyulás,³⁸ vagy a konzervativizmus mibenléte, annak definiálása,³⁹ Dessewffy szerint

³⁵ Lásd ezzel kapcsolatban *Budapesti Híradó*, 1844. július 9. Vezércikk.

³⁶ Párt-elnevezések. *Budapesti Híradó*, 1844. július 5. 9.

³⁷ Összhangzás az intézkedésekben. *Budapesti Híradó*, 1844. július 19. 45.

³⁸ Utánzási viselkedés. *Budapesti Híradó*, 1844. július 12. 28.; Az elméletek zsarnokoskodása. *Budapesti Híradó*, 1844. július 23. 55.; Külföldi leczkék és tanúság. *Budapesti Híradó*, 1844. július 30. 71. Dessewffy itt így fogalmazott: „Mi is tekintünk tehát némelykor a külföldre; mi is meritünk abból tanulságot, de eziránti nézeteink e két főelvben központosulnak; semmit sem utánozni, mit hazai institúcióink szellemével összeegyeztetni, azok gépezetébe beilleszteni nem tudunk; – és a külföldi hasonlatossága miatt soha sem felejtkezni meg azon belső különbségről, mellyek a különféle népek institúcióinak szellemi jellemét és sajtószerűségét képezik!”

³⁹ Párt elnevezések. *Budapesti Híradó*, 1844. július 5. 9.; Még néhány szó a pártok elnevezése fölött. *Budapesti Híradó*, 1844. július 21. 49–50. „Híjjanak hát önök, a mint tetszik – mi conservatív

mind a magukat konzervatívnak nevezők, mind a centralisták lehetnek saját rendszerükön belül egyszerre fenntartók és rombolók: „Most csak azt igyekeztünk kifejtetni, hogy elleneink akaratokon kívül conservatívok, valamint mi is gyakran vagyunk és leendünk tökéletes akarattal destructívek vagy is rontók, mindannak irányában, mit rossznak tartunk”.⁴⁰ Ami pedig a megyerendszer megítélését illeti, a gróf vállalta ugyan a municipalista bélyeget, de nem a *Pesti Hirlap* által nekik tulajdonított értelemben (vagyis hogy a kiváltságosok jogait védik), hiszen nem zárta ki a megyékben a törvényhozás útján történő jogki-terjesztést, de fontosnak tartotta, hogy ezzel együtt a birtok mérséklő befolyása, s a kormányzat szabályozó és rendteremtő szerepe is hosszú időre biztosítva legyen.⁴¹ Nem sokkal korábban azt is kifejtette: a centralisták a régi municipalista szemszögből tekintenek az államra „melly szemüveg eredetileg a maradás és föntartás szemüvege”, e vonatkozásban tehát a *Pesti Hirlap* eszméi is konzervatívok, míg ők az állam egésze szempontjából nézik a municipiumokat. Vagyis már ekkor megjelent publicisztikájában (s korábban a felsőtáblán elhangzott beszédében is) az állam és a kormányzat szerepének s ezen keresztül a centralizáció fogalmának konzervatív (vagy inkább kormánypárti) értelmezése is.⁴² Eötvös azonban 1844. július 28-án a *Pesti Hirlap* szerkesztőjeként bemutatkozó Szalay Lászlóhoz írt levelében még mindezt pusztán „Emil ügyetlenségé”-nek tartotta, aki meglátása szerint magára vállalta a municipiumok védelmét, nagy szolgálatot téve ezzel a centralistáknak és a szabadság ügyének: „Tudod nem tartozom a hizelgők közé, de becsületes szavamra mondhatom, hogy eddigi munkásságod minden várakozásomat felülmulata. – Barátom ha a’ ter[r]enumon maradunk ’s magunkat ’s vita között továbbra ragadtatni nem engedjük, főképen Emil ügyetlensége mellett ki jobb szolgálatot nem tehetett volna mint hogy a’ municipiumok védelmét vállalta magára, a’ győzelem a miénk legalább azok kik magyarországban a’ szabadság mellett küzdenek zászlónk alatt álandanak, századunk minden szabad nemzetek példája mellettünk szolnak. Napjainkban – a’ Centralisatio hogy ugy mondjam a’ levegőben van; csak ne vesz[í]tsed el kedvedet reánk mindenben számolhatsz – hív társaid leszünk mindég”.⁴³

reformerek vagyunk; conservatívok, a mennyiben monarchico-constitutionalis állásunkat, ’s a békés polgári nyugalmat föntartani ohajtjuk; reformerek, a mennyiben szerkezeteink módosításához, változtatásához, sőt ujjabaknak alapításához is, a fentebb irt uton ’s módon szivesen járulunk és munkálkodunk.”

⁴⁰ Párt elnevezések i. m. 9.

⁴¹ Lásd Dessewffy tollából Budapesti Híradó, 1844. július 5. Vezércikk.

⁴² Uo.

⁴³ Báró Eötvös József Szalay Lászlónak. Pozsony, 1844. júl. 28.; *Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor*: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. 140.

COUNT EMIL DESSEWFFY AT THE HUNGARIAN DIET OF 1843–44

by Orsolya Völgyesi

SUMMARY

Count Emil Dessewffy, already well known as a public author chiefly engaged with economic issues, first appeared at the Hungarian diet in March 1844. Following in the footsteps of his prematurely deceased elder brother Aurél, the young count joined the new conservatives in the Upper Chamber. His utterances there attracted considerable attention right from the start. The paper deals in more detail with two episodes, two debates in both of which the chief opponent of Dessewffy was the leader of the opposition Centralists, baron József Eötvös. The two young aristocrats presented their respective views on important constitutional questions such as the comital system, the commissions enforced by the county community on their MPs, the peculiarities of Hungarian public opinion, the necessity of centralisation or the imitation of foreign models, thus foreshadowing the chief elements of the debate between the two political wings that was to take place on the pages of the *Pesti Hirlap* and the *Budapesti Híradó* from the summer of 1844 on.

Velkey Ferenc

EGY REFORMKORI BARÁTI-POLITIKAI SZÖVETSÉG ÉS PRÓBÁJA: SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS DESSEWFFY EMIL

„Dessewffy Emillel sétálunk”¹

Dessewffy Emil gróf lényegében nem szereplője Széchenyi István élettörténetének – ha ezt az élettörténetet a már megírt történetek hagyománya felől értelmezzük. Bár nincs a Széchenyi biográfiáknak a szereplőválasztást illetően kánonja, mégis feltűnő, hogy hiányzik ez a fontos mellékszereplő a változatok összességéből.² Egy párhuzamos vizsgálat Teleki László gróf és Széchenyi kapcsolatáról hasonló jelenséget mutat, azonban a Teleki-irodalomban Széchenyi sokszor szinte második főszereplőként vagy hangsúlyos, a térnek értelmet adó díszletként (de sosem statisztaként) van színpadra állítva. Ő az, akihez az ifjú életútjának eseményeit viszonyítani lehet, akihez az ifjabbakat mérni érdemes; általában véve, akihez viszonyítva a Teleki-élettörténet, politikai-pályakép értelmezhetővé válik.³ Dessewffy Emilnek azonban nincsen „életrajza”, s a konzervatív hagyomány történetében is bizonytalan a helye, kikopik az 1840-es évekből, s csak az önkényuralom idejéhez kötődően kap, ott (mitologikus) elsőrendű szerepet. Vagyis a konzervatív kánon sem igen ismeri Széchenyi Istvánnak a Dessewffy Emillel való intenzív kapcsolatát, de annál inkább a Széchenyi – Dessewffy Aurél párhuzamot és barátságot.⁴

¹ Gróf Széchenyi István Naplói VI. Magyarország újbabkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái. Szerk., bev. Viszota Gyula. Bp. 1939. (a továbbiakban: SZIN6) 230. Később a fordításokat a legbővebb válogatásból (ha ott nincs, mint itt, akkor saját fordításban.) közlöm: *Széchenyi István*: Napló. Szerk. Oltványi Ambrus. H. n. [Bp.] 1978. (a továbbiakban sorszám nélkül: SZIN).

² Kivételnek tekinthető Viszota Gyula enciklopédikus bevezetője, hiszen éppen azt az időszakot (1844–1848) dolgozza fel példás alaposággal, amelyben a két gróf kapcsolata a legintenzívebb. Azonban Dessewffy Emil itt is főleg felsorolások keretében szerepel vagy semleges tényközlésekben. Lásd *Viszota Gyula*: Bevezetés [II.]. In: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal I–II. Magyarország újbabkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái VI. Szerk., bev. Viszota Gyula. Bp. 1927., 1930. (továbbiakban a forrásokra: SZIÖM6/1–2.)

³ *Velkey Ferenc*: „Délután Teleki ... kinek a lelkére beszélek.” A Széchenyi-minta Teleki László élet- (és halál-) történeteiben. In: Pesti helyszínelők. Teleki László gróf küzdelmes élete és rejtélyes halála. Szerk. Debreczeni-Droppán Béla. Bp. 2017. (Megjelenés alatt)

⁴ Elemzően a kérdéstről lásd *Dénes Iván Zoltán*: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. Bp. 2008. 235–247.; *Velkey Ferenc*: Reformkori hagyomány-törödékek a (mai) magyar konzervativizmusban. In: Konzervatív reflexiók. Reflexiók a konzervativizmusra. Szerk. Balog László Levente – Nagy Levente. Debrecen 2015. 95–171.

Egyszerre természetes és különös jelenségről van szó. Széchenyi életrajzírói azért, hogy az elbeszélésük koherens legyen, szükségszerűen szelektálnak a névanyagban: Teleki László Batthyányval szemben marad alul, Dessewffy Emil pedig Apponyi György kancellárral szemben akkor, amikor azt kell mérlegelni, hogy mely szereplő jelenítheti meg karakteresen a főúri reformellenzékéből a benső, de vitatkozó barátot, vagy a konzervatív politikusok közül a (szinte barát) szövetségest. Az arányok azonban látványosan azt is mutatják, hogy a konzervatív ismerősök szinte semmi teret sem kapnak, míg a reformellenzéki kapcsolatok működnek.⁵ Holott mind a négy esetben azt látjuk, hogy az 1840–43 közötti időszakban erősödött a naplóban a jelenlétük (Batthyáynak nagyon, a többieknek szórványosan), de utána mindannyian a Széchenyi napló meghatározó hősei lettek, a legfontosabbak között. A név említések nem feltétlenül jelölnek találkozásokat, és viszont: a személyes érintettség nem mindig vezet naplónyomhoz, de a regiszteranyag hozzávetőlegesen megmutatja, hogy 1844–1848 között (a szűk családot, munkatársakat leszámítva) a „külső világ” milyen intenzitású szerepet töltött be a gróf életében, vagyis azt, hogy kire irányul a naplóíró figyelme. A sor élén közel azonos adattal Apponyi György és Batthyány Lajos áll. Míg az al- majd főkancellárnál a regiszterek számát nagyban emelik a levélutalások (kapott, írt), addig a reformellenzék vezetőjénél a társasági érintkezés, a magán- és politikai eszmecsere adatai dominálnak. Mindkettő igen élő, erős kapcsolatra utal. Az adatok hierarchiájában következik három egészen eltérő okból domináns személy. Kossuth Lajos, akiről, és aki miatt sokszor ír a gróf, József főherceg nádor, akihez többször fordul, és a naplóíró felesége, Seilern Crescence. Utánuk (némileg az előbbiektől lemaradva) Teleki László következik (kevés), megelőzve a kancellárt, Metternich herceget; gróf Keglevich Gábor főtárnokmestert; a régi barátot, gróf Károlyi Györgyöt és a konzervatív politikust, Dessewffy Emil grófot. A két ifjabb gróf (Teleki és Dessewffy), mint Batthyány Lajos Széchenyinek meghatározó politikus-barátai, s mindketten szoros főúri társaságban (főként Pesten) időznek a gróffal, de igen ritkán ugyanabban a társaságban, s még ritkábban a politikában egy felé húzva.⁶

Széchenyinek a vezető kormányzati-konzervatív politikusokkal a kapcsolata, a „haszonelvű barátság” jegyeit viseli magán.⁷ Az ő társas világától nem volt

⁵ Apponyi György kapcsán egy pontos elemzés, első kísérlet a kapcsolat rekonstrukciójára *Czinege Szilvia*: „Mein verehrter Freund” – Apponyi György és Széchenyi István kapcsolata az 1840-es években. In: „Nincs egy igaz barátom se!” Tanulmányok Széchenyi István politikai kapcsolatainak történetéhez. Szerk. Velkey Ferenc. (Speculum Historiae Debreceniense 10.) Debrecen 2012. 91–113.

⁶ Gróf Széchenyi István Napló V. Magyarország újabkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái. Szerk. és bev. Viszota Gyula. Bp. 1937. (a továbbiakban: SZIN5) 351–780., vö. SZIN6 3–743.

⁷ Átfogóan szól a kérdéstről korábbi példákra hivatkozva *Fónagy Zoltán*: Széchenyi, a barát. Történelmi Szemle 54. (2010) 529–541.

idegen, hogy valamilyen célból nagyon intenzíven rányíljon egy-egy politikusra, közszereplőre, a személyes kapacitálásnak, meggyőzésnek nagymestere volt, úgy is, hogy a körébe vonzotta a számára érdekes, értékes, fontos embereket. Volt úgy, hogy ezt időlegesen csak valamely konkrét cél miatt tette,⁸ de előfordult (mint Apponyi és Dessewffy esetében), hogy tartós baráti szálak is szövődtek közben, amelyek a politikailag motivált kapcsolatot átszínezhették vagy áthangolták. Apponyi Györgynél inkább csak baráti gesztusokat ragadott meg a téma elemzője, és az „érdekszövetség” jellegre tett nagyobb hangsúlyt.⁹ Dessewffy Emilnél azonban erősebb személyes szálakat láthatunk. Ennek döntő oka, hogy mindig a „közös tér” volt a meghatározó a viszonyukban. Nem is írtak egymáshoz sok levelet, s ha Dessewffy Emil Pesten időzött, mint 1842. január végétől néhány hónapot (Aurél halála előtt-után); vagy Bécsben találkoztak, mint 1843. március végétől, vagy Pozsonyban, 1844 májusában és októberében, akkor tartalmas naplóbejegyzések jelezték, hogy Széchenyiben megvan az ifjabbra irányuló figyelem. Természetesnek tekinthetjük, hogy Széchenyinek a Dessewffy József gróffal megvívott egykori tollharcai már egyáltalán nem befolyásolták a *Világ* írójának viszonyulását az apjukat (egykor) védelmükbe vevő ifjakhoz. Aurél és Széchenyi között mindvégig a főúri társasági keretek, majd a politikai szövetség kibontakozó (de nem kiteljesedő) világa szoros kötelékeket teremtett. Tulajdonképpen, mint sok más szerepet, élethelyzetet, Emil szinte megörökölte legidősebb bátyjától Széchenyi figyelmét is.¹⁰

Igazán intenzívvé azonban akkor válhatott csak a kapcsolatuk, amikor Dessewffy Emil Pestre költözése és „lapvezéri” szerepe (1844 júliusától) a szociális érintkezés számos lehetőségét hozta létre köztük. Túl sokszor azonban nem látjuk Dessewffy Emilt a sokrétű és intenzív társasági életet élő Széchenyi legközvetlenebb környezetében, a Zichy-hölgyek szalonjaiban és alkalmain. Batthyány Lajos és felesége Zichy Antónia („Tony”), illetve Károlyi György (és inkább a felesége) Zichy Karolina („C”) a pesti társasági élet nemzeti szellemű és nyitottabb házait vitték. Az elszórt adatok arra utalnak, hogy Széchenyi kezdetben megfordult olykor Emillel a Zichy-hölgyek körében, de mint konzervatív lapvezér, már nem biztos, hogy szívesen látott vendég volt ott, esetleg a nagyobb soireé-kat, bálakat

⁸ Két nagyon karakteres diétai kapcsolatépítési időszaka volt Széchenyinek (1835–36: hídügy, 1843–44: két garasos terv). A másodikra egy érzékletes példa Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851. S. a. r. és utószó Haraszti-Taylor Éva. (Bibliotheca Historica) Bp. 1989. 41–43.

⁹ *Czinege Sz.*: „Mein verehrter Freund” i. m. 197–202.

¹⁰ *Vaderna Gábor*: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében. Bp. 2013. 59–101., 253–294. A feszültség korábban feloldódott az ifjakkal, de Széchenyi el is hártotta ennek emlékét egy igen nemes gesztussal Auréla emlékezve a halála után: Az Üdvlelde című könyvecskéje egészében egy, a Dessewffyeknek szóló gesztusként is felfogható. *Gróf Széchenyi István*: Üdvlelde. Gróf Dessewffy Aurél hátra hagyott némi iromány-töredékivel. Pest 1843. 116–117.

leszámítva. Széchenyi naplója semmi jelet nem ad arról, hogy 1845 elejétől ott együtt lettek volna. Rövidebb időszakokra Széchenyinek is meg-meghűlt a kapcsolata ezzel a társasággal, ugyanis még a régi szorosabb, ebbe a körbe beépült magánást is érte olykor mellőztetés politikai alapon, amikor a hölgyek túl ingerültek lettek például az ellenzéket megbontó cikksorozata miatt. A közös páholybérletet egy másik alkalommal csaknem felmondták – szintén közéleti feszültség miatt. Innen nézve egyértelműnek látszik, és a hiányzó adatok arra utalnak, hogy az ifjú Emil ebbe a körbe nem fért bele. A megszokott helyszínei a társas találkozásoknak Széchenyiné, a Kaszinóban vagy a Wenckheim-házban voltak. Dessewffy Emil felesége, báró Wenckheim Paula révén ők ott laktak, s mintha Széchenyi egyszer kedélyesen ironizálna ezen: „bei Wenckheim, oder vielmehr Dessewffy.”¹¹

A Széchenyi – Dessewffy személyes térnek van egy különleges sajátossága: általában kétszereplős jeleneteik vannak. A naplóban tényszerűen rögzített közös séták (visszatérő fordulattal: „Mit Emil Dessewffy spazieren.” (vagy „mit... Promenade”) arra utalnak, szívesen vették egymás közelebbi társaságát. Föltűnő azonban, hogy ezeknek a tartalmáról szinte semmi hangfoszlány sem szűrődik át a naplóba. Teleki vagy Batthyány igen gyakran beszélőként is diáriumszereplő éles szavakkal, vitamondatokkal vagy méltatásokkal, Dessewffy Emil szinte soha. A néhány eset, amely Széchenyit jegyzésre sarkalja nem egészen hízelgő, mert egyszer vénasszonyként siránkozik, máshol a köszvényére panaszodik. Valószínűleg nincs igazán karakteres szava a beszélgetéseikben, amely különlegessége miatt Széchenyit rögzítésre késztené. Ez a mozzanat azt jelzi, hogy az ismétlődő séták önmagukban hordozzák a huszonhárom esztendő korszakából adódó helyzetet, melyben az idősebb gróf minden bizonnyal túlbeszéli a fiatalabbat sétaikon: „Séta Dessewffy Emillel. Te tudsz hallgatni.”¹²

„Én bevezetem Emil D-t oda. Semmi éljen.”

Dessewffy Aurél halálának napján Széchenyi már konstataulta a szerinte rá háruló feladatot; Batthyány Lajos és Deák Ferenc előtt azt fejtegette, mintegy a támogatásukat várva, hogy „ellenújságot” kellene szervezni. Tasner Antalt (a titkárat) gondolta szerkesztőnek. (*A Pesti Hirlap* ellen és Kossuth ellen irányuló terv

¹¹ Egy közös kimozdulás Fótra, s ott ebéd Zichy Karolinával. Széchenyi levele Fehérvári Miklóshoz 1842. máj. 23-án. Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. I–II. Összeáll. Bártfai Szabó László. Bp. 1943. (a továbbiakban AdatokSZI) 405.; SZIN5 598–599., 554., 585.; SZIN6 65., 96., 140., 196., 213., 259., 306., 311., 316., 399., 406., 425., 439., 448., 484., 535. Természetes emberi vonás egy ilyen kapcsolatban az olykori mérges minősítés. Válogatott szidalmakkal illetve például Emilt, amikor egy kaszinói dinert az utolsó pillanatban mondott le, s mint kiderült, közben tarokkozott. SZIN6 97–98.

¹² Ilyen példák és a megszólalások: SZIN5 546.; SZIN6 65., 224., 258., 292., 353., 364., 406., 471., 539.

Deáknál „nem lelt különösebb visszhangra” – rögzítette a naplóíró, s vehetjük ezt természetesnek, annak ellenére, hogy a gyász közös pillanataiban meditáltak Aurél hiányán.¹³ A későbbi fejlemények igazolták Széchenyi „félelmét”, a legidősebb Dessewffy fivér váratlan halálával a kormányoldali, *Hírlap*-ellenes sajtó erőtlenné vált, intellektuális szintje visszaesett és a hatékonysága is gyengült. Azonban ahhoz néhány hónapnak el kellett telnie, hogy ő maga a sajtót válassza eszközüül. Az akadémiai beszéde (1842. november) után erősödő politikai elszigetelődése okozta, hogy a lehetőségeit újra és újra mérlegelve végül 1842. december 20-án szerződést kötött Helmeccy Mihállyal, a *Jelenkor* szerkesztőjével, és ahogy Kossuth találóan megfogalmazta az első vitacikkeit olvasva: „journalistává lett mérgében.”¹⁴ Az új tér feloldotta Széchenyi cselekvés kereső dilemmáit, de az év eleji terv („ellenújság”) nem került le a napirendről. A *Jelenkor* Széchenyi számára inkább a lehetőség, mintsem az ideális megoldást jelentette. Helmeccy Mihállyal szemben maradt benne bizalmatlanság, és vigyázott arra, hogy csak szerződéses viszonyban maradjon a lappal. Az a terve, hogy a címét változtassák meg, és nevezzék ezután „Függetlennek” – nem teljesült. A *Jelenkor* amúgy sem volt eléggé súlyos, a példányszáma nem volt különösen magas ahhoz, hogy hatékony ellenpontot képezzen. Alighogy elkezdte a vitacikkeit publikálni, kereste a továbblépés útját. A *Világ* kínálkozott lehetőségnek, nemcsak átvitt értelemben, mivel Császár Ferenc hírlapíró-cenzor maga kínálta fel a grófnak 1843. február 14-én. Széchenyi ekkor ajánlotta fel (először) Dessewffy Emilnek azt a szövetséget („Ich sende mit heutiger Post... *eine Allianz Aufforderung an Emil Dessewffy*”) egy csaknem téves útra induló levélben – Posch János postamester látta és jelezte a tévedést (Nagy-Mihály Szent Mihály helyett) –, amelyik lényegében 1847-tel bezáróan keretezte a kapcsolatukat.

Az előkészítő tanácskozások után nem meglepő, hogy 1843. március végétől Bécsben találjuk a gróftot ezügyben intenzív tárgyalások közepette, s a beszélgetők között feltűnik Császár és Andrássy József (a szerkesztő) mellett a kulcsszereplő: Dessewffy Emil is. Nyíltan beszéltek az újságról és egy közeli megállapodásról („Cause commune”), amire Széchenyi hajlott; és utóbb, talán tágabban is értve Emil kapcsán a fogalmat, kettejük szövetségről („unsere Allianz”) beszélt. A konkrét megállapodás nem jött létre – az okát nem tudjuk, Széchenyi május

¹³ SZIN5 552., SZIN 969.

¹⁴ *Ferenczi Zoltán*: Kossuth levele Wesselényi Miklósnak 1842. dec. 26-án. Kossuth Lajos kiadatlan levelei b. Wesselényi Miklóshoz 2. Történelmi Tár 3. (1902) 3. sz. 386.; SZIN5 661.; SZIN 997.; SZIÖM6/1. 213–231.; *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp. 1982. 141–185.; *Viszota Gy.*: Bevezetés I. i. m. 127–131.; *Viszota Gyula*: Széchenyi István politikája 1842–45-ben. Budapesti Szemle 120. kötet (1904) 336. sz. 361–387.

5-én újra szerződött a *Jelenkor*tal. ¹⁵ A hosszabb távú elköteleződésükre vet fényt, hogy egy évre rá megint felvetődött a korábbi kombináció, immár a lapjától megfosztott Kossuth Lajossal összefüggésben: „Ha Kossuth megkapja a *Jelenkort* akkor én átvenném tán veled a *Világot*” – tervezte feltételesen Széchenyi akkor Emilhez fordulva. Végül ez a forgatókönyv sem lépett életbe, tervezett szövetségük viszont megvalósulhatott (és megvalósult) azután, hogy Dessewffy Emil aktivizálta magát, és 1844-ben újjászervezte bátyja nyomdokaiba lépve a konzervatív *Világot*, és hatékonyabb újságot indított ugyanazon a tulajdonosi, szerkesztői bázison, immár *Budapesti Híradó* néven. ¹⁶

E rövid sajtótörténeti fejtegetés világossá teszi, hogy Széchenyinek a Dessewffy Emillel való kapcsolata Aurél hagyatékára épül, s maga Széchenyi is ezt testálja – a mintakövetéssel egyébként lelki értelemben tökéletesen azonosuló – Emilre. Vagyis az ő számára Dessewffy Emil egyértelműen Aurél örököse, s mivel ő ezt fel is vállalja, ezért a legfontosabb közös ügyük Aurél halálának napján kijelölődött a *hírlapi téren*. ¹⁷

Talán innen érthető azoknak a figyelmes mentori gesztusoknak a sora, amelyeket Széchenyi tesz Dessewffy Emil előrehaladása érdekében és a feszültségek enyhítésére. A gróf *a saját felelősségével is összefüggő egyértelmű elköteleződéssel viszonyul mindvégig Dessewffy Emil szerkesztői pályájához és sorsához*. Főleg akkor, ha éppen lapvezéri szerepből következnek a konfliktusok, és az ellenzékkel való éles konfrontáció következményeit kell elhárítani.

Egy hosszabb beszélgetésük során (séta a ligetben 1844 májusának elején), azon aggódva, hogy esetleg Emil Bécsset választaná a hivatalnoki pálya vonzásában, a Pesten való letelepedésre biztatja. Lényegében azért ajánlja fel az esetleges közreműködését a lapban, hogy Dessewffy könnyebben dönthessen Pest mellett, mert akkor vállalhatna hivatalt itt is. Széchenyi Metternich körébe is bevezeti

¹⁵ 1843. febr. 14-én beszélt Császár neki egy esetleges szövetségről a *Világgal*. Széchenyi írt Dessewffynak, azután lépett be Andrassy a körbe, s következtek a beszélgetések Havas cenzorral, Orosz Józseffel stb. SZIN5 678–679., 694–699. Lásd A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Bp. 1979. 722–727.

¹⁶ SZIN6 62.; A magyar sajtó története I. i. m. 778–780. A *Budapesti Híradó*val kapcsolatos (kiegészítő) sajtótörténeti vizsgálataimhoz komoly segítséget kaptam Mezei Milán PhD-hallgatótól (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola), aki Dessewffy Emil lapvezéri pályáját kutatja. Mivel ő a teljes anyagot áttekintette, ezért néhány forrás kópiáját az ő levéltári gyűjtése nyomán tudtam helyben előlvasni. Köszönet érte. A 17., 31., 41., 43., 51. jegyzetekben az általa szkennelt, fényképezett bázisból merítettem.

¹⁷ Dessewffy Emil „A *Budapesti Híradó* tárgyában” című röpvében (1844. május vége, Pest. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény B 063/2/1844.) jelölte meg (itt példaként hozva) az Aurél-mintával kapcsolatos lelki viszonyát, amely szerint nehéz, lehetetlen annak a minőségnek megfelelni, de „bármí csekély legyen szellemi képességünk [...] igyekezzünk közhaszonra fordítani [...]”. Széchenyi pedig Aurél halála után a széles nyilvánosság előtt is emléket állított neki, ezzel is kifejezve megbecsülését. Lásd *Széchenyi I.*: Üdvölede i. m. 114–136.

az ifjabb grófot. Együtt utaznak egy közös villásreggeli után Pozsonyból Bécsbe 1844. május 17-én, mint kiderül azért, hogy Metternichnek bemutatassa.¹⁸ Ezeknél is érdekesebb, ahogyan az idősebb gróf a népszerűségének erejével, vagyis tekintélyével emel védőernyőt az erősen támadott Dessewffy fölé. Többször előforduló szituáció.

1844 decemberében, amikor a *Védegyelet* megalakulása körüli viták felhangolták a közvéleményt, nem lehetett egyszerű a *Budapesti Hiradó* lapvezéréként (előszőr) részt venni a megye közgyűlésén, hiszen a lap kárhoztatta a Védegyeletet, támadta az igazgató Kossuthot és Pest megye állásfoglalásait is bírálta. Széchenyi ide is „bevezette” Emilt, de ez egészen más jellegű volt: „Congregation Pesther Comit. Ich führe Emil D. dahin. Kein Vivat.”

Egy másik hasonló szituációban (1846 júniusában), amikor a túrmezei nemesség sérelme fokozta Pest megyében az izgalmakat, legalább Széchenyi (mint kísérő) egy „éljent” kapott. Sejtethetjük, hogy az akkori Közgyűlésre is szándékosan ment együtt Emillel, hiszen az előző napon Teleki László kritikájára, miszerint „Dessewffy úgy ír, ahogy parancsolják,” a következő ripszttal felelt, megvédve konzervatív mentoráltját (a lelkileg-szellemileg hozzá egyébként sokkal közelebb álló, de radikálisan ellenzéki Telekitől): „Ő [mármint Dessewffy] függetlenebb, mint te!” Pest megyének a horvát ügyben 1846 januárjában felállított küldöttségére kapcsán pedig olyan erősek lettek Emillel szemben az indulatok, hogy Széchenyi szégyenkezve távozott, majd délután kereste fel őt, ki: „jól tartotta magát.”¹⁹

Széchenyinek a legsúlyosabb Dessewffyt oltalmazó szerepvállalása szintén egy olyan ügyből keletkezett, ami a sajtó élesebb kitételeihez kötődött. 1846 novemberében a *Nemzeti Újság* egyik szerkesztői jegyzete (elhárított) párbajkonfliktusok sorát eredményezte, és 19-én (ezzel nem közvetlenül összefüggve) Irinyi József Dessewffy Emilt hívta ki párbajra. Bár azt nagy nehézségek árán végül a felek megegyezéssel feloldották, de Vida Károlynak a *Budapesti Hiradó* munkatársának pisztolypárbajt kellett vívnia november 22-én Irinyivel. Ennek az ágas-bogas eseményeknek most csak azok a vonatkozásai érdekesek, amelyek Széchenyi közbeavatkozásához kötődnek. A konfliktusba Dessewffy Emil felkért szekundánsként kapcsolódott bele. A duellum tárgyalásos szakasza nem ment könnyen, a párbajsegédek nem tudtak megegyezni a formulákban, egyre élesebb vitahelyzetbe kerültek. Teleki László (Irinyi oldaláról) inkább élte az affért, és a tárgyalásos megoldás lehetetlenségét, így annak lezárását javasolta, míg Széchenyi (Dessewffy oldalán) ezt tudatos srófolásnak fogta fel. Ezért vállalta át a konfliktust Telekihez fordulva: „Ugy látszik gr. Dessewffyre van itt egybepontosulva a dolog; kiállok

¹⁸ SZIN6 62–63., 67., 113.

¹⁹ SZIN6 143–144. 322., 389.

erre tehát én, s nem fogom engedni. A gróf úgy látszik, vért szomjaz, oncsa [!] tehát az enyimet.” Teleki László ezt a kirohanást (joggal) kihívásnak értelmezte. Nagy nehézségek árán csak másnap lehetett elhárítani ezt az új párbajt. Amikor viszont Széchenyi hírért vette, hogy Teleki még mindig nyitottnak tekintti Emil ügyét, így háborodott fel: „Azt kellett volna mondanom B. Lajosnak, midőn nálam volt: »Örvendek hallhatni, hogy kését Teleki nem Dessewffy E. ellen köszörüli. Mindazonáltal meg fogom várni, – míg Emil dolga elintéztetik. – Ha úgy látom, hogy tévedtem, [elégtételt adok a sértésért] Telekinek; – ha netán mégis csalásnak estem volna áldozatul, s Teleki csakugyan Dessewffy vérebe volna, akkor: ’lőjünk’!»”²⁰

A következetesen vállalt szolidaritásnak ezek az esetei azt mutatják, Széchenyi hosszú távra elkötelezte magát a Dessewffy Emillel való „szövetség” mellett.

Az együttműködés kétségtelenül és egyértelműen megvalósul, sokrétűen és hangsúlyozottan. Természetesen a sajtó világán kívül is több szintéren összekapcsolódik a két gróf tevékenysége, elsősorban 1845–46-ban. Széchenyi Dessewffyn keresztül igyekszik a konzervatív oldalt mozgósítani egy-egy kezdeményezéséhez (pl. Tiszavölgyi Társulat, Balatoni Gőzhajózás), vagy éppen őt, mint szövetségest használja fel a reformellenzéki barátaival szembeni küzdelemhez (pl. Gyáralapító Társaság, Nemzeti Kaszinó).²¹ Közös gyakorlati együttműködésük meghatározó terepe lesz a Tisza-ügy, s olykor (a vártnál kevesebbszer) a kormányzattal kapcsolatos terveibe is beavatja Széchenyi a fiatalabb grófot, egyeztetnek jövőjükéről, helyzetükről.²² Részletes elemzésére az együttműködés egy-egy színterének itt nem adatik tér, ezért csak vázaltszerűen rögzítjük, hogy a legfontosabb terepen, a sajtóban milyen közvetlen nyomai vannak. A jelei a kapcsolatnak a *Budapesti Hiradó*ban: Dessewffy Emil (és lapja) három hosszú cikksorozatban beszélget Széchenyivel olyan témákban, amelyekben elfogadja, és csak kisebb részben korrigálja őt: *Nyílt levelek Széchenyi Istvánhoz*, (még a *Világ*ban,)

²⁰ Az idézet a naplóban eredetileg is magyarul szerepel, ebben a formában. SZIN6 475–480., SZIN 1129–1133. Itt az eset további forrásait mellőzi.

²¹ Néha egész egyszerűen matematikai kérdésnek tekintette a dolgot: hány szavazatot tud hozni Dessewffy Emil a Gyáralapító Társaság választmányába általa jelölt Adam Clark mellé? Batthyány Lajosnak írta számon kérő dohogással: Dessewffy bezzeg hozta a 24-et. Lásd *Viszota Gyula*: Széchenyi, Kosuth és a Gyáralapító Társaság. Budapesti Szemle 140. kötet (1909) 394. sz. 138. A Tisza-ügyre összefoglalóan lásd *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. I. Bp. 1889. 51–61. Széchenyi kormányzati ügyeihez, feszültségeihez, amikor Dessewffy Emilnek „önti ki a szívért” lásd SZIN6 149., 454. Dessewffy Emil Széchenyihez írott levelei közvetlenül ezekhez a témákhoz kapcsolódnak: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (továbbiakban: MTA KIK Kt.) Széchenyi gyűjtemény (továbbiakban: SZGY) K 203. 114. (Tiszaügyi javaslat 1845. szept.), 113. (egyeztetés a Védjegyletről: 1845. febr. 18.), 116–117. (marasztalja hivatalában: 1847. júl. 16., szept. 28).

²² SZIN6 149.

I–V. 1843., I–V. 1844., I–IV. 1846. Átvesz Széchenyi- sorozatokat vagy cikkeket a *Jelenkortól*, döntően olyanokat, amelyek megerősítik az ellenzékkel szemben (például 1845: *A szentgróti levél elemzése. I–XIV*). Hangsúlyozottan tematizálja és támogatja a Széchenyihez (is) kötődő vállalkozásokat, egyesületeket, projekteket (például Balatoni Gőzhajózás). Az együttműködésnek vannak taktikai jellegű vonzatai: óvatosan bánnak azokkal a témákkal, amelyekben a véleménykülönbség hangsúlyos lehet. Széchenyi ugyanakkor nem él kettős elhatárolódással, és kevésbé bírálja a konzervatív oldalt (1845–46-ban szinte egyáltalán). Nem élezi ki a versenyhelyzetet a *Jelenkor* és a *Budapesti Híradó* között.²³ A közvetlen stratégiai cél pedig ugyanaz, mint amely Széchenyi és Dessewffy Aurél egykori (rövid ideig tartó) szövetségét is összefűzte: küzdelem a reformellenzék „szélsőbb” agitatív változataival szemben, döntően Kossuth Lajos ellensúlyozása, a kormányzat támogatása, bázisának hazai erősítése. A következménye az lett ennek a sokrétűen megmutatózó figyelemnek, hogy az 1845–46-os esztendőben Széchenyi neve lett a legerősebb legitimációs pontja a *Budapesti Híradónak*. A hírlap olvasói akár azt is gondolhatták, hogy a két kulcsfogalom összekapcsolódik, vagy legalábbis nincs távol egymástól: a *konzervatív* és a *Széchenyi*.

„Ő Whig a másik Tory”

Széchenyi István és Dessewffy Emil kapcsolatának („szövetségének”) a története a belső kohézióját tekintve problémamentesnek látszik, legalábbis a legközvetlenebb forrásleányomatát tekintve. Tudatosan innen építettük fel együttműködésük elbeszélését azért, hogy két ember viszonyát a belső dinamikája felől és ne a megszokott politikai sémákat követve térképezzük fel. Ahhoz azonban, hogy a kereteit, korlátait és a hosszabb távú dinamikáját (kifutását) lássuk, más nézőpontok, más kapcsolatok, külsődleges szempontok összefüggésében is (itt egy konkrét példa alapján) mérlegelnünk kell.

Szontagh Gusztáv filozófus, akadémikus így szólal meg közvetetten Széchenyi 1844. június 6-i naplóbejegyzésében: „Szontagh bei mir. Er kann nicht mit E[mil] D[essewffy] gehen, den[n] er ist Whig der andere Tory. Mit mir würde er gehen.”²⁴ Nemcsak az időbeli egybeesés miatt gondoljuk (a régi/új konzervatív lap első száma 1844. július 2-án jelent meg), hanem Szontagh visszaemlékezése alapján tudjuk, hogy Dessewffy gróf ajánlattal fordult hozzá. Az összefüggés egyértelmű: a lapvezér a hírlap megújítását nemcsak névváltoztatásnak fogta fel,

²³ A Budapesti Híradó Hírlapi Szemléjében állandó szereplő a *Jelenkor*, azért olykor a szerkesztő meg-megemlíti, hogy a másik lap sok mindent átvesz forrásjelölés nélkül. Budapesti Híradó, 1845. január 5.

²⁴ SZIN6 72–73.

hanem jelleg- és minőség változtatásra is gondolt, ami együtt járt az alkotógárda frissítésével. Szontagh jó választásnak ígérkezett. Aktivitása a magyar tudományos és kulturális életben igen szerteágazó volt: egykor szépíróként és kritikusként lett ismert, jó tollal vett részt politikai publicisztikai vitákban, két nagy filozófiai munkát tett közzé a „magyar filozófia” megalapozásának érdekében (a két *Propyleumok* 1839., 1843.), sőt dinnyetermesztő kézikönyvével (*A szenvedelmes dinnyész* 1843.) gazdasági szakíróként is babért aratott.²⁵

A tudós-közíró azonban – a következő évtized elején lejegyzett memoárja szerint – a felkérést elutasította. A szempont, amire emlékezett, egybecseng a Széchenyinek elmondottakkal: mert „nem valék konzervatív, hanem reform embere, Széchenyi társa.” Egy kicsit későbbi szakaszban pedig így emlékezett arra, miért nem lett a *Budapesti Híradó* „szerkesztője”: „nem Dessewffy, hanem Széchenyi embere voltam [...] Ekkor barátaim körébe ki is nyilatkoztattam, miképp politikai hírlapot szerkeszteni soha nem fognám, ha csak Széchenyi arra fel nem hívna. [...] Széchenyinek ez tudtára jutott.” Bár az előbbi magyarázat folytatása némileg sántít: „s kedv sem mutatkozott bennem a politikai pártok csatáiba belé ereszkedni,” az mégis egyértelműen igazolható, hogy Szontagh Széchenyi követőjeként szeretett volna a hazai politikai közéletben szerepet vállalni.²⁶ Vagyis Széchenyit 1844 júniusában éppen azért kereste meg, azért ajánlkozott fel neki, mert Dessewffy Emil gróftól felkérést kapott, de az nem volt feltétlenül ínyére. Ő tehát a Dessewffy és Széchenyi közötti választást orientációválasztásnak, és bizonyos értelemben érték-választásnak fogta fel egykor, s így mutatta be memoárjában.

És mi történhetett Széchenyinnél („bei mir”)? A naplóíró nem kommentálta az esetet. Az írói-kritikusi majd filozófusi érdemeiért 1832-ben az Akadémia levelező, 1839-ben pedig rendes tagjává választott nyugalmazott főkapitányt nyilván régről ismerte Széchenyi gróf is, bár csak most tette először naplószerelőjévé. Hiszen az író erős szálakkal kapcsolódott a Vörösmarty – Bajza – Toldy triumvirátushoz, s a *Propylaeumok a társasági philosophiához* című kötetét pedig (részben) a Széchenyi – Kossuth-vita széchenyiánus értelmezése hatotta át. Utóbb a *Jelenkorban* írt cikkeiben (1843) Széchenyi vitapozícióját védte, s úgy mutatta azt be, mint az „idealista” és „realista” világképek közötti helyes „kiegyenlítő” irányt.²⁷ Az 1844-es megbeszélésüket 1845 tavaszán követte egy újabb („Szontagh nálam. Beszélek neki az

²⁵ Mester Béla: Magyar Philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig. Kolozsvár–Szeged 2006. 71–143.; Csorba László: A középutas liberalizmus és az ellenzéki alternatíva. Szontagh Gusztáv politikai publicisztikája az 1840-es években. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg 1997. június 7. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 1998. 35–48.

²⁶ Szontagh Gusztáv: Emlékezések életemből. MTA KIK Kt. Történelem 2r. 255. (Másolat.) 274–275., 279–280.

²⁷ Mester B.: Magyar Philosophia i. m. 118–130.; Csorba L.: A középutas i. m. 35–48.; Szontagh Gusztáv: Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira. Buda 1843. 163., 191.,

újságról.” – bejegyzés), az együttműködés tényleges létrejöttére viszont csak 1846 végén került sor: „Kovács és Szontagh hosszan nálam” – jegyezte be a gróf 1846. december 21-én harmadik eszmecserejük regiszterét a naplójába. A memoár írója emlékezett arra, miben rögzítették közös feladatukat e (harmadik) alkalommal: „Széchenyi tehát felszólította Kovács Lajost [...] s engem, adjuk ki a *Jelenkorban* programunkat, s írjunk a kitűzött irányban vagy hat hétig vezércikkeket.”²⁸ Ez már ténylegesen nyitánya lett annak a *progresszista* sajtóoffenzívának, amelyre régen várt a filozófus, s melynek következményei közvetlenül érintették Széchenyi István és Dessewffy Emil politikai-baráti szövetkezését.²⁹ A találkozásoknak ez a ritmusa azt jelzi, hogy Széchenyiben időszakosan erősebben vetődött fel annak a lehetősége, vágya, hogy a *Független* című (majdani) lapra építve saját orgánomot és politikai irányt alapozzon meg. Mivel Szontagh később szerepet kapott Széchenyi munkatársai között, ezért kevésbé valószínű, hogy 1844 júniusában elutasította. Úgy tűnik inkább, hogy a kérdés nyitva maradt, s lehetőségként megmaradt mindkettőjük számára. Széchenyinek az a lehetőség, hogy ha valóban létrehozza az új lapot, akkor van egy biztos embere, Szontaghnak az, hogy ha Széchenyi meghirdeti az önálló irányt, akkor csatlakozni tud hozzá.

A memoáriró a „várakozásra” való felajánlkozásra már nem „emlékezett,” ami csaknem természetes (ide nem is kötődhetett különös emlényom, ha nem lett elutasítva), az azonban feltűnő, hogy milyen esetlegesen és tétován emlékezett arra, hogy azért a „torynak” nevezett Dessewffyvel is kapcsolatba lépett. Egy véletlen elszólás mindjárt módosítja is a képet: „Nekem a *Budapesti Hirlap* tulajdonosa, [egy szónyi kihagyás] Emil ekkor 75 p. f. fizetett cikkenként, s e summácskát szerkesztője, Szenvey szobámba hozta, mihelyst kéziratomban nyomtatásban megjelent.”³⁰ Szontagh memoárjának ezen a részén, a reformkori sajtó pénzügyi viszonyait taglalta. Az adategyezések: Dessewffy Emil, Szenvey (József) szerkesztő és a tévedések (nem volt a korban *Budapesti Hirlap*,

72–93., 130–131., 136–137., 178., 182., 214.. A Széchenyi–Kossuth-vita konkrét felidézése: 216–234.

²⁸ SZIN6 188., 494.; *Szontagh G.*: Emlékezések i. m. 279–280. „Az 1845/46 telben Széchenyi a politikai téren tétetett vélem kísérletet” – írta Szontagh, itt viszont bizonyosan hibás keltezéssel, de a megfogalmazása igen érdekes, arra utal, hogy (helyesen) 1846–47 telén Széchenyi aktivizálta őket. Közli, de Szontagh téves kronológiáját átveszi: Adatok SZI 520–521. Kiigazította *Csorba L.*: A szenvedelmes i. m. 280.

²⁹ Erről részletesen lásd *Velkey Ferenc*: Egy pártnélküli pártcímke – Széchenyi István progresszista politikai önmeghatározásának hátteréhez. In: Széchenyi Magyarország és Európa. Tudományos konferencia. Szerk. Pelyach István et al. H. n. [Bp.] 2004. 32–54.

³⁰ *Szontagh G.*: Emlékezések i. m. 176–177. Mester Béla közlése szerint a visszaemlékezés első kéziratában Dessewffy neve kiírva szerepelt, és a fizetséget Szontagh „ívenként” kapta. *Mester Béla*: A hegeli pör után – a magyar filozófiatörténet fordulata a XIX. század közepén. Kézirat munkaananyagként, H. é. n. 84–85., 141.

csak *Hiradó*) is arra mutatnak, hogy itt az emlékező saját híradóbeli közreműködésére utal. A 75 p. f. pedig reális összegnek tűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy Raksányi Imre májusban a tervezett munkájáért havi 60 pengő forintot és szállást (vagy helyette 5 p. f.-ot), Császár Ferenc októberben pedig havi 50 p. f.-ot kért Dessewffytől javadalmazásul.³¹ Komoly lehetőségként merül fel (bár további háttérkutatást igényel), hogy nem volt-e Szontagh a *Budapesti Hiradó* munkatársa a korszakban. A saját neve alatt 1845-ben Adolphe Thiers történeti munkájáról jelentett meg elemzést, de az elszólása arra utal, hogy rendszeresebb („ívenkénti”) jövedelmet húzott. Akár a *Hirlapi szemle* egyik 1845-ös szignója is takarhatja őt, vagy a *Külföldi irodalom* rovatba is írhatott további anonim cikkeket. Lehetséges, hogy Szontagh mégiscsak dolgozott egy ideig a *Hiradó*ban (Széchenyivel egyetértésben)?³²

Szontaghot motiválhatta a Széchenyi felé forduló felajánlkozásában a politikai érvényesülés és/vagy a biztos, jövedelmező állás vágya is, s így akár a „whig és a tory” közötti különbség is elmosódhatott a cikkenkénti 75 pengő forintért. Egyetértve azonban a Szontagh-irodalom beállítódásával, inkább úgy látjuk, hogy nála a szellemi találkozás volt a Széchenyihez való vonzódásában a döntő mozzanat. Ő a filozófiai koncepcióját vetítette rá a „társasági” viszonyokra, és Széchenyiben találta meg azt az erőt, amely „az állandóság” és „a forradalom” szélső pólusaival szemben a „békés, törvényes, rendszeres haladás” megvalósítója, azaz a „reform” rendszerének letéteményese; máshol: a „kivihetőség” és a „tett embere.” Szontagh szinte minden írásában rendre és hitelesen képviselte ezt a beállítódást, olykor új fogalmi hármasságot rendelve hozzá. S éppen a Széchenyivel való beszélgetés idejében a „whig és a tory” is ilyen összefüggésbe került.³³

1844. második felében egy rövid életű (2 füzetig eljutó) kritikai lapban, az *Irodalmi Areopagban* jelent meg Szontagh Gusztáv *A' Pesti Hirlap letünt első stadiuma* című anonim elemzése. A tudós filozófus ebben az írásában a *vágtatva*

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) P 86–95 Dessewffy család cserneki és tarkeői grófi ágának levéltára (1527–1947) (továbbiakban: DC SL) P 90 Acta publica 5/I A Budapesti Hiradóval kapcsolatos iratok (1844) 3.; Raksányi Imre levele Dessewffy Emilhez. Pozsony, 1844. máj. 26. 7.; Császár Ferenc levele Dessewffy Emilhez. Pest, 1844. okt. 3.

³² Szerzőként megjelölve: Budapesti Hiradó, 1845. július 3. és 4. Szontagh rejtőzködéseiről, álneveiről összefoglalóan szól *Mester B.*: Magyar Philosophia i. m. 104–106. Egy alaposabb filológiai vizsgálat derítheti csak ki, hogy mikor és pontosan mennyi cikket írt a Hiradóba. A hangsúlyok alapján a Hirlapi szemle egyik szerzőjének az érvelései tűnnek a leginkább „szontaghinak”, aki 1845. febr. 4-től *** (háromszög alakba rendezve) szignóval vitte a rovatot egészen az 1845. okt. 26-i megszűnéséig.

³³ Három példa eltérő időpontokból. Lásd *Szontagh G.*: Propyleumok a társasági i. m. 72–93.; [*Szontagh Gusztáv*]: A' politikai pártok állása I–III. Jelenkor, 1847. január 10., 14., 17.; *Szontagh G.*: Emlékezések i. m. 61–72., 269–271., 274., 279–286., 289.

és *fontolva haladó pártokat a radical és tory* színezettel, míg a *számítás embereit, a whiggel* azonosította. Kiindulópontjában mindhármát *a nemzeti élet fejlődésére nélkülözhetlen* nevezte, történetfilozófiai eszmefuttatása végére azonban egyértelműen a *whig* pozícióval azonosult, úgy mint más munkájában is a *kiegyenlítő*kkal vagy a *reform* embereivel. Itt így fogalmazta meg alaptételét: „A radicaloké az érdem, hogy a mozgalmat megkezdi, s működésök kivált akkor, mikor tespedéstől félhetni, felette fontos; de nem kevésbé az a toryké is akkor, ha hozzájárulásuk nélkül anarchiától, forradalomtól tartani lehetne. Mindkét szélsőségben azonban mégis több természeti, mint lelki erő működik. Ezen felekezetek a fejlődés pozitív s negatív sarkai a társaságban. Haladás rendeltetése lévén az emberiségnek a radicalokat a haladási ösztön hajtja, a torykat a természet vis inertiaeje szegezi helyhez. A whigeknél ellenben a működés inkább lélektani, teljesen öntudatos és szabad. Mert abban a cél s eszközök minden oldalú ismerete, s ezek legszabadabb választása tűnik ki, minél fogva elébb vagy utóbb, közvetítvén a szélsőségeket, ők határozzák el a történet folyamát.” Szontagh erre az eszmefuttatásra alapozva Deákot (*radical*), Desseffy Aurélt (*tory*) és Széchenyit (*whig*) nevezi meg ideáltípusként, de mégsem velük foglalkozik hosszan, hanem szinte az egész elemzésben a *radical* Kossuthot, mint a *Pesti Hírlap* egykori szerkesztőjét bírálja, szinte szélső *radical*ként tekintve rá.³⁴

Szontaghnak nem a legszínvonalasabb munkája ez a tanulmány, de a napló-bejegyzéshez rendelve megvilágosító erejű. Nyugodtan mondhatjuk, ha Szontagh a *Budapesti Híradóba* (is) küldözgette cikkeit, akkor elfogadta azt a helyzetet, hogy a túlhajtott „radical” irány visszaszorítása érdekében erősíthetik időnként a „whigek” a „torykat”, mint ahogyan Széchenyi is a nyilvános téren a hozzá szellemi értelemben közelebb álló reformellenzék visszaszorítására ezt cselekedte. Nyilván ez a Szontagh-elemzés 1844-ben született meg, akkor, amikor Széchenyi még „nem tétetett kísérletet,” hogy mozgósítsa a *progresszisták* kicsiny, de markáns csoportját. Az akadémiai filozófus lényegében arra a feladatra jelentkezett már 1844 nyarának elején, amely 1846 végén valósult meg, így azt nem tudni, hogy közben nem Széchenyivel egyetértésben cselekedett-e.

³⁴ Szontagh a memoárjában rögzítette, hogy amikor Desseffy ajánlatát a BpH „szerkesztésére” elutasította, akkor helyette Császár Ferencsel vállalkozott a Kritikai Aeropag szerkesztésére. Az idézett tanulmány bizonyosan az ő műve, nemcsak az érvelés megszokott menete miatt, hanem mivel egy hosszúságú elemzést tartalmaz a Ludovicaeumról éppen abban a szellemben, logikában és fogalmakkal, ahogyan Szontagh a kérdésről a Jelenkorban 1847-ben érkezett. *Szontagh G.*: Emlékezések i. m. 275.; [*Szontagh Gusztáv*]: A Pesti Hírlap letűnt első stadiuma. In: Irodalmi Areopag I–II. Buda-Pesten 1844. II/I. 7–35. idézve: 12–13. Vö. [*Szontagh Gusztáv*]: Z] Ludoviceum progressista szempontból. Jelenkor, 1847. január 24. Szontagh szerzőségéről általában a kritikai lapban lásd *Mester B.*: Magyar Philosophia i. m. 113.

„[...] nem nevezem magamat konzervatívnak”

A kérdés Szontagh „várakozását” tekintve is egyszerű: mikor és hogyan vált fontos-sá (azzá vált-e egyáltalán) a Széchenyi és Dessewffy Emil közötti baráti-politikai, stratégiai együttműködésben *az a probléma, hogy Dessewffy a konzervatívok meghatározó vezető személyisége volt, míg Széchenyi kifejezetten elhárította magától ezt a pozíciót.* (Itt most nem politikai értékvilágunknak, jövőképünknek az alapvető különbözőségére kérdezek rá, hiszen arra ők „szövetségük” idejében egyáltalán nem reflektáltak. Pályájuk eltérő alakulása, döntéseik gyökeresen különböző természete az 1848 március-áprilisi „törvényes forradalom” közben és után ezt híven kifejezi.)

A megnevezett kérdést szinte könnyebb megválaszolni, mint feltenni, hiszen az adott szótárban nem volt hozzá illő fogalom. Dessewffy Emil és Széchenyi István: *konzervatív és ...(?).*

Kiindulópontként ezért mérlegeljük Széchenyi szempontjait a (Szontagnál olvasható) „whig” és „tory” fogalmak összefüggésében, már csak azért is, mert amikor tudatosabban elgondolkodott a gróf az adekvát politikai címkéken, akkor felidézte a brit mintát. A *Jelenkorban* 1844. február 15. és március 10. között öt tételben értelmezte, bírálta és igyekezett meghaladni a pártosodás hazai tendenciáit, vizsgálta és kereste a megfelelő fogalmakat (*Oppositio* I–II., *Czégér* I–II. *Constatirozás*). Némi megrökönyödést keltett az időzítéssel, hiszen éppen kezdett konszenzus kialakulni a kétgarasos terve körül, és ez a fejtegetés együtt járt (újra) az ellenzék bírálatával.³⁵

A fogalmi keret zavaraiából indult ki, mégpedig abból, hogy nálunk nincsenek tisztán elválasztva az alárendelt (speciális, species) és a lényegi (generális, genus) szempontok. A brit modellt azért idézte föl, mert ott a kormányzati vagy ellenzéki címke másodlagos a tory és whig mögött, s ki-ki aktuális helyzetének megfelelően lehet kormányon vagy ellenzéken úgy, hogy pártirányultsága egyik és másik helyzetében is megmarad (Sir Robert Peel és Lord John Russel voltak a példái). Ezzel szemben Magyarországon keveredés tapasztalható, amely végeredményében ellentmondásos szerkezetet eredményez: „[...] de azáltal keveredik nálunk a pártok lényege igazi káoszba, [...] hogy liberális, haladó és oppositionális párt, a közalkalmazás s közfelfogás szerint szintúgy fejez ki egy értelmet, mint a konzervatív, haladni sehogy sem akaró s kormánypárt megint egy más értelmet.” Azt elemzésében Széchenyi egyértelművé tette, hogy (későbbi szóval élve) a politikai váltogazdaság Magyarország esetében nem valósulhat (még) meg, de a téves

³⁵ A cikkek kritikai jellegű kiadását követve: SZIÖM6/2 330–394. A „whig–tory” ötlet valószínűleg innen került be a gróftól rendszeresen olvasó tudós-filozófus szótárába. Azonban csak időlegesen, Szontagh később sem ezt a modellt használta.

elvekre alapozódó statikus szerepek (ellenzéki, konzervatív) helyett a folytonos helyzetelemzésre épülő változékonyságot ajánlotta megoldásnak. Azt igyekezett bizonyítani, hogy a kormánypártolás és progresszió megférnek egymás mellett, sőt e kettő összekapcsolása az egyetlen járható út a nemzet számára. Így hierarchizálta (három szinten) a legfontosabb elemeit a választható politikai identitáselemeknek: (1.) „Főelvileg hazai hűség.” (2.) „Körülményeinkhez alkalmazva, magyarság, alkotmány, tolerancia, szabadelműség s lehető legsebesb progresszió.” Ezen a két szinten nem rögzített választhatóságot. Minden bizonnyal ezekre az alapfogalmakra úgy tekintett, mint olyan konszenzuális alapértékekre, amelyeket a politikai rendszer minden résztvevőjének magáévá kell tenni. És csak a harmadik szinten tartotta értelmezhetőnek a pártszínezeteket. (3.) „Árnyéklatilag elvégre, úgy, mint például Angliában, tory vagy whig [...] megvallom erre, noha az eszme tiszta, még nem találtam kitéltet, mellyel beérném. Azonban fogok keresni.”³⁶

Vizsgálatunkhoz tökéletesen illeszkedik a szöveg (így Széchenyi) végszava: még nincs jó, de keresem. Széchenyi tehát tudatosan gondolkodott a magyar politikai teret jól leíró „árnyéklati” (vagyis az árnyalatokat híven kifejező) címke fogalmakon és különösen a maga számára megfelelőn, a hozzá illőn. Az azonban öelötte és reformer (ellenzéki) barátai előtt is bizonyos volt, hogy *nem* a *konzervatív* lesz az. Hiszen az értékrendje egészen más volt mint a kortárs konzervatívoké, és a (rengeteg) különböző kifejtettségű és intonáltságú politikai önmeghatározásában, amelyeket az 1840-es évek közepétől írt le, ezekre a fogalmakra tette a hangsúlyt: „[...] Én *alkotványnak* és *nemzetiségnek* vagyok embere, s mindenek előtt *magyar*, s eszerint, [...] testestül lelkestül a *szabadelműség* és *haladásnak* vagyok híve.”³⁷

Valódi kényszerhelyzetbe a konzervatívok pártszervezése hozta (már az előtörténeti időben), hiszen a pártszerveződés konkrét aktsaival két élesen konfrontálódó párt keretében látszott stabilizálódni a magyar politika, amelynek egyik pólusát a kormányzathoz kötődő konzervativizmus, másik oldalát az ellenzéki nemzeti és liberális reformmozgalom jelentette, így neki nem nyílt tér a sajátos szempontjaival. Ahogyan haladt előre a konzervatív párt szerveződése, elodázhatatlan lett a számára, hogy kialakítsa a saját címkéjét.

A diéta után az első „kihívás” a konzervatív szerveződések felől 1845. március 13-án érte: „Dessewffy Emilhez kocsizom. Ülés nála, Szécsen Tóni, Ürményi, Luka, Barkóczy. – Kezüket csókolom; nem mentem be.” Másnap sem javult a kedélye körükben, igencsak elutasító volt: sőt immár kénytelen volt elhárítani a bekapcsolódását a szerveződésbe, mert meg akarták hívni a június 2-re tervezett

³⁶ Idézte: Oppositio I. SZIÖM6/1. 336–338. és Oppositio II. 352.; *Viszota Gy.*: Bevezetés [II.] i. m. 31–39.; *Velkey F.*: Egy pártmélküli i. m. 32–40.

³⁷ Czégér I. SZIÖM6/1. 362. A kiemelések tőlem (V. F.).

következő konferenciájukra: „Nem kérek belőle. Már kifőzték, én most kitálaljam? [...] Én bizony nem jövök.” Bár később ezekkel a konzervatív férfakkal ügy-ügy megbékélt, (Barkóczy János irritálta még sokáig, később Luka Sándor), de az adminisztrátorrendszer kiépítése ekkor indult, és kifejezetten kifogásolta a jelenséget és következményeit, úgyhogy változóan lettek ismét igencsak negatív szereplői a naplónak. Hol vitatkozva feszülten, hol együttműködve alakult a kapcsolata velük, de közösségben sosem tettek rá jó benyomást. Széchenyi nem szívelte a konzervatív gyülekezetet, leginkább hivatalvadászokat látott bennük.³⁸

Visszatérve a személyes kapcsolat világába, egyértelműen megragadható egy sajátosság: Széchenyi nem szívesen nézte Dessewffy Emilt „csoportképeken”, együtt a konzervatívokkal.

A konzervatív pártalakulás folyamatát azonban komoly figyelemmel kísérte. Közvetlenül konstatálta Liphay Sándor kísérletét: „A Körön keresztül egy pártot akar képezni,” hiszen felkereste ajánlatával. A konzervatív párt azonban nem a *Nemzeti Újság* lapgazdája által megindított módon jött létre, azaz nem a társasági élet felől (nem alulról) építkezett, de azért (a helyzetből kisarjadó) *Közhasznú Gyűlde* lett a párt társasági bázisintézménye. Széchenyi ide (természetesen) nem lépett be.³⁹ Nyilván tudnia kellett arról az útról is, amelyen a konzervatívok tekintélyesebb vezetői (lapvezérek, hivatalnokok, főúri közsolgák), mintegy felülről elindítva igyekeztek pártot szervezni. Hiszen a vele többször érintkező gróf Dessewffy Emil, gróf Szécsen Antal és gróf Keglevich Gábor voltak a folyamat meghatározó figurái. Arról a konzervatív megbeszélésekről hallgat a napló, amely 1846 júniusában a Medárd-napi pesti vásárok idejében volt. Széchenyit nyilván a belső körbe nem akarták bevonni, hiszen ekkor állt fel az a kilenc tagú bizottság Szécsen Antal vezetésével (közte Dessewffy Emillel), amelynek feladata lett a program előkészítése és kidolgozása. Széchenyi a következő nagyobb értekezlet előtt néhány nappal konstatálta az ügy előrehaladott állapotát, amelyet a választmány az 1846-os Lipót-napi nagyvásár idejére (november közepe) tervezett. „Somssichhoz. Adjon tanácsot nekem [...] Konzervatív-értekezlet hm hm! – Megyei rend! Keglevichnél [...] Elkérem a 12 pontot.”⁴⁰

³⁸ SZIN6 182–184. Az itt is megfogalmazott gondolat régről visszatérő és később is előforduló eleme volt a konzervatívokkal szembeni kritikájának: „Luka, Ürményi, Szécsen etc [...] azok lenni akarnak valakik, s kapni valamit.”

³⁹ 1845. október 19. SZIN6 277.; *Dénes I. Z.*: Liberális i. m. 142–145.

⁴⁰ A júniusi megbeszélés után elkészült a „Conservatív pártalkotási program”, ami a későbbi Konzervatív Program előverziója. Ennek a 17. pontja teszi világossá, hogy a júniusi konferenciából kiküldött választmány a következő alkalmat a novemberi fővásárhoz igazította, vagyis a nyárutóra nem terveztek nagyobb megbeszélést. Az augusztus végi János-napi vásár idejében Széchenyi amúgy is a Tisza-vidéken munkálkodott. MNL OL DCSL P 90 - 5/k A Konzervatív Pártra vonatkozó iratok és levelek (1846–1847) (továbbiakban: KPvIL). Röviden összefoglalja *Dénes I. Z.*: Liberális i. m. 179–183.; SZIN6 465–466.; SZIN 1123.

A konzervatív aktivitást Széchenyi hümmögéssel fogadta, de jellemző az elkövetkező néhány napjára, hogy a Somssich Pállal való beszélgetés és „a 12 pont” megismerése (1846. november 4.) után prominens konzervatívok sokaságával találkozott. Még aznap Szögyény-Marich Lászlóval, az éppen hivatalba lépő alkancellárral, majd az (igazán) ifjúkonzervatív Szécsen Antallal többször (például a színházi páholyában), Ürményi Ferenc koronaőrrel és rendszeresen Ürményi József alnádorral, aki a Gyűlde társelnöke volt, vagy ismételten gróf Keglevich Gábor tárnokmesterrel, aki a konzervatív értekezletek számára a termeket biztosította. Sűrűn igyekeztek megoldozni „a legnagyobb magyart” a konzervatívok, hogy csatlakozzék hozzájuk. El is ment a november 9-i alkalomra, de nem érezte magát otthonosan: „7 órakor Keglevich Gábrishoz, a konzervatív gyűlés előértekezlete! Luka [...] tombol [...] Micsoda bagázs néhanapján! – Ebéd lesz állítólag [...] melyen Tisza is etc. Végképp nem állhatom ezt a büzt!” Széchenyi nem vágyott arra, hogy a hírhedett Bihar megyei adminisztrátorral, Tisza Lajossal üljön egy asztalhoz, s úgy tűnik ezek a gyűlések fizikailag is megviselték. A november 12-i nagy konferenciára hivatalos meghívót kapott, de azt is „igen melegnek és fülledtnek” találta. S nemcsak kritikus távolságtartással figyelte a történéseket („Azt hiszem, rossz terepen mozognak!”), hanem el is hátrította a konzervatív címkét: „Én: Különös állásban vagyok; – én nem nevezem magamat conservatívnek – sokszor mondtam és írtam [...] én progressio embere vagyok.”⁴¹

A nyilvános elhatárolódás sem kellett, hogy erősebben befolyásolja Dessewffy Emil és Széchenyi kapcsolatát, hiszen mégiscsak jelen volt a gróf az ülésen, és a résztvevők 130 fős listáján – amelyet Emil a körlevélben rekonstruált – Széchenyi neve is szerepelhetett. Még mindig fenntartható volt az az értelmezés, amelyet Somssich Pál mondott az értekezleten a „progresszistára” reagálva – mintegy a külső megfigyelő helyzetéből kétségbe vonva az önértelmező Széchenyit – mégiscsak ő „a legnagyobb konzervatív.” A következő napok feszültségei (az elhárított Dessewffy – Irinyi párbaj), a reformellenzékietől kapott pozitív gesztusok majd összeütközések azt mutatják, hogy Széchenyi megpróbálta fenntartani a konzervatívok és ellenzékiek közötti helyzetét. Kifogásolta, hogy az ellenzék nem hívta konferenciába, nekik is kifejtette, hogy „sem ellenzéki sem konzervatív,” sőt Teleki Pest megye közgyűlésén elhangzott szavait egyetértéssel iktatta naplójába: „[...] bizonyos vagyok... megint velünk tart, ha nem tudja constitutionalis vágásba hozni az országot.” Kétségtelenül azonban sodródott a konzervatívokhoz, részt vett még két kisebb konferenciájukon (november 27-én és december 9-én), és

⁴¹ MTA KIK Kt.; SZGY K203/114.; SZIN6 465–471.; SZIN 1123–1127. – megtartva az eredetileg is magyar nyelvű szöveg helyesírását.

mindkétszer a körökben maradt, hosszan whisteztek.⁴² Ez volt azonban az utolsó ilyen intézményes érintkezése Széchenyinek a Konzervatív Párttal, a következő nagy tavaszeli pesti nagyvásárhoz igazított (1847. március 15-i) konferenciájukra nem ment el, mint ahogyan az azután következőkre (1847. június 7-re és szeptember 20-ra.) sem.⁴³

„[...] a konzervatív köntöst csak úgy viselhetném,
[...] hogy ez maskara.”

Széchenyi maga zavarta meg az 1846. november-decemberi „sodródását”, és kezdeményezett ellenhatást. A függetlenségét és önálló irányát megóvandó az év végén, december 21-én és 25-én Szontagh Gusztávval, Kovács Lajossal és Helmecky Mihállyal (a lap szerkesztőjével) egyeztetett a *Jelenkor* irányzatosabb elköteleződéséről. Immár valóban aktivizálódhatott az a munkatársi kör, amely Széchenyi kiegyenlítő megfontolásait igyekezett a politikai nyilvánosságban eddig is felmutatni. Vagyis arra tettek kísérletet, hogy a *Jelenkort* a *progresszista* irány szócsovének tegyék. Magát a programot Kovács Lajos írta meg, aki a Tiszavölgyi Társulat titkáráként volt Széchenyi jobb keze, s aki 1842-ben egy rövid ideig Kemény Zsigmonddal szerkesztette az *Erdélyi Hiradót*. A program kulcsmondata egy széchenyiánus önmeghatározás: „Elvünknek tehát a progressziót valljuk, alkotmányos úton; a progressziót oly modorban, mely frigyét köt a viszonyokkal s adott körülményeink közt a lehető legnagyobb sikert ígér.” Bár a szöveg bizonytalanságban hagyja azt a lehetőséget, hogy pártkezdeményként kell-e rájuk tekinteni, de sokatmondó, hogy az „alakulási hajlam” jegyében lépnek ki a „közélet küzdőhomlokára.”⁴⁴

A progresszista sajtóoffenzíva első fontos szövegeiben, Kovács Lajos kommentárjában (január 7.), amelyet a lap programjához írt, és Szontaghnak a pártokat

⁴² SZIN6 470–498., idézve 474. Széchenyi kezdte együttesen is „megszokni” a konzervatívokat. Kötődéseinek új hangsúlyát kifejezi például az, hogy november 30-án Deseffy Emillel külön átmert Budára Szécsen Antalhoz elbúcsúzni, mert éppen Bécsbe készülődött. SZIN6 484.

⁴³ A Konzervatív Párt alapidokumentumai (néhány forrás inkorrekt elhagyásával) egybegyűjtve: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I. Szerk. Andics Erzsébet. (Magyarország újkori történetének forrásai) Bp. 1981. 204–292., a névsor: 406–407. A Széchenyi és Deseffy levéltári állagokat vettem alapul a pontos rekonstrukcióhoz, mert ezekben hiánytalanul fellelhetők az eredeti dokumentumok: MNL OL Széchenyi család levéltára: Széchenyi István Gyűjtemény 10. cs. (1846) 565–570. (1846. nov. konf.); 11. cs. (1847) 278–279. (1847. jún.); MTA KIK Kt. SZGY K304/9. (Igénytelen nézetek...) és K203/115. (1847. márc.). Az MNL OL DCSL KPvIL iratok között az előkészítő bizottsági anyag mellett a körlevelek több példányban is megtalálhatóak.

⁴⁴ SZIN6 495–496. Szontagh tette Kovács szerzőségét egyértelművé. Lásd *Szontagh G.*: Emlékezések i. m. 281.; *Csorba L.*: A közélet i. m. 40.; A „Jelenkor” és „Társalkodó” Programja. *Jelenkor*, 1847. január 3. és SZIÖM 6/2. 1158–1161.

elemző sorozatában (II. január 14.) elsősorban pozicionálisan lett meghatározva az új irányzat. Kovács a kettős elhatárolódás formájával élt: „Ezért jelszava sem kormány ellen, sem mellett, míg nem tudja: miben? Sem ellenzék, sem konzervatív, míg nem látja: mit kell ellenezni vagy konzerválni.” Szontagh pedig ismét a (filozófiai értelemben) vett kiegyenlítés erejét kereste a középső erőben: „két párt küzd egymással: a *liberális* és *konzervatív*; ez most a kormánnyal tart, amaz az ellenzékét képezi. [...] Hiányzik még tehát a közbenső párt, mely a két nézeteiben divergáló s egymással alkudozni nem akaró párt nézeteit tette összpontosítja.” A Szontagh-féle politikai szótár alakulását figyelve nem nehéz beazonosítani, hogy a liberális–konzervatív–progresszista fogalmak megfeleltethetőek a radical–tory–whig hármasságnak.⁴⁵

Széchenyi tökéletes összhangzásban (még) a munkatársaival ugyanekkor az egyik régóta formálódó (többször újrakezdett) kéziratának a lezárásán dolgozott. 1847. január 7–8-án írta meg a *Politikai programm töredékek* előszavát, amelyben ő is egyértelmű kettős elhatárolódással jelölte ki helyét a politikai térben: „[...] én mostanság sem ellenzéki sem konzervatív nem vagyok, hanem ha már valami politikai titulusomnak lenni kell, «becsületes progresszista, ernyedetlen reformer».” Igen éles kritikát fogalmazott meg a konzervatívokkal szemben, éppen a reformhajlandóságuk komolyságát megkérdőjelezve, amikor kifejtette, hogy „az, mit Magyarországon én kívánnék konzerválni, úgy áll ahhoz, minek kitisztítása, reformálása és egészen újra alkotása után sóvárgok, mint legfeljebb 10:100-hoz.”⁴⁶ A konzervatívok azonban olyan érzékenyen reagáltak a *Jelenkor* programjára és Kovács Lajos kapcsolódó kommentárjára, hogy újra kellett gondolnia az irányt.⁴⁷

A *Jelenkor*-féle programról Széchenyi január 6-án jegyezte meg, hogy a konzervatívok „nem igen szeretik.” Másnap Kovács Lajos kommentárjai miatt duzzogott, mert a szerzőséggel őt gyanúsították, s úgy érezte ezzel zavart keltett: „Csak a barátai árulják el az embert. – Eme cikk, hol Kovács mint Lovagi, mint pártatlan Ember [...] támadja a konzervatívokat, programjukat, következőképp Emilt és Apponyit! – elegendő, hogy keresztülhúzza minden tervemet. Kovács békíteni akar, két szék közt a pad alá lök.” Széchenyi ismerte szövetségeseit, pontosan tudta, hogy a *Jelenkor* „pártszerű” előrelépése megzavarhatja a legfőbb kapcsolatait, a bécsi alkancellárral és a konzervatív lapvezérrel. Apponyi György január

⁴⁵ [Kovács Lajos X]: Commentár gyanánt programunkhoz. *Jelenkor*, 1847. január 7. Széchenyi aznapi idézett naplóbejegyzése tanúskodik Kovács szerzőségéről. SZIN6 500–501.; SZIN 1134.; [Szontagh Gusztáv: Z] A' politikai pártok állása II. *Jelenkor*, 1847. január 14.

⁴⁶ Gr. Széchenyi István: Politikai programm töredékek 1847. Pesten [1847.] Számozatlan Előszó 2–3. és SZIÖM6/2 686.

⁴⁷ *Viszota Gy.*: Bevezetés [II.] i. m. 171–208. Erről sokkal bővebben lásd *Velkey F.*: Egy párt nélküli i. m. 32–54.

11-i levelére válaszolva már mentegetőznie kellett, világossá kellett tennie, hogy nem szervez harmadik pártot, és erősíteni fogja a konzervatívokat. A levél írásának a napján (január 13-án) pedig túlesett Dessewffy Emil megnyugtatóján is: „D Emilnél. Magyarázkodás; – Jelenkor miatt.”⁴⁸ A bírálatok hatására elkezdett áthangolódni Széchenyi könyvében a konzervatívokkal kapcsolatos szöveg. Viszont ez nem a mű elejére, hanem a befejezéseként készült. A január 9-i szövegében egy gesztust kaptak a konzervatívok, de a január 10-i részben még megismételte szigorú *progresszista* ítéletét, még kedvezőtlenebb aránypárral érzékelte a konzervatívok maradiságát: „a konzervatív tábor [...] legfeljebb csak oly arányban szeretné mocskából kitisztítani a recsegő vén magyar feudális erőműt, s pedig minél későbbben, mint teszem 10 áll 1000-hez.” (Ő maga továbbra is az ellentétes előjelű 100:10-hez mellett maradt.) Az elhatárolódás elmosódott, semlegesebb elemzés következett január 13-tól kezdve, és a 16-án keltezett részben a pozitívabb gesztusok után, csúcspontjaként ennek a mozgásnak így fordította kéziratában a szót: „Ha volna egy párt, [...] bár meghagyná is zászlóján a konzervatív címet, ha tetszik, de e fölibe sokkal kiáltóbb betűkkel még ezeket tétetné: Reform, progresszió nemzeti és alkotmányos vágásokban [...] nem tudom magam is nem csapnék e fel közvitézül!” Széchenyi tehát óvatosan visszavett a *progresszista* irányból és közeledett a konzervatívokhoz már akkor, amikor munkatársai még a *progresszista* irány megalapozásával és elfogadtatásával bíbelődtek.⁴⁹

Szontagh Gusztav (utóbb) a progresszisták elhallgatását, azaz visszavonulását egyértelműen azzal indokolta, hogy mivel a fellépésük a konzervatívoknak és így a kormányerőknek ártott, ezért meg kellett gondolniuk a politikai következményeket. Közvetlenül Dessewffy Emil és a *Híradót* nevezte meg abban az összefüggésben, hogy mire kellett tekintettel lenni a grófnak: „oly szemes ember, mint Széchenyi csakhamar észrevette, hogy a szándéklott siker nem mutatkozik. Bécsbe rándultakor pedig észrevette, miképp szándéklott vállalatát ott sem pártfogolják, mert az nem Kossuthnak és *Pesti Hírlapjának*, hanem Dessewffy Emilnek és a *Budapest Híradónak* fogna ártani, tehát inkább a konzervatívoknak, mint a forradalom embereinek. És [ezt] magam is, úgy hiszem helyesen láttam.

⁴⁸ SZIN6 499–500., 503–504.; SZIN 1134–1137. Széchenyi István levélfogalmazványa Apponyi Györgynek 1847. jan. 13. MTA KIK Kt. SZGY K/193. 64. Apponyi levelével együtt magyarul ismertetett *Viszota Gy.*: Bevezetés [III.] i. m. 230–231.

⁴⁹ A megírás ritmusa a kötet kézírata és *Viszota Gyula* kritikai jellegű kiadványa alapján értelmezhető. Az eredeti kiadásban a témánk szempontjából fontos, január 9-e után megírt részek helyére lásd *Gróf Széchenyi I.*: Politikai i. m. 146–160., idézet 159–160.; SZIÖM6/2. 815–825., idézet 825–826.; MTA KIK Kt. SZGY K 274 *Széchenyi István*: Politikai programtörödékek. Az egyberakott kéziratban külön egységeket alkotnak azok a részek, amelyeket Széchenyi a pártosodás összefüggésében írt meg január elejétől. A kötet elején a „Bevezetés” (jan. 7–8.), a végén a „Finis” (jan. 4–5.) és a „Vége” (jan. 9–18.) 1–192. Széchenyi jegyzeteiben is világosan látszik, hogy más-más funkciót szánt ezeknek a szövegeknek: „Ergänzung + Schluss – Finis” uo. 216.

Mindezek következtében Széchenyi szándéklott vállalatától eláll.”⁵⁰ Széchenyi István tehát a Dessewffy Emillel való szövetség miatt fogta vissza önálló programirányát, és rendelte alá magát olyan, stratégiai-taktikai megfontolásoknak, amelyek (némileg) együtt jártak a politikai önfeladásával. Ez a kényszerhelyzet azonban neki sem volt hosszú távon tartható; az újabb változást éppen a konzervatív sajtó idézte elő.

Dessewffy Emil az 1847. február 12-én megkezdett cikksorozatában (*Nyílt levelek Erős Lajoshoz Szabolcsba*) foglalkozott az új helyzettel, s nagyon erőteljesen számon kérte a *Jelenkort*, hogy vajon „új középpártot” kíván-e alkotni. Igen ironikus I. cikkében úgy érvelt, hogy a konzervatívokat nem zavarja az, hogy Széchenyi „nevét ott látják”, mert ő „kivételes helyzetben szeret és tud maradni.” Viszont ezt „egyedül” csak ő maga teheti. Dessewffy az új irány zászlóbontását igyekezett nevetéssé tenni: önállótlannak minősítette; az ellenzékhez tartozónak értékelte, s így Széchenyit leválasztotta a lapról, mivel őt az ellenzékkel „azonosítani semmiképp és semmiben sem lehet.” Utóbb történeti ívbe helyezve (II.) a „nem számító és számító” politika (ellenzéki és konzervatív) jellemzőit taglalta, majd (V.) a párttéren „függetlenként” megjelenő lapot bírálta, s jelölte ezt a pozíciót időszerűtlennek. Dessewffynek a kapcsolódó írásai jelzik, hogy igen érzékenyen érintették a konzervatívokat Széchenyi körének a mozgásai. A legfontosabb problémát éppen a kis *progresszista* munkatársi kör jelentette. Ha a gróf nem úgy jeleníti meg magát, mint önálló szféra, hanem jellegadó vezetőjévé válik valamiféle intézménynek (egy lapnak vagy pártnak), akkor megszűnik a két másik párt számára a széchenyiánus legitimációs bázis. A konzervatívoknak (és Dessewffynek közvetlenül) nagy tekintély- és súlyvesztés lenne Széchenyi tényleges „elvesztése”, mivel nagy támasztékot jelentett a konzervatív sajtónak, s mivel 1846 végén hozzájuk sodródott közelebb.⁵¹

A *Politikai programm töredékek* február 23-i megjelenése után a feladat annyival lett bonyolultabb, hogy immár Széchenyi maga beszélt kettős elhatárolódással – nem egy program, vagy Kovács Lajos (!) – és egyértelműen elutasította a konzervatív címkét (és beállítódást), illetve megerősítette a *progresszistákat*. A tételmondatok a konzervatív szemle- vagy cikkírók munkáiban jellegzetesen oda húznak, hogy Széchenyi lehet „egyedül” és „független,” „de vajmi silány figurát mutatna sok, ki magát vele, mint pártpajtás, egy kategóriába tenné.” Azaz leválasztották Széchenyit a progresszista csoportról, felmutatták mint különleges egyedi értéket, és jelezték, hogy ő lényegében a konzervatívokhoz tartozik. Ezt

⁵⁰ Szontagh G.: Emlékezések i. m. 282–283.; Csorba L.: A középutas i. m. 44.

⁵¹ Dessewffy Emil: Nyílt levelek Erős Lajoshoz Szabolcsba I., II. Az oppositio bűneinek phasisai. IV. Béküljünk, de mivel? V. Barátkozzunk meg, de mivel? Budapesti Híradó, 1847. február 12., 14., 19., 21.

a sémát az első szemlésző cikk nem követte a *Hiradó*ban, s néhány oldalvágással bírálta a művet: „harminc negyven vezércikk egyvégtében”. A többiben jellemző a Széchenyi iránti tisztelet, de az egyértelmű konzervatív önvédelem is. Szécsen Antal anonim cikkében a közös elvi alapot mutatta ki Széchenyi és a konzervatívok között, s így egy másik korszak hagyatékának tekintette különállását, illetve különböző politikai mozgások (változandó) eredőjének látja mostani helyzetét. A sajtóbeli megnyilatkozások világozza teszik, és a cikkek rendre ki is mondják, hogy „a gróf röpirata, a konzervatív ügynek is gyengítésére ütött ki; ez tény!”⁵²

Széchenyinek két korabeli megnyilatkozása azt mutatja, hogy ő elvárta volna a konzervatívoktól, hogy olvassák ki a műből a közeledés szándékát. Némi sértettségre utal egy ismeretlenhez írt március 11-i sora: „Többi közt: hogy a konzervatívok általján véve oly felszínesen fogták fel röpiratomat stb. és a Budapesti Hiradó (nem Szécsen Antal) vagdalt is, nem volt ildomos taktika a pártra nézve.”⁵³ Kétségtelen, hogy Széchenyi visszafogta a progresszista offenzívát, még hozzá azért, mert tekintettel akart lenni a konzervatívok szempontjaira: ne bontsák meg a kormánytámogató politikai erőket. A konzervatív olvasói a műnek azonban nehezen értelmezhetők a Széchenyi-féle elmozdulás finom árnyalatait. A mű elején ugyanis egyértelmű kettős elhatárolódással teremtette meg a politikai identitását a gróf.

Titkárának Tasner Antalnak már a dolog távlatában értelmezte a helyzetet: „[...] meglehetne, hogy én csak 15., 16. vagy még későbbben érkeznék Pestre; minthogy, megvallom, a két konferenciát szinte szeretem elkerülni. Az ellenzékibe úgy sem vagyok meghívva, konzervatívok pedig részint oly ostobául fogták fel könyvemet, hogy szinte jobb, ha most feléjük sem megyek: ha Pesten vagyok, nehéz ezt elkerülni.”⁵⁴ Széchenyi a márciusi konferencián valóban nem vett részt, egyiket sem. Bécsben tárgyalt március 15-én éppen a Tisza-ügy támogatásáról, és kifejezetten játékosan fogta fel, hogy a nemzeti ügyben elért sikere (akkor úgy tudta, megvan a Tiszára az egy millió) disszonáns helyzetet teremt a *Politikai program töredékek* miatti általános elutasítottóságával. Jószágkormányzójának, így számolt be helyzetéről hazatérte után: „Én itt tegnap érkeztem – azt mondják, ma macskazenét csinálnak – éppen nem bánám. Azt is meg kell próbálnom [...] Holnap Tiszavölgyi ülés van

⁵² Gr. Széchenyi István és a konzervativizmus I–III. Nemzeti Ujság, 1847. február 26., február 28., március 2. [*Szécsen Antal!*] Gr. Széchenyi Istvánnak egy új munkája jelent meg „Politikai Programm-töredékek” cím alatt. Budapesti Hiradó, 1847. február 28. Budapesti Hiradó Irodalom és Tudomány rovat [név és szignó nélkül], 1847. március 2.; és egy másik szerzőtől: 1847. március 5.

⁵³ MNL OL SZIGY/11. (1847) 82–83. Bártfai Szabó László másolata.

⁵⁴ Széchenyi levele márc. 9-én Tasner Antalnak Gróf Széchenyi István levelei. III. (Széchenyi István Munkái VI.) Összegyűjtötte Majláth Béla. Bp. 1891. 506–507.

[...] én 1 Milliót nyertem [...] a kormánytul.”⁵⁵ Amint a naplójából kiderül, Széchenyit a konzervatívok a júniusi konferenciájukra már meg sem hívták. Ő erre nem valamiféle önsajnálattal gondolt, mint akit feszít, hogy kikopott a pártéletből, hanem valami bölcs rezignációval: „Nem megyek. Nem kaptam extra meghívót. Ha meghívót kaptam volna, mindenképpen elmennék. Mert tanácskozni, okulni akarok.”⁵⁶

A progresszista kísérlet egyrészt felvillantotta egy „csaknem volt, de sosem lett” Széchenyi-párt lehetőségét, másrészt viszont oda vezetett, hogy Széchenyi (előbb) kénytelenül közeledett, de azután sokkal jobban eltávolodott a konzervatívoktól, így a Dessewffy Emillel való szövetség szálai is meggyengültek.

Olyan dinamikus sokrétűségben cselekedett Széchenyi a polgári nemzeti átalakulásért, hogy az időleges elszigeteltségeiből mindig hamar ki tudott törni. És hogy ugyanolyan hatékonysággal tudott-e cselekedni a párt téren kívül, mintha belül lett volna? Erre a kérdésre Dessewffy Emil 1846. augusztus 7-én éjszaka egy csettintéssel válaszolt. „Széchenyi tudja, hogy csak velünk, csak általunk tehet valamit. Akármilyen legyen tehát szimpátiája, ő mint okos ember rég belátta, hogy csak addig, míg mi segítjük, mozdíthatja elő terveit.” – kiáltotta fölgorva egy vitahelyzetben a némileg pezsgőmámoros Emil egy éjszakai könnyed élcelődés során. Majd így folytatta: „Mihelyt elszakadunk tőle, nem viszen ki semmit.” A társaságban éppen afelől zajlott a vitatkozás, „hogy Széchenyi melyik párthoz szít inkább”, s a jelen lévő, a beszélgetést derülten figyelő Széchenyi elkomorult Dessewffy Emil szavaira Kemény Zsigmond történet-elmondása szerint: „De csak nélkületek is tehetek valamicskét, mondá sötéten Széchenyi.” Ekkor következett az a nevezetes fitty Dessewffytől: „Ennyit sem: válaszolta rá Emil, mutatoujját hüvelyken elpattintva.” Korántsem mondhatjuk, hogy egy-egy ilyen szituáció magyarázza egy-egy politikai szövetség ritmus- vagy intenzitásváltozásait. Mindenesetre ezen a debreceni Tisza-ügyi konferenciasorozaton Széchenyi sok szálát mozgatott a progresszista irányzat megalapozása érdekében. Talán éppen azért, mert eredendően érezte „beszorítottságát” a hatalom alá, és új utakat keresett. A megjegyzés és a csettintés nem eshetett jól neki: „Te ma nagyon őszinte vagy: jegyzé meg Széchenyi gúnyos mosollyal.”⁵⁷

⁵⁵ Széchenyi levele Lunkányi Jánosnak 1847. márc. 20-án. A levél későbbi részében konstatálta a tény: „Macskazenék és effélékkel nem tiszteltetém meg!” MNL OL SZCSL Lunkányi hagyatéék 1. csomó: Széchenyi István levelei Lunkányi Jánoshoz 1831–1848. 1355–1356. Természetesen így nincs rajta a neve a „Conservatív tanácskozmányban részt vett t. cz. vendégek” névsorán sem. MNL OL DC SL KPvIL aláírási lista az 1847. márc. 15-i értekezletről.

⁵⁶ SZIN 578. 1846. jún. 7.

⁵⁷ Kemény Zsigmond naplója. Bev., s. a. r. és jegyz. Benkő Samu. [H. n.] 1974. 135–136. A napló több részletében is igazolja, hogy Széchenyi ekkor csendesen, de nagy hangsúllyal építette bázisát, már kimondottan a „progresszista” címke köré. Uo. 123., 126–127., 129–131. Jellemző módon debreceni

ISTVÁN SZÉCHENYI AND EMIL DESSEWFFY:
A FRIENDLY AND POLITICAL ALLIANCE
AND ITS TEST IN THE REFORM ERA

by Ferenc Velkey

SUMMARY

The relationship of István Széchenyi and Emil Dessewffy has so far remained outside the focus of Hungarian historiography, despite the fact that each of them was an influential friend and political ally for the other. While their personal relationship became utterly confidential in the course of their cooperation, it remained mostly motivated by regards of political tactics. Their common goal was to act as a counterbalance against the weight of Kossuth within the reform opposition, and to strengthen the Hungarian political basis of the Viennese government. The internal tension of their relationship was caused by the fact that while Emil Dessewffy was the leading politician and organiser of the conservative side, Széchenyi refused to identify himself with this position, even if his allies regarded him as such and used his name. It was this contradiction that resulted in the spring of 1847, after his failure to establish an independent „progressive” wing, in Széchenyi’s backing away from his conservative allies as well.

tartózkodásuk korábbi napján, amikor az ellenzékiek csipkedték Dessewffyt, akkor őt Széchenyi „védelmezte”. Az éles jelenetet Széchenyi nem rögzítette naplójába, csak a vicc-koncertet és Dessewffy Emil játékos üldöztetését villantotta fel, illetve azt (megerősítve Kemény beszámolóját), hogy ő valóban kedélyesen figyelte „mindkét oldal jóindulatát és humorát”. SZIN6 1846. aug. 7. 421.

EGY NEMZETI ÜGY: VÖRÖSMARTY TEMETÉSE*

Vörösmarty Mihály 1855. november 18-án hunyt el.¹ A költőt pesti útja alatt érte a halál, amikor gyógykezelés céljából utazott fel a városba. Ekkor ő maga nem rendelkezett otthonnal Pesten, ezért utolsó napjait előbb az Arany Sas fogadóban töltötte, s november 17-én költözött át családjával a Váci utcai Kappel-házba, s így ugyanott halt meg, ahol negyedszázaddal korábban Kisfaludy Károly. Volt, aki ebben a tényben – mint például Toldy Ferenc az alatt még idézendő, november 20-i, Török Jánoshoz intézett levelében – szimbolikus tartalmat látott: hiszen eszerint két nagy magyar író, ráadásul, mondhatni, a mester és a nála is nagyobb tanítvány ugyanott halt meg, sőt, Vörösmartyt azon a napon temették, amely Kisfaludy halálának az évfordulója volt.² Vörösmarty halálának bekövetkezte nem volt váratlan: a rá vonatkozó visszaemlékezések és egykorú leírások egyaránt beteg, megtört és reményvesztett emberként mutatták be a költőt életének utolsó időszakában.

A temetésre igen hamar, már november 21-én sor került. Sokatmondóak a Vörösmarty halála után közösségi reakciók. Abból, ahogyan különböző személyek és közösségek a – kortársak szerint a legnagyobb – magyar költő eltávozására reagáltak, látványos kép bontakozik ki a „nemzeti költő” képzetének összetett-ségéről. Arról az image-ról, amelyet Vörösmarty még akkor is betöltött, ha saját maga nem akceptálta ennek a szerepnek a rávonatkoztatását.³

A halálhírt az Akadémia november 19-én körlevélben adta tudtul a tagjainak.⁴ Erről az éppen akkor hivatalba lépő új elnök intézkedett: éppen ekkor lett Dessewffy Emil a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, aki az elhunyt Teleki József helyét

* A kutatáshoz nyújtott segítségéért Oross András bécsi levéltári delegátusnak tartozom köszönettel.

¹ Vörösmarty pályaképének újragondolására lásd *Szilágyi Márton: A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai (Vörösmarty társadalmi státuszáról)*. In: *Uő: Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*. Bp. 2016. 21–32.

² A halálára vonatkozó egykorú leírásokat összegyűjtve lásd *Lukácsy Sándor – Balassa László: Vörösmarty Mihály 1800–1855*. Bp. 1955. 461–477. Ezek forráskritikai mérlegelésére lásd *Fejős Imre: Vörösmarty arca. (Irodalomtörténeti füzetek 8.)* Bp. 1956. 35–38.; Vörösmarty haláláról lásd még a következő egykorú híradásokat: *Pest-Ofner Kundschafts- und Auctionsblatt*. 68. Jg. Nr. 94. 1855. november 23. 1. Ez a lap élen található, értelemszerűen német nyelvű nekrológ (aláírása: W. Sz.) szintén megemlíti, hogy Vörösmarty ugyanott halt meg, ahol 25 évvel korábban Kisfaludy. *Budapesti Hirlap*, 1855. november 20. 2923.; *Pesti Napló*, 1855. november 20. 1.; *Hölgyfutár*, 1855. november 20. 1055.

³ Az eseményekre alapvetően lásd *László József: Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények* 59. (1955) 466–473.; *Nagyrévi György: A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története. Irodalomtörténet* 46. (1958) 113–122.

⁴ A Toldy Ferenc aláírásával kibocsátott körlevelet, amelyet az akadémikusok elolvasás után kézjegyükkel láttak el, fotómásolatban közölte a következő kiállítási katalógus: *Hazádnak rendületlenül. 180 éves a Szózat (A Magyar Tudományos Akadémia és Információs Központ Vörösmarty-kiállítása)*. Szerk. Babus Antal. H. n. [Bp.] 2016. 7.

foglalta el.⁵ Az intézkedés első gesztusa volt Dessewffynek: a poszt átvételének napján, a tőle először vezetett akadémiai ülésre érkezett meg a gyászír. A döntés úgy szólt, hogy a temetés napján az Akadémiáról testületileg vonulnak ki az akadémikusok a szertartásra.⁶ Mivel az Akadémia ekkor csak egy erősen korlátozott működés keretében létezhetett – nagygyűlést és tisztújítást például nem tarthatott –, a temetés lehetővé tette az intézmény társadalmi szerepének és testületi jellegének látványos megmutatkozását is. Még akkor is, ha nem léphetett fel a búcsúztatás aktív résztvevőjeként, hiszen az eredeti tervek szerint ez alkalomból akadémikusok is megszólaltak volna szónokként, csak Eötvös József, az Akadémia alelnöke visszalépett ettől, mert előzetesen be kellett volna mutatnia a rendőrhatóságnak a beszédét, s ugyanígy tett a szintén akadémiai tisztviselő Toldy Ferenc is. Mindazonáltal az elhunyt Vörösmarty még így is csupán egyetlen intézmény halottjaként mutatkozhatott meg a nyilvánosság előtt, s ez a Magyar Tudományos Akadémia volt.

A temetés lefolyásáról egyrészt a hírlapi tudósításokból⁷ szerezhetünk tudomást, másrészt rendelkezésünkre áll egy ügynöki beszámoló is az eseményekről.⁸ Mivel a temetésen nem hangoztak el búcsúztató beszédek, csak az egyházi szertartás jelentette a temetési pompát, illetve a hatalmas, néma tömeg és néhány látványelem (mint például a Nemzeti Színház kórusának a közreműködése vagy éppen a koporsót a kocsira felszolgált fiatal írók). A halálozás helyének megfelelően Vörösmartyt Szántóffy Antal prépost, belvárosi plébános temette⁹ – egyébként ezt a tényt a beszámolók alig, vagy csak rövid utalásként hozták szóba. Ami viszont feltűnőnek bizonyult, s amiről meg is emlékeztek, az a személynek szóló egyéb beszédek teljes hiánya volt.

Már a halál másnapján fellépett a Vörösmarty-árvák ügyében Dessewffy Emil. 1855. november 20-ára van datálva az a kérvény, amelyben a pesti rendőrhatósághoz fordult ebben az ügyben. Dessewffy itt hangsúlyozta, hogy az egyébként

⁵ Eötvös József ugyanettől az időponttól lett alelnök. Lásd *Kerényi Ferenc*: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában. Gyula 2005. 52.

⁶ Vörösmarty Mihály levelezése. S. a. r. Brisits Frigyes. (Vörösmarty Mihály Összes Művei 18. a továbbiakban: VMÖM 18.) Bp. 1965. 257.

⁷ Mint például: Magyar Sajtó, 1855. november 23. 3.; Pesti Napló, 1855. november 22. 2.; Divatcsarnok, 1855. november 25. 1298–1299.; Délibáb, 1855. november 25. 291–292.; A Vasárnapi Ujság temetési tudósítását Jókai Mór írta, lásd *Jókai Mór*: Cikkek és beszédek. IV. 1850–1860. S. a. r. H. Törő Györgyi. (Jókai Mór Összes Művei) Bp. 1968. 166–168. Lásd még a következő magánlevelet: Eötvös József Gyulai Pálnak. Pest, 1855. nov. 23. In: Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. S. a. r. Somogyi Sándor. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4.) Bp. 1961. 226–227.

⁸ Az irat megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára D 43 Abszolutizmuskori Levéltár, Polizei Section, Általános iratok. (a továbbiakban: MNL OL D 43) 1855: 7494. Szövegét tartalmazó összefoglaló és eredetiben is közölte *László József*: Iratok i. m. 467–469.

⁹ Bohusné Szőgyény Antónia férjéhez írott levelét, amelyből ez az információ is kiderül, lásd *Lukácsy S. – Balassa L.*: Vörösmarty i. m. 488–489.; Szántóffy életrajzi adatait lásd *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XIII. Bp. 1909. 368–369. Az adatok kiegészítésével és helyesbítésével lásd Magyar Katolikus Lexikon. XII. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Bp. 2007. 570.

vagyontalan Vörösmarty halálával megszűnt az az 500 forintos akadémiakusi fizetés is, amely a család bevétele volt, s a hátramaradottak megsegítésére egy gyűjtést kívánnak indítani, amelynek felügyeletére egy bizottságot hoznának létre. Ennek őmaga lenne az elnöke, a tagjai pedig báró Eötvös József alelnök, gróf Károlyi István, Deák Ferenc, báró Kemény Zsigmond, Toldy Ferenc titkár és Tóth Lőrinc pénztáros. A kérelem arra vonatkozott, hogy a rendőrhatalóság legyen szíves engedélyezze az ehhez szükséges nyilvános felhívások közzétételét az újságokban.¹⁰

Az árvák megsegítésének terve tehát szinte azonnal megszülethetett, s ráadásul nem is csupán egyféle módszerrel próbálták meg a szervezők megvalósítani.¹¹ Toldy Ferenc, akivel Dessewffy tervezete is számolt, ugyanezen a napon, november 20-án levelet írt Bécsbe Török Jánosnak, amely nem is annyira magánlevél volt, hanem inkább levélformájú, nyilvánosság elé szánt tudósítás, hiszen a címzett a *Magyar Sajtó* című lap szerkesztője volt. Ebben a levélben is egyértelműen utalás történt a gyűjtés szándékára – mi több, valószínűleg éppen azzal azonosítható a szöveg egyik retorikai célja, hogy erre felhívja a figyelmet. „Másik pedig ez: kérem, s nem a magam, hanem több tekintélyes hazafi nevében is, kik szintén mint mi, érzik, mivel tartozik a nemzet ez egy embernek [értsd: Vörösmartynak – Sz. M.]; ne előzze meg itteni barátait a boldogultnak holmi segédkezésre felszólításokkal, miket Önnek nemes szíve sugalland. Oh ne ezt az irgalomra hivatkozást, mely több ízben, ha segített is derék emberek családjain, de pírítva segített. Nem kell tehát alamizsnát kérni, az Vörösmartyhoz nem illő, s nem a nemzethez. A tétel így áll: Vörösmarty egész életét a nemzet fejlődésének és dicsőítésének szentelte: az övéinek nem csak az ő dicsősége, hanem a köztisztelet örökösivé kell lenniök. S ezt oly módon kell tetteleg bebizonyítani, hogy az elhunyt árnyéka s özvegye nemes büszkeségének ne fájjon. A »mikép« még nincs megállapítva, de Önt tudósítani fogjuk.”¹² A kérelem

¹⁰ Az iratot azon leirat alapján idézem, amelyet Kempenhez, a bécsi Oberste Polizei Behörde elnökéhez terjesztettek fel: Österreichisches Staatsarchiv. Allgemeine Verwaltungsarchiv. Inneres Polizei OPB Präsidium II 55 Präsidiale II. Nach Zahlen 9801 – . 9374/1855. Vö. még Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Kiad. Angyal Dávid. (Magyarország újkori történetének forrásai) Bp. 1926. 309–311.

¹¹ „Az ügyiratok vonatkozó jelzése: Országos Levéltár (továbbiakban OL) Militair und Civil Gouvernement (M. C. O.), Polizei-Section (Pol. Sec.) – tehát a Kormányzóság Rendőri osztályának iratanyagában elsősorban a 7.944/1855 jelzésű iratköteg [helyesen: 7494/1855 – Sz. M.], ezt használta fel László József. Az ezekkel párhuzamosan futott ügyiratok viszont a Kormányzóság Polgári osztályának (Civil-Section, Civ. Sec.) és Praes. Res. (elnöki rezervált) iratai között vannak, és jól kiegészítik az előbbi iratköteg anyagát. Utóbbiak jelzése: M. C. G. Civ. Sec. 1855/22 777, továbbá a 1856/4 sz.” *Nagyrevi Gy.*: Vörösmarty-árvák i. m. 113.

¹² *Magyar Sajtó*, 1855. november 22. 2. A levelet újraközölve lásd még *Lukácsy S. – Balassa L.*: Vörösmarty i. m. 489–490. A levél nemcsak tartalmilag érdekes, hanem az a tény is figyelemre méltó, hogy azonnal nyilvánosságot kapott. Török János gesztusához hozzátartozik még az is, hogy ugyanezen a lapon közölte Vörösmartynak az özvegytől származó gyászjelentését is, amely a temetésről és az engesztelő szentmiséről is hírt adott. Ráadásul a Toldy-levél közlését ilyen szerkesztői bevezetővel tette közzé: „Épen most veszem a következő magánlevelet, melyet a közönségre is érdeklő tartalmánál fogva nem

benyújtásáról és a Prottmann-nal, a pesti rendőrhatóság vezetőjével való tárgyalásról a *Magyar Sajtó* 1855. november 23-i száma is hírt adott, s itt már nemcsak Dessewffy, hanem Eötvöst is emlegetik, mint a tárgyalás résztvevőit. A hírlapi cikk november 21-ét adja meg időpontul – noha Dessewffy beadványa, ahogy láttuk, a november 20-ai dátumot viselte.¹³ Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy a bécsi lapszerkesztő, Török János következetesen képviselte a kezdeményezés támogatásának eszméjét: ennek első lépése Toldy levelének közzétevése, a második pedig a támogatás tervének a publikálása volt, a harmadik pedig Vörösmarty emlékének további emlegetése és méltatása. Ez nem került el a rendőrhatóság figyelmét sem: kiemelendő, hogy a Polizei Section iratanyagában több hírlapi tudósításról (vagy akár gyanús-nak tűnő említésről) is jelentések találhatók, ráadásul magukat a lapokat is megőrizték.¹⁴ Hosszasan foglalkoztak például a lap december 21-i számának tárcájával, amely egy kecskeméti gyászünnepről tudósított: erről három jelentés is található az akták között, az egyik Protmann aláírásával. Ez utóbbi külön felhívta a figyelmet arra, hogy a cikk szerint a befolyt összeget (70–76 forintot) egy Vörösmartyról elnevezett irodalmi társaság megalapítására kívánják fordítani.¹⁵

A *Magyar Sajtó* november 25-i cikke (Philomusos aláírással, amely mögött Toldy Ferencet sejtethetjük)¹⁶ tudósított a Magyar Tudományos Akadémia november 19-i üléséről, amelyen egyébként Dessewffy Emil elnöki beköszöntője is elhangzott. A legfontosabb eleme a tudósításnak azonban Eötvös József alelnök bejelentésének az ismertetése volt: „Ez örvendetes beszédváltást b. Eötvös József másodelnök úr rövid, de mélyenható felszólalása követte, melyben »az academia fő díszének«, Vörösmarty Mihálynak néhány órával az ülés kezdete előtt bekövetkezett halálát jelentvén, az akadémiának az eltakarításon testületileg megjelenését indítványozta. Tehát ismét, és újra, veszteség, még pedig a legnagyobb, mely – nem annyira már az irodalmat, mint az akadémiát érte. Mert Vörösmarty nem irt többé, mióta hatyuénekét zengette el, nem irhatott, mert ő nem volt

késlekedem egészben adni. A benne kívántakat teljesíteni fogom, de kérem az illetőket, hogy minél több hazafinak nyujtsanak módot az önmagokat is megtisztelő tettehez járulni. Vörösmarty nál nem lehet áldozatról szó, csak régi adósság lerovásáról. Szerk.”

¹³ *Magyar Sajtó*, 1855. november 23. 3. A híradást újraközölte *Lukácsy S. – Balassa L.*: Vörösmarty i. m. 490.

¹⁴ *Magyar Sajtó*, 1855. december 21. 3. [Híradás Bónis Pogány Karolina haláláról, külön kiemelve, hogy pár hete felszólítás nélkül adakozott Vörösmarty emlékére]; *Magyar Sajtó*, 1855. december 22. 2. [Tudósítás Szabadkáról, Vörösmarty méltatásával, valamint híradás arról, hogy a székesfehérvári színházban Vörösmarty-emlékünnepről szerveztek]; [Meghívó a soproni evangélikus líceum Vörösmarty-gyászünnepeére, 1856. jan. 23-ára]: mindhárom lapszám, illetve dokumentum megvan a Polizei Section iratanyagában: MNL OL D 43 1855: 7494.

¹⁵ MNL OL D 43 1855: 7494. 33–46. fol. Az inkriminált cikk Dunamelléki aláírással jelent meg a Tárca rovatban: Vörösmarty gyászünnepe Kecskeméten. *Magyar Sajtó*, 1855. december 21. 1–2.

¹⁶ Vö. A magyar sajtó története II/1. 1848–1867. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp. 1985. 391. A vonatkozó rész szerzője Buzinkay Géza.

többé e világról való. Egyszer virít az élet tavasza, – az ő költői élte tavaszának minden díszét, minden virágát, a csirázó gyümölcscsel együtt eldulta a vihar: számára nem volt többé levegő. De az akadémia nagy nevet, tekintélyt s egy legjobb erejében levő férfit veszített, ki annak ügyeiben s osztályi munkáiban mindig nagy buzgósággal és erélylyel működött. S mi ez az ötvenöt év, melyet még be sem töltött? – kevés kétségkívül »a boldogságnak, de maró bánatnak örökség«; a bánat törte meg, ki nemcsak magáért, hanem mind azért szenvedett, mit valaha szeretett, élesztett, dicsőített. Szinte jól esett a napirend, hogy felejtünk, ha ugyan felejteni lehet. [Az utalás arra vonatkozott, hogy a napirend szerint ezután egy előadás következett. – Sz. M.]¹⁷ Ugyanebben a számban pedig megjelent egy másik cikk is, amely a Vörösmartyinak való emlékéllítés lehetőségét a községi könyvtárak megalapításában látta – úgy, hogy ez az alapítás Vörösmarty műveivel kezdődjön. Itt megemlítették egyébként azt is, hogy a családnak szóló konkrét segítség már amúgy is elindult; s itt az utalás egyértelműen az Akadémia kezdeményezte gyűjtésre célzott: „Ez ügynek tüzetes felkarolását mindazonáltal elhalasztjuk addig, míg az Academia lelkes elnökei ez iránt tett ígéretükhöz s már meg is kezdett lépéseikhez képest a teendőkre nézve nyilvánosan irányt szabnak.”¹⁸ A *Magyar Sajtó* ezen számára reagálva született egy ügynöki jelentés, amely a Vörösmarty halála miatti részvét ilyen jelenségeit aggasztónak és károsnak ítélte.¹⁹ Talán ennek szerzőjét is abban a Zákos Elekben sejtethetjük, akinek más jelentéseit ez ügyben először Nagyrévi György azonosította²⁰ – s akinek teljes „ügynöki életművét” ebben a tárgyban a jelentések részleges kiselejtezése miatt nem ismerjük. Kétségtelen viszont, hogy Zákos előszeretettel jelentett kulturális vagy éppen kifejezetten irodalmi témájú ügyekről – s a Vörösmarty halála körüli események igencsak alkalmasak voltak erre.²¹

A támogatás tervezetét tehát – ahogyan ezt Nagyrévi György is rögzíti – „a budai Helytartói hivatalhoz és onnan tovább az akkori legfőbb magyarországi kormányzservhez, a Cs. Kir. Katona.i és Polgári Kormányzóságához (K. K. Militair und Civil Gouvernement, a továbbiakban: Kormányzóság) terjesztették fel.”²² Erre válaszul született az az elutasító döntés, amelyhez nyilván a Vörösmartyról korábban nyitott rendőrségi aktát használták fel. Az itt Vörösmartyt kárhözvontó adat, miszerint ő képviselőként („Deputierter am Debrecziner Rebellen

¹⁷ Magyar Sajtó, 1855. november 25. 1.

¹⁸ Magyar Sajtó, 1855. november 25. 2.

¹⁹ Lásd *László J.*: Iratok i. m. 471–473.

²⁰ *Nagyrévi Gy.*: Vörösmarty-árvák i. m. 121.

²¹ Zákosról lásd még *Deák Ágnes*: Fülbemászó olvasatok, avagy hogyan olvas irodalmat egy rendőrbeszúgó? *Holmi* 13. (2001) 922–932., valamint *Uő.*: „Zsandáros és policzajos idők”. *Államrendőrség Magyarországon 1849–1867*. Bp. 2015. 418–434, különösen 426–427.

²² *Nagyrévi Gy.*: Vörösmarty-árvák i. m. 114.

Landtage”) Palóczy javaslatát támogatva, állást foglalt volna a katonai felsőfokú képzésben folytatandó vallásoktatás ellen, egyébként nem állja meg a helyét.²³ Ez amúgy is inkább ürügynek, s nem oknak volt tekinthető, de azért volt jelentősége, mert így hangsúlyosan említeni lehetett Vörösmarty részvételét a népképviseleti országgyűlésen, ráadásul ennek debreceni időszakában is. Az irat arról is beszélt, hogy igazából nem is lenne szükség a gyűjtésre, hiszen az Akadémia rendelkezik elég vagyonnal ahhoz, hogy támogassa a hátramaradottakat. Az elutasító döntés december 2-i dátummal született meg: eszerint pedig a gyűjtés nyilvános meghirdetéséhez nem járulnak hozzá, bár magánemberek természetesen gyűjthetnek Vörösmarty családjának, s ezeket el is juttathatják a címzetteknek.²⁴

Az ügyszerint felbukkant az Informationsbüro anyagában is, ahol az ügyet „ad acta” tették.²⁵ Egyébként úgy tűnik, Török Jánosnak is lehetett ugyanebben a tárgyban egy beadványa, mert – bár az irat nincs meg – az iktatókönyv bejegyzése erről árulkodik. Ez is a pesti rendőrigazgatóság fölterjesztése alapján került Bécsbe, s intézkedés nélkül „ad acta” került.²⁶

A döntés mellett megtalálható egy besúgói jelentés is, amelyet tartalmilag Nagyrévi György idéz: „Deák Ferenc környezetének közlései szerint a rendőrhatalóság részéről eltiltatott annak a hazafias felhívásnak kinyomtatása és terjesztése, amely a Vörösmarty-árvák javára szolgáló, a nemzethez méltó alap létesítésének részvételére hívott volna fel. Deák (és társainak) meggyőződése szerint a helybeli hatóságok ezen tilalmát még a legrosszabb esetben sem hagyná jóvá a központi (bécsi) hatóság, erre vonatkozóan értesüléseik is vannak. Ezért az ország elismert tényezőiből és személyiségeiből álló küldöttség, – közöttük Zichy Edmund gróf (és nyilván vele Desseffy és Eötvös) indul Bécsbe, hogy ott panaszt tegyen Öfelségénél és ilyen módon az ügyön segítsen. Ez alkalommal – tekintettel arra a buzgóságukra, hogy

²³ Erre lásd *Nagyrévi Gy.*: Vörösmarty-árvák i. m. 115.

²⁴ A döntésről december 3-i dátummal egy olyan leirat tudósít, amely a bécsi Oberste Polizeibehörde-től a budai Militär- und Civil-Gouvernementnek van címezve. Ebben a következők olvashatók: „Es wären darauf die Anwendung solchen Abzeichen auf Zeitungsblättern auch für Private nicht unbedingt zu untersagen, sondern es muß den Behörden überlassen werden, in einzelnen Fällen die Unzulässigkeit zu beurtheilen. Kundgebungen von offenbar gehässigen Natur, und insbesondere einer staatsgefährlichen, regierungsfeindlichen Richtung, dürfen nicht geduldet werden.” MNL OL D 43 1855: 7494. 28. fol. Ennek a döntésnek a következményét – miszerint a rendelkezést a lapszerkesztőkkel a rendőrségen közölték – Toldy Ferenc is rögzítette egy, Kazinczy Gáborhoz szóló, kiadatlan magánlevelében. Lásd *Dávidházi Péter*: Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. (Irodalomtudomány és kritika) Bp. 2004. 648.

²⁵ Minden bizonnyal az Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ministerium des Äußern. Informationsbüro 1855: 5156 számú irat tartalmazta ezt. Az irat ma már nem áll rendelkezésre, tartalmára csak az iktatókönyvi bejegyzésből következtethetünk. Az iktatókönyv fényképmásolatát Oross András bécsi levéltári delegátus szívesességéből kaptam meg. Segítségét köszönöm.

²⁶ Az irat száma: Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ministerium des Äußern. Informationsbüro 1855: 5157. Az iktatókönyv másolatát ezúttal is Oross András révén ismerem.

a vasat addig kell ütni, amíg meleg –, közösen egy 25 sorra terjedő felhívásszerű szövegben állapodtak meg, melyet Deák részéről előzetesen elbíráltattak és jóváhagyattak. Végül ugyanezen Deák egy szöveget sokezer példányban leíratott, a Deák részéről ismeretes precízióval, amit postán juttatnak el a címzettekhez[...]”²⁷

Az a bécsi utazás, amelyről ez a jelentés beszélt, valóban meg is történt. Azonban nem egy küldöttség, hanem – Nagyrévi György szerint – Dessewffy Emil maga ment el december 19-én a rendőrminiszterhez, Kempenhez. Ennek dokumentációjául szolgálnak az Allgemeine Verwaltungsarchiv megmaradt iratai. Ezeknek a tartalmát Nagyrévi a következőképpen foglalja össze: „[Kempen] Felhívására Dessewffy azon nyomban Pro Memoriá-ban foglalta össze indokait és ehhez mellékelte mindjárt annak a tervezett felhívásnak szövegét, amit külön lapra nyomtatva az újságokhoz mellékeltek volna. Dessewffy emlékeztetőjében lényegében azt hangsúlyozta, hogy Vörösmarty nem hagyott családjára semminemű vagyont, hogy – vitatva a kormányzóság döntésének indokait –, az Akadémia nem segíthet, mert az eddig Vörösmarty által élvezett illetményt ezután a szabályzat szerint a soron következő akadémikus kapja. Az Akadémia vagyona különben is ingatlanban fekszik, készpénzkészletéből pedig erre a célra semmi nem hasítható ki, annál is inkább, mert annak megvan a maga költségvetési célja – így pl. az államkölcsön jegyzése stb. Nincsen tehát más mód a költő családjának megsegítésére, – írja Dessewffy – mint egyedül az országos gyűjtés; ennek azonban csak akkor lesz sikere, ha a pesti magyar és német nyelvű lapokhoz mellékelte rövid felhívásban hívatattik fel a közönség s csak akkor adakoznak megnyugodva, ha látják, hogy az adományok rendszeresen tizennégy-tizennégy naponként nyugtáztatnak a *Pesti Napló* hasábjain. Ezeket írta Dessewffy az emlékeztetőben és a mellékelte, általa javasolt felhívásnak a szövege így hangzik: »A magyar irodalom barátaihoz! Alulírottak jóváhagyásban részesültek, a magas Cs. kir. Kat. és Polg. Kormányzóságtól ahhoz, hogy összekötő szerepet töltsenek be a Vörösmarty árvák javára adakozók és a gyámhatóság között. Ennek folytán fordulnak most alulírottak a magyar irodalom minden barátjához, mindazokhoz, akik Vörösmartynak ezen a téren kifejtett érdemeit azáltal ismerik el, hogy résztvesznek az özvegy és a három árva jövőjének biztosításában. Utóbbiak neveltetését elősegítendő adományaik eljuttathatók készpénzben, állampapírokban, vagy kötvényekben is, alulírott címére (Pozsony, Ventur utca 196), vagy Pesten a Magyar Akadémia pénztárosához, (Pest, Uri utca, Trattner – Károlyi ház), ahol Tóth Lőrinc pénztáros úrnál fognak átvétetni. A beérkezett adományok azonnal el fognak juttatni az árvák gyámhatóságához, hogy ott az adományozók szándékának megfelelően használtassanak fel. A beérkezett adományokról pontos elszámolás fog vezetettetni, amely az adakozók neveivel együtt 14–14 naponként a *Pesti Napló*ban

²⁷ Nagyrévi Gy.: Vörösmarty-árvák i. m. 115.

kerül nyilvánosságra és a végeredmény is ezen az úton fog közölni. Az Akadémia végrehajtó tanácsának tagjai: Károlyi István gróf, Deák Ferenc, Kemény Zsigmond báró tb. tag, Toldy Ferenc, az Akadémia titkára, – alulírottak közreműködésüket, valamint ezen ügyben felügyeletüket készségesen megígérték. – gróf Dessewffy Emil, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.»²⁸

Dessewffy tehát nem elégedett meg a Pesten elkezdett akcióval: külön emlékeztetőben fordult Kempen rendőrminiszterhez is. Az autográf beadvány 1855. december 21-re van datálva, s Bécsben keletkezett: vagyis Dessewffy arra is vállalkozott, hogy elutazzon a birodalmi fővárosba, és közvetlenül próbáljon meg eredményt elérni. A szöveg, amely az Oberste Polizei Behörde anyagában maradt fenn, azért figyelemre méltó, mert Dessewffy itt kifejezetten két olyan érvet igyekezett találni, amelyek a már felmerült ellenvetésekre reagálnak.

Az első szempont, amellyel szemben Dessewffy érvelt, a Vörösmarty képviselőségéből származó politikai terheltség állítása. Szerinte alig tizenöt ember tarthatja ezt számon, s azon pár ezer emberből, aki adakozni szeretne az özvegy és az árvák javára, alig tudja valaki, hogy Vörösmarty képviselő volt egyáltalán. S egyébként is, ebbéli ténykedése teljesen jelentőség nélküli, miközben az mindenki számára közismert, milyen zseniális költőt tisztelhetünk benne. A relatíve hosszas és tagolt érvelés arra mutat, hogy Dessewffy ismerte a pesti rendőrhatalóság már emlegetett véleményét, s tisztában lehetett azzal, hogy Vörösmarty múltjából ez az esemény szolgált az egyik legerősebb érvként az engedély elutasítására. Ezért is próbálkozhatott ennek kisebbitésével és hatástalanításával: a tényt magát, Vörösmarty képviselőségét nyilván nem lehetett tagadni, az egyetlen lehetőség az volt, ha jelentéktelennek állítja be.

A második érv az arra való apellálás volt, hogy a kormányzat számára hátrányos lenne, ha a Magyar Tudományos Akadémia elnökének sem engednék meg a „fagyos és száraz” gyűjtési felhívás („in einer frostigen, trockenen Anzeige”) közzétételét, miközben Bécsben mód van arra, hogy Michael von Rombach és más ismeretlen újságírók számára a lapok gyűjtést rendezhessenek, és nyilvánosan nyugtázhassák az adományokat.²⁹

Kempen ezek után december 28-án küldte vissza állásfoglalását a kormányzósághoz. Ebben megemlítette azt is, hogy Dessewffy Emil járt nála. Úgy vélte, hogy a nyilvános hirdetést talán nem kéne akadályozni, de a döntést egészében a kormányzósághoz utalja, csak azt köti ki, hogy értesítsék arról. A kormányzóság ezek után – utalva arra, hogy személyesen is egyeztettek – az ügyet „ad acta” tenni

²⁸ *Nagyrévi Gy.*: Vörösmarty-árvák i. m. 116. Az emlékeztetőnek ez a szövege a bécsi Oberste Polizei Behörde anyagában fennmaradt iratok mellett nem található meg.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv. Allgemeine Verwaltungsarchiv. Inneres Polizei. OPB Präsidium II 55 Präsidiale II. Nach Zahlen 9801 – . 9918/1855. Az iratot már ismertette *Nagyrévi Gy.*: Vörösmarty-árvák i. m. 117. Vö. még Falk Miksa i. m. 309–311.

rendelte.³⁰ Ezt egyébként csak annyiban támasztja alá Kempen naplóbejegyzése, hogy e szerint január 13-án az őt személyesen fölkereső Albrecht főherceggel egyeztetett, de egy szót sem szól arról, hogy milyen ügyekről esett szó ekkor. S az, hogy Dessewffy nevét és az egész esetet meg sem említi a naplójában, arra utal, hogy számára igazán nem volt emlékezetes vagy fontos az ügy.³¹

Ezek után maradt az a megoldás, hogy a nyilvános gyűjtés helyett magánkörben folytatódjon az akció. Deák, aki hivatalosan is a Vörösmarty-gyermekek segédgyámja lett (a kinevezett gyám az özvegy, Vörösmarty Mihályné Csajághy Laura volt)³² többszáz könyvatos és sajátkezűleg aláírt levelet küldött szét.³³ Ez ellen nem lehetett hivatalosan sem kifogást emelni.

Az itt felsejlő együttműködés Dessewffy és Deák közt voltaképpen nem előzmények nélkül való, hiszen Dessewffy már első megjelent könyvét, az 1842-ben kiadott Alföldi levelek című művét Deák Ferencnek ajánlotta. Maga a dedikáció is komoly tiszteletről árulkodik: „Deák Ferencznek nemes Zala vármegye’ követének két országgyűlésen buzgó tisztelete’ jeléül ajánlja a’ szerző.” Mindezt még inkább kibontja és elmélyíti a cím nélküli előszó, amelynek zárása voltaképpen egy Deákért mondott ima-, illetve Miatyánk-parafrázis, amely „ámennel” fejeződik be.³⁴ A Vörösmarty-árvák segélyezése kapcsán jól láthatóan a gyűjtés két különböző fázisát fémjelzte Dessewffy és Deák: mindketten abban az akcióban vállaltak vezérszerepet, amelyben az ő közreműködésük sikert ígért. A hivatalos tárgyalások megvívása Dessewffynak több esélyt látszott kínálni (köszönhetően politikai-közéleti beágyazottságának és új hivatali rangjának),³⁵ s ő következetesen képviselte és demonstrálta is, hogy az általa

³⁰ *Nagyévi Gy.*: Vörösmarty-árvák i. m. 116.

³¹ *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859.* Szerk. Josef Karl Mayr. Wien und Leipzig 1931. 386.

³² Deák az 1844-ben keresztelt Béla és az 1845-ben keresztelt Mihály keresztapja volt (a kishű két éves korában elhunyt). Lásd *Szilágyi M.*: A „nemzeti költő” i. m. 28. Vö. *Körmöczi Katalin*: Deák és gyámleánya, Vörösmarty Ilona. In: „Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében. Szerk. Kiss Gábor. Zalaegerszeg 2015. 133–144.

³³ *Kristóf György*: Deák Ferenc két levele gróf Mikó Imréhez a Vörösmarty-árvák segélyezése ügyében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 42. (1932) 184–186. Az egyik levelet újraközölte *Lukácsy S. – Balassa L.*: Vörösmarty i. m. 490–492.

³⁴ *Gróf Dessewffy Emil*: Alföldi levelek (1839–1840) és néhány toldalék (1841). Buda 1842. Ezt a könyvet emlegeti Lónyay Menyhért emlékezése is. Lásd *Dénes Iván Zoltán*: Egy mítosz születése. Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre. In: *Üő: Az önrendelkezés érvényessége.* (Nemzet és emlékezet) Bp. 1988. 169–195. Az idézet: 180.

³⁵ Vö. A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. 2. kiadás. Andics Erzsébet. Bp. 1952. 199–210. (itt arról van szó, hogy Dessewffy memorandumában 1848. november végén miképp jelent meg a magyar sajtó megrendszabályozása, illetve milyen büntetést javasol a főbűnösöknek). Ezzel kapcsolatban lásd *Kerényi F.*: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás” i. m. 14–15., valamint *Hermann Róbert*: Az együttműködés útjai, tévútjai és zsákutcája 1848–49-ben – magyar konzervatívok a túldalolon. In: *Nemzetmentők vagy megalkuvók? Kollaboránsok a magyar történelemben.* Szerk. Hermann Róbert. Kolozsvár 2015. 227–251.

vezetett intézmény felelősséget visel Vörösmarty hátramaradt családja iránt, mi több, ez az egyetlen olyan testület, amely ezt a felelősséget társadalmi értelemben is megjelelnítheti. Amikor azonban ez a taktika nem vezetett eredményre, a privat gyűjtés élére már inkább Deák állhatott, noha az ő fellépése már túl volt a Magyar Tudományos Akadémia illetékességi körén, ám magánjogi felhatalmazottságát kétségbe sem lehetett vonni. A sajtó pedig azzal járult hozzá az ügy napirenden tartásához, hogy a Vörösmarty emlékére folytatott rendezvényekről folyamatosan hírt adott.³⁶ Hogy ez vajon előre egyeztetett taktika volt-e, vagy csupán a helyzet alakulása hozta így, adatok híján nem lehet eldönteni. Viszont ismerünk egy korabeli pletykát, amely már figyelemre méltó összefüggésbe hozta az eseményeket. Csengery Antal ugyanis egy magánlevelében így tudósította az ekkor külföldön tartózkodó Gyulai Pált: „Tudja ön, mint kompromittálta Török [János – Sz. M.] az irói segélypénztár ügyét. Most a Vörösmarty árvái számára akarnak nagyszerű, a nemzethez méltó dotációt tenni. Bohusné előre 1000 pengő forintot küldött Deákhhoz, Bezerédy István 500-at csupán a temetés költségeire stb. A vérmesebbek 100,000 forintról beszélnek, a legszámítóbb emberek 60–80,000-ról. Deák, hogy a gyűjtés politikai szinben ne tünjék föl s azért akadályokra ne találjon, az akadémia elnökeit, Dessewffyt és Eötvöst küldé a rendőrséghez a gyűjtésre engedélyt kérni. Török idő előtt ki kürtölte e lépést s folyvást cikkez, politikai szinben akarván föltüntetni a dolgot. Az értelmetlenebbek örülnek az ily lépésnek; az okosak bosszankodnak. Az eredmény az, hogy az engedély még sincs megadva.”³⁷ Ezzel a nagyon érdekes verzióval több baj is van. Az események nyomán követése nem igazolja azt, hogy kezdettől Deák állt volna az ügyek mögött, s minden az ő terve alapján alakult volna. Mint ahogy azt sem lehet elhinni, hogy csak Török János ügyetlensége (vagy túlzott ügybuzgósága) hívta föl az illetékesek figyelmét a gyűjtés esetleges politikai jellegére – ezt igen hamar, a hírlapi cikkektől függetlenül észlelte a rendőrhatalóság: ezt éppen az az iratköteg bizonyítja, amely a Vörösmarty haláláról szóló hírlapi tudósításokat kifejezetten gyűjtötte és kommentálta.³⁸ A Csengery rögzítette pletyka mégis nagyon fontos dologról árulkodik: bár nem tudjuk, milyen személyes egyeztetések előzték meg a Vörösmarty-árvák javára elindult gyűjtést, már a kortársak érezhettek ebben valamiféle feladatmegosztást, amelyet aztán Csengery saját politikai preferenciái és személyes rokonszenve alapján próbált meg inkább Deákhhoz kapcsolni. Noha nincs okunk elfeledkezni a konzervatív arisztokraták, így Dessewffy Emil akcióinak fontosságáról sem, s az sem valószínű, hogy Dessewffyt vagy Eötvöst ekkor Deáknak kellett volna mozgatnia és motiválnia. Hiszen a magyar konzervatívokra az 50-es években komoly szerep hárult a reformkori kulturális intézmények

³⁶ Erről lásd *Nagyrévi Gyi.*: Vörösmarty-árvák i. m. 118–119.

³⁷ Csengery Antal Gyulai Pálnak. Pest, 1855. nov. 27. In: Gyulai Pál levelezése i. m. 227–230. Az idézet: 229.

³⁸ MNL OL D 43 1855: 7494.

megvédésében és átmentésében. Ezt a kimondatlan felelősséget többen is átéreztek és vállalták. A mindig is – alapítása óta – arisztokrata vezetés alatt álló Akadémia egyike volt a legfontosabb és szimbolikus jelentőségű kulturális alapításoknak: nem csoda, hogy a már családilag is a magyar kultúrának elkötelezett gróf Dessewffy Emil itt vállalt vezető szerepet. Hasonló volt a helyzet a Nemzeti Színház élén is. Az 1851-ben a színház élére kinevezett „Comité” elnöke báró Augusz Antal volt, akit 1858-an egy másik arisztokrata, báró Szapáry József váltott föl.³⁹ Az 1863-ban, egy császári kézirat elrendelte színészképző intézmény szervezését szintén egy arisztokrata, gróf Festetics Leó kezdte el, s ő is állt a Színészeti Tanoda élén 1880-ig.⁴⁰

A gyűjtés egyik legfontosabb következménye a társadalmi szolidaritásnak az írókra való kiterjesztése volt. Olyan példákat is felsorolhatunk gyűjtésekre, amikor az emlékéllátás gesztusa volt a hangsúlyos, mint a Melancthon németországi szobra javára Magyarországon is elindított gyűjtés (ennek nyilván volt felekezeti jellege is, bár ezt a tudósítás nem említette meg),⁴¹ vagy éppen az Obernyik Károly síremlékére Nagykőrösön elindított akció.⁴² Ezekről azonban minőségileg különbözik az az eset, amikor egy részvényt ébresztő módon, hirtelen elhunyt író családtagjainak megsegítéséért indult mozgalom. Néhány évvel korábban, 1849 után Petőfi családja kapcsán nem indulhatott gyűjtés, mert hiszen ott nem volt kétségtelen bizonyíték a költő halálára.⁴³ Garay János 1853-es halála azonban már exponálta az a kérdést, hogyan lehet segíteni az elhunyt írók hátramaradott családján. A felhívás akkor arra irányult, hogy Garaynak éppen kiadás előtt álló művei végre minél több előfizetőt mondhassanak magukénak, s ezzel, valamint ezáltal kapjon támogatást a család.⁴⁴ A sajtó fontos eszköze volt a gyűjtések meghirdetésének és megszervezésének – minden egyes példa ezt mutatja, ám a Vörösmarty-árvák érdekében elindult mozgalom azt bizonyítja, hogy nem ez volt az egyetlen lehetőség. Ha a politikai megszorítások a sajtóbeli hirdetések modern, polgári módszerét lehetetlenné tették, vissza lehetett lépni egy, a korábbi évtizedekre emlékeztető megoldáshoz, a privát szféra körében ható magánlevelezés világába. Nyilván a Vörösmarty-árvák javára elindított gyűjtés sikerében speciális tényezők is jelentős szerepet játszottak: egyrészt Vörösmarty személyiségével, népszerűségével, és a tőle betöltött „nemzeti költői” státusszal is számolni kellett, másrészt pedig a

³⁹ Kerényi F.: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás” i. m. 45–64.

⁴⁰ Magyar színház történet 1790–1873. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 413. A vonatkozó rész Székely György munkája.

⁴¹ Pesti Napló, 1857. augusztus 4. 2.

⁴² Erről lásd Magyar Sajtó, 1855. november 24. 2.

⁴³ Szilágyi Márton: Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála. In: *Uő: Határpontok*. Bp. 2007. 119–132., különösen 124–125.

⁴⁴ Ney Ferenc 1853. november 6-ra datált felhívása (Bucsúszózat Garay János hamvaihoz, s felhívás elhunytak mindenrendű barátihoz) több helyen is megjelent ugyanazzal a szöveggel: *Hölgyfutár*, 1853. november 10. 971.; *Divatcsarnok*, 1853. november 13. 1301–1304.; *Pesti Napló*, 1853. november 9. 1.

levelezéshez nevét és arcát hozzáadó Deák Ferenc nimbusza és osztatlan tekintélye is sokat nyomott a latban (ne feledjük, Deák személyében ráadásul a Batthyány-kormány egy volt minisztere lépett föl). A magánlevelezés útján induló mozgalom tehát már újdonságnak ható image-elemeket is beépíthetett az akcióba, azaz nem egyszerűen egy archaikus megoldás felelevenítéséről volt szó, hanem inkább egy régies keret markáns újraértelmezéséről. S hogy mennyire így volt, azt éppen a folytatás mutatja, hiszen amellett, hogy a gyűjtés sikereképpen 130 ezer forintnyi vagyon gyűlt fel, amelyet egészen Vörösmarty Ilona házasságkötéséig Deák kezelt a három árva javára,⁴⁵ voltaképpen innen indult el az Írói Segélyegylet megalapításának ügye is, amely 1862-ben jutott el oda, hogy megalakult első „igazgató bizottmánya”. A folyamat a professzionalizáció folyamatában válik igazán érdekessé, hiszen ezáltal is az írói lét társadalmi elfogadottsága, az írói működés szakmai kritériumai és testületi jellege mutatkozhatott meg.⁴⁶ Vagyis egy polgári jellegű társadalmi funkciómegoszlás vált lehetővé és láthatóvá ekkor. S ehhez fontosnak bizonyult – előtörténetként – az a közös nemzeti üggyé emelkedő gyász, amely Vörösmarty halála és temetése körül alakult ki.

A NATIONAL CAUSE: THE FUNERAL OF MIHÁLY VÖRÖSMARTY

by Márton Szilágyi

SUMMARY

The paper examines the political background to the funeral of the great Hungarian poet, Mihály Vörösmarty (1800–1855). Vörösmarty died on 18 November 1855 in Pest, and was buried there some days later on 21 November. The event was preceded by restrictive measures, however, justified by the fears of the authorities that, just a few years after the Revolution, the funeral of the great poet would occasion new unrest. In such a situation, the activities of Emil Dessewffy, freshly installed new president of the Hungarian Academy of Sciences, with regard to the funeral, were of crucial importance. When his efforts aborted, Ferenc Deák – whose cooperation with Dessewffy remains undocumented – took over the affair, and launched a successful private initiative to raise funds for the benefit of the Vörösmarty orphans. Thus, the Vörösmarty affair triggered a joint action of the conservative aristocracy and the liberal nobility, whose leaders treated the poet's death and the destiny of his children as a truly national issue.

⁴⁵ Deák gyámi tevékenységének dokumentumait, az elszámolásokat az OSZK Kt. őrzi, vö. *Körmöczy K.*: Deák és gyámleánya i. m. 134–135. Lásd még a következő levelet, amely éppen Deáknak a feladattól való megváltását dokumentálja Ilona házasságkötése alkalmával: Deák Ferenc özv. Vörösmarty Mihálynéhoz. Pusztaszentlászló, 1867. szept. 10. In: VMÖM 18. 276–277.

⁴⁶ *T. Szabó Levente*: Az irodalmi nyugdíj és az irodalmi munkanélküliség feltalálása: a Magyar Írói Segélyegylet alapítása. In: *Uő*: A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Tanulmányok. (Ariadné könyvek) Kolozsvár 2008. 339–374.

Deák Ágnes

DESSEWFFY EMIL ÚJFAJTA KÖZVETÍTŐ SZEREPBEN – 1860–1861

Dessewffy Emil gróf az 1840-es évtized eleje óta a magyar konzervatív tábor aktív és meghatározó személyisége volt. Bátyja, Aurél örökségét átveve elsősorban a *Világ*, később más néven a *Budapesti Híradó* vezető publicistájaként, majd 1846–1848 között a pártta szerveződő konzervatívok egyik fő organizátoraként működött. Már ekkor igyekezett eszméinek a birodalom vezető személyiségeit is megnyerni, például egy 1844 után Metternich kancellár számára készült memorandum formájában.¹ 1848 tavaszán a nagy átalakulás után az önállósulni kívánó magyar kormányzat ellen foglalt állást. A birodalmi centrum meghatározó személyeihez intézett memorandumaiban kíméletlen leszámolást javasolt, valamint katonai diktatúrát a rendteremtés érdekében és az alkotmányosság felfüggesztését. „Bizalmi férfiként” konferenciákon vett részt, „konziliáriusi” szerepében azonban csalódnia kellett, a kíméletlen leszámoláson túl a birodalmi kormányzat a magyar konzervatív csoportot félreállítva a birodalmi centralizáció jegyében Magyarország különállásának és alkotmányos intézményeinek teljes és végérvényesnek szánt megszüntetése felé vette az irányt az 1850-es évek elején. A konzervatívok 1850-ben és 1857-ben Dessewffy szövegezésében két memorandumban is felemelték szavukat az ország közigazgatási feldarabolása, a magyar hivatali nyelv háttérbe szorítása, a Magyarországon kívüli hivatalnokok tömeges alkalmazása ellen – mindhiába. A neoabszolutista kormányzati kurzus zsákutcája 1859-ben elindította az útkeresést az uralkodó környezetében és tanácsadói körében. Dessewffy ismét csak a bizalmi férfiú szerepét vette magára: memorandumot készített, Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen gróf miniszterelnökkel tárgyalt, bizalmas konferenciákon vett részt, de kezdetben siker nélkül. Több félfordulat után végül 1860 októberében az általa korábban papírra vetett programból kiindulva, de azt átdolgozva Szécsen Antal gróf javaslata alapján az uralkodó kibocsátotta az októberi diplomát, amelyben bejelentette a korlátozott alkotmányossághoz való visszatérést. A Dessewffy által javasolt döntő és eltökélt alkotmányos fordulat helyett legfeljebb bizonytalan első lépések történtek – s Dessewffy minden kétsége ellenére elvbarátai társaságában részt vett a diploma szövegének előkészítésében. Attól azonban elzárkózott, hogy hivatali poszt vállalásával maga

¹ Memorandumát (keltezés nélkül, litografált) lásd Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt.) Ms 4234/35.; Reformkori működéséről lásd *Dénes Iván Zoltán*: Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Bp. 1989. 113–137.

is aktív hivatalnokként vállaljon részt az új kormányzati kurzus intézményeinek felállításában és működésük megindításában. Úgy tűnt, a konziliáriusi szerep egyelőre véget ért, el kellett döntenie: hogyan tovább?

Viszonyulása az októberi diplomához érthető módon ambivalens volt, hiszen számos ponton eltért azoktól az elvektől, melyeket ő a politikai válságból egyedül kivezető út elemeinek tekintett: Dessewffy föderatív birodalmi államszervezetet javasolt 1860 szeptemberében, melyben minden tartomány/ország (beleértve Magyarországot is), illetve tartománycsoport ugyanazon autonóm jogokat élvezti belső ügyeinek intézésében: országgyűlése törvényeket alkot a belső igazgatáshoz tartozó ügyekben az uralkodó szentesítési jogával, míg a közös birodalmi ügyekben (pénzügyek, kereskedelemügyek) az országgyűlések által delegált tagokból álló birodalmi parlament gyakorolja a törvényhozói jogkört. A pénzügyeket azonban nem tekintette kizárólag birodalmi ügynek, a tartományok önadóztatási jogából kiindulva javaslata számolt külön tartományi pénzügyekkel is. A külügyek és a hadügyek vitelét (kivéve az újoncállításnak a birodalmi parlamenthez utalt ügyét) uralkodói felségjognak tekintette ugyanakkor, ahogy javaslata az állam végrehajtó szféráját is meghagyta volna az uralkodó alkotmányos korlátoktól mentes rendelkezési körében. Ehhez képest a diploma az uralkodói felségjog kiterjedésétől eltekintve szinte minden vonatkozásban eltért ettől: a birodalmi ügyek körét szélesebbre húzta, amennyiben a pénzügyeket kizárólagosan birodalmi ügynek minősítette, s ide sorolta a közlekedésügyet, a posta- és távírda ügyeket is. Ráadásul rendezetlenül hagyta a „birodalmi tanács” intézményét, nem volt világos, hogy tagjait az uralkodó nevezi ki, vagy a tartományi parlamentek delegálják, rendelkezik-e törvénykezdeményezési joggal, ülési nyilvánosak-e, eljárási szabályait saját maga határozhatja-e meg – azaz nem volt világos, milyen mértékben fog az megfelelni a modern parlamentarizmus követelményeinek. Ráadásul a tartományi törvényhozó testületek egyenjogúsága nem érvényesült, mivel a magyar országgyűlés számára biztosította az uralkodó a belső ügyekben a törvényhozói jogkört, a birodalom többi tartományának parlamentjei csak a törvényhozásban való „közreműködés” jogát kapták, ami kétségeket hagyott afelől, hogy valóban parlamenteknek tekinthetők majd vagy sem. További eltérés volt, hogy a föderatív kontúrok elmosódtak, mivel a Lajtán túli centralizáció átmentése érdekében a diplomába bekerült, hogy a Lajtán túli tartományok a birodalmi ügyek közé nem sorolt ügyek pontosan nem körvonalazott részében közösen, egy ún. szűkebb birodalmi tanács keretei között fogják „közreműködési” jogukat gyakorolni. Dessewffy az általa javasolt „államcsíny” keretében jó előre mindent pontosan szabályozni és eldönteni kívánt, a diploma viszont lényeges kérdéseket nyitva hagyott.²

² Dessewffy 1859-es programját, 1860-as tervét és az októberi diploma szövegét lásd Deák Ferencz beszédei. Kiadja Kónyi Manó. 2. kiadás. II. Bp. 1903. (a továbbiakban: Deák Ferencz beszédei II.)

E lényeges különbségek ellenére Dessewffy saját szellemi szülöttként tekintett a diplomára, s úgy ítélte meg, lehetőség van annak továbbfejlesztésére az általa javasolt irányba.³ A diploma kibocsátását megelőző két hónapban ránehezedett a szerepválasztás dilemmája is, de szeptemberben már elhatározta, hogy tervének sikere esetén sem vállal hivatali pozíciót, s a felsiker persze ebben csak megerősítette. Elvbarátait segítette a magyarországi politikát meghatározó hivatali posztokba: Vay Miklós bárót a magyar kancellári székbe (helyetteseként Szógyény Lászlót), Szécsen Antal grófot tárca nélküli miniszteri pozícióba, Mailáth György került az újjászervezett helytartótanács élére (helyetteseként Sennyey Pál báró), majd néhány hónapos késlekedés után Apponyi György gróf az országbírói posztra. Mindannyian barátai és legszorosabb elvtársai voltak.

Régi szerepek, új feladatok

A következő hónapokban kettős szerep várt Dessewffyre. Egyrészt folytatva a hatalom birtokosai háttérben maradó tanácsadójának szerepét segítette barátait: minden lényeges kérdésben (főispánok személyének kiválasztása, instrukcióik összeállítása, az esztergomi prímási értekezlet lebonyolítása és programja, az 1861. februári főispáni értekezlet irányvonalának meghatározása) részt vett a konzultációkban, és igyekezett sürgetni a döntéseket.⁴ Ezzel párhuzamosan, elsősorban a Bécsben tartózkodó Szécsenen keresztül – hiszen tudta, ő képes leginkább befolyást gyakorolni az uralkodóra – folytatta az agitációt szeptemberi programja minél több elemének elfogadtatása érdekében, hogy az októberi diploma alapján folytassák az alkotmányosság bástyáinak kiépítését a birodalom többi tartományában, mindenekelőtt vonják vissza a még a diploma kialakítása előtt elhatározott, de már október 20-a után kibocsátott tartományi statútumokat, s alkotmányos elven nyugvó újakat dolgozzanak ki; biztosítsák a tartományok számára a belső adóztatás s annak megfelelően az adótörvényhozás autonóm jogát; agitált állam- és konferencia miniszterek testületének felállítása érdekében; Alexander Hübner bárót (akit Ferenc József egy évvel korábban éppen a magyar konzervatívok programjának támogatása miatt menesztett rendőrminiszteri posztjáról)

426–449., 462–488., 492–504.; Lásd erről újabban *Deák Ágnes: Vonzások és taszítások* – Dessewffy Emil konziliáriusi szerepben, 1859–1860 (megjelenés előtt).

³ Dessewffy diplomáról vallott nézeteit lásd Dessewffy levele Apponyihoz. Pest, 1861. júl. 11. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) P 90 Dessewffy család levéltára. 3. cs. 5/d. Dessewffy Emil levelei; Sennyey levele „Mein theurer Freund!” megszólítással. Pest, 1860. nov. 7. Uo. 5/e. Dessewffy Emilhez címzett levelek.

⁴ Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai. III. 1860–1861. Kiadja fia. Hornyánszky Viktor. Bp. 1913. 62., 230., 233., 235.; Vö. *Szabad György: Forradalom és kiegyezés* válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 89–90., 158., 254.

javasolta kinevezni államminiszterré; sürgette a birodalmi tanács statútumának kidolgozását az általa javasolt parlamentáris elvek szerint. Érvelésében egy új elem is megjelent 1861 januárjában – nyilvánvalóan a diploma hűvös magyarországi fogadtatásának hatására: javasolta kimondani, hogy az uralkodó a speciális magyar ügyeket kizárólag magyar tanácsosai közreműködésével intézi – ezzel kívánta ellensúlyozni a felelős magyar kormány felállítására vonatkozó igényeket.⁵ Most már nem egyetlen „államcsíny” rohamosságával, egyetlen uralkodói döntéssel, hanem döntések sorozatával szeretne volna még a magyar országgyűlés összehívásáig kivinni mindezt, kész helyzet elé állítva az ott összeseregülő magyar politikai elitet. Folytatta a régi konziliáriusi szerepet, de kategorikusan elutasította, hogy bármiféle konferenciára Bécsbe utazzon, s úgy tűnik, ehhez most valóban tartotta is magát.⁶ Hivatalban lévő elvbarátait tolta maga előtt faltörő kosként, rájuk bízva az uralkodó és bizalmasai befolyásolásának feladatát. Láthatólag bízott abban, hogy Ferenc József ellenállását meg tudja törni – ha sikerül neki bécsi elvtársait, mindenekelőtt Szécsen Antalt maga mellé állítani. Ezért is támogatta elvbarátaihoz hasonlóan 1860 decemberében Anton Schmerling lovag államminiszterré kinevezését, mivel tőle az alkotmányos folyamatok felgyorsítását várta – joggal.⁷ Arra azonban ő sem számított, hogy Schmerling egy összbiriodalmi alkotmány kidolgozása és a centralizáció újbóli megerősítése felé veszi az irányt, az „októberi gondolat” legveszedelmesebb ellenfeleként.

Másik szerepében Dessewffy egyfajta pesti kirendelt megbízottként igyekezett a közvéleményt kedvező irányba terelni. A közvélemény is várta persze az állásfoglalást tőle, hiszen közismert volt, hogy a kormányzati kurzusváltás kezdeményezésében neki komoly mozgató szerepe volt, mégsem került kormányzati pozícióba (bár a hivatalvállalás korábban is távol állt tőle).⁸ S Dessewffy nem habozott a tanácstermekből kilépve a nagyközönség elé lépni a diploma képviseletében. Már október 21-én hajnalban Pestre utazik, viszi magával a diploma kinyomtatott példányait, kapcsolatba lép a Pesten tartózkodó liberális és konzervatív vezető személyiségekkel. Ugyanezen a napon távirati úton Pestre hívja a liberális politikai táborba tartozó Lónyay Menyhértet – akivel a Tisza-szabályozás és a Földhitelintézet felállításának ügyeiben egyébként is hónapok óta együtt

⁵ Dessewffy levelei Szécsenhez. Pozsony, 1860. okt. 22., nov. 16., dec. 3., 1861. jan. 7., jan. 17. MNL OL P 90 5/d.

⁶ Dessewffy levele Szécsenhez. 1860. dec. 20. MNL OL P 90 5/d.

⁷ Szécsen levele Dessewffyhez, vasárnap [1860. dec.] MNL OL P 90 5/e.; Dessewffy levelei Szécsenhez. Pozsony, 1860. dec. 20., dec. 25., 1861. jan. 17. Uo. 5/d.; Vö. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 220–221.

⁸ Dessewffy Emil, „ki ugyan részt vett a bécsi tanácskozásokban, szintén nem vállalt hivatalt a most valószínű szervezeten” – közölte a Pesti Napló október 27-én. Különfélék című rovat. Pesti Napló, 1860. október 27.

dolgozott –, aki a Deák Ferenc köréhez vezető legközvetlenebb politikai kapcsolatot jelenti majd Dessewffy számára.⁹ Igyekszik az ország különböző pontjairól információkat gyűjteni a diploma fogadtatásáról.¹⁰ A liberális tábor híveinek megnyerésére törekszik azzal a céllal, hogy fogadják el kiindulópontként a közjogi kérdés rendezésére a diploma által szabott kereteket. Hangsúlyozza: a diploma továbbfejleszthető – bár ebben maga sem lehetett biztos, hiszen tudhatta, az uralkodó ellenállása a legfőbb akadály. Lónyay naplójának tanúbizonysága szerint „felmerült bizonyára náluk mint vezéreszme, mit Emiltől már többször hallottam, és melynek erősítéséül bizonyára a Reichsrati tanácskozások lefolyása és ott a magyar tagok túlnyomó befolyása szolgálhatik, hogy hivatva van Magyarország ezen monarchiába[n] a fő szerepet játszani, s ebből többé nem Osztrák, de Magyar Monarchia leend, ha az adott bázison a dolgok ügyesen tovább fejlesztetnek”.¹¹ S hogy ennek hangoztatása nem pusztán propagandafogás volt Dessewffy részéről, mutatja, hogy elvarátaikhoz intézett őszi leveleiben is kifejtette, hogy a Magyarország és Ausztria közötti szakadékot csak úgy lehet áthidalni, ha „Magyarország egyszer s mindenkorra hegemon szerephez jut a Monarchiában”, s javaslatai szerint Magyarország helytartója lenne tulajdonképpen a Monarchia első főméltósága. Szőgyény László is megemlíti emlékirataiban, hogy az 1861. februári pátens kibocsátása után Dessewffy „már odahajlik, hogy a császár tegye birodalmának súlypontját Magyarországba...”¹² Természetesen a birodalmi vezetők s mindenekelőtt az uralkodó szeme elé szánt memorandumai-ban ezt nem fejtegette, ott inkább a föderatív szervezet jegyében Magyarország és a többi tartomány egyenjogúságának követelményét állította az érvelés előterébe.

⁹ Lónyay és Dessewffy kapcsolatáról lásd *Dénes Iván Zoltán*: Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre. Magyar Tudomány. Új folyam 28. (1983) 312–323.; Lónyay összefoglalója Dessewffy érdemeiről a Földhitelintézet és Tisza-szabályozás ügyeiben uo.; Lónyay közvetítő szerepére lásd Emléklapok vajai Báró Vay Miklós életéből. Lévy József bevezetésével. Bp. 1899. 331.; Dessewffy felesége férje halála után kifejezetten férje „jó barátja”-ként fordult Lónyayhoz. Dessewffy Emilné levele „Nagyságos Elnök úr!” megszólítással [Lónyayhoz]. Szentmihály, 1866. jún. 3. MTA KIK Kt. Ms 5304/171; Vö. *Cieger András*: Lónyay Menyhért 1822–1884. Bp. 2008. 77–81., 95., 98–99.

¹⁰ Vö. például Szalai István szentesi református lelkész levele Dessewffyhez. Szentés, 1860. nov. 8.: „A Cs. K. Diploma nálunk sem okozott semmi hatást, az itteni nép még most is az invasiót hiszi; egyébiránt a mi alföldi városaink lomha tömegek, politikával keveset gondolnak.” MNL OL P 90 5/e. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással idézem.

¹¹ „Kótaj, 27. Okt[ó]b[e]r.” Lónyay Menyhért naplója 1860–1861. S. a. r. Berkes Hajnalka – Laszli Mariann – Nagy Anita. Szerk. Deák Ágnes. Bp. 2004. 9., 11. Vö. ennek egy másik megfogalmazásával 1860 novemberében: „Ő még mindig hiszi, hogy ha fussio – támogatása a mostani magyar kormány élén álló férfiaknak – a magyar befolyásnak túlnyomósága – a monarchiának magyar monarchiává való átváltoztatása lehetséges.” Uo. 36.; Vö. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 83–85.

¹² Dessewffy levele Szécsenhez és Mailáthhoz. Pest, 1860. okt. 10. (német nyelvű); Dessewffy levele Szécsenhez. Pozsony, 1860. nov. 16. MNL OL P 90 5/d. A német nyelvű levéltári forrásokat saját fordításomban idézem. A forrás nyelvét csak akkor tüntetem fel, ha abból idézek. Vö. Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 76–77.

Alighanem igaza volt Szécsen Antalnak, amikor úgy látta, Dessewffy – vele el-
lentétben – birodalom-átalakító terveiben mindig magyarországi perspektívából
szemlélte az összbirodalmat.¹³

1848 előtt kifejtett publicisztikai tevékenységének fényében érdekes, hogy
Dessewffy ezekben a hónapokban a politikai sajtó terén egyáltalán nem lépett
fel aktívan, bár több oldalról is megfogalmazódott az igény, hogy szükség lenne
egy olyan sajtóorgánusra, amelyet a konzervatívok teljes egészében magukénak
érezhetnének, s egyesek magát Dessewffyt is nógatták fellépésre e téren. Ő azon-
ban láthatóan korábbi politikai működésének fő terepét most nem kívánta újra
elfoglalni. Sőt, 1862 elején kifejezetten úgy nyilatkozott, hogy 1847-től, mióta
„a journalistai tollat” letette, nála „rendetlenebb és hanyagabb hírlapolvasó az
országban alig létezik”, gyakran több napig egyáltalán nem olvasott hírlapokat,
rendesen akkor is csak a táviratokat, kereskedelmi híreket vagy az újdonságokat,
de nagyon felületesen – vezércikket a legritkábban. Az országgyűlés ideje alatt
1861-ben – folytatta – ugyan több lapot is járatott, másokat a szerkesztőségek
küldtek meg számára, de naponta fél óránál többet akkor sem szentelt ezek átol-
vasására. Tudjuk azonban, hogy ez a későbbi kijelentése biztosan nem felelt meg
teljesen az igazságnak, hiszen leveleiben több alkalommal is kifakadt a diploma
magyarországi sajtófogadtatása ellen. Az azonban szemmel látható, hogy nem
érezte hivatva magát újságírói tevékenységre.¹⁴ Egyedül a külföldi sajtópropa-
ganda ügyei izgatták, elsősorban az angliai és persze az ausztriai közvélemény
befolyásolását tekintette fontos feladatnak.¹⁵

A politikai agitáció szűken vett szféráján kívül minden közszereplés és funkció
(az Akadémia elnöki tiszte, a Magyar Földhitelintézet felállításának előmunkála-
tai, a Tiszavölgyi Társulat működése) alkalmat teremtett számára a kapcsolatépí-
tésre, a közvetett agitációra. Ezen teendőiről a lázas politikai tevékenység legsű-
rűbb időszakában sem feledkezett meg (október 22-én például már a hónap ele-
jén megválasztott új akadémiai tagokat értesítette, hogy megválasztásukat – Tóth

¹³ Szécsen levele Dessewffyhez. 1861. máj. 6. MNL OL P 90 5/e.

¹⁴ Dessewffyt a publicisztika terére invitáló levélre példaként lásd Ismeretlen személy levele Dessewffy-
hez „Tisztelt régi barátom!” megszólítással. Buda, 1860. nov. 22. MNL OL P 90 5/e. Dessewffy 1862-
ben az idézett kijelentéssel indokolta, hogy nem adhat „bizonyítvány”-t Falk Miksa publicisztikai tevé-
kenységéről, azt nem ismeri, Falk vezércikket összesen ha hármat olvasott életében. Minden bizonnyal
Falk bécsi perbefogása kapcsán kérte Pompéry János, hogy Falk védelmére lépjen fel, Dessewffy azon-
ban elhárította ezt. Azt azonban 1860. novemberi két leveléből tudjuk, hogy akkoriban igenis olvasta
és helytelenítette Falknak az októberi diplomáról megjelentetett írásait a Pesti Naplóban. Dessewffy
levele Pompéryhez. Pozsony, 1862. febr. 8. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban
OSZK Kt.) Levelestár; Dessewffy levelei Szécsen Antalhoz. Szentmihály, 1860. nov. 2., nov. 16. MNL
OL P 90 5/d.; Reformkori és 1850-es évekbeli publicisztikájáról lásd *Dénes I. Z.: Közügyé emelt i. m.*
113–128.; *Dénes, Iván Zoltán: Conservative Ideology in the Making.* Bp. 2009. 181–182.

¹⁵ Vö. Dessewffy levele Szécsenhez. Pozsony, 1860. dec. 25. MNL OL P 90 5/d.

Kálmán kivételével a kormányzó jóváhagyta¹⁶). 1859 végétől az Akadémia alaptőkéjének gyarapítására és egy akadémiai palota emelésére indított – Dessewffy által kezdeményezett – nem nyilvános gyűjtés során Dessewffy 1100 magánlevelet írt aláírási ívekkel¹⁷, Széchenyi István gróf halála után gyűjtés indult szobrának emelésére. Mindenhol igyekezett véleményének kifejtésével hatni a közvéleményre, ezért bécsi barátait kérte a legfrissebb, akár bizalmas információk küldésére, hogy jól értesültségével kedvező benyomást gyakorolhasson („Mert az emberekben tartani kell a lelket. S ha nem tudok többet és nem tudom jobban, mint mindenki más, nem tudom ezt megtenni”), bár szkeptikusan megjegyzi: „Mindenhol nagyon szívesen *hallgatnak* engem, bár nem mindig *hallgatnak meg*.”¹⁸ (Kiemelés az eredeti szövegben.)

Ekkoriban született leveleiben a „tranzakció” a központi fogalom – s hogy az első feladat nem a bizalomébresztés, sokkal inkább a bizalmatlanság mérséklése –, ami mindenképpen helyes helyzetfelismerésre vallott. Ugyanakkor persze az információáramlás két irányú feladat volt számára, ahogy egyik levelében fogalmaz, „mint az uralkodó hangulatok figyelmes szemlélője és az országban történő dolgok ismerője” tudósította a bécsi politikai csatározásokban részt vevő politikustársait.¹⁹

A „tranzakció terén” azonban azonnal szembesülnie kellett azzal, hogy ő és elvbarátai helytelenül mérték fel a közhangulatot. 1859 őszén a Rechberg gróffal és Hübner báróval folytatott bizalmas tanácskozások sikertelensége után a Deák nézetei szócsövének tekintett *Pesti Napló*ban egy vezércikk formájában a liberális politikai tábor szolidaritását nyilatkoztatta ki a konzervatívok erőfeszítéseiről, s ez megalapozatlan reményeket keltett bennük. Biztosak voltak abban, hogy sikerül a nemzeti egység jegyében az októberi diplomát politikai minimális programként érvényesíteni. Természetesnek vették, hogy ha teljes egységet a liberálisokkal nem is, de sikerülhet szakadást elérni a liberális táboron belül, s a mérsékelteket (például Andrássy Gyula gróftot vagy Lónyay Menyhértet) magukhoz vonni. Ehelyett az 1848-as törvények helyreállítása programjának hirdetése a *Pesti Napló* hasábjain nagy csalódást jelentett számukra, s értetlenül álltak a diplomát élesen elutasító fogadtatás előtt. A következő hónapok alatt egyetlen egyszer sikerült a liberálisokat újabb szolidáris gesztusra rávenni: 1861. február elején, amikor a megyékhez intézett január közepi uralkodói dörgedelem eredménytelensége után felmerülhetett

¹⁶ Vö. Dessewffy levele Than Károlynak. Pest, 1860. okt. 22. MTA KIK Kt. Ms 10 025/46.

¹⁷ Vö. Dessewffy levele Pesty Frigyeshez. Pozsony, 1860. febr. 12. OSZK Kt. Levelestár; 1859 végén konzervatív barátait is felszólította az adományozásra. Dessewffy levele Apponyihoz, Jósikához, Waldstein János grófhhoz, Zichy Ferenc grófhhoz, Szécsenhez, Szőgyényhez. Pozsony, 1859. dec. 22. MNL OL P 90 5/d.

¹⁸ Dessewffy levele Szécsenhez. Pozsony, 1860. dec. 31. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

¹⁹ Dessewffy levele Szécsenhez. Szentmihály, 1860. nov. 2. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.; Dessewffy levele Vayhoz. Pest, 1861. febr. 18. Közli: Emléklapok i. m. 385.

a gondolat: itt az idő, hogy a konzervatívok kudarcukat belátva lemondjanak posztjukról. Ekkor Szögyény kezdeményezésére Kemény Zsigmond báró a *Pesti Napló*-ban kiállt a kormányzat „érdemei” mellett, miközben hangsúlyozta, az 1848-as eszmék jegyében útjuk eltér a konzervatívokétól: „Mi az 1848-ki eszmékért küzdünk, s utunk egészen különvlik a mostani kormány utjától, de kötelességünknek tekintettük ... hallgatással nem mellőzni azt is, a mi jót tett, sőt nyiltan kijelenteni azt, hogy mi szerencsétlenségnek tekintenénk a jelen körülmények közt minden kormányváltást.”²⁰ Ez azonban nem változtatott a konzervatívok politikai elszigeteltségén. Dessewffy ugyanúgy értelmezte a számára irracionálisnak tűnő kérlelhetetlenséget, mint 1849-ben a nemzeti radikalizmust: „Az emberek tényleg bolondok.” 1860 őszén azonban már nem hitt abban, hogy kényszerítő eszközökkel, uralkodói diktatúrával rá lehet őket szorítani, hogy a józan észre újra rátaláljanak.²¹ Ha racionálisabb okok után kutatott, jó ideig még a nehézségek fő forrását a diploma által nyitva hagyott kérdések lezáratlanságában (a birodalom másik felén új tartományi státútumok hiányában, Magyarországon a birodalmi tanácsot illető bizonytalanságban, a főispáni kinevezések és instrukcióik késlekedésében) vélte megtalálni, s igen nehezen szabadult attól az illúziótól, hogy saját eredeti programja alapvetően más politikai szituációt eredményezett volna.²²

A lázas tevékenység, az azzal egyidejű csalódás és értetlenség hamar a lehangoltság hullámvölgyeihez vezetett, ami december közepe táján láthatólag a depresszióig fokozódott.

Már Kónyi Manó is utalt erre tapintatosan: december 14-ére Bécsbe várták volna Dessewffyt, hogy az országgyűlési választásokon irányadó választási szabályok meghatározására hivatott esztergomi primási értekezlet előkészítéséről tárgyaljanak, de ő „a hangulatnál fogva, a melyben kedélye az októberi fordulat miatt volt”, nem ment el Bécsbe, s visszavonulását jelentő leveleket írt Sennyey Pál bárónak és Szécsen Antal grófnak, felhatalmazva őket arra, hogy közös barátaikkal

²⁰ A fúziótervekről lásd *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 94.; ugyanez Apponyi szövegezésében: „Feladatunk”, keltezés nélkül. Lásd Emléklapok i. m. 326–327.; a konzervatívok meglepődéséről lásd [Ludasi Mór]: *Drei Jahre Verfassungstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Von einem Ungar. F. A. Brockhaus, Leipzig 1864. 66–67.*; *Kemény Zsigmond*: „Pest, február 4.” *Pesti Napló*, 1861. febr. 5.; Vö. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 252.; A cikk előzményeként lásd Szögyény levele Vayhoz, Bécs, 1861. jan. 25. Lásd Emléklapok i. m. 377.

²¹ Dessewffy levele Szécsenhez, Szentmihály, 1860. nov. 2. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.; ugyanerről részletesebben: „Az elkövetett hibáinkat be kell vallanunk. Tévedtünk. Azt hittük és reméltük, hogy az emberek itt nem teljesen bolondok. De azok. Ezzel alapvetően nincs mit csinálni. [...] Bolondokház beli lakókkal van dolgunk.” Dessewffy levele „Mein guter Freund!” megszólítással. Pest, 1860. nov. 28. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d. vö. Dessewffy memoranduma Windischgrätzhez, 1849. január vége: „A józan ész Magyarországon tökéletesen eltévedt.” Lásd *Wertheimer Ede*: Új adatok a magyar ó-conservatívok történetéhez. *Történeti Szemle* 4. (1915) 564., lásd még uo. 556.

²² Vö. *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. III. Bp. 1932. 134.

(Mailáthtal, illetve Vayyal, Szögyénnel és Apponyival) közölik a benne foglaltakat.²³ Dessewffyt testi bajok is gyötörték: heveny köszvény, bélpanaszok, a fejbőr és a nyakizmok betegsége s leginkább a „depresszió”, ahogy maga is nevezte. Megrendítő kétségek gyötörték – jelezve, hogy a szerepvállalás dilemmáit távolról sem hagyta maga mögött: „Hosszabb gondolkodás és önvizsgálat után ugyanis arra a beismerésre jutottam, hogy barátaim mindig is túlbecsültek engem. Lehet, hogy egy vagy más alkalommal voltak elképzeléseim, de hiányzott és hiányzik belőlem az akarat, hogy olyan pozíciót elfogadjak, ami szükséges lenne ahhoz, hogy elképzeléseimet keresztülvigyem vagy keresztüvitelükhöz a gyakorlatban hozzájárulhassak. Velem született gyengeségek, Sztáray-féle ostobaság, viszolygás mindenféle hivatali pozíciótól, alkalmatlanság a rendezett, foglalkozásszerű tevékenységre, bármiféle ambíció hiánya, a leküzdhetetlen visszarettenés egy kiemelkedő pozíciótól – egyszóval morális gyengeségek és hiányok komplexuma, egyfajta legbensőbb féllet [Halbheit] használhatatlanná tesz.” Visszalép hát a közkatonák sorába, hiszen „szerepét már eljátszotta”. „Szomorú, hogy nem nézhetek vissza rá megelégedéssel. Ez hiányaim büntetése. Igen kemény büntetés. Nem vesztetek velem semmi mást, csak egy konok, gyakran kényelmetlen és valójában és praktikusan mindig is haszontalan tervecsinálót... Nem vagyok dezertőr; hű maradok meggyőződéseimhez – lemondok egy olyan szerepről, melyről felismertem, hogy méltatlan vagyok hozzá. Elvtársatok maradok, de arra a bensőséges bizalomra, amivel megtiszteltek, méltatlannak érzem magam, s annak további jeleit nagyon keserű megaláztatásnak kellene éreznem.”²⁴ Dessewffy Szécsenhez intézett leveléből tudjuk, hogy Sennyey és Mailáth kifejezetten rosszalta elhatározását; Szögyény remélte – feltehetőleg jól ismerve Dessewffy impulzív személyiségét –, hogy ez nem az utolsó szó a gróf részéről; Szécsen pedig nyugtatni igyekezett: ha Dessewffy „tervecsináló”, akkor minden államférfi az, aki a jelen válságos helyzetből kiutakat keres, s rövid levelében mindenekelőtt a politikától független hűség és változatlan barátságáról biztosította.²⁵

Dessewffynek nem volt szüksége a baráti biztató szavakra ahhoz, hogy a mélypontról kihúzza magát, hiszen még Szögyény és Szécsen leveleinek születése előtt újra a közélet porondjára lépett. December 17-én megjelent Esztergomban, s az értekezleten a váratlanul megbetegedett Apponyi helyett ő lett a konzervatív vezérszónok, s bár általában véve az 1848. évi választójogi törvény hiányait fejtegette, azok alkalmazása mellett tette le a voksot.²⁶ December 20-án meghatottan

²³ Vay távirata Dessewffyhez. Pest, 1860. dec. 10. MNL OL P 90 5/e.; Deák Ferencz beszédei II. 517.

²⁴ Dessewffy levele Szécsenhez. Pozsony, 1860. dec. 15. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

²⁵ Szögyény levele Dessewffyhez. Bécs, 1860. dec. 20., Szécsen levele Dessewffyhez. kedd [ceruzával rávezetve: 1860. dec. 18.] MNL OL P 90 5/e.

²⁶ Dessewffy beszédét lásd Deák Ferencz beszédei II. 518–521. Vö. Lónyay értékelésével: „Desewffy Emil beszédje igen sikerültnek mondható. Minden újabb tételénél vártuk, hogy vitára fog alkalmat

köszönte meg Szécsen megnyugtató sorait, s a jóbarát aggodalmait közölte a bécsi politikai küzdelmek első sorában csatározó Szécsennek: „Egy nagy kérésem van hozzád. Hallom, hogy nagyon megerőlteted magad. Esküszöm neked: igyál sok vizet, egyél sok gyümölcsöt, igyál nagyon kevés bort, teát soha esténként, inkább fagyaltot, *naponta megfelelő* mozgás. Ez az egyedüli módszer, ami lehetővé teszi a sok szellemi munkát.” (Kiemelés az eredeti szövegben.) Közben pedig már ismét teendőkkel és ütemezési tervvel, egyedi megbízásokkal halmozza el őt – „gyors, hirtelen, átfogó cselekvésre” sarkallva a magyarországi és a birodalom vezető szintjein egyaránt.²⁷

1860. december végén a Drezdában letartóztatott és Bécsbe szállított Teleki László gróf ügye foglalkoztatta, két levelet is intézett Szécsenhez, részletes tanácsokat adott: szabadon kell bocsátani s választási lehetőséget adni számára, hogy külföldre távozzon vagy Magyarországra menjen, s azt is felvetette, hogy az uralkodó fogadja Telekit. Megnyugvással töltötte el, hogy végül sikerült, részben tanácsainak megfelelően, rendezni a konfliktust.²⁸

Érdekes adalék lehet az propaganda tevékenységének eredményességére nézve, hogy amikor Deák Ferencet és Eötvös Józsefet az uralkodó audienciára Bécsbe hívta, s a magyarországi közvélemény már-már azt hitte, küszöbön áll az 1848-as törvények hatályának visszaállítása, új kormány kinevezése, az állítólagos miniszteri várományosok között Dessewffy is szerepelt (bár azt nehéz elhinni, hogy Benedek Lajost pedig leendő hadügyminiszternek vélték).²⁹

1861. január 23-án nyílt meg Apponyi György elnökletével az ún. országbírói értekezlet, melynek feladata ideiglenes büntető- és polgári törvénykezési szabályok meghatározása volt. Dessewffy nagyon fontosnak tartotta az igazságszolgáltatás mielőbbi szabályozását mint olyan terepet, ahol politikai programok helyett a gyakorlati térre vihetők az energiák. Eredetileg egy szűk tagú bizottság felállítását javasolta, körülbelül tizenkét fővel (köztük Ghyczy Kálmánnal és Deák Ferencsel), szerinte nyolc nap alatt elvégezhetnék a szabályozást.³⁰ Január végétől azután saját maga is részt vehetett az értekezlet

adni, azonban oly kerek, és megtámadhatlan volt, hogy mindjában megkönnyebbülve éreztük magunkat [...]” „Pest, 22. Dec[ember]”. Lónyay Menyhért naplója i. m. 71.; *Berzeviczy A.: Az absolutismus kora* i. m. 149.; *Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 153–157.

²⁷ Dessewffy levele Szécsenhez. 1860. dec. 20. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

²⁸ Dessewffy két levele Szécsenhez. Pozsony, 1860. dec. 25., dec. 27. MNL OL P 90 5/d. Lásd *Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 208–209. Lásd még Lónyay Menyhért levele Dessewffyhez. Pest, 1860. dec. 24. MNL OL P 90 5/e.; Dessewffy levele Vayhoz. Pozsony, 1860. jan. 3. Lásd Emléklapok i. m. 312.

²⁹ Sennyey Pál báró levele Dessewffyhez. Pest, 1861. jan. 1. MNL OL P 90 5/e.

³⁰ Az igazságszolgáltatásról lásd Dessewffy levele Szécsenhez. Pest, 1861. jan. 7. MNL OL P 90 5/d.; *Berzeviczy A.: Az absolutismus kora* i. m. 187.

működésében. Február közepe táján szólalt föl néhány kérdésben, kiemelkedő szerepet azonban nem játszott.³¹

Mindeközben a politikai feszültség érezhetően nőtt, mivel az újjászervezett megyei önkormányzatok az 1848. áprilisi törvények biztosította jogkört követelték maguknak, megtagadták a törvénytelennek tekintett adók behajtását, az újoncozásban való részvételt. Január közepén az uralkodó engedelmességre szólított fel, de nem sok eredménnyel. Dessewffy továbbra is részt vett a közvetítő törekvésekben. Február 4-én például szállásán, az Angol királynő szállóban Apponyi, Szécsen, illetve Deák, Lónyay, Eötvös és Kovács Lajos részvételével találkozóra került sort, a közhangulatot és a lehetőségeket latolgatva.³² Február közepén Vay kancellár Pestre érkezett, hogy a megyei főispánok értekezletén igyekezzen a kormányzat iránti engedelmesség erőit erősíteni, előtte érkezett Mailáth és Apponyi mellett Dessewffyval is – az értekezlet azonban nem sok eredményt hozott. Mindennek ellenére úgy tűnik, Dessewffy kedélye bizakodó volt január–februárban, „Emil nem lát oly feketén, mint gondolám” – jegyezte fel Lónyay naplójában. Februárban Szőgyény is azt rögzítette, hogy miközben Szécsen, Mailáth és Sennyey nemigen lát esélyt a kibontakozásra, Dessewffy és Apponyi „kedvezőbb színben látják a jövőt”.³³

Az optimizmus, ha volt, nem sokáig tartott. Szécsen Antal ugyanis értesítette Dessewffy-t a februári pátens előkészületeiről, és elküldte számára a tervezetet, amit Dessewffy nagy megdöbbenéssel fogadott, holott a birodalmi tanács státútumának minél előbbi kidolgozását és közzétételét maga is állandóan sürgette. Schmerling koncepciója azonban nagyon távolt állt elképzeléseitől. Dessewffy február 11-én, 15-én és 19-én Szécsennek, 18-án pedig Vaynak fejtette ki véleményét hosszú levelekben. Mindenekelőtt leszögezte, hogy nem mással, mint az 1849. március 4-én kibocsátott oktrojált alkotmány „javított kiadásával” van dolguk, s mindenki ennek is fogja tekinteni. Ezzel az októberi diploma szelleme megsemmisül, bármiféle közvetítő szerepnek vége, s a konzervatívoknak nincs más választásuk, mint ellenzékbe vonulni. De persze azonnal konkrét tervet készített arra vonatkozóan, hogyan lehetne a kármentesítést a legkisebb veszteséggel, sőt

³¹ *Ráth György*: Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában. I. Pest 1861. 9–10., 13–14., 16., 21., 27., 47., 243–246., 279., 283.

³² „Pest, 8. február”. Lónyay Menyhért naplója i. m. 125–127. Deák felé tett gesztusai egyikeként március elején rendelkezett arról, hogy a Kazinczy Gábor által kiadott „Gróf Dessewffy József irodalmi hagyományai” című kiadványból (Dessewffy József és Kazinczy Ferenc levelezését tartalmazó sorozat második kötetéből) a neki járó tiszteletpéldányok egyikét Deák Ferenc kapja. Dessewffy levele Toldy Ferenchez. Pozsony, 1861. márc. 9. MTA KIK Kt. M. Irod. Lev. 4-r. 462. Toldy Ferenc levéltárázója VII. kötet.

³³ „Pest, 29. január [1]861.” Lónyay Menyhért naplója i. m. 119.; Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 73.

az alkotmányosság térhódítására nézve saját eredeti tervének keretei között nyereggel végrehajtani: a februári pátens csak a nyugati tartományok egyesített parlamentjére („szűkebb birodalmi tanács”) vonatkozzon, szűkebb hatáskörrel, hogy az a tartományok saját testületeinek jogkörét ne semmisítse meg, abban a magyar korona országai ne vegyenek részt. A birodalmi ügyekre maradjon az „általános birodalmi tanács” (de csak a birodalmi pénzügyekben legyen kompetens, az országos pénzügyekben nem), a szűkebb birodalmi tanács és a magyar országgyűlés válassza tagjait a testületek által meghatározott módon, működésére az általános parlamentáris szabályok legyenek érvényesek. Dessewffy nem szól arról, hogy a két testület milyen arányban osztozzék a képviselői helyeken (de paritásról sem beszél). Ezúttal is hangsúlyozta, hogy az adótörvényhozást minősítsék az országok/tartományok belügyének, különítsék el a birodalmi és országos pénzügyeket. Ezzel egyidőben szűnjön meg az állandó birodalmi tanács. Azt mindenképpen javallotta, hogy a kormányzati felelősség elvét ne tartalmazza az irat (nem ezért, de az majd kikerül abból), mivel akkor automatikusan felelőssé a követelést külön magyar felelős kormányra, s „kész a dualizmus”.³⁴ Dessewffy feltehetőleg riasztotta Lónyayt és rajta keresztül Deák körét is. A *Pesti Napló*ban február 21-én ugyanis megjelent Lónyay cikke az ausztriai sajtóban a készülődéseket megszéllőztető közleményekre hivatkozva, s az kudarcra ítéltnek minősített minden törekvést, hogy a bécsi birodalmi tanácsba képviselők küldésre akarják kötelezni a magyar politikai elitet. A közlemény ugyanakkor elhatárolja e tervtől a magyar kormányférfiakat, kiktől „ezen eszme nem kerülhetett”. Lónyay naplója tanúbizonysága szerint persze Dessewffy is helyesléséről biztosította a cikk megjelenése után.³⁵

Dessewffynek tehát a pátens előkészületei közepette már az volt a véleménye, hogy annak kibocsátása után a hivatalban lévő magyar konzervatívok helyzete „tarthatatlan”, le kell mondaniuk. De ők – kétségeik és a lemondást fontolgató dilemmáik ellenére – nem követték véleményét (abban azonban megegyezett álláspontjuk, hogy Vaynak nem szabad aláírásával ellátni a pátent, mivel egy pátent „magyar udvari kancellárnak nem szabad aláírni”).³⁶ Február végével le-

³⁴ Szécsen levele Dessewffyhez, péntek [1861. febr. eleje], MNL OL P 90 5/e.; Dessewffy levelei Szécsenhez. Pest, 1861. febr. 11., 15., 19. (német nyelvűek) Uo. 5/d.; Dessewffy levele Vayhoz. Pest, 1861. febr. 18., lásd Emléklapok 385–388.; Apponyi hasonló véleményét lásd Apponyi levele „Theurester Freund!” megszólítással. Pest, 1861. jún. 25. MNL OL P 90 5/e.; Szécsen három levele Pesten tartózkodó elvbarátaikhoz, keltezés nélkül, uo.; vö. *Berzeviczy A.: Az absolutizmus kora* i. m. 191.; *Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 257.

³⁵ „L. M.”: „Pest, február 20.” *Pesti Napló*, 1861. február 21.; „Pest, 21. Febr[uár] [1]861.” Lónyay Menyhért naplója i. m. 137.

³⁶ Vö. például Dessewffy levele Vayhoz. Pest, 1861. febr. 18.; Vay levele Szőgyényhez. Golop, 1861. febr. 18. lásd Emléklapok i. m. 388., 258.; Sennyey már 1860. december elején, az első hírekre arról, hogy Bécsben „Reichstag” lesz, kijelentette, akkor „menni” kell. Sennyey levele Dessewffyhez. Buda, 1860. dec. 6. MNL OL P 90 5/e., később: Sennyey levele Szőgyényhez. Buda, 1861. febr. 24. Lásd

zárult az az időszak, amikor Dessewffy még reménykedhetett programjának elnyújtott kivitelében, április végén így összegezte véleményét: „...október 20-ával, ahogy az adatott, nem tudtam egyetérteni, mivel szerintem nagyon lényeges dolog nem történt meg, épp annyira kevésbé értettem egyet azzal, ami október 20. és február 26. között történt, a legkevésbé pedig február 26-ával. Azt is elmondtam neked, hogy honfitársaimban nagyon csalódtam, amikor náluk józanságot feltételeztem.”³⁷ Vereség minden fronton! Nem csoda, hogy a március eleji híradások Dessewffyról mind lehangoltságról és kiábrándultságról tudósítanak. „Első volt, hogy Emilhez mentem, kivel egy emeletben [!] szállva vagyok. Őt lehangolt állapotba[n] találtam. Lehet is oka az új Diploma után. Sok beszélgetésünk után csak bizony az volt az eredmény, miszerént a németek nem tudják azt a gondolatot elfelejteni, hogy mi *erővel visszafoglalt* ország lennénk, ennél fogva a fejedelemnek szabad, hol akarja, a *pragmatica sanctorum* hivatkozni, de miután foglalt, annyit jogainkból visszaadni, mennyit neki tetszik” – jegyezte fel Lónyay Bécsben.³⁸ De ugyanezen a napon a lehangoltság közepette is újra javaslattal ostromolta Dessewffy Vayt, még mindig a kármentesítés jegyében, hogy indítványozzák, a birodalmi tanács jogköre finansziális ügyekben csak a közös ügyeket érintő pénzügyekre terjedjen ki!³⁹

1861. március 6-án az uralkodó utasította Vayt, hogy bizalmi férfakkal tárgyalva készítsenek előterjesztést számára az országgyűlés ügyében a kitűzendő napirendről, a várható konfliktusokról és azok megoldási módjairól. Megnevezte az értekezletre meghívandókat is, közöttük Dessewffyt. Végül a március 9–15. között lezajlott bizottsági tárgyalásokról, bár a magyar konzervatívok egész vezetése részt vett, a március első napjaiban egyébként Bécsben tartózkodó Dessewffy hiányzott. Láttuk, már a megelőző hónapokban is kategorikusan elzárkózott a bécsi konferenciázgatásoktól, s ebbeli hajlandóságát a februári pátens biztosan nem növelte. Március 6-án levélben utasította vissza a részvételt, de jó tanáccsal persze szolgált: óvott attól, hogy az októberi diplomát kategorikus imperatívusz-ként megvalósítandónak és megvalósíthatónak tekintsék – azt el kell fogadnia az országnak; azt írta, ezt magának a császárnak is kifejtette annak idején (feltehetőleg az 1860. október 18-i audienciáján).⁴⁰ A konferencia kezdete után, március 11-én Szőgyény Dessewffytől „bölcs nézetinek” közlését kérte: „Két nap óta

Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 248.; Dessewffy véleményére Vay aláírásának elmaradásáról lásd Dessewffy levele Szécsenhez. Bécs, 1861. márc. 1., illetve Emléklapok i. m. 393.

³⁷ Dessewffy levele Szécsenhez. Pest, 1861. ápr. 21. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

³⁸ „Bécs, 1. március [1]861.” Lónyay Menyhért naplója i. m. 142. Ugyanezen a napon jegyzi fel Szőgyény László is: „Dessewffy Emil, ki éppen itt van, szintén nagyon nehezítve látja a pátens folytán való kibékülést [...]” Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 76–77.

³⁹ Dessewffy levele Szécsenhez. Bécs, 1861. márc. 1. Lásd Emléklapok i. m. 391–393.

⁴⁰ Dessewffy levele Szécsenhez. Bécs, 1861. márc. 6. MNL OL P 90 5/d.

tanácskozunk, s csak odáig jutánk, hogy mindnyájan kimondánk, miszerint Október 20^{ának} vezéreszméjét még most is fenntartjuk, s annak lehető keresztülvitelére mindennemű szellemi eszközök használatát ajánljuk; az e részben folytatandó országgyűlési tractatusnak a legszélsőbb határokat hagyván nyitva.” Március 18-án újra arra kéri Dessewffyt, fejtse ki nézeteit az országgyűlés megnyitása alkalmával tartandó királyi trónbeszédre vonatkozóan. Nem maradt nyoma Dessewffy válaszában, tehát nem tudjuk, végül közvetve volt-e része a bizottsági javaslat kidolgozásában, vagy sem, de az valóban igyekezett a lehető legtágabb teret engedni a közjogi kérdések megvitatásának, elkerülni, hogy az októberi diplomát és még inkább a februári pátentst változtathatatlan kiindulópontnak nyilvánítsák, s a hivatalban lévők állásukat e javaslat elfogadásához kötötték. Sikerült elérniük, hogy a királyi megnyitóbeszéd csak az októberi diplomát említse, s kijelentse, hogy az a közös ügyek intézésének keretét meghatározta, de ezen viszonyok rendezését „Magyarország alkotmányos belállapotával összhangzásba” kell hozni, ami nyitva hagyta az esetleges módosítások irányát (miközben az uralkodó Apponyihoz mint az országgyűléshez kiküldött királyi biztoshoz intézett utasítása egyértelműen fogalmazott: az ország alkotmányos állapotát az októberi diploma határozataival kell összeegyeztetni, s ez az irat felszólított a februári pátens alapján követküldésre a birodalmi tanácsba).⁴¹

Eközben Dessewffy már más módon készült az országgyűlésre. Pozsony városában viszonylag szoros küzdelemben választotta magát képviselőnek, hogy az alsótáblán részt vehessen. Választóihoz intézett beszédében nem hirdetett külön programot, mint írta, tudja, hogy választói nem arisztokratát, nem demokratát, s „nem tulbuzgó és dühös magyart” akartak választani, s ő ezeknek szellemiségét tekintve megfelel. Az ország sarkalatos jogai kapcsán az 1790. évi X. törvény cikk mellett megemlítette az 1848-as törvényeket is, de homályban hagyta, hogy azokból pontosan mit tekint irányadónak. Leginkább azt hangsúlyozta, hogy a magyar közjog régi sarkalatos elve, hogy „a Fejedelem a magyar ügyeket, magyar tanácsosai segélyével és azok által kormányozza és tárgyalja, és hogy ezek az országgyűlésnek felelősséggel tartoznak [...]”. Ugyanakkor hangsúlyozta a széles tájra fektetett municipális rendszer fontosságát – amit a felelős kormányzatra irányuló politikai követelések legjobb ellensúlyának tekintettek a konzervatívok.⁴²

⁴¹ Ferenc József irata Vayhoz. Bécs, 1861. márc. 6. Lásd Emléklapok i. m. 394.; Szőgyény levelei Dessewffyhez. [1861.] márc. 11., márc. 18. (magyar nyelvűek) MNL OL P 90 5/e.; a konferencia működéséről és javaslatairól, a királyi megnyitó beszédéről lásd Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 276–288.; Deák Ferencz beszédei. Kiadja Kónyi Manó. 2. kiadás. III. Bp. 1903. (a továbbiakban: Deák Ferencz beszédei III.) 3–15., 19–22., idézet: 20.; *Berzeviczy A.: Az abszolutizmus kora* i. m. 215–216.; *Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 420.

⁴² Dessewffyt háromszázegynéhány szavazattal 23 szavazattöbbséggel választották meg. Pesti Napló, 1861. március 20. (esti kiadás); Gróf Dessewffy Emil beszéde választóihoz. Uo. 1861. március 27.;

Új szerep, régi feladatok

Az előzetes várakozások szerint Dessewffy volt hivatva az országgyűlésen a konzervatív képviselők irányítására. Lónyay március végén már feljegyezte: „Azt mondják, hogy Desewffy Emil és Ürményi Józsi lennének a kormánypárt szószólói közt.”⁴³ A későbbi tudósítások azonban mást mutattak. A magyar politikai emigráció „sajtófelelősét”, Jósika Miklós bárót Pestről tájékoztató Károlyi Sándor gróf a konzervatívok országgyűlési vezérének egyértelműen Ürményi Józsefet tekintette, s bár az országgyűlés első heteiben még fel-felbukkan leveleiben Dessewffy neve, azután teljesen eltűnt.⁴⁴ Kecskeméthy Aurél országgyűlési arc-képkarcolataiban szintén alig jutott hely Dessewffy számára – nem véletlenül.⁴⁵ Az első hetekben folyó igazolási eljárásokban Dessewffy láthatóan még aktívan részt vett, javasolta például, hogy dolgozzanak ki és fogadjanak el egy verifikációs szabályzatot, de követérsai nem támogatták. Másrészt a titkos szavazással megválasztott győri képviselő ügyében nyilvánított véleményt. Az első felirat általános vitájában viszont egyáltalán nem szólalt fel, bár június 5-én természetesen jelen volt a nyilvános szavazáson, s a felirat mellett szavazott, majd a módosító javaslatok ellenében is Deák eredeti felirati javaslatát támogatta a részletes vitában, s két ügyrendi kérdést érintő kisebb hozzászólást tett. Június végét követően viszont egyáltalán nem lehetett hangját hallani az ülésteremben,⁴⁶ pedig alaposan felkészült a parlamenti csatározásokra (tanulmányozta például a megyék utasításait), s nem volt rossz szónok.⁴⁷ Lónyay szerint legfontosabb funkciója az volt, hogy ő elnökölt „a jelen országgyűlés teendőiről hozandó határozat szerkesztésével

Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 422.; Beszédéről lásd még Dessewffy levele Szécsenhez. 1861. márc. 24. MNL OL P 90 5/d., Szécsen levele Dessewffyhez, péntek [1861. márc. vége] Uo. 5/e. (Az arisztokráciához való kritikus viszonyulása a reformkortól kezdve Dessewffy politikai identitásának egyik lényeges eleme. Vö. *Dénes I. Z.*: Közüggyé emelt i. m. 113–114.)

⁴³ „Pest, 20. Márc[ius] [1]861.” Lónyay Menyhért naplója i. m. 165.; Az emigráns Jósika Miklós báró is úgy tudta április elején: „Dessewffy parancsnoksága alatt 40, legfeljebb 50 »ókonzervatív és pecso-vics« van az országgyűlésen. Jósika Kossuthhoz írt levelét (1861. ápr. 3.) idézi *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 438.

⁴⁴ *Varga János*: Határozatiak és feliratiak 1861-ben (Gróf Károlyi Sándor levelei báró Jósika Miklós-hoz). Levéltári Közlemények 54. (1983) 1–2. sz. 212.

⁴⁵ Országgyűlési árny- és fényképek. Rajzolta Kákay Aranyos. Pest 1861. 52.

⁴⁶ Az 1861-ik év April 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának napója. Szerk. Hajnik Károly. I–II. Pest 1861. I. 30–31., 36., II. 53., 140., 196–197., 206. Lásd még Dessewffy levele Pom-péry Jánoshoz. 1861. ápr. 24. OSZK Kt. Levelestár; „Országgyűlés. A nemzeti képviselők IX. ülése ápril 28-kán.” Magyarország, 1861. április 24.; Vö. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 444.

⁴⁷ Dessewffy feljegyzése „Utasítások quod új Rendszer” címmel, dátum nélkül. MNL OL P 90 5. tétel: Dessewffy Emil politikai iratai 1845–1862. Lónyay Menyhért közvetve megörököltette Dessewffy szónoki modorát, Ghyczy Kálmán egyik beszéde kapcsán ugyanis feljegyezte: „Előadási modorában, a lassú, accentuált mondatokban hasonlít a Desewfféhoz, azonban az Emil előadása erőteljesebb, nyomatékosabb.” „Pest, 18. Ápr[ilis]” Lónyay Menyhért naplója i. m. 206.

megbízott választmány”-ban (előadója Lónyay, tagjai jobbára liberálisok), melynek feladata annak előkészítése volt, mivel kell majd az országgyűlésnek foglalkoznia a közjogi kérdések rendezése után.⁴⁸

Mivel magyarázható Dessewffy színpalak előtti passzivitása? Általában véve igen kényes volt a konzervatívok helyzete. Ferenc József több alkalommal is hangot adott 1861-ben, de később is erős neheztelésének az 1860. októberi diplomát kezdeményezőkkel szemben, mondván, Mailáthot kivéve nem volt bátorságuk kiállni az országgyűlésen az októberi diploma programja mellett.⁴⁹ Valójában azonban nem csupán a diploma, de a februári pátens melletti kiállást is várta tőlük, miközben – ahogy Apponyi fogalmazott – ők nem kötelezték el magukat sohasem a pátens mellett, s ez „minket kötelezettségünkötől nemcsak feloldott, hanem lehetetlenné tette annak további telyesítését”.⁵⁰ Másrészt nagyfokú bizalmatlanság övezte működésüket az országgyűlés túlnyomó liberális többsége körében. 1861. május elején Dessewffy a következőképpen összegezte helyzetét: „Ami engem illet, nem sokat használhatok a jó ügynek. Kollégáim körében nagy bizalmatlanság uralkodik az 1848 előtti konzervatívokkal szemben, és nagyon óvatosnak kell lennem, hogy az ne növekedjék. Tevékenységem a kulisszák mögöttire korlátozódik – igyekszem az egészséges józan észnek prozelitákat csinálni. Ez is nagyon nehezen megy.”⁵¹ Világosan felmérte Dessewffy, hogy nagy kisebbségben lévén, nincs esélyük arra, hogy az országgyűlés menetét alapvetően befolyásolják, szakadást előidézni Deák vagy Teleki László–Tisza Kálmán táborában biztosan nem tudtak volna. S valójában nem is volt mire rábeszélni a parlamenti többséget, hiszen tudta, programját az uralkodó nem támogatja, ő pedig a februári pátens irányvonalának nem lehet propagátora. Maradt így számára a színpalak között folyó közvetítő politika, amiben viszont Dessewffyre méltán számítottak elváratai, s hogy azt nagyon fontosnak tekintették, mutatja például Vay egy távirata, amely június végén a Pesttől távol levő Dessewffyt azonnal Pestre hívja, mondván, jelenléte „elengedhetetlen”.⁵²

⁴⁸ Lásd a bizottság jelentését: Az 1861-ik év april 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyveiben idézett irományok. Pest 1861. 97–98.

⁴⁹ Például Szógyény levele Vayhoz. Bécs, 1861. ápr. 19. Lásd Emléklapok i. m. 407.; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1861. jún. 27. Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848–1867). Abteilung V: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Bd. 2. 1. Mai 1861 – 2. November 1861. Bearbeitet von Stefan Malfèr. Mit einem Vorwort von Gerald Stourzh. Österreichischer Bundesverlag, Wien 1981. 169.

⁵⁰ Apponyi levele Vayhoz. Pest, 1861. máj. 2. Lásd Emléklapok i. m. 411.; A februári pátensről még a pátent aláírásával ellátó Szécsen is a következőképp nyilatkozott: „A 26-diki februári kiadványt Magyarországra kötelezőnek nem véli, s úgy fogja fel, hogy az csak mint királyi propositio tekintendő.” „Pest, 8. február”, „Bécs, 2. Márc[ius]” Lónyay Menyhért naplója i. m. 145.

⁵¹ Dessewffy levele Szécsenhez. Pozsony, 1861. máj. 2. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

⁵² Vay távirata Dessewffyhez Szentmihályra. Bécs, 1861. jún. 30. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/e.

Dessewffy pedig az országgyűlési ülésteremben való feltűnő passzivitást valóban igen aktív háttértevékenységgel kombinálta, Ghyczy Kálmánnal, az alsóház elnökével, Lónyayval és Deákkal igyekezett folyamatos kapcsolatban maradni – nem eredmény nélkül. Április végén még úgy nyilatkozott, felirati javaslatának készültéről Deák nem szólt neki, s Lónyay Menyhért is feljegyezte naplójában a hónap elején: „Deák velem és Andrássy Gyulával ezeránt [V. Ferdinánd lemondásának formailag érvénytelen voltáról] beszélgetvén odahívta Telekyt, és később odajött Tisza és Gorove, azonban Ürményi és Desewffy Emil is megjelenvén, a beszélgetés félbeszakadt.” Május elején viszont Dessewffy már jelenti: Deák bizalmasan közölte vele fő vonalakban készülő felirati javaslata tartalmát, majd a második felirati javaslatot már előre megkapta olvasásra. Leveleiben úgy nyilatkozott, hogy Deák teljesen nyíltan beszél előtte, s Dessewffy úgy látta, Deák a perszónaluniót hangoztató retorika mögött hajlik a közjogi engedményekre, bár néhány ponton leveleiben jelzi, hogy ez pusztán az ő benyomása. Ez az interpretáció persze lehetett agitatív jellegű is, hiszen elsősorban Szécsent és a Bécsben tartózkodó többieket törekedett meggyőzni arról, hogy az engedékenységet vonalát képviseljük – de feltehetőleg maga is igyekezett így látni.⁵³ A feliratok előzetes betekintésre való átengedésén kívül egy gyakorlati együttműködésről tudunk: Révész Imrének a *pragmatica sanctio* magyar törvény mivoltát kétségbe vonó felszólalására cáfolatul Dessewffy készített egy feljegyzést, de mivel Deák maga akart válaszolni, a feljegyzést Deák rendelkezésére bocsátotta.⁵⁴

Az országgyűlés előre haladtával Dessewffy új típusú közvetítő szerepben találta magát. A „tranzakció” kettős iránya között súlyponteltolódás következett be. Ha a februári pátensig a fő cél az volt, hogy a magyarországi közvéleményt az októberi diploma alapelvei iránt kedvezőbb irányba hangolja, most egyre inkább az kötötte le energiáit nagy részét, hogy saját elvtársait s rajtuk keresztül az uralkodót és bécsi politikusait meggyőzze, fogadják el az 1848. áprilisi törvényeket a politikai párbeszéd alapjának. „Ezek a túlnyomórészt hiányos, rossz törvények azok, melyek a dolgok összefüggése révén a műveltek túlnyomó többsége és a tömegek számára egyfajta politikai vallássá váltak. Ez tény, amit én sokáig magamnak sem akartam elismerni – oly annyira világosak voltak számomra ezeknek a törvényeknek a hiányai, s olyan hihetetlennek tűnt számomra, hogy ilyen

⁵³ Dessewffy levelei Deákkal fenntartott megbeszéléseiről: Dessewffy levele Szécsenhez. Pest, 1861. ápr. 21., máj. 2.; Dessewffy levele Apponyhoz. Andrássy Györgyhöz, Vayhoz és Szögyényhez. Pest, 1861. júl. 9. MNL OL P 90 5/d. Ezeket a leveleit részben összefoglalja, részben ismerteti *Szabad Gy: Forradalom és kiegyezés* i. m. 447–448., 458., 476., 560, 569. Vö. „Pest, 7. Ápr[ilis] [1]861.” Lónyay Menyhért naplója i. m. 191.

⁵⁴ Dessewffy feljegyzése „*Pragmatica Sactio*” címmel [ceruzával rávezetve: 1861. jún. 1.] MNL OL P 90 5. tétel; *Szabad Gy: Forradalom és kiegyezés* i. m. 501.

határozottan ragaszkodnak azokhoz. De nem csukhatom be szemem a valóság előtt. Nincs olyan földi erő, mely képes lenne *elméletben* igazolni ezeket az eszméket, míg *gyakorlati* téren egészen természetes úton ahhoz jutunk el”⁵⁵ – összegezte álláspontját július közepén. Ehhez azonban Dessewffynek át kellett lépnie saját árnyékát, s ez persze nem ment egyik napról a másikra.

1860 őszén álláspontja a területi integritás helyreállítása kérdésében állt legközelebb a liberálisok felfogásához, bár szeptemberi programja erről kifejezetten nem szólt, de összesen két kancellári posztról beszélt (egy magyar kancellárról és egy kancellárról a birodalom többi tartománya számára), ami látenszen a magyar korona országainak egy államjogi egységként való kezelésére vallott. Egy 1860. november elején kelt levelében már kifejezetten azzal számolt, hogy a horvát és az erdélyi, valamint a magyarországi országgyűlés követeli majd az uniót, s ennek nyomán helyreáll a területi egység.⁵⁶

A második lépést az 1848. évi választójogi törvény alkalmazásának politikai kényszerűségként való elfogadása jelentette 1860 decemberében, pedig egy november eleji levelében még határozottan csak annak hiányait hangsúlyozta. Decembert követően azonban kitartott az elfogadás mellett, amikor 1861 januárjában elterjedt a szóbeszéd, hogy az uralkodó mégis oktrojálni fog választójogi szabályozást, ami ugyan az 1848-as paragrafusokra épül, de kihagyja belőlük azt, amely a választhatóságot magyar nyelvtudáshoz kötötte. Dessewffy bírálta ezt mint feleslegest, hiszen a választásokon úgy sem merik majd alkalmazni a korlátozást, az országgyűlés pedig egészen biztosan maga fogja indítványozni annak módosítását.⁵⁷

Az áprilisi törvények érvényének általános elismerését a politikai körülményekhez való kényszerű alkalmazkodás jegyében, „garantiák” mellett a rendelkezésre álló források szerint a konzervatív vezető férfiak közül először Szőgyény vetette fel 1861. január végén, mégpedig egyenesen az uralkodó előtt – persze

⁵⁵ Dessewffy Emil levele „Lieber Alter” megszólítással [Szécsenhez]. Pest, 1861. júl. 13. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

⁵⁶ Dessewffy levele Szécsenhez. Szentmihály, 1860. nov. 2. MNL OL P 90 5/d. Vö. *Berzeviczy A.*: Az abszolutizmus kora i. m. 285.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 150.; A területi integritás helyreállításáról 1861 nyarán lásd Dessewffy levele „Lieber Alter” megszólítással [Szécsenhez]. Pest, 1861. júl. 13. MNL OL P 90 5/d.; Sennyey 1860. december elején így látta (Sennyey levele Dessewffyhez, Buda, 1860. dec. 6. MNL OL P 90 5/e.), ahogy Apponyi is 1861 májusában (Apponyi levele Vayhoz. Pest, 1861. máj. 16. Lásd Emléklapok i. m. 413.).

⁵⁷ Dessewffy levelei Szécsenhez. Szentmihály, 1860. nov. 2. és Pest, 1861. jan. 9. MNL OL P 90 5/d. Persze ez nem volt egyedi álláspont a konzervatív táboron belül. Szőgyény szerint a későbbi magyar kancellár, Zichy Hermann gróf már 1860 tavaszán azt fejtegette, hogy csak egy az 1848-i törvény alapján összehívott országgyűlés segíthet a politikai válság megoldásában. Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 36.

süket fülekre találva.⁵⁸ Ezen álláspont következetes hangoztatója Bécsben 1861 késő tavaszán azonban Apponyi lett, Szőgyény már április elején feljegyezte, hogy Zsedényi Ede udvari tanácsos Apponyit fel akarta jelenteni az uralkodónál, hogy az 1848-as törvények mellett agitál.⁵⁹

Dessewffy részéről az első állásfoglalás e tekintetben április végén maradt fenn: „Ezzel az országgyűléssel – és akármely újonnan választandóval is – tranzakció csak 1848 bázisán lehetséges. Ezzel az igazsággal meg kell barátkozni” – írta Szécsennek. Érződik levelében az elbizonytalanodás, tőle igazán szokatlan módon úgy nyilatkozott, hogy nem állíthatja, hogy teljesen tisztában lenne azzal, mit is kellene csinálni.⁶⁰ Ugyancsak ekkor kelt Teleki Sándor tudósítása, melyben Dessewffyt még úgy jellemzi, mint azon kevesek egyikét az országgyűlésen, akik „a kibékítést minden áron akarják”, de néhány nappal később már árnyaltabban fogalmazott, nyilvánvalóan érzékelve az országgyűlésen jelenlevő konzervatívok közeledését az 1848-as jelszóhoz: „Ezek [a konzervatívok] éppen úgy mint mi, a 48-iki eszmét tüzték ki lobogóra, de ha reájuk biznánk, le fognák azt a neveltségig devalválni, amennyiben a biztosítékjainkra vonatkoznak, melyek benne foglalvák a bécsi polytica ellenében. Azonban ez mind nem levén lehetséges, mert nem korszerű, és mert számuk nem elegendő, a kerékkötő szerepét viendik ezek, amennyire lehet, hogy gyöngittessék, lassíttassék mozgalmunk.”⁶¹

Dessewffy Deák felirati javaslatának abban a pontjában vélte megtalálni az archimedesi pontot, melyben a perszonálunió dinasztikus kötelekeit tiszteletben tartó állami önállóság programját hirdető Deák méltányosságra hivatkozva elképzelhetőként szolt a birodalom államadósságai egy részének átvállalásáról – amit 1848-ban a Batthyány-kormány még oly határozottan elutasított –, ezen túl a magyar parlament és a birodalom másik fele parlamentjének „eseti érintkezését” is elfogadhatónak minősítette. Azt fejtegette bécsi elvbarátainak, hogy nem arra kell figyelni, hogy az államjogi program a perszonálunió, hanem hogy ezen a

⁵⁸ Szőgyény levele Vayhoz. Bécs, 1861. jan. 28. Lásd Emléklapok i. m. 380.; Szőgyény véleményére lásd még Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 59., illetve Szőgyény levele Vayhoz. Bécs, 1861. ápr. 17. Lásd Emléklapok i. m. 406.

⁵⁹ Szőgyény levelei Vayhoz. Bécs, 1861. ápr. 9., 11. Lásd Emléklapok i. m. 395–396.; Apponyi érvelését lásd Apponyi levele Vayhoz. Pest, 1861. máj. 16. Uo. 412–414. Május közepén Sennyey is hasonló beismerést tett: „Valljuk be őszintén, hogy súlyos hibát követtünk el akkor, mikor azt hittük, hogy az alkotmányos formákat feltételesen is bizonyos határok közt és kivételek mellett, helyreállíthatjuk. A közszellem sokkal erősebb ezen országban, semhogy azt mondhatnók neki: ennyit visszaadtam, többet nem adok.” Ő azonban nem az 1848-as törvények elfogadásának sürgetését látta maga számára kiútnak, hanem a hivataláról való lemondást. Sennyey levele Szőgyényhez. Pest, 1861. máj. 12. Lásd Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 316.

⁶⁰ Dessewffy levele Szécsenhez. Pest, 1861. ápr. 21–22. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d., lásd *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 447. Vö. Szécsen levele Dessewffyhez. 1861. máj. 6. MNL OL P 90 5/e.

⁶¹ *Varga J.*: Határozatiak és feliratiak i. m. 194., 196–197.

praktikus téren történt Deák részéről közelítő lépés: „Ha egy ország, amelyik azt korábban soha nem akarta, most az osztrák államadóssághoz *törvényes úton* hozzájárulni kíván, hát hagyjuk meg neki azt az élvezetet, hogy tiszta perszónalunióról beszéljen; attól a pillanattól kezdve *valójában* mégis feladta azt.” (Kiemelés az eredeti szövegben.) El kell hagyni tehát az októberi diploma alapját: „Nem volt-e október 20-a embriószerű? Bizonyos jogok gyakorlása küldöttségekkel nem előfeltételezte a delegálók egyenjogúságát? És hol maradt az? És végül mi találtuk ki a szűkebb birodalmi tanácsot?”⁶²

Deák felirati javaslatának elhangzása után minden levelében annak tárgyalási alapul való elfogadása mellett érvelt, s ezt Deák bizalmasainak körében sem rejtette véka alá.⁶³ Közben világosan érzékelhetően átértelmezte saját egykori intencióit is az októberi diplomával kapcsolatban. Míg a megelőző őszön, mint láttuk, mindig a lezáratlanságot, fontos kérdések nyitva hagyását tekintette a politikai konfliktusok legfontosabb forrásának, a közvélemény felé a diploma továbbfejlesztettségére helyezve a hangsúlyt, immáron e befejezetlenségre, lezáratlanságra mint előre tervezett előnyre gondolt, ami megnyitja az utat a politikai továbblépés felé: azért hagyott a diploma sok kérdést nyitva, mert tudták, az országgyűlésnek el kell fogadnia az alapelveket, s a nyitva hagyott kérdéseket majd az országgyűlés kívánságának megfelelően kell rendezni. Deák feliratának kiindulópontként való elfogadásával csak ez történne. A diploma ezen értelmezése válik majd a konzervatív önértelmezés kánonjának részévé. 1864-ben Ludasi Mór, Apponyi körének bizalmi embere akkoriban már magától értetődően azt írja, hogy a diploma egyik alapgondolata épp az volt, hogy „az októberi eszmének a diplomában adott formája Magyarországra ne diktatórikusan legyen kiróva, hanem az államjogi kérdés megoldása a szabad egyezkedés útjára terelődjék”. „Az októberi diplomát nem tekintették a korona által kimondott utolsó szónak.”⁶⁴

Mindeközben Dessewffy új közvetítő elemet is beépít saját eredeti koncepciójába: egyrészt úgy nyilatkozik, hogy tulajdonképpen már a diploma engedélyezte az ország önadóztatási jogát (amiről persze a diplomában szó sem esett), azon túlmenően pedig felveti, bár a katonakötelezettség szabályozása a birodalmi

⁶² Dessewffy levele Szécsenhez. Pest, 1861. máj. 14. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

⁶³ Dessewffy két levele Szécsenhez. Pest, 1861. máj. 14. és máj. 19. MNL OL P 90 5/d., Szécsen levele Dessewffyhez. Keltezés nélkül. Uo. 5/e. Levélváltásukat ismerteti *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 476.; Dessewffy levele Szécsenhez. Pest, 1861. jún. 26.; Dessewffy levele Apponyhoz, Andrássy Györgyhez, Vayhoz és Szögyényhez. Pest, 1861. júl. 9. MNL OL P 90 5/d. Dessewffy levele Vayhoz. Pest, 1861. júl. 9. Lásd Emléklapok i. m. 427–430; Vö. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 569–570.; „Buda, 25. Máj[us] [1]861.” Lónyay Menyhért i. m. 254. persze e tekintetben sem magányos harcos ő a konzervatív táboron belül, Apponyi György és Szögyény László szintén e mellett kardoskodott. Vö. Idősb Szögyény-Marich László i. m. 100., 103.

⁶⁴ Dessewffy levele Apponyhoz. Pest, 1861. júl. 11. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d. Drei Jahre Verfassungstreit i. m. 92.

tanács jogköréhez tartozik, annak alapján azután az újoncozást az országgyűlések rendelhetnék el, amivel a hadügyek kicsiny szeletét igyekezett besorolni az országos ügyek közé, a magyar országgyűlés adómegszavazási joga mellett az újoncmegszavazási jogot is átmentve a rendi közjogból.⁶⁵ Sőt azt is felvetette, hogy a nyomorék és támogatásra szoruló volt honvédek egy része vizsgálat után visszakaphatná rangját, s ahhoz mért nyugdíjat folyósíthatnának számukra.⁶⁶ Nem valószínű, hogy e javaslatot bárki is szóba merete volna hozni az uralkodó előtt.

Az országgyűlés feliratára adandó válaszleirat megszületése előtt kifejezetten pozitív forgatókönyvet vázolt fel Dessewffy: minél előbb érkezzenek meg az erdélyi képviselők, azokat már jó előre Kolozsvárott meg kell nyerni a felirat ügyének, azzal kisebbségbe szorítani a határozati pártiakat. Ha az uralkodó elfogadja az 1848-as törvényes alapot kiindulópontnak, jöhet a „junctim”, azaz a felelős kormány kinevezése és az államjogi rendezés együttese. A nehézség abban áll, hogy Deákék követelik a minisztérium azonnali kinevezését, de szerinte, ha az uralkodó Budára jönne, az ellensúlyozhatná ezt, lépjen közvetlenül kapcsolatba az országgyűléssel. A hadsereg és a külügyek maradhatnának az uralkodó kezében, a birodalmi és országos pénzügyek szétválasztásával (az előbbiekre az udvartartás, a hadsereg és a diplomácia költségei tartoznának) megnyílna az út a megegyezés felé. Ha évente kétszer néhány hétre az uralkodó Budára jönne, megszűnne az egész lárma. Ghyczy Kálmán visszaemlékezése szerint már egyenesen az alakítandó magyar minisztérium tárcáinak elosztása foglalkoztatta.⁶⁷ Nem tudjuk, valóban ilyen könnyen áthidalhatónak tartotta-e a politikai szakadékokat az uralkodó és a magyar liberális elit közjogi elképzelései között, avagy agitatív célokból igyekezett azt kisebbiteni. Mindenesetre most is a szokott drámai módon értékelte a szituációt: „Ha a tranzakció ezen az országgyűlésen nem történik meg, örökre lehetetlenné válik” – jelentette ki már április végén, majd június végén, júliusban is nyomatékosította: az általa ajánlott útról letérve nincs visszafelé megállás egészen a Haynau-féle katonai diktatúráig, ami persze ugyanúgy nem hoz majd megoldást.⁶⁸

Július 9–12. között a korona magyar tanácsosai tárgyaltak arról, milyen leirati javaslatot terjesszenek a minisztertanács és az uralkodó elé. Dessewffy saját indítványt készített, mely egyáltalán nem említette sem az októberi diplomát, sem a februári pátenst, egyedül a *pragmatica sanctio*t minősítve alaptörvénynek. Javasolta, hogy az uralkodó jelentse ki: „az ország alkotmányos önállóságát és

⁶⁵ Dessewffy levele Apponyihoz. Pest, 1861. júl. 11. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

⁶⁶ Vay levele Szőgyényhez. Golop, 1861. máj. 31. lásd Idősb Szőgyény-Marich László i. m. 332.

⁶⁷ Dessewffy levele Apponyihoz, Andrassy Györgyhez, Vayhoz és Szőgyényhez. Pest, 1861. júl. 9. MNL OL P 90 5/d.; Ghyczy visszaemlékezését lásd Deák Ferencz beszédei III. 136–138.

⁶⁸ Dessewffy levele Szécsenhez. Pest, 1861. ápr. 21. (német nyelvű), jún. 26. MNL OL P 90 5/d.

felelős belkormányzatának az 1848-diki törvények értelmében leendő megalakítását illető kívánásainak teljesítésétől sem vagyunk idegenek [...]”, tartalmazta irata a „teljesen független, felelős beligazgatás” ígéretét, de nem beszélt kormányról, csak arról, hogy az ország ügyeit „csupán magyar tanácsosaink által intézzük és intéztessük”.⁶⁹ Apponyi július 15-én értesítette őt a bécsi vitákról, miszerint ő, Mailáth, Szőgyény és Barkóczy János egyetértettek Dessewffyvel, míg Szécsen helytelenítette javaslatait, Vay pedig lavírozott. Eközben pedig ellenségeik gőzerővel dolgoztak az uralkodó meggyőzésén. „Minden reményt elvesztettem”, közölte már ekkor.⁷⁰ A „felelősségetek nagy és komoly” – figyelmeztette erre Dessewffy Apponyit, immáron nem többes szám első személyben fogalmazva, ezzel mintegy el is határolódva elvtársaitól.⁷¹ A leirat sorsát azután nem a magyar tanácsosok közötti nézeteltérés határozta meg, hanem az uralkodó döntése Schmerling keményvonalas leirattervezete mellett, ami után valóban nem maradt más, mint a magyar tanácsosok távozása a vezető posztokról.⁷²

De láthatólag Dessewffy még mindig nem adott fel minden reményt, bármennyire is illúzióknak tűnik, hogy hihette, érvei megtörhetik az uralkodó elzárkózását és Deákék ragaszkodását az 1848. áprilisi törvények teremtette jogi keretekhez. Augusztus elején is úgy nyilatkozott Lónyay előtt, hogy ha júliusban az uralkodó elfogadja a Dessewffy vagy Apponyi által javasolt leirat szövegét, „a kiegyenlítés igen megkönnyebbítettet volna”. S azt a megjegyzését, hogy augusztusban jól álltak a dolgok Bécsben, végképp nem nagyon lehet másnak, mint megalapozatlan illúzióknak tekinteni. Dessewffy ugyanis Forgách Antal gróf új kancellár személyéhez is várakozásokat fűzött, mondván, annak a maga goromba stílusával sikerülhet olyanokat is kivinni, ami a „finom és illedelmes” Vaynak és Szécsennek nem sikerült.⁷³ Közben azonban elbarátainak írt leveleiben már a politikától való teljes elfordulásáról írt: „A politikával valószínűleg teljesen felhagyok. Az a szerencse dolga, s nem tudom nem felismerni, hogy abban *balszerencsés* vagyok.”⁷⁴ (Kiemelés az eredeti szövegben.) Pedig az elvtársak közül például Vay nem a visszavonulást, hanem egy magyar kormánypárt megalakítását fontolgatta: kilépni a liberálisok

⁶⁹ Dessewffy leirati javaslatát lásd Deák Ferencz beszédei III. 166–180., idézetek: 170., 177.; Dessewffy javaslatának értékeléséről lásd *Berzeviczy A.: Az abszolutizmus kora* i. m. 284–285.; *Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 571.

⁷⁰ Apponyi levele Dessewffyhez. [1861] júl. 15. MNL OL P 90 5/e.; Vö. *Idősb Szőgyény-Marich László* i. m. 115–116.

⁷¹ Dessewffy levele Apponyihoz. Pozsony, 1861. júl. 18. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

⁷² Ezzel nem szakadt meg minden közvetítő tevékenység, hiszen augusztus közepén Apponyi és Mailáth javasolták, hogy az uralkodó egyelőre ne oszlassa fel, csak napolja el az országgyűlést. A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1861. aug. 16., 19. Ministerratsprotokolle V/2. 285–297., 309.; Deák Ferencz beszédei III. 282.; Vö. *Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 596.

⁷³ „8. augusztus”, „Balatonfüred, 12. Aug[usztus].” Lónyay Menyhért naplója i. m. 305–308., 316.

⁷⁴ Dessewffy levele Szécsenhez. Bécs, 1861. aug. 12. (német nyelvű) MNL OL P 90 5/d.

árnyékából, szakítani a fúziós álmokkal s az októberi diploma zászlaját magasra emelni (a februári pátenst pedig minél előbb elfelejteni), nyíltan, önálló erőként kiállni: „[...] a jelen lázas, minden auctoritás nélküli világban okvetetlen szükségesnek látom, hogy *magyar kormány párt alakuljon*, mely az eddig oly ostobán uralkodó *honvédpolitikát* megtámadja, paralizálja, és egyenesen az Ország előtt bevallja, hogy igenis meg akarjuk az Országot menteni, és *Pecovicsok és Conservativek*, éspe-dig *austriai Politikával!* Ezt meg kell mondani – mert ha Magyarországra nézve ez a helyes politika, valamint én ezt tartom a helyesnek, akkor ezt meg kell mondani –, a honvéd politika, mely fegyvert nem mert fogni, mert nincs, mely minden külföldi Comis voyageurtól kapja nemzetellenes instructioit, mely a lengyel, oláh, szerb szövetségre építi jövődjét, egy olyanra, mely messze jövőbe[n] adhatna támaszt a hazának – egy ilyen politikát maga meztelenségébe[n] kell az Ország fóruma elé állítani és elnémítani.”⁷⁵ Nem ismerjük Dessewffy választát, de tudjuk, hogy az ő helyzetértékelésével teljesen ellentétes volt ez a harcias program. A kibontakozó megyei politikai ellenállási mozgalom, majd november elején a rendkívüli intézkedések bevezetése azután meghiusított bármiféle párttá alakulási törekvést, hogy majd Pálffy Móric gróf helytartó kísérelje meg 1862 nyarán – ugyancsak sikertelenül – egy a bécsi kormányzati politikát támogató kormánypárt összekovácsolását.

Epilógus

„...[másik ok] a sok baj, levelezés, irka firka, mit a magam családi, gazdasági és peres ügyeim, gyámnokság, Akadémia, Kazinczy ügy, Széchenyi szobor, tiszaszabályozási elnökség, Földhitelintézet nekem okoznak. Szemeim gyengülnek, egészségem hanyatlik – vénül a legény, és gyakran kifogyik az időből, hogy a legsürgetőbbeket végezhesse – és még mindezekhez a sok idővesztés az utazásban!” – jellemezte magát Dessewffy 1862 tavaszán.⁷⁶ Úgy tűnik, a provizórium éveiben tartotta magát elhatározásához: a politikai tér elhagyásához, bár jelen volt 1863 tavaszán az 1861. évi országgyűlés tagjai fényképalbumának Deák Ferencnek való ünnepélyes átadásán. Különösen feltűnő a korábbi „nagy tervkovács” hiánya viszont azok sorában, akik az uralkodó felkérésére Apponyi vezetésével egy lehetséges kiegyezési programot vázoltak fel 1862 végén, immáron az 1848-as törvények elfogadásának bázisán. Lehetséges, hogy Dessewffy zárkózott el a konziliáriusi szerep felújításától, de az is feltehető, hogy Ferenc József nem engedélyezte bevonását. 1864 őszétől azután megélnékültek a politikai tervezetések Magyarországon. Lónyay Menyhért is rögzítette 1865 késő tavaszán: Dessewffy „ismét a politikával foglalkozik”, sőt a

⁷⁵ Vay levele Dessewffyhoz. Ladány, 1861. aug. 26. (magyar nyelvű) MNL OL P 90 5/e.

⁷⁶ Dessewffy levele Pompéryhez. Pozsony, 1862. febr. 8. OSZK Kt. Levelestár.

színfalak mögött a megelőző hónapokban is közreműködött Ferenc József újabb politikai fordulatában, mégpedig Esterházy Móric gróf tárca nélküli miniszterrel fenntartott jó kapcsolatainak keresztül. Lónyay szerint Dessewffy indítványozta, hogy 1865 júniusára az Országos Gazdasági Egyesület kiállítására hívják meg az uralkodót – ami majd valóban az uralkodó és a magyarországi politikai elit közlekedésének legnyilvánvalóbb jele lett.⁷⁷ Ismét csak Lónyaytól származó információ az, hogy 1865 őszén is kikérték Dessewffy véleményét a birodalmi politika kormányrúdjánál levők, például Esterházy és Richard Belcredi gróf miniszterelnök, tehát „a provizórium megtörésénél is neki nevezetes befolyása volt”.⁷⁸ Más források is megerősítik, hogy elbarátainak kormányzati pozíciókba kerülésével igyekezett őket legalábbis időnként újra ellátni jó tanácsaival.⁷⁹

November 30-án Pozsonyban újra országgyűlési képviselőnek választották, ám december 7-én megrendült egészségi állapotára való tekintettel kénytelen volt lemondani,⁸⁰ pedig nagyon készült az újabb országgyűlésre. Már nyáron bizalmasan érdeklődött a kancellárián, mikorra várható az országgyűlés megnyitása az uralkodó személyes részvételével, mert akkorra készült időzíteni az Akadémia közgyűlését. „Nekem akkor beszélnem kell, beszédet tartanom, melynek jelentősége leszen. Nem lesz az politikai beszéd, de olyan mindenesetre, melynek hatása az országgyűlés elibe menő kedélyekre nem lesz semmi esetre rossz, sőt *jó leszen*. És éppen ez a fő oka kérdésemnek” – írta. (Kiemelés az eredeti szövegben.) De ez a forgatókönyve sem valósulhatott meg maradéktalanul: december 11-én tartották az akadémia ünnepélyes ülését először az elkészült új palotában, ám Dessewffy betegsége miatt nem lehetett jelen, megnyitó beszéde azonban elhangzott Vay tolmácsolásában (majd külön kiadványban megjelentette 1866 elején). Rákövetkező nap, 12-én gyűltek össze az országgyűlési képviselők előleges értekezletre, 13-án megérkezett az uralkodó a fővárosba, 14-én pedig sor került az országgyűlés megnyitására.⁸¹ Az annyira áhított közjogi megegyezés kialakításából azonban Dessewffy már nem vállalhatott részt.

⁷⁷ Lónyay információit lásd Deák Ferencz beszédei III. 409–410., 437., Kónyi közli Ghyczy Kálmán visszaemlékezésének ezzel egybevágó részletét is. Uo. 433.

⁷⁸ *Lónyay Menyhért*: Jegyzetek. 1864. töredékek. Buda 1864. nov. 27., dec. 20. MTA KIK Kt. Ms 5306/4.; Lónyay információit 1865 tavaszáról lásd Deák Ferencz beszédei III. 409–410., 437. Kónyi közli Ghyczy Kálmán visszaemlékezésének ezzel egybevágó részletét is uo. 433. Lónyay sorait 1866 decemberéből idézi *Dénes I. Z.*: Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre i. m. 322.

⁷⁹ Vö. „Az ne praeoccupáljon senkit, hogy az országgyűlésnek mindjárt kezdetben sok kész törvényjavaslatot teszen elibe. Elég, ha Ófelsége vagy a Főkancellár megemlíti hogy mi mindent akar és fog tenni ez irányban a kormány. Erről látni fogja az ország, hogy a kormány a feladatokat comprehensiv szellemben fogja fel. De hiszen előtérbe[n] in primordio úgylis a közjogi kérdések lépendenek.” Dessewffy levele a magyar udvari kancellária egyik udvari tanácsosához. Szentmihály, 1865. júl. 10. MNL OL P 344 Kállay Béni iratok B/a.

⁸⁰ Dessewffy Emil levele választóihoz. Szentmihály, 1865. dec. 7., Pesti Napló 1865. december 14.

⁸¹ Dessewffy levele a magyar udvari kancellária egyik udvari tanácsosához. Pest, 1865. júl. 1. MNL OL P 344 B/a.; Dessewffy levelei Csengery Antalhoz. Szentmihály, 1865. jún. 10., dec. 10., dec. 11.

EMIL DESSEWFFY IN A NEW TYPE OF MEDIATORY ROLE – 1860–1861

by Ágnes Deák

SUMMARY

An influential member of the Hungarian camp of conservative politicians, Count Emil Dessewffy had been known from the early 1840s, alongside his publicistic activity, as the confidential background adviser of government officials. Over the revolution and fight for independence in 1848-1849, he urged in equally confidential political memoranda for a merciless suppression of the Hungarian revolutionary government. The subsequent neo-absolutist regime pressed him into opposition, however. His memorandum-making activity was only renewed from the late summer of 1859, and the imperial diploma of October 1860 evidently bore the imprint of Dessewffy's suggestions, albeit diverging from them at several important points. Thereafter, Dessewffy assumed no official position, but clandestinely continued to give counsel to his conservative allies in governmental position, hoping that the October diploma would be liable to further improvement. In the meantime, he also tried to give a positive twist to Hungarian public opinion. Yet, torn between hopes and doubts, by the end of April 1861 he had emerged in a completely new role: voicing the necessity of compromise with the constitutional program of the Hungarian liberals, he tried to influence accordingly the emperor and the decision-makers at Vienna. The dissolution of the diet in August 1861 brought failure for him in both of his roles, however.

OSZK Kt. Levelestár. Az éves közgyűlési időpont meghatározása körüli nézeteltérésekre lásd „Magyar Tud. akadémia. XXIII., XXIV.” Pesti Napló, 1865. június 13.; „Magyar Tud. Akadémia. XXX.” Uo. 1865. július 5.; *Gróf Dessewffy Emil: A Magyar Tudományos Akadémia és nemzetiségünk feladatai. Két akadémiai beszéd.* Pest 1866.

A MAGYAR JOBBÁGYOK EREDETE KÉZAI SIMON SZERINT: AZ ÉRTELMEZÉS LEHETŐSÉGEI ÉS ZSÁKUTCÁI I.

„[...] gondom volt rá, hogy e nép történetét, amely Itáliában, Franciaországban, Németországban a különböző iratokban szétszórta és összefüggéstelenül található, egy kötetbe szerkeszsem” – írta forrásairól műve előszavában Kézai Simon mester.¹ E sajátos felsorolás, amely éppen a különböző magyarországi krónikákról és *gestákról*, vagyis a Kézai-féle *Gesta Hungarorum* legfőbb forrásairól hallgat, széleskörű külföldi adatgyűjtést feltételez, mely hozzájárult ahhoz, hogy IV. László „hű klerikusa” nagyívű politikai elképzeléseit élénk fantáziával historizáló formába öntve megalkothassa művét. Mint korábban – Váczy Péter és Szűcs Jenő elképzeléseivel ellentétben – jeleztem, Aquinói Szent Tamás, ez az itáliai születésű, de pályája döntő fontosságú korszakait a párizsi egyetemen leélő, alapvető jelentőségű teológus és filozófus nem tartozhatott a Kézai Simont inspiráló szerzők közé.² Ebben a munkámban Szűcs Jenőnek azt az elképzelését veszem górcső alá, mely szerint Kézai a „nemzeti” jobbágyság eredetéről adott magyarázatát francia forrásból merítette. A múlt századi jeles középkorász elsőként *A magyar irodalom története* című szintézis (közkeletű nevén: a „Spenót”) a középkort is tárgyaló I. kötetének vitája során, 1967-ben vetette fel, majd – először 1973-ban megjelent – nagy Kézai-tanulmányában dolgozta ki részletesen ezt az elképzelést.³

¹ *Anonymus*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János. Utószó, jegyz. [mindkét szöveg] Veszprémy László (Milleniumi magyar történelem. Források.) Bp. 1999. 89. Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 141. 5–8. sor: „nationis eiusdem [*scil. Hungarorum*] ystorias, quae diversis scartabellis per Ytaliam, Franciam ac Germaniam sparsae sunt et diffusae, in volumen unum redigere procuravi”. Az *ystorias* illetve az *Ytaliam* szavak esetében a Sambucus-kódex szövegváltozatát, a *scartabellis* esetében pedig Horányi Elek *emendatióját* követem, mely az említett kéziratban olvasható megoldást (*scartabelis*) csak egy „l”-el toldja meg. Uo. 23–24. sor. A *scartabella* írásmódjáról lásd *Madzsar Imre*: A hún [sic] krónika szerzője. *Történeti Szemle* 11. (1922) 81. Az *ystorias* ellenében a Domanovszky Sándor által elfogadott *victorias* (és ezzel közvetve a *scartabris*) helyessége mellett érvel *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 369–370., különösen 370. 97. jegyz. Ezzel szemben a Sambucus-kódex szövegváltozatát követi a főszövegben idézett fordítás, valamint *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai. In: *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. (Társadalomtudományi Könyvtár.) Bp. 1974. 514. 10. jegyz. és *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 179.

² *Molnár Péter*: Olvasta-e Kézai Simon mester Aquinói Szent Tamást? *Századok* 148. (2014) 427–441.

³ A Kézai-tanulmány első megjelenése *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai. *Századok* 107. (1973) 569–643., 823–878. Mivel az itt tárgyalandó alapötletet megtaláljuk Szűcs Jenő két olyan írásában, melyek a nagy Kézai-tanulmány rövidített és néhány ponton módosított változatával együtt

Kézai Simon a szolgaság magyarországi eredetére két választ ad, mégpedig saját kora jobbágyainak etnikai csoportosítása szerint. Műve végén, a különböző nem szabad jogállású népelemek genezisének kifejtésekor a római jogi elképzelést a magyar elődökre alkalmazva azt írja (c. 95.), hogy a „Pannóniát” (elképzelése szerint: másodszer) elfoglaló magyarok *more gentium* az idegen foglyok egy részét megölték, a legjobbakat saját hadseregükbe sorozták, míg a többieket szolgaságra vetették.⁴ A nem magyar etnikumú jobbágyokban tehát szerzőnk az utóbbiak leszármazottait látta, akik a *ius gentium* a római jog szerint a hadifoglyokra váró következményeit viselték immár évszázadok óta (noha közülük a keresztények esetében ez már csak pápai utasításokkal, valamint Szent István és Kálmán királyok intézkedéseivel dacoló nagyúri visszaélés eredménye: cc. 95-96.).⁵ Műve elején, „hun–magyar alkotmánytanának” kidolgozását (c. 7.) pedig a „nemzeti” szolgaság kialakulásának magyarázatával zárja. Itt arról esik szó, hogy a hun, vagyis magyar *communitas* hadba hívó *edictumát* ok nélkül figyelmen kívül hagyókat a *lex Scitica* értelmében kivégezték vagy száműzték, vagy pedig szolgaságba taszították.⁶ „Így hát az ilyen vétkes és kihágások (*vitia itaque et excessus*) választották el egyik magyart a másiktól; különben, minthogy valamennyi magyar egy apától és egy anyától származik, hogyan nevezhetnénk az egyiket nemesnek, a másikat pedig nemtelennek, ha az utóbbit nem azért tartanánk annak, mert

bekerültek a szerző gyűjteményes kötetébe, így a Kézai-tanulmányt is az utóbbi kiadásban idézzük (lásd I. jegyz.), kivéve, ha csak a folyóiratközlésben olvasható részletekről lesz szó (a II. közleményben). Az alapötlet korábbi felvetéseit lásd *Uő*: Lovagság, kereszténység, irodalom. A magyar irodalom története I. kötetéről. In: *Uő*: Nemzet és történelem i. m. 408–409. (A vitára 1967 februárjában került sor, a hozzászólások már abban az évben megjelentek.); *Uő*: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: *Uő*: Nemzet és történelem, i. m. 248. (Egy 1971. május 4-i előadás tanulmányra bővített szövege, mely először 1972-ben látott napvilágot.) Az 1973-as tanulmány főszövege egy 1971. november 5-i előadás alig módosított, ám bőven megjegyzetelt változata (a Századokban megjelent tanulmány függeléke nem került be a gyűjteményes kötetbe). Az eredeti előadásszöveget lásd *Szűcs Jenő*: Kézai-problémák. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. (Memoria Saeculorum Hungariae I.) Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. 187–202. (Az itt tárgyalandó rész: uo. 191–193.) A vonatkozó rész a tanulmány nemzetközi használatra lerövidített, helyel-közzel módosított változatában: *Uő*: Teoretikus elemek Kézai Gesta Hungarorumában (1282–85). Adalék az eszmei struktúrák „európai szinkronjának” kialakulásához. Valóság 17. (1974) 8. sz. 16–17. E publikációkat csak akkor idézzük, ha érdemben eltérnek a legkidolgozottabb változattól.

⁴ SRH I. 192. 23–28. sor.

⁵ Uo. I. 192. 28. sor, 193. 31. sor. Vö. alább 80. jegyz.

⁶ Uo. I. 147. 16. sor, 148. 3. sor: Antequam ergo baptizati fuissent Hungari et effecti Christiani, sub tali voce praecones in castris ad exercitum Hungaros adunabant: „Vox Dei et populi Hungarici, quod die tali unusquisque armatus in tali loco praecise debeat comparere communitatis consilium praecipitumque auditurus.” Quicumque ergo edictum contempsisset praetendere non valens rationem, lex Scitica per medium cultro huius detruncabat, vel exponi in causas desperatas, aut detrudi in communium servitutum.

efféle büntettek (*tales casus criminis*) bizonyultak rá?” – olvassuk Bollók János pontos fordításában.⁷

Az elmélet római jogi gyökereinek tárgyalása a hazai szakirodalomban 1973-ig

Lássuk tehát, hogy az említett nagy Kézai-tanulmány megjelenése előtt az utóbbi szöveghely milyen értelmezései láttak napvilágot a hazai szakirodalomban, és Szűcs Jenő miként értékelte azokat! Az interpretátorok sorát Hóman Bálint nyitotta meg, aki a hun, vagyis magyar harcosok kikiáltók (*precones*) által „Isten és a magyar nép” *edictuma* nevében történő hadba hívásának forrását a 14. századi krónikakompozíciónak abban a szöveghelyében (c. 82.) vélte felfedezni, mely szerint Vata Péter király seregének katonáit kikiáltók (*precones*) útján, Isten ígéjére, valamint András és Levente *edictumára* hivatkozva kívánta átállásra bírni.⁸ Noha Szűcs Jenő osztotta Hómannak azt az általános megfigyelését, hogy Kézai a korábbi magyar krónikák bizonyos elemeit felhasználva alkotta meg hun történetének számos mozzanatát, az adott szövegpárhuzamot – joggal – erőltetettnek minősítette, és felhívta a figyelmet arra, hogy abból „lehetetlen ’levezetni’ a 7. fejezet komplex gondolati anyagát”.⁹ Szűcs ugyanakkor „fölköztetettnek” értékelte Bartoniek Emmának azt a magyarázatát, mely szerint „Kézai a keresztység és a hit megvetését tartotta olyan nagy bűnnek, mint azokat a bűnöket, melyekért a pogány *communitas* szolgaságra vetett sok nemest.”¹⁰ Szűcs Jenő figyelmét elkerülte, hogy a 7. fejezetnek a szolgaságra vetésről szóló szavait Bartoniek Emma csak párhuzamként említette. Tanulmánya adott pontján az utóbbi szerző témája a 14. századi krónikakompozíciónak (c. 41.) az a megjegyzése volt, mely szerint Szent István Hont és Pázmány tanácsára taszította szolgaságra Kupán vezérnek azokat a magyar nemes híveit, akik visszautasították a keresztiséget és a keresztény hitet; az ítélezők ugyanis azokat tartották nemesebbeknek, akik korábban csatlakoztak a keresztény hithez.¹¹ Mivel ez a szöveghely szerepel abban a Sambucus-kódexben, melynek krónikavariánsát – Hóman Bálint felfogását

⁷ *Anonymus*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János. i. m. 92–93. Vö. SRH I. 148. 3–6. sor.

⁸ *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum XII–XIII. századi leszármazói. (Forrástanulmány.) Bp. 1925. 51., 57–58. Követi őt ebben *Váczy Péter*: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Bp. 1933. 552. Vö. SRH I. 338. 24–26. sor.

⁹ *Szűcs J.*: Társadalomelmélet i. m. 521. 49. jegyz.

¹⁰ Uo. 520–521. Vö. *Bartoniek Emma*: A királyi hatalom eredetéről. Századok 70. (1936) 490.

¹¹ SRH I. 297. 14–18. sor.

követve – teljes egészében Kézai művének tartotta, ezért vonhatott párhuzamot a szolgaságra vetés két esete között – valójában két igen eltérő felfogású szöveget hozva így közös nevezőre.¹² Bartoniek Emma egyébként azt bizonyítandó, hogy Kézai műve 7. fejezetében „a pogány magyar *communitast* is felruházta a keresztény államok morális céljával”, a krónikakompozíció 41. fejezetének imént idézett passzusából azt is kiolvasta, hogy Kézai közvetett bírálatot fogalmazott meg kora és királya „pogánykodó” magatartásával szemben. Mindeközben éppen arra a Váczy Péterre hivatkozott elismerően, aki – szintén Simon mesternek tulajdonítva a krónikakompozíció e passzusát – abból és a „valódi” Kézai számos egyéb szöveghelyéből IV. László „hű klerikusának” pogány-szittyia nosztalgiáira következtetett.¹³ Szűcs Jenő szintén elégedetlen Eckhart Ferenc elképzelésével, aki az „ösi egyenlő szabadság” megszűnésének Kézai által megfogalmazott tézisének „az egyházi gondolat [a bűnbeesés] laicizálásával” magyarázza. Eckhart álláspontja valóban elnagyoltnak tűnik (a bűnbeesés perspektívája nembeli, Kézaié partikuláris), de mentségére felhozhatjuk, hogy témája a Szűcs Jenő által bírált helyen a Werbőczy által nemesek és nemtelenek közé húzott határ volt.¹⁴

A Kézai által a magyarországi jobbágyság eredetére adott magyarázatok forrásainak feltárását érdemben megkezdő Horváth János 1954-es monográfiájában az idegen eredetű szolgálkról írtak esetében meggyőző szövegpárhuzamokkal bizonyította a Justinianus császár neve alatt napvilágot látott *Institutiones* hatását.¹⁵ A „nemzeti” jobbágyság kialakulásáról Simon mester által kidolgozott elmélet azonban csak futólag és pontatlanul említette.¹⁶ Ezek az adatok – ekkor még – beilleszkednek nála abba a keretbe, mely szerint Kézai „hun–magyar alkotmánytanát” antik római mintára alkotta meg, amelyhez a kortárs itáliai *comunék* politikai gyakorlatából vett példák társultak.¹⁷ Horváth János nem Franciaországban, hanem az antik és a kortárs Itáliában látja tehát Kézai politikai elméletének inspirációs forrását: általában véve és a szolgaság eredetére adott magyarázatok konkrét

¹² Vö. Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 63–64.

¹³ Bartoniek E.: A királyi hatalom i. m. 489–490. Vö. Váczy P.: A népfelenség i. m. 561.

¹⁴ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 520. 49. jegyz. Vö. Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. (Historia incognita II.: Jogtudomány 2.) Máriabesnyő–Gödöllő 2003. 124. (A kötet első kiadása 1941-ben jelent meg.) Eckhart e megjegyzéséről lásd még 23. jegyz.

¹⁵ Horváth J.: Árpád-kori i. m. 375–377.

¹⁶ Uo. 379–380., 383. A három büntetésnem másodikát mellözi. Lásd uo. 383. Az egyes büntetésnek forrásainak megjelölése helyett Horváth János itt csak az eredendő természetes szabadság általános tételét kimondó szöveghelyet említi az *Institutiones*ből. Uo. 380., lásd még a 23. jegyz.

¹⁷ Horváth János az antik római mintát látja – jó okkal – visszaköszönni a hunok–magyarok egyszerre katonai, jogi-politikai és területi egységet alkotó *tribus*okra osztása, valamint a *capitanei*, avagy *duces* meghatározott időre választása (c. 42.), végül pedig Attila *more Romano* történet megválasztása (c. 10.) terén. Uo. 361–362., 381. A *comune*-típusú kormányzatok (és maga a terminus) inspiráló hatásáról lásd uo. 383.

területén is. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen Horváth János a hun-történet szerzőjét többek között azon – a politikára is kiterjedő – latinított olasz szavak bőséges használata miatt azonosította Simon mester személyében, mely szavakat a 14. századi krónikakompozíció különböző változatai nagyrészt mellőztek.¹⁸ Kézai kiterjedt olasz nyelvi ismereteire egyébként már Madzsar Imre felhívta a figyelmet; eredményeit még Horváth János előtt átvette Eckhardt Sándor is.¹⁹

Horváth János eredményeire épített alig pár évvel pályatársa könyve után megjelentetett Kézai-tanulmányában Gerics József, aki elfogadta az idegen szolgák megjelenésére Kézai által adott magyarázat római jogi eredetét, ám ekkor még ugyanezt a tételt nem látta bizonyítottnak a „nemzeti” szolgaság genezise esetében.²⁰ Gerics ugyanakkor a justinianusi *Institutiones* újabb szöveghelelyeiben azonosította Simon mester forrásait. Szűkebb témánk szempontjából fontos, hogy ő tisztázta a hadba hívó parancsot megtagadó hunokra, avagy magyarokra kiszabott második büntetés, a Kézainál homályos megfogalmazásban (*exponi in causas desperatas*) olvasható száműzetés értelmét, és arra is ő jött rá, hogy a három büntetési nem együttest alkot, mégpedig a *judicia capitalia* rendszerét (*Institutiones* 4.18.2).²¹ Ekkor egyébként Gerics – Horváth Jánost követve – az esetleges külföldi politikai minták közül még csak az itáliai *commune*-kományzatok Kézai politikai elképzeléseire, illetve fogalomhasználatára gyakorolt hatásával számolt.²² Szűcs Jenő bírálta azt, hogy Horváth János, Gerics József „és mások” a hadba vonulás megtagadása helyett általánosan „közösség elleni vétek, bűncselekmény” gyanánt említik a Kézai 7. fejezetében hármas szankcióval sújtott tettet.²³ Ez azonban túlzásnak tűnik, mivel itt tényleg a *communitas* ellen elkövetett bűnről van szó Kézai szerint, a cselekmény típusát ráadásul Gerics József azonosította.²⁴

¹⁸ Uo. 355–360.

¹⁹ Madzsar Imre a *scartabella* mellett más olasz szavak, köztük a *podestà* értelemben használt *'potestas'* használatát is jelezte. Lásd 1. jegyz. Vö. *Eckhardt Sándor: A pannóniai hún [sic] történet keletkezése. Századok* 61–62. (1927–1928) 465–466. Csak az utóbbira hivatkozik, és Ákos mesterre értelmezi ezeket az adatokat *Györfly Gy.: Krónikáink* i. m. 178–179. Csak Losonczi Lajos 1893-as kötetét említi (és bírálja) *Horváth J.: Árpád-kori* i. m. 355. 83. jegyz.

²⁰ *Gerics József: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 1. (1957) 132. 28. jegyz. Itt nem, de korábban hivatkozott Horváth János idézett álláspontjára. Uo. 110., 131. 3. jegyz.

²¹ Uo. 111–112.

²² Részletezve lásd az I. Függelékben.

²³ *Szűcs J.: Társadalomelmélet* i. m. 512. 49. jegyz. Vö. *Bartonic E.: A királyi hatalom* i. m. 489.; *Eckhart F.: A szentkorona-eszme* i. m. 124.; *Horváth J.: Árpád-kori* i. m. 380., 383.; *Gerics J.: Adalékok* i. m. 111. (Az utóbbi helyen Gerics József Eckhartra hivatkozik helyeslőleg, ám éppen azt hangsúlyozza – joggal –, hogy a „laicizált” gondolat mennyire eltért a bűnbeesés egyházi elképzelésétől.)

²⁴ Az előző jegyzetben felsorolt többi szerző is – noha nem nevezték azt néven – tisztában lehetett a bűncselekmény mibenlétével, csak Horváth János esetében tűnik úgy, hogy másra is gondolhatott.

Mindezek mellett Szűcs Jenő is részben a Gerics József által a vizsgált kérdésben kijelölt úton haladt tovább, amikor nagy Kézai-tanulmányában vizsgálatait kiterjesztette a justinianusi *Institutiones*ről a *Corpus Iuris Civilis* egészére, mely számos szöveghelyét – a középkori oktatási szokásoknak megfelelően – Accursius *glossa ordinariájával* együtt tanulmányozta.²⁵ Munkája nyomán lényegesen jobban rajzolódik ki Kézai szóban forgó elképzelésének eszmei háttere, ráadásul ő mutatott rá arra is, hogy a „szuverén” *populus Hungaricus* hadba hívó *edictumát* megtagadókra érvényes *lex Scitica* inspirálója a *lex Iulia majestatis* (*Dig.* 48.4.1.1 és *Institutiones* 4.18.3) lehetett, mely érvényes volt az ok nélkül hadba nem vonulókra, illetve a dezertőrökre is, és amelynek megszegőire a bírónak kifejezetten a *judicia capitalia* három büntetésneme közül kellett az adott személy rangjának megfelelően választania.²⁶

A „francia szál” megjelenése: Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmányának értékelése²⁷

A szolgaság eredetének Kézai-féle magyarázatát elemezve tehát Szűcs Jenő érdemben továbbfejlesztette a római jogi szövegkapcsolatok már az ő nagy Kézai-tanulmánya előtt megkezdett vizsgálatát. Emellett azonban – és éppen ez lesz a jelen tanulmány fő tárgya – új utat is nyitott a kérdés kutatásában, amikor feltárta Simon mester elméletének néhány francia párhuzamát, és azok nyomán egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a IV. László „hű klerikusának” művében olvasható elképzelés kifejezetten francia eredetű. Szűcs Jenő előtt Kézai Simon francia ismereteire csak Eckhardt Sándor hozott fel adatokat – egy sor földrajzi név ismeretére mutatva rá, melyek közül az egyik (*Chalon*) egyenesen franciául szerepel a latin nyelvű *gestában*.²⁸ (Mint ismeretes, a magyar műveltségre gyakorolt

Erről, valamint az utóbbi kutató – kimondatlanul – Gerics József ellenében később megfogalmazott ötletéről lásd a II. Függelékét.

²⁵ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 434–441., 522–526. oldalakon a 63–66., 68–70., 77–83., 85–86., 88–93. jegyz.

²⁶ Uo. 440–441., 526. oldalakon a 90–91., 93. jegyz.

²⁷ Szűcs Jenő Kézai Simon burgundiai átutazását feltételező elképzelését alább bírálom: lásd a II. közleményben.

²⁸ Eckhardt S.: A pannóniai i. m. 621–623. Vö. Györffy Gy.: Krónikáink i. m. 178. (Ezeket az adatokat is Ákos mesterre értelmezte.) Erdélyi László szerint „Anonymus és Kézai egyformán ismeri a városok, Párizs, Bologna *communitasait*, s a városok, egyetemek autonómiájában a *rector* bírói hatáskörét...” Erdélyi László: Krónikáink atyja Kézai. Szeged 1933. 10. Mivel a középkori Párizs önkormányzata köztudottan igen szűk körű volt, esetében legfeljebb az egyetemi autonómia intézményeire gondolható a szerző, akinek későbbi kötetében már csak az itáliai és dalmát városköztársaságok *communitasai*, kapitányai és *rectorai* jelennek meg Simon mester hunn [sic] „alkotmánytanának” inspirálójaként. Uő: Krónikáink kritikai ismertetése. Tiszteleti tagsága székfoglalójával bemutatja a győri Kisfaludy Irodalmi Körben. Szeged 1943. 22., 24.

francia hatások úttörő szerepet játszó kutatója szerint ez a városnév a legkorábbi magyarországi forrásban fennmaradt francia szó.) Maga Szűcs Jenő alapvetően Henri Lemaître 1914-es rövid tanulmányának példatárát vonta be a kérdés vizsgálatába.²⁹ Igaz, hogy nagy Kézai-tanulmányában a francia források közül először észak-francia *bailliage*-okban működő királyi *enquêteur-réformateur*-ök által 1315-től 1318-ig tartó körútjukon kiadott jobbágyfelszabadító oklevelek azonos szövegű *arengáját* idézi – ezeket pedig nyilván Marc Bloch általa hivatkozott doktori értekezéséből ismerte meg.³⁰ E szövegek érvelése azonban nem okvetlenül állítható párhuzamba Kézai elméletével. Az *arengában* arról esik szó, hogy „övéik” (nyilván őseik) gonosztettei miatt sok „népbeli” a szolgaság különböző állapotaiba került.³¹ Szűcs Jenő szerint: „Mint már Marc Bloch rámutatott, ez az általánosító érvényű indoklás éppen a maga szűkszavú összevontságában azt jelzi, hogy a 'gonosztett' (e 'történeti' bűn) mibenléte köztudott kellett, hogy legyen, nem szorult bővebb magyarázatra.”³² Az érvelésben van logika, kár hogy a korszakos jelentőségű francia történetész Szűcs Jenő által hivatkozott oldalain nem ez olvasható. Ott éppenséggel arról esik szó, hogy ez a „nem tudjuk miféle homályos vétek (*on ne sait quel obscur délit*)” csak „a szolgálai állapot homályos eredetére (*les vagues origines de la condition servile*)” utal, melyről – mint azt Marc Bloch kevéssel előbb írja – „[a] jogászok és az irodalmárok szórakozásukban többé-kevésbé ötletes hipotéziseket alkottak (*Les juristes et les littérateurs se plaisaient à construire là-dessus des hypothèses plus ou moins ingénieuses, [...]*).”³³ Marc Bloch tehát egyáltalán nem látott koherens elméletet a természetes szabadság elvesztésén sopánkodó 13–14. századi francia szövegek mögött – ám

²⁹ *Henri Lemaître: Le refus de service d'ost et l'origine du servage.* Bibliothèque de l'École des Chartes 75. (1914) 231–238. E tanulmányt Szűcs Jenő már akkor ismerte, amikor elsőként vetette fel, hogy a szolgaság keletkezésének Kézai művében szereplő magyarázata francia forrásra vezethető vissza (*Szűcs J.: Lovagság* i. m. 408.), Lemaître írására azonban csak későbbi, jegyzetelt szövegeiben hivatkozik: *Uő: „Nemzetiség”* i. m. 279. 68. jegyz.; *Uő: Társadalomelmélet* i. m. 521–522. 50–51., 54. jegyz. Alább vizsgáljuk meg, hogy Szűcs Jenő miként használta fel Lemaître, Marc Bloch és François Olivier-Martin általa idézett megjegyzéseit. Meglepő, hogy Szűcs Jenő szintén hivatkozott J. S. T. Miller tanulmányára, hiszen az amerikai kutató sommás Beaumanoir-rezüméje kevésbé pontos, mint Szűcs Jenő tanulmányának hasonló része. Lásd *J. S. T. Miller: The Position of the King in Bracton and Beaumanoir.* Speculum 31. (1956) 288–289. Rejtély, hogy miért került be a nagy Kézai-tanulmány apparátusába Gaines Post tanulmánykötetének Szűcs Jenő által megjelölt néhány oldala. *Gaines Post: Studies in Medieval Legal Thought. Public Law and the State, 1100–1322.* Princeton 1964. 368–369. Post ugyanis itt Beaumanoirra, illetve a szolgaság kérdésére nem tér ki (a francia *bailli* művét más vonatkozásban futólag említi: uo. 22., 145.).

³⁰ *Szűcs J.: Társadalomelmélet* i. m. 429. Vö. *Marc Bloch: Rois et serfs. Un chapitre d'histoire Capétienne.* Paris 1920. 132–133. (az *arenga* szövege) és 151–152. (az értékelés Szűcs Jenő által használt része).

³¹ *Bloch, M.: Rois et serfs* i. m. 132. par les mesfaits de leurs predecesseurs moult de personnes de vostre commun pueple [sic!] soient encheues en lyars de servitudes e de divers condicions.

³² *Szűcs J.: Társadalomelmélet* i. m. 429.

³³ *Bloch, M.: Rois et serfs* i. m. 152. (az első két részlet) és 151. (a harmadik idézet). *Szűcs J.: Társadalomelmélet* i. m. 521. 50. jegyz. állítását alátámasztandó itt Bloch kötetének következő oldalaira hivatkozik: 132., 142–152.

futólag idézte Henri Lemaître említett írását és azt a Philippe de Beaumanoirt is, akinek műve Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmányában kulcsszerepet kap majd.³⁴

Térjünk tehát vissza a Lemaître által felsorolt mindössze három példához! A francia szerző rövid írásában jórészt két *chanson de geste*-tel foglalkozott. Közülük a korábbi a *Gui de Bourgogne*, melyben Nagy Károly alakja korántsem pozitív. A főhős az idős Károllyal szemben az ifjúság energiáit megtettesítő címszereplő, az uralkodó képzeletbeli unokaöccse, akit a történet szerint Károly távollétében az uralkodói védelmet nélkülöző alattvalók királyukká választottak. A mű csak 1211 után készülhetett, mivel említ egy olyan pénznemet, amelyet Bernard Itier krónikája szerint La Marche grófja a jelzett évben hozott forgalomba.³⁵ A *chanson de geste* elején arról esik szó, hogy amikor a huszonhét éve Hispániában harcoló Nagy Károly újabb célt tűz ki serege elé, bejelentésére számos katonája feleségére és gyermekeire gondolva sírva fakad. Erre az uralkodó szolgálás terhe mellett megengedi a hazatérést, mire négyezer hétszázan jelentkeznek (mind Gascogne-ból és Anjou-ból); őket Károly összeírta, majd tovább indul kiszemelt célja felé.³⁶

Lemaître – és így Szűcs Jenő – e mellé az ismeretlen szerző (egy troyes-i patikus – ismételt ágyastartás miatt klerikus státusától megfosztott volt pap) által két változatban is kidolgozott *Renart le Contrefait* című verses regényt állítja.³⁷ Ennek 1319–1322 folyamán írt első változatában azt olvashatjuk, hogy Nagy Károly seregében a hadba vonulást számosan – köztük több báró is – visszautasították, „mai-napság” is mintegy ezer ilyen személy él Párizsban.³⁸ Az 1327 és 1342 között készült

³⁴ Bloch, M.: Rois et serfs i. m. 151. 4. jegyz. (Lemaître cikke), 152. (Beaumanoir említése). Marc Bloch rövid doktori értekezése egyébként arra mutat rá, hogy a királyi kormányzatnak anyagi érdeke fűződött ezekhez az amúgy az alávetett népesség töredékét elérő intézkedésekhez. Marc Bloch könyve ugyan nem sok példányban jelent meg, de Budapestre jutott belőle – ellenben a Bibliothèque de l'École des Chartes folyóirat nem volt itthon elérhető (a nyomtatott változat később sem lett az).

³⁵ A. Thomas: Sur la date de Gui de Bourgogne. Romania 17. (1888) 280–282. Lemaître-nél – tévesen – 1211 előtti datálás szerepel. Lásd Lemaître, H.: Le refus i. m. 235.; Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 429. 1211 utánt említ.

³⁶ Gui de Bourgogne. Chanson de geste. Szerk. [François] Guessard – [Henri-Victor] Michelant. (Anciens poètes de la France. Nouvelle série de la Bibliothèque elzévirienne.) Paris 1858. 6–7. (171–184. sor) A sorozat három tagja kolligátumként jelent meg, külön oldalszámozásuk miatt önálló könyvnek számítanak. Vö. Lemaître, H.: Le refus i. m. 231–232. Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 429–430.

³⁷ Nem fértem hozzá a mű egyetlen kiadásához: Renart le Contrefait I-II. Szerk. Gaston Raynaud – Henri Lemaître. Paris 1914. Vö. Charles-Victor Langlois: La vie en France au Moyen Âge de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle d'après les moralistes du temps. Paris 1925. 295.; Henri Rousset: Renart le Contrefait. In: Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age. Szerk. Robert Bossuat – Louis Pichard – Guy Raynaud de Lage – Geneviève Hasenohr – Michel Zink. (Encyclopédies d'aujourd'hui.) Paris 1992. 1252–1253. (Egy 1964-ben megjelent lexikon nagyrészt újraírt változatról van szó; a régi szerkesztők nevét csak kegyeletből tették a főhelyre.)

³⁸ Lemaître, H.: Le refus i. m. 232–233.; Szűcs J.: Lovagság i. m. 408. (általában a „francia lovagi epikára” hivatkozva); Uő: „Nemzetiség” i. m. 248. (keverednek a két változat adatai); Uő: Társadalomelmélet i. m. 430., 432. (mint az előbbinél)

– jelentősen átdolgozott és az elsónél hosszabb – második változat már nem elégszik meg az ilyen általánosságokkal: a szerző ebben Troyes fő champagne-i vetélytársa, Provins városa számára kreál a történetből egyfajta negatív eredetmítoszt. Ez utóbbi szerint a Károllyal hadba vonulni nem akaró, egy kietlen helyre, Apremont-ba összehívott tizenhatezer fő az uralkodó által seregétől elűzött prostituáltakkal együtt alapította meg Provins városát.³⁹ A *Renart le Contrefait* szerzője e második változatban – túl a Provins-re nézve negatív naiv etimologizáláson (*âpre mont* = „zord hegy”) – az ismert Aspremont-hagyományt parodizálta ilyen elemekben egyébként is bővelkedő írásában. Aspremont (vagyis a dél-itáliai Aspromonte) neve ugyanis ismert volt a Nagy Károly-témakört feldolgozó lovagi epikában, de annak üzenete a katonai szolgálat terén pont ellentétes volt a *Renart le Contrefait* második változatából kirajzolódó képpel. A település nevét címként viselő, viszonylag ismert, 1191 előtt írt *chanson de geste* szerint a szaracénokkal ezúttal Calabriában hadakozó Nagy Károly seregében egyaránt kitűnik a fiatal kora miatt a császár által hátrahagyott, ám engedély nélkül utána szökő Roland, valamint a Károllyal „egyébként” hadban álló nagyúr, Girart, aki nem akar rossz hírbe kerülni a távolmaradásával, ám a csatatéren a saját szakállára kezdeményez sorra győztesnek bizonyuló akciókat.⁴⁰ Szempontunkból még érdekesebb, hogy az Agolant szaracén királlyal hadakozó Károly e történet szerint az örökletes lovagság ígéretével toborozta megfogyatkozott seregébe udvara közrendű tagjait.⁴¹ Nem csak ez az ironikus reflexió kerülte el azonban Szűcs Jenő figyelmét, aki a francia lovagi epikában szereplő „szolgálatmegtagadókát” gyűjtőnévként illette a (*les*) *couards d’Apremont* megjelöléssel, noha ez a terminus egyáltalán nem létezett az efféle szövegekben, azt csak a *Renart le Contrefait* második változatában szereplő történet alapján a jogtörténész François Olivier-Martin alkotta meg.⁴²

Már első pillantásra merésznek tűnik, hogy e két mű az említett három változatban reprezentálhatná a „francia lovagi epika” egészét. A *Gui de Bourgogne* mindössze két kódexben maradt fenn, melyek a kiadók szerint 13. századiak, azon belül is inkább a század első feléből származnak. Az egyikük a marmoutiers-i klostorból került a szomszédos nagyváros, Tours könyvtárába. Feltehetően a cím

³⁹ *Lemaître, H.*: Le refus i. m. 233–235.; *Langlois, Ch.-V.*: La vie i. m. 299–300.; *Szűcs J.*: Lovagság i. m. 408.; *Uő.*: „Nemzetiség” i. m. 248.; *Uő.*: Társadalomelmélet i. m. 430., 432.

⁴⁰ *Anne-Françoise Labie-Leurquin*: Aspremont. In: Dictionnaire des lettres françaises i. m. 106–107.; *Jean-Claude Vallecalle*: Chanson d’Aspremont. In: Dictionnaire du Moyen Âge. Szerk. Claude Gauvard – Alain de Libera – Michel Zink. Paris 2002. 253–254.

⁴¹ La Chanson d’Aspremont. Chanson de geste du XIIe siècle, texte du manuscrit de Wollaton Hall. Szerk. Louis Brandin. (Les Classiques français du Moyen Âge.) 2. kiadás. Paris 1923–1924. II. 38. 7270–7279. sor. Ez nyilván a Pszeudo-Turpinus-féle történet hasonló motívumának variációja. Lásd a II. közleményben.

⁴² *Szűcs J.*: „Nemzetiség” i. m. 248. (tévesen az első változat adatához társítva); *Uő.*: Társadalomelmélet i. m. 430. (Apremont-t itt tévesen „Spanyolország”-ba helyezi a szerző). *Vö. François Olivier-Martin*: Histoire du droit français des origines à la Révolution. 2. kiadás. Paris 1951. 248. és uo. 3. jegyz.

– egyben a főhős neve – alapján Szűcs Jenő burgundiai eredetűnek tartja a művet, melyet azon nyomban társít is Kézai Simon általa elképzelt franciaországi útvonalához. Az anjou-iak bírálata, a La Marche-i pénznem ismerete és az egyik kézirat származási helye alapján azonban inkább Tours környékén kereshetjük a szerzőt. Noha e mű ismerete kimutatható két későbbi *chanson de geste*-ben, nyilvánvalóan a francia lovagi epika hatásában is kevésbé jelentős művei közé tartozik.⁴³

A *Renart le Contrefait* társadalombírálatja ugyan a modern történeti kutatók során gyakran vonta magára a figyelmet, a maga idejében azonban nem volt több, mint az igen nagy hatású, számos változatban széles körben ismert *Roman de Renart* témakörének egyik zárvánnya. Két változatából csak a szerzői példányok maradtak fenn, máshol sem említik vagy idézik a középkorban; dühös és unatkozó poétája minden jel szerint – amolyan önterápia gyanánt – a fióknak dolgozott.⁴⁴ A két mű közti mintegy évszázados távolság miatt eleve valószínűtlen, szövegpárhuzamok híján pedig ki is zárható, hogy a későbbi szöveg a korábbiból kiindulva variálta volna a szolgaságra vetés témáját, ráadásul – mint arra Szűcs Jenő joggal hívta fel a figyelmet – míg a korábbi műben a hadjárat résztvevői dezertáltak, addig a későbbiben a hadba vonulás előzetes visszautasításáról van szó.⁴⁵ A nagyon is különböző művek a vizsgált kérdésben mégis rokonítható elképzelései azonban utalhatnak egy szélesebb körben elterjedt hagyományra, amelyet e két mű egymástól teljesen függetlenül variált. A „Spenót-vita” alkalmával Szűcs Jenő túl optimistán fogalmazott, amikor – mindössze az imént bemutatott két mű datálása alapján – így írt: „Ez a motívum a 13. sz. elején tűnik fel a francia lovagi epikában [...], s végigkísérhető az egész századon át [...]”⁴⁶ A lovagi epikában a szóban forgó motívum a 13. századon átvezető „végig kíséréssel” éppúgy adós maradt Henri Lemaître, mint Szűcs Jenő – bár az általuk bemutatott példák alapján e hagyomány folytonossága legalább feltételezhető. Ezt a feltételezést hivatott valószínűbbé tenni a francia kutatónál – és nála is inkább magyar kollégájánál – a nevezetes francia jogász, Philippe de Beaumanoir vonatkozó állításainak elemzése.⁴⁷

⁴³ Gui de Bourgogne i. m. VIII–IX. és XIII–XIV. Vö. Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 433.

⁴⁴ A szakirodalmat lásd 37. jegyz.

⁴⁵ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 430.

⁴⁶ Szűcs J.: Lovagság i. m. 408.

⁴⁷ Nagy Kézai-tanulmányában Szűcs Jenő a szerzőt – az idős francia jogtörténész, François Olivier-Martin nyomán – udvari költőnek nevezi, aki „IX. Lajos testvérének, Clermont grófjának megbízásából írta” volna alább említendő művét. Lásd Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 430–431. Vö. Olivier-Martin, F.: Histoire i. m. 117. Az 1980-as évek elejétől tudjuk, hogy Philippe de Beaumanoir nem keverendő össze apjával, Philippe de Remyvel, Beaumanoir urával, aki számottevő költői életművet hagyott maga után, és aki – bár a királyi udvarba nem volt bejáratos – huzamosabb ideig Szent Lajos király legidősebb öccsének, Róbertnek, Artois grófjának, majd pedig özvegyének szolgálatában állt. Beaumanoir urának fiatalabb fia volt Philippe de Beaumanoir, aki – lévén nem ő örökölte a nevét adó birtokot – királyi *bailliként* kereste a kenyerét, elemzendő műve megírásakor éppen a Beauvais-vidéki

Henri Lemaître rövid írásában meglegedett avval, hogy pontosan ismertesse Beaumanoir a Beauvais-vidék szokásjogát összefoglaló és kontextusba helyező *Coutumes de Beauvaisis* című (autentikus változata: *Li livres des coutumes et des usages de Beauvoisins*) művének azt a két megjegyzését, amelyek a szolgaság eredetét a katonai szolgálat megtagadására vezették vissza.⁴⁸ Meglehet, a francia szerző úgy gondolta, hogy témája tárgyalásának ezzel eleget tett, ám megoldása anynyiban problematikus, hogy mellőzi: Philippe de Beaumanoir e két szöveghelyén csak egyéb lehetőségek mellett említette a szolgaságra vetés e módját. Szűcs Jenő a „Spenót-vita” alkalmával – úgy tűnik – még tudott ezekről az alternatívákról, Beaumanoirt elsőként említő megfogalmazása egyébként is pontatlan: „E kétségtelenül lovagi eredetű elmélet [vagyis a *Renart le Contrefait* első változatában olvasható imént felidézett történet] bekerül a jogkönyvekbe, így a legnevezetesebbe, Kézai kortársának [sic], Philippe de Beaumanoir szokásjoggyűjteményébe.”⁴⁹ Szó nincs ugyanis a témánkat szóba hozó több *coutumier*-ről, Beaumanoir műve pedig – és ez a Kézai és a francia *bailli* művét állítólagosan összekötő szálak vizsgálatakor igen fontos lesz – csak minőségi, nem pedig hatástörténeti szempontból kitüntetett jelentőségű. François Olivier-Martin a magyar történész által idézett ítélete sem véletlenül ad kizárólag minőségi értékelést Beaumanoir írásáról: „Son livre [...] traduit supérieurement, dans le domaine du droit, l’idéal de Saint Louis et du XIIIe siècle français.”⁵⁰ A clermont-i *bailli* művét, annak is mindenekelőtt a *bailli* tisztiségének szentelt első fejezetet méltán állítják párhuzamba Szent Lajos király 1254-es, hagyományt teremtő reformrendeletével (*Grande Ordonnance*), a király által a trónörökösnek, a későbbi III. Fülöpnek írt *Intelmekkel* (*Enseignements*), valamint az igazságtevő uralkodóról a szent királyhoz koldulórendi szerzők által intézett úgynevezett uralkodótükrökből kirajzolódó képpel.⁵¹ Philippe de Beaumanoir műve

Clermont-ban. Vö. *Gilette Tyl-Labory*: Philippe de Beaumanoir. 1. Philippe de Remy, sire de Beaumanoir, 2. Philippe de Beaumanoir. In: Dictionnaire des lettres françaises i. m. 1135–1137. Az apa, a költő és várúr Philippe de Remy két verses lovagregényének magyar próza fordítása a közelmúltban jelent meg. *Philippe de Rémi*: A csonkakezü királylány (Manekine). Jehan és Blonde. Ford. Fölköli Gábor et al. (Manekine); Szabics Imre (Jehan és Blonde). Bp. 2013. Az apa és a fiú megkülönböztetéséről lásd uo. 54–56. Clermont grófja, Róbert egyébként nem Szent Lajos király öccse, hanem egyik fia volt, akinek tartományát – mivel a gróft komoly fejsérülés érte – a királyi kormányzat igazgatta. (Róbert grófnak így aligha lehetett módja arra, hogy a jogi szintézis megírására felkérje a szerzőt.)

⁴⁸ *Lemaître, H.*: Le refus i. m. 235. Beaumanoir művének e két szöveghelyét alább elemzem.

⁴⁹ *Szűcs J.*: Lovagság i. m. 408. A nagy Kézai-tanulmány megfogalmazása már óvatosabb, benne eltűnik a többes szám, és Beaumanoir írása már csak „a 13. századi francia jogszokásgyűjtemények egyik legnevezetesebbje”. *Uő*: Társadalomelmélet i. m. 430.

⁵⁰ *Olivier-Martin, F.*: Histoire i. m. 116–117. Vö. *Szűcs J.*: Társadalomelmélet i. m. 521. 52. jegyz.

⁵¹ *Philippe de Beaumanoir*: *Coutumes de Beauvaisis*. Szerk. [Amadée] Salmon. (Collection des textes pour servir à l’étude et à l’enseignement de l’histoire.) Paris 1899–1900. I. 16–42. (a *bailli* tisztiségéről szóló fejezet). A Szent Lajos számára írt koldulórendi „uralkodótükrökről” és a király által írt *Intelmekről* lásd elsősorban *Jacques Krymen*: L’empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe–XVe

ezen túl is kitűnik a vele többé-kevésbé kortárs *coutumier*-k közül viszonylag áttekinthető felépítésével, a szűkebb régió és a szomszédos területek partikuláris jogi szokásainak összehasonlításával, illetve a római jogi szempontok nem mechanikus, hanem az észak-francia szokásjog szempontjaihoz szerveztett alkalmazásával. Úgy tűnik azonban, hogy e szempontok sokkal fontosabbak voltak a modern történészek, mintsem Beaumanoir kortársai és az őt követő három évszázad számára. Összefoglalóját alig idézték a párizsi *parlement* ítéleteiben, a mű mindössze tizenegy példányban maradt ránk, nyomtatott kiadása sem volt 1690-ig. A 13–14. század fordulóján tekintélyét jóval fölülmúlta az Anjou és Touraine szokásjogát önmagában is zavarosan közlő, azt a római és a kánonjog rendelkezésével ügyetlenül interpoláló, ám – alaptalanul – Szent Lajos király nevét címébe emelő *Établissements de Saint Louis* (1272–1273), a 14. század végétől pedig Jacques d’Albleiges kompilációja, a *Grand Coutumier de France*.⁵² Philippe de Beaumanoir jogkönyve tehát csak korlátozottan képviseli a kor észak-francia jogászainak nézeteit.

Rátérve Beaumanoir vonatkozó szöveghelyeinek vizsgálatára, Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmányában jelzi, hogy a francia *bailli* a *Coutumes de Beauvaisis*-ban (egyébként a mű 45. fejezetében) kétszer is tárgyalja a szolgaság eredetének kérdését, majd e szöveghelyek bemutatása és elemzése helyett azok elemeit vegyítve sorolja fel azon jogcímek többségét, melyek alapján Beaumanoir szerint valaki a régmúltban elveszthette eredendő szabadságát. Áttekintését a kormányzat nélküli társadalom megszűntének, a királyi tisztség és a nemesség kialakulásának a francia lovag-adminisztrátor által adott magyarázatával kezdi (ez valójában csak a két beaumanoiri szöveghely másodikában olvasható); ezután tér rá a szolgává válás jogcímeinek felsorolására, melyek közül utolsóként, ám legnagyobb hangsúllyal és terjedelemben foglalkozik a hadba vonulást megtagadók, illetve a csatából megfutamodók szolgaságra vetésével.⁵³ Joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy Philippe de Beaumanoir és Kézai Simon politikai szándékai

s siècle. (Bibliothèque des Histoires.) Paris 1993. 170–179., 225–227.; Jacques Le Goff: *Saint Louis*. (Bibliothèque des Histoires.) Paris 1996. 407–431.

⁵² *Tyl-Labory, G.*: Philippe de Beaumanoir i. m. 1137.; Jacques Foviaux: *Établissements de Saint Louis*. In: *Dictionnaire des lettres françaises* i. m. 416–418.; *Uő*: Jacques d’Albleiges. In: Uo. 720–724. Beaumanoir műve és a vele kortárs egyéb észak-francia *coutumier*-k fennmaradt példányainak számát összevetve szintén kevésbé tűnik reprezentatívnak a clermont-i *bailli* írása. Lásd *Foviaux, J.*: *Établissements* i. m. 418.; *Uő*: Pierre de Fontaines. In: *Dictionnaire des lettres françaises* i. m. 1175.; *Uő*: *Livre de justice et de plet*. In: *Dictionnaire des lettres françaises* i. m. 958.

⁵³ *Szűcs J.*: *Társadalomelmélet* i. m. 431. A szolgaság keletkezésének beaumanoiri magyarázatát itt a következőképpen foglalja össze: „A serfek eredete pedig többféle. Némelyek a hadifoglyokból lettek, mások önként hódoltak meg, vagy szegénységük, alázatuk, gyengeségük stb. miatt vetették magukat alá; s megin mások – folytatódik – olyanoktól eredtek, akik midőn a királyok hadbavonultak valamely idegen sereg ellen s megparancsolták, hogy minden fegyverforgató segítségükre siessen, ’vonakodtak’ ezt megtenni. Mindazok, akik így kivonták magukat, anélkül[,] hogy okát tudták volna adni, szolgálállapotra vettek, valamint azok is, akik megfutottak az ütközetből.” A főszövegben következő táblázat és annak jegyzetei alapján ez az összefoglaló összevethető Beaumanoir szóban forgó szövegeivel.

eltérőek voltak: míg az előbbi a francia király hatalmának erkölcsi alátámasztását és kiterjesztését szolgálta e historizáló magyarázattal éppúgy, mint szokásjogi összefoglalójának számos eljárásjogi pontján, addig magyar kollégája „az öniszervező közösség” ideálképét rajzolja meg az általa feltételezett hun–magyar régmúltba helyezve.⁵⁴ A Kézai művének 7. fejezetében, illetve Beaumanoir említett két szöveghelyén írtakat ezzel együtt is „a motívumok egész *egymással szerves kapcsolatban álló szerkezete* rokonítja.”⁵⁵ A két gondolatmenet e párhuzamos „motívumai” szerinte a következők:

1. az emberi közösség eredendő szabadsága;
2. az emberek „megsokasodása” és a hatalomátruházás mozzanatának összefüggése, valamint az utóbbi esemény ténye (a különbségek a két szerző által preferált politikai rendszerek eltéréseiből adódnak);
3. az átruházott hatáskörök sora (igazságszolgáltatás, hadvezetés, jogi normák alkotása);
4. a „rossz bírák” letételének, a helytelen ítéletek hatálytalanításának lehetősége;
5. a szolgáltság keletkezése a hadba hívó parancs megtagadásának következtében (itt már Szűcs Jenő nem említi, hogy ez Beaumanoirnál csak e kérdés magyarázatainak egyike).⁵⁶

Szerzőnk ez utóbbi esetben egyenesen „több részletben feltűnő, már-már szövegszerű egyezésekkel” számol, majd sajátos formában kísért nála tovább a két mű közti közvetlen filológiai kapcsolat lehetősége. „Mindazonáltal, nem a szövegpárhuzamok perdöntőek” – írja. A Kézai szövegét a 14. századi krónikakompozíció egyes rétegeivel összevető kutatások gazdag tapasztalatait felidézve hívja fel a figyelmet arra, hogy „Kézai közismert módon szuverén módon kompilált, nem ’másolt’; még latin forrásai esetében is szabadon oldotta fel olvasmányainak fordulatait.” „Azt sem állíthatjuk határozottan, hogy közvetlenül Philippe de Beaumanoir *szövege* lett volna az itt tárgyalt vonatkozásban Kézai forrása. Azt azonban már feltétlenül állíthatjuk, hogy ötletének forrása az a gondolati anyag volt, amelynek 1280 táján maga a *Coutumes de Beauvaisis* is kompilációja.”⁵⁷ Noha tehát Szűcs Jenő itt elvileg kétszer is („Mindazonáltal...” stb.; „Azt azonban már feltétlenül állíthatjuk...” stb.) az általa összehasonlított szöveghelyek szerkezeti és gondolati rokonsága mellett tör lándzsát a közvetlen filológiai kapcsolat ellenében, mégsem tud szabadulni az

⁵⁴ Uo. 431–432.

⁵⁵ Uo. 432. (A szerző által ritkított szedéssel kiemelt részt dőlt betűkkel közlöm.)

⁵⁶ Uo. 432–433. Az 1971-es előadás során a szerző csak négy „motívumot” különített el, mégpedig úgy, hogy a fent idézett 3. és 4. pontok akkor még egyetlen rubrikába kerültek. *Szűcs J.: Kézai-problémák* i. m. 193.

⁵⁷ Az összes idézett részletet lásd uo. 433. Az első idézetet alátámasztani hivatott lábjegyzet uo. 522. 59. jegyz. Az utolsó idézet dőlt betűs magyar szavát a szerző ritkított szedéssel emelte ki.

utóbbi lehetőségének délibábjától. Az egyezések szerint „már-már szövegszerűek”. Ugyan „nem a szövegparhuzamok perdöntőek”, ám e megfogalmazás feltételezi az utóbbiak létét. Kézai „latin forrásai esetében is szabadon oldotta fel olvasmányainak fordulatait”, tehát voltak nem latin olvasmányai is. „Azt sem állíthatjuk határozottan, hogy közvetlenül Philippe de Beaumanoir *szövege* lett volna... Kézai forrása”, tehát határozatlanul ez állítható, főleg ha a kapcsolat esetleg közvetett volt.

Nem véletlen, hogy Szűcs Jenő *expressis verbis* következtetéseinek ellenére több, e tanulmányt kommentáló történész írásában rendre olyan megfogalmazásokkal találkozunk, mint például a következő: „Ebben a felfogásban a 13. századi francia elméleti megfontolások (főleg a Kézaival kortárs Philippe de Beaumanoir jogszokásgyűjteményében foglaltak) hatottak Kézaira, [...]”⁵⁸ Márpedig – és ezzel a Beaumanoir datálását lényegében helyesen megadó Szűcs Jenőnek is tisztában kellett lennie – valóban délibábról van szó, minthogy a két szöveg közül egyik sem hatott a másikra, mivel egyidejűleg keletkeztek.⁵⁹ Mint az ismert, az 1282. szeptember 17-e és október 21-e között lezajlott hód-tavi csata a legkésőbbi esemény, melyet Kézai Simon említ *gestá*jában (c. 75.: az egyenes vonalú történeti elbeszélés végén), és Domanovszky Sándor óta általános a feltételezés, hogy az 1285 első hónapjaiban lezajlott úgynevezett „második tatárjárás” kellően fontos fejlemény volt ahhoz, hogy IV. László „hű klerikus” szó nélkül hagyta volna – tehát művét az előtt be kellett fejeznie. Maga Domanovszky mindezek alapján az 1282–1285 közti időszávrá datálta ezt a *gestát*.⁶⁰ Tekintettel az előbbi esemény Zsoldos Attila által pontosított dátumára, Kézai művének elkészültét leginkább az 1282 késő ősztől 1284 végéig tartó bő két éves időszakra szűkíthetjük. Philippe de Beaumanoir a *Coutumes de Beauvaisis*

⁵⁸ Kristó Gyula: Magyar historiográfia I.: Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve) Bp. 2002. 75. Vö. *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum II.: Commentarii I.: Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Velmirus Mályusz (adjuvante Julio Kristó). (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova VIII.) Bp. 1988. 90.; *Anonymus*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László. *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János i. m. 130. (75. jegyz. Veszprémy László – ő utóbb, akadémiai doktori értekezésében körültekintőbben fogalmazott, egyben új perspektívákat nyitott a kérdés kutatásában. Lásd II. közlemény, 1. jegyz.); *Csákvó Judit*: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. Fons 19. (2012) 451. Szűcs Jenő a „Spenót-vita” során elhangzott hozzászólásának alapján Kristó Gyula volt az első, aki óvatosan, de átvette a szolgaság keletkezésének kapcsán a Kézai francia forrásáról megfogalmazott elképzelést. *Kristó Gyula*: Kézai Simon és a XIII. század végi köznevesi ideológia néhány vonása. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972) 9.

⁵⁹ Szűcs J.: „Nemzetiség” i. m. 248. „1283 körül”: *Utó*: Társadalomelmélet i. m. 431.: „amikor maga [Beaumanoir] Clermont *baillije* [sic] volt (1279–1282 [helyesen: legalább 1283-ig]); Uo. 433.: „1280 táján”.

⁶⁰ SRH I. 131. 15–16. sor. A hód-tavi csata Kézainál. Lásd uo. 187. 1–19. sor. Az utóbbi dátumának a korábbitól eltérő meghatározását lásd *Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikátörténetének vázlata. Történelmi Szemle 39. (1997) 93–97., főleg 96. A „második tatárjárás” 1285 gyertyaszentelője (február 2.) vagy már akár az előző év karácsonya táján kezdődött. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi [sic] királyok alatt. 2. kiadás. Bp. 1899. II. 386., és főleg 565. 271. jegyz.

elején és végén egyaránt 1283-ra tette műve megírását.⁶¹ A kritikai kiadást elkészítő Amadée Salmon a nagy terjedelmű szöveg kidolgozásának kezdetét 1280 tájára, annak befejezését 1283-ra datálta, ám 1289–1290-re tehető kiegészítéseket is talált benne.⁶² Az sem lehetetlen tehát, hogy Kézai Simon előbb fejezte be művét, mint Philippe de Beaumanoir. Ám ha nem is így alakultak a dolgok, a kor kommunikációs viszonyait, a szerzők földrajzilag és társadalmilag egyaránt roppant távoli világát, valamint a *Coutumes de Beauvaisis* még az észak-francia térségen belül is korlátozott hatását figyelembe véve kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy Kézai Simon műve megírása előtt (vagy alatt) kézbe vehette volna Philippe de Beaumanoir művét.

A két mű közti szövegszerű kapcsolat délibábjától tehát érdemes visszatérnünk a két szerző által a kormányzat és a szolgaság kialakulása terén megfogalmazott nézetek szerkezeti rokonságának kérdéséhez, pontosabban a Szűcs Jenő által rendszerbe foglalt öt pont közelebbi vizsgálatához. Ahhoz azonban, hogy Beaumanoir és Kézai téziseinek rokonsági fokát pontosabban meg tudjuk határozni, érdemes felvenni egy harmadik viszonyítási pontot. Mivel pedig Szűcs Jenő francia földön fedezte fel az említett területen Simon mester inspirációs forrását, ezért tanácsos újabb francia szöveghez fordulnunk, mégpedig az egyik legismertebb, a két szerzővel kortárs munkához. Jean de Meun a *Rózsaregény* (*Roman de la Rose*) folytatása gyanánt az eredeti, Guillaume de Lorris neve alatt fennmaradt allegorikus szerelmi történetet többszörösére bővítette, egyben a korabeli tudományok enciklopédikus tárházává tette, mely ismereteket igencsak egyéni politikai és erkölcsi felfogásának megfelelően válogatta össze és értelmezte a mű általa megírt részében. A terjedelmes „folytatás” kidolgozását az irodalomtörténészek olykor az 1260-as évek második felére, olykor pedig az 1270-es évek elejétől 1282–85-ig tartó korszakra teszik.⁶³ Ebben a műben is szó esik az eredendő emberi szabadság

⁶¹ *Beaumanoir*: Coutumes i. m. I. 1. (a prolóógus eleje); Uo. II. 502. (a záró kolofon).

⁶² Uo. II. XIV–XVI. Gilette Tyl-Laborynál 1283. szeptember 27-i befejezési dátum szerepel, de ez félreértés lehet. Salmon bevezető tanulmányában az olvasható (uo. VII.), hogy e napon egy vizsgálati okmány kelt, amely Philippe de Beaumanoir egy clermont-i *bailliként* elkövetett visszaélését feltárni hivatott eljárásról tudósít. Mivel pedig a *Coutumes de Beauvaisis* elején Beaumanoir a poszt birtokában lévőnek mondja magát, művének több évig tartó megírását ekkorra be kellett fejeznie, amennyiben feltételezzük, hogy a jelzett napon elmozdították ebből a hivatalából. Ám a vizsgálat végkimenetelét az okmány nem említi, és maga a szócikk szerzője is azt írja, hogy Beaumanoir „legalább 1283-ig” gyakorolta hivatalát Clermont-ban. *Tyl-Labory*. G.: Philippe de Beaumanoir i. m. 1137.

⁶³ A könyvtárnyi szakirodalom összefoglalása: *Félix Lecoy*: Introduction. In: Guillaume de Lorris – Jean de Meun: *Le Roman de la Rose*. Szerk. Félix Lecoy. (Les Classiques français du Moyen Âge) Paris 1965–1982. I. V–X.; *Daniel Poirion*: *Le Roman de la Rose*. (Connaissance des Lettres) Paris 1973. 5., 219.; *Armand Strubel*: Guillaume de Lorris – Jean de Meun. *Le Roman de la Rose*. (Études littéraires) Paris 1984. 5.; *Uő*: Introduction. In: *Guillaume de Lorris – Jean de Meun*: *Le Roman de la Rose*. Édition d’après les manuscrits BN 12786 et BN 378. Szerk. Armand Strubel. (Lettres gothiques) Paris 1992. 6–7.; *Szabics Imre*: Előszó. In: *Guillaume de Lorris – Jean de Meun*: *Rózsaregény*. Ford. Rajnavölgyi Géza. (Eötvös Klasszikusok 88.) Bp. 2008. 7., 11.; *Sylvie Lefèvre*: Jean de Meun. In: *Dictionnaire des lettres françaises* i. m. 817–819.

megszűnéséről, valamint a kényszerítő eszközökkel is rendelkező főhatalom megalapításáról.⁶⁴ Lássuk tehát, hogy a három mű – Beaumanoir esetében a Szűcs Jenő által részletesen bemutatott szöveghely (1453. §.) – milyen egymást követő szakaszokra osztja a kormányzati hatalom kialakítását, illetve az a két szöveg, amelyekben erről is szó esik, a szolgaság létrejöttét!

<i>Jean de Meun</i>	<i>Philippe de Beaumanoir</i>	<i>Kézai Simon</i>
1. Az emberi nem eredendő szabadsága. ⁶⁵	1. Az emberi nem eredendő szabadsága. ⁶⁶	1. [A hunok / magyarok eredendő szabadsága – erre Kézai nem tér ki, nyilván, mert ez az állapot nem változik meg akkor, amikor a közösség önmagát irányítja.]
2. Csalás (<i>Baraz / Barat</i>), majd nyomában Góg (<i>Orgueulz</i>) érkezése; az emberek elkezdik megvetni a velük egyenlőket; kialakul a magántulajdon, elszaporodik a bűnözés. ⁶⁷	2. A népek szaporodnak – a bűnök sokasodnak a góg és a bírvány miatt. ⁶⁸	2. A nép szaporodik. ⁶⁹
3. Egy erős parasztot uralkodóvá (<i>prince et seigneur</i>) választanak. Az utóbbi megesküszik, hogy – igazságot szolgál; – megvédi tulajdonukat. Cserébe javakat kap tőlük. ⁷⁰	3. A közösség királyt választ (<i>roi et seigneur</i>); feladata: – igazságot szolgál; – jogi normákat alkot; – védi őket az ellenségtől – és a rossz bíraktól. ⁷¹	3. Hat vezért (<i>capitanei / duces vel principes</i>) és egy <i>rector</i> t választanak, akinek bíraskodás a feladata. (A közösség mindegyiküket leteheti, a <i>rector</i> ítéleteit felülbíráhatja.) ⁷²

⁶⁴ A Rózsaregényt Armand Strubel kiadása (az alábbiakban: *Le Roman de la Rose*) és Rajnavölgyi Géza fordítása (az alábbiakban: *Rózsaregény*) alapján idézzük. Az adatokat lásd az előző jegyzetben.

⁶⁵ *Le Roman de la Rose* 8359-8458. és 9497-9674. vers; *Rózsaregény*, 8365-8466. és 9505-9680. vers.

⁶⁶ *Beaumanoir*: *Coutumes* i. m. II., 235.: [...] au commencement tuit furent franc et d'une meisme franchise, car chascuns set que nous descendimes tuit d'un pere et d'une mere.

⁶⁷ *Le Roman de la Rose* 9532-9612. vers; *Rózsaregény* 9540-9617. vers.

⁶⁸ *Beaumanoir*: *Coutumes* i. m. II., 235.: Mes quant li pueples commença a croistre et guerres et mautalent furent commencié par orgueil et par envie, qui plus regnoit lors et fet encore que mestiers ne fust...

⁶⁹ SRH I. 147. 1–2. sor: Igitur in aetate sexta saeculi multiplicati Huni in Scitia habitando ut arena,...

⁷⁰ *Le Roman de la Rose* 9613-9620. vers: „Un grant vilain entr'euls eslurent, / Le plus ossu de quanqu'il furent, / Le plus corsu et le greigneur, / Et le firent prince et seigneur. / Cil jura que droit leur rendroit / Et que leur loges deffendrait, / Se chascuns endroit soi li livre / Des biens dont il se puisse vivre.” *Rózsaregény* 9619-9626. vers: „Erős fickó volt, nagydarab / megtermett, jó derék alak, / nem volt közöttük több ilyen / – ő lett hát a fejedelem. / Esküt tett, hogy ítélkezik, / s megvédi házuk, javaik, / vagonukból ám adjanak, / miből jól él, s óv másokat.”

⁷¹ *Beaumanoir*: *Coutumes* i. m. II., 235.: [...] la communeté du pueple, cil qui avoient talent de vivre en pes, regarderent qu'il ne pourroient vivre en pes tant comme chascuns cuideroit estre aussi grans sires l'uns comme l'autres: si eslurent roi et le firent seigneur d'aus et li donnerent le pouoir d'aus justicier de leur mesfès, de fere commandemens et establissemens seur aus. Lásd még a 74. jegyzetben idézett szöveg elejét.

⁷² SRH I. 147. 1–4 és 8–14. sor: [...] Huni [...] in unum congregati, capitaneos inter se, scilicet duces vel principes praefecerunt [...] Constituerunt quoque inter se rectorem unum [...] qui communem exercitum iudicaret, dissidentium lites sopiret, castigaret malefactores, fures ac latrones. Ita quidem, ut si rector idem immoderatum sententiam definiret, communitas in irritum revocaret, errantem capitaneum et rectorem deponeret quando vellet.

<i>Jean de Meun</i>	<i>Philippe de Beaumanoir</i>	<i>Kézai Simon</i>
4. Az előbbi mellé segítőköt rendeltek, akik járadékok, adók és földbirtokok uraként földbirtokosokká (<i>princes terriens</i>) váltak. ⁷³	4. Az utóbbi két feladat ellátásában a király segítői a legjobbak közül kiválasztott nemesek, akik a királynak engedelmességgel végzik feladatukat. ⁷⁴	4.
5.	5. A szolgák eredete: – hadifoglyok; – a szabadságukat eladók; – a király elrendelte hadba vonulást visszautasítók; – a csatából megfutók; – azok, akik magukat önként a „szenteknek” (vagyis az egyes egyházaknak) adták; – azok, akiket a nagyurak erővel alávétettek. ⁷⁵	5. A közösség hadba hívó rendeletét ok nélkül nem teljesítők büntetése: – halál; – „reménytelen helyzetnek teszik ki” [Geric J. szerint: száműzetés]; – örökös szolgaság. ⁷⁶

Vessük össze ezek után a Szűcs Jenő által Beaumanoir és Kézai esetében egyaránt megfigyelt öt „motívumot” a táblázatunkból kirajzolódó képpel!

1. *Az emberi közösség eredendő szabadsága. 2/a. Az emberek „megszakodása” és a hatalomátruházás mozzanatának összefüggése.* A két francia szerző művében az eredendő emberi szabadság nembeli; a magántulajdon, valamint a kormányzat meghonosodása véget vet ennek az állapotnak, egyben a kényszer megjelenésével jár együtt. Romlásról van tehát szó, amelynek útját inkább kövezi ki a mindkettőjük által említett bűn, mint az emberek Beaumanoir által jelzett megszaporodása. Simon mester csak egyetlen néppel – a hunokkal, avagy magyarokkal – foglalkozik, akiknek eredendő szabadságát nem szünteti meg az önkormányzó *communitas* intézményesülése; pusztán technikai intézkedés ez a nép megszaporodása miatt, nem pedig a bűn következménye vagy orvossága, hiszen a közösséget megosztó bűn majd később jelenik csak meg. (Az erő alkalmazása ennek az *exercitusként* létező népnek az esetén „kifelé” biztosan nem számított Kézai szerint bűnnek.)

⁷³ Le Roman de la Rose 9624-9636. vers; Rózsaregény 9630-9641. vers

⁷⁴ *Beaumanoir*: Coutumes i. m. II. 235.: [...] et pour ce qu'il peust le pueple garantir contre les anemis et les mauvès justiciers, il regarderent entre aus ceus qui estoient plus bel, plus fort et plus sage, et leur donnerent seignourie seur aus en tel maniere qu'il aidassent a aus tenir en pes et qu'il aideroient au roi, et seroient si sougiet por aus aidier a garantir.

⁷⁵ *Beaumanoir*: Coutumes i. m. II. 236.: Et li serf si sont venu par mout de manieres d'aquisicions. Car li aucun sont venu par estre pris de guerre: si donnoient servitude seur aus et seur leur oirs pour raençon ou pour issir de prison; et li autre sont venu parce qu'il se vendioient, ou par povreté, ou par couvoitise d'avoit; et li autre sont venu quant li rois avoit a fere et il aloit pour combatre contre estrange gent et il commandoit que tuit cil qui pourroient armes porter li alassent aidier, et qui demourroit, il et si oir seroient de serve condicion; et li autre sont venu de ceus qui se fuioient des batailles; et li aucun sont venu de ceus qui se donnerent as sains et as saintes par devocion puis que la fois crestienne commença a venir; et li autre sont venu parce qu'il n'ont eu pouoir d'aus defendre des seigneurs qui a tort et par force les aont atrés a servitude.

⁷⁶ Lásd 6. jegyz.

2/b. *A hatalomátruházás ténye.* A különbség a francia szerzők és Kézai között itt valóban az eltérő politikai elképzelésekből adódik (monarchia – önkormányzó *communitas*). Simon mesternek ráadásul alkalmazkodnia kellett a magyar krónikahagyományhoz is (a kapitányok és a *rector* együttesen hetes számában, a nevek részbeni átvételében).

3. *Az átruházott hatáskörök sora (igazságszolgáltatás – hadvezetés – rendeletek kiadása).* A két francia szerző – egyébként igen eltérő hangütésű – leírásában az első uralkodó különböző hatásköröit sorolja fel. Kézainál a kapitányok – ki nem mondott, mert egyértelmű – feladata a katonai irányítás, a *rector* pedig bíraskodik. A parancsnoki és a bírói funkció mindhárom szövegben jelen van, az eltérések itt is a francia szerzők monarchista világa és a Kézai által elképzelt önkormányzó *communitas* működésének különbségéből fakadnak. Az átruházott hatáskörök között a jogi normák alkotásáról csak Beaumanoirnál esik szó, hiszen Kézainál ez a *communitas* hatáskörében marad.

4. *A „rossz bírák” letételének, a helytelen ítéletek hatálytalanításának lehetősége.* A fellebbviteli bíraskodás feladata hasonlóképpen oszlik meg, mint a jogi normák alkotásának esetében (ehhez is csak Beaumanoir és Kézai szól hozzá). Ezen a téren éppúgy, mint a jogi normák alkotásánál, Szűcs Jenő a koncepcionális eltérésekkel indokolt különbségeknél fontosabbnak tartja, hogy e témák egyaránt megvannak a clermont-i *baillínál* és IV. László „hű klerikusánál”.⁷⁷ Ez a tény azonban egyszerűen magyarázható azzal, hogy mindkét szerző jogász volt (eltérően a filológus-tanító – esetleg klerikus – Jean de Meuntől, akinek trabális uralkodója dramaturgiailag sem hagy helyet a jogi finomságoknak).

Az eddigiekben tehát jóval több egyezést találtunk – a részleteken túl a koncepció belső logikájában is – Jean de Meun és Philippe de Beaumanoir, mintsem ez utóbbiak és Simon mester között. Ezek sora kiegészül az iménti táblázatunk 4. pontjába foglaltakkal: a két francia szerző a monarchia megalapításához társítja a „segítők” kiemelkedését, vagyis a nemesség geneziséét. Mivel a bűn ekkorra már megrontotta az eredendő emberi szabadságot, ezért nem meglepő a társadalmi hierarchia szintjeinek elkülönülése. Kézainál a mindenkire kiterjedő szabadság veszte az ő koncepciójának megfelelő ősbűn – szembefordulás az önkormányzó *communitas* rendelkezésével – következménye lesz majd.

A francia szerzők az aranykor letűntéről kialakult antik elgondolás a bűnbeesés keresztény tanával is összeegyeztethető változatából indulnak ki. Náluk az ősbűn a gőg és a bírvágy; ezek ássák alá az emberek eredendő szabadságát, mely helyzetre a monarchia és a nemesség létrejötte némileg orvosságot nyújt. Ez utóbbi megítélésében persze tetten érhetők az eltérések az új helyzet nyers brutalitását

⁷⁷ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 432–433.

kiemelő Jean de Meun és a hierarchiára nála lényegesen optimistábban tekintő Philippe de Beaumanoir között. Elvileg nem lehetetlen, hogy Philippe lovag olvasta a *Rózsaregény* kevéssel műve előtt elkészült részét, ám a *Coutumes de Beauvaisis* kiegyensúlyozott, szakmai, nem polemikus jellege valószínűtlené teszi, hogy az utóbbi szöveg idézett része az előbbire válaszolt volna. Ugyanez a kiegyensúlyozottság azonban alapot ad annak a feltételezésére, hogy a *bailli* a kormányzat eredetének az ő közegében hagyományként rögzült magyarázatát emelte be szakmunkájába. Jean de Meun a *Rózsaregény* „befejezésekor” nyilván nem ismerte ezt a *coutumier*-t (az ellenkezője kronológiailag lehetetlennek tűnik), ám a benne olvasható történettel találkozhatott, és meglehet éppen ez ingerelhette szatirikus válaszra.⁷⁸ Pusztán logikailag ugyan állítható, hogy a szolgaság keletkezésének a hadba vonulás megtagadására visszavezetett magyarázata – kilépve a lovagi epika Nagy Károly-i világából – úgy jelent meg Beaumanoir művében, „hogy elszakadt konkrét epikai szövegösszefüggésétől és általános elmélet szintjére emelkedett”.⁷⁹ A lényeg azonban az, hogy a clermont-i *bailli* egy a műveltek szélesebb körében ismert, a társadalmi egyenlőtlenségek, a magántulajdon és a kormányzat eredetére egyaránt magyarázatot kínáló általános elméletből indult ki, egy olyan teóriából, aminek semmi nyoma nincs Kézai művében. Simon mester „hun–magyar alkotmánytanának” problémaköre és szövegösszefüggései egyaránt más irányba mutatnak. Szerinte az általa tárgyalt egyetlen nép „aranykora” az önkormányzó *communitas* kormányzatának keretei között is fennmaradt, bár a közösség bizonyos tagjainak gyávasága révén annak előnyeit már kevesebben élvezik (a szolgaságba kerülők pedig csak azt kapják, amit megérdemeltek). (Más kérdés a keresztény korszak bizonyos szolgálainak, az udvarnokoknak a léte, amely – mint tudjuk – Kézai szerint a római egyházzal és Géza fejedelem, valamint Szent István és Kálmán királyok akaratával dacoló „hatalmasok” visszaélésének eredménye: c. 95–96.⁸⁰) Még az azonos tartalmú kijelentések is más rendszerbe

⁷⁸ A Jean de Meun e nézeteinek vizsgálatára, illetve antik és 13. századi – főleg francia – összefüggéseinek feltárására vállalkoztam „Un grant vilain entr’euls eslurent. A politikai hatalom eredete a Rózsaregényben (források és kontextus)” című írásomban, mely az ELTE BTK-n 2009. május 5-én Sz. Jónás Ilona tiszteletére tartott, „A Rózsaregény. Kontextus, üzenet, recepció” című konferencián elhangzott előadás lényegesen bővített változata. A konferencia anyaga azóta sem látott napvilágot, a tanulmány Beaumanoirt is tárgyaló része azonban megjelent. Lásd Molnár Péter: A kormányzat eredete a 13. század közepi francia nyelvű tudományos népszerűsítő irodalomban. Jean de Meun vonatkozó megjegyzéseinek korabeli összefüggései. In: *Historia Critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből.* Szerk. Manhercz Orsolya. (Publicationes Instituti Historici Universitatis Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae I.) Bp. 2014. 63–74.

⁷⁹ Szűcs J.: *Társadalomelmélet* i. m. 430.

⁸⁰ SRH I. 192–193. Ebből a szempontból is érdekes, hogy Kálmán az Álmos-ági történetírásra visszavezethető sötét ábrázolásának nincs nyoma Kézai művének „történeti” részében (c. 64.) sem: uo. I. 182–183. Vö. a hazai krónikák hagyomány a 14. századi krónikakompozíció által fenntartott elbeszéléssel (c. 142–152.): uo. I. 420–433. IV. László „hú klerikusa” az előző nemzedéktől örökölhette a

illeszkedve és ezzel más értelmet hordozva tűnnek fel a két szerzőnél. Philippe lovag az aranykori állapotok jellemzőjeként, az egész emberiségre vonatkoztatva tesz említést arról, hogy „mindnyájan egyetlen apától és egyetlen anyától származunk”, míg Simon mester az azonos nyelvi közösséghez tartozók számára furcsa eltérő jogi státusát magyarázandó, csak a hadba vonulást ok nélkül elmulasztók szolgaságra taszításakor emlékeztet arra, hogy „valamennyi magyar egy apától és egy anyától származik”.⁸¹

5. *A szolgaság keletkezése a hadba hívó parancs megtagadásának következtében.* Hátra van még, hogy a jelen keretek között legfontosabb kérdésben összevessük Beaumanoir és Kézai álláspontját (Jean de Meun ezzel nem foglalkozott – talán azért, mert az uralkodói posztra emelkedett „nagydarab paraszt” nem nemesi rangú alattvalójának lenni már eleve szolgaságnak számított a szemében). Szűcs Jenő úgy gondolta, hogy Beaumanoir – mint más kérdésben, itt is – „eklektikus” módon többféle egykorú nézetet gyűjtött egybe [...], a legbővebben azonban e sajátos francia gyökerű magyarázatot fejtette ki”.⁸² Való igaz, hogy a fenti táblázat 5. pontjában, Beaumanoir rovatában olvasható jogcímek közül e szerző a legtöbbet a katonai szolgálattal kapcsolatos kettőről írt – bár itt is csak az adott jogcímek tárgyszerű, körültekintő megfogalmazására szorítkozott.⁸³ Érdemes a Szűcs Jenő által megvizsgált szöveghelyet összevetnünk a *Coutumes de Beauvaisis* 45. fejezetének másik – általa csak jelzett, de nem elemzett – passzusával (1438. §.). Az utóbbiban a szolgaság eredetét három visszaélésre vezeti vissza Beaumanoir. Ezek közül az első helyen ír arról, hogy egyesek „a korona ellen” indított hadi vállalkozásokból ok nélkül távol maradván jutottak szolgaságra. Mint hozzáteszi: ők „jó sokan vannak”.⁸⁴ Másodikként említve – itt a leghosszabban ezzel az esettel foglalkozik – a magukat vallási okból „a szenteknek adó” szolgákról ír, leginkább azért, mivel eredetileg

Kálmánt a magyar „szent királyok” sorába helyező elképzelést, mint arról Rogerius (c. 1.) megjegyzése is tanúskodik: SRH II. 552. 23–25. sor. Vö. II. közlemény, 92. jegyz. Nehezen dönthető el, hogy 1208-ban, amikor II. András második fiát Kálmánnak kereszteltette, e névadást a könyves király tekintélye vagy a német nyelvterület délkeleti részén népszerű Szent Kálmán kultusza indokolta-e – az utóbbit közvetíthette az anya is (bár családjában – amennyire ezt tudjuk – e név nem volt használatos). Az azonban egyre valószínűbb, hogy a korábbi magyar királyok törvényeinek fölöttébb szelektíven fenntartott korpuszában ekkortájt rögzült a – Szent István, illetve Szent László neve alatt fennmaradt törvénykönyvek mellett – Kálmán király alatt megalkotott jogi normák helye. *Mikó Gábor*: A „szent királyok törvényei”. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története. Századok 150. (2016) 337–338.

⁸¹ Lásd 7. és 66. jegyz.

⁸² *Szűcs J.*: Társadalomelmélet i. m. 432.

⁸³ Lásd 75. jegyz.

⁸⁴ *Beaumanoir*: Coutumes i. m. 226–227.: Servitudes de cors si sont venues en mout de manieres: les unes pour ce qu’anciennement, quant l’en semonnoit ses sougiès pour les os ou pour les batailles qui estoient contre la couronne, l’en i metoit tele peine a la semonse fere que cil qui demouroient sans resnable cause demouroient serf a tous jours, aus et leur oirs; et par cest cause en est mout.

önként vállalt terheiket az egyes egyházak jószágigazgatói önkényesen felemelve foglalták írásba.⁸⁵ Végül pedig a magukat nyomorukban önként szolgának eladók következnek, együtt a védelemre szorulva ilyen státust önként vállalókkal.⁸⁶ E három jogcím mindegyike szerepelt már az előzőleg áttekintett szöveghelyen is; együttesen jelölik azokat a pontokat, melyek iránt a szerző különösen érdeklődött. Mint azt láthattuk, a szolgálásnak a katonai szolgálat alól kibúvó „gyávákról” kialakított fiktív historizáló magyarázata valóban komolyan foglalkoztatta a clermont-i *baillit*, ám ez áll az egyházi birtokok jobbágyainak kérdéskörére is. A két helyen felsorolt jogcímek sora ráadásul nem csak pusztá díszlet, azok nem tudálékos szószaporítás eredményeként kerültek be a műbe. A francia szerző műve e pontján a jobbágyfelszabadítás különböző formáival foglalkozik, amelyek szorítkozhatnak egyes jobbágyi terhek elengedésére is. Ez ráirányítja a figyelmét arra, hogy a clermont-i grófságban különböző státusú jobbágyok élnek, és őket eltérő jogi helyzetüknek megfelelően különböző terhek sújtják.⁸⁷ Ezt látva tartja szükségesnek, hogy megalakossa e sokféle jobbágyi állapot historizáló magyarázatait.

Mint az műve már felidézett végéből kiderül, a szintén jogász Kézai Simon is tisztában volt hazája függő népelemeinek zavarba ejtő sokféleségével (c. 95–99).⁸⁸ Az által elképzelt „hun–magyar alkotmánytan” megalkotásakor azonban csak a szabad harcosok és a szolgák dichotómiájára van szüksége. A „nemzeti” szolgálás kialakulásának szükségképpen egyedüli magyarázatát olvashatjuk ezért műve 7. fejezetében – miközben a hadba vonulástól ok nélkül tartózkodók másik két büntetésneme nála valóban csak tudálékos töltelék a lényegi mondanivalóhoz képest. A Szűcs Jenő által az 5. pontba felvett rokon „motívumot” tehát Beaumanoir és Kézai valójában gyökeresen eltérő célból és módon illesztették be itt elemzett szöveghelyeikbe.

Ha a clermont-i *bailli* és IV. László „hű klerikusa” egymástól lényegesen eltérő módon is variálta, tagadhatatlan, hogy közös témát dolgoztak fel. E téma azonban a Kézainál olvasható változathoz sokkal közelebbi formában tűnik fel a két említett *chanson de geste* három szövegváltozatában, mintsem Beaumanoirnál.

⁸⁵ Uo. 227.: La seconde cause par laquelle il est mout de sers, si est pour ce que, ou tans ça en arriere, par grant devocion mout se donnoient, aus et leur oirs et leur choses, as sains et as saintes et paioient ce qu'il avoient proposé en leur cuers. Et les redevances qu'il paioient li receveur des biens des eglises metoient en escrit et ce qu'il pouoient trere de leur connoissance, et ainsi usoient sur aus et ont tous jours puis usé plus et plus par la malice qui est creue plus en aus que mestiers ne fust, si que ce qui premieremet fut fet par cause de bonne foi et par devocion est tourné au damage et en la vilenie des oirs.

⁸⁶ Uo.: La tierce maniere comment plusieurs sont devenu serf, si fu par vente, si comme quant aucuns cheoit en poverte et il disoit a aucun seigneur: „Vous me donrés tant et je devenrai vosters hons de cors.” Et aucune fois le devenoient il par leur propre don pour estre garanti d'autres seigneurs ou d'aucunes haines que l'en avoit a aus.

⁸⁷ Uo. 234–235. 1452. §.

⁸⁸ SRH I. 192–194.

Az elképzelés francia szálának feltárása ugyanakkor indokolt volt. Ez a munka azonban folytatásra várt, hiszen Henri Lemaître – és nyomában Szűcs Jenő – igen csekély forrásanyagra alapozva vont le következtetéseit, mely legfeljebb a probléma azonosítását tette (volna) lehetővé.

Újabb utak és tévutak a téma hazai kutatásában (1. rész)

Szűcs Jenő a jelen keretek között tárgyalt elképzelését a nagy Kézai-tanulmány megjelenése óta három kihívás érte. 1.) Geric József – eltérve saját 1957-es álláspontjától – már a „nemzeti” szolgaság eredetének Kézai-féle elméletét is a római jog egyetlen szöveghelyére vezette vissza. 2.) Veszprémy László Simon mester esetleges forrásainak körébe bevont bizonyos katalán szövegeket és a Pseudo-Turpinus-*gestát*. 3.) Györffy György Troisfontaines-i Alberik egyik szöveghelyére támaszkodva amellet érvelt, hogy az elmélet hazai recepciójára már Kézai előtt sor került. Lássuk, hogy mi marad Szűcs Jenő elképzeléséből e három felvetés nyomán, melyek közül az első a „francia szál”, a harmadik pedig Kézait iktatja ki a magyarázatból.

1.) Újabbán feledésbe merülni látszik, hogy Geric József a hazai korai rendiség általa vélt aquileiai inspirációs forrásainak feltételezéséig részben korábbi Kézai-tanulmányából kiindulva jutott el. A kérdéskört először felvető munkájában összefüggésbe hozta az 1298. évi *decretum* bizonyos rendelkezéseit Kézai *gestájával*; egyrészt a nemesség egységének hangoztatása miatt, másrészt pedig azért, mert a törvény 5. cikkelye a hatalmaskodókat örökletesen zárja ki a nemességből, akár csak Kézai teszi ezt a hadba vonulás alól ok nélkül magukat kivonókkal. A szerző megfogalmazása mindenesetre igen óvatos: „A nemesi jog alapelveinek rokon felfogása és a nemességtől megfosztó cselekmény azonos megítélése szintén arról tanúskodik, hogy a III. András-kori törvény ugyanannak a szélesebb értelemben vett műhelynek, ’jogi iskolának’ a szellemi terméke, mint a *gesta*.”⁸⁹ A Kézainál, illetve az említett törvénycikkelyben olvasható rendelkezések témakörei (egyik a hadba vonulást szabotálókat, másik pedig a hatalmaskodókat bünteti) elég távolinak tűnnek egymástól; talán ezzel magyarázható, hogy a szerző ekkor a hadi szolgálat kérdését nem is említi. Szempontunkból ennél is érdekesebb, hogy itt inspirációs forrásként kizárólag Simon mester „északitáliai [sic] tanulmányai és személyes élményei” kerülnek szóba, a „francia szál” nem, noha egyébként Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmányát a szerző idézi, mégpedig pozitív értékeléssel.⁹⁰

⁸⁹ Geric József: Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól. Filológiai Közlemények 21. (1975) 315.

⁹⁰ Uo. 315–317. (Az itáliai *comune*-kormányzatok mint Kézai inspirációs forrásai – Attila *more Romano* királlyá választásának római jogi gyökerei. Az idézet: uo. 315.) Kevéssel alább Geric József eljut addig a feltételezésig, mely szerint az aquileiai egyházfőjedelemség politikai berendezkedése jelentős

A korai rendiségről írt monográfiában azonban már feltűnnek a Szűcs Jenő által említett francia párhuzamok, Gerics József azonban ezt követően így folytatja: „A vagyontalan katonaszökevények ilyen büntetése teljes összhangban volt a római jog rendelkezésével. Eszerint ui. ’a legmagasabb fokú jogvesztés az, amikor valaki polgárjogát és szabadságát veszíti el. Ez történik azokkal, akik a *census* alól kivonják magukat. Őket a *census* törvényes rendje eladatni rendeli (Gaius 1,160: *Maxima est capitis deminutio, cum aliquis civitatem et libertatem amittit, quod accidit incensis, qui ex forma censuali venire iubentur*).’ A római jog tehát a legsúlyosabb kapitális büntetést mondta ki a hadiszolgálat alól kibúvókra. A huntörténetben rájuk előírt halálbüntetést, rabszolgaságot és számkivetést korábban már sikerült azonosítanom a római kapitális büntetési módokkal. Most a hadiszolgálat alóli kibúvás és a legsúlyosabb kapitális büntetés római jogi példája van előttünk, Kézai történeti alapkoncepciójának közvetlen mintája. Simon mester tehát a római jognak a hűbéri gyakorlat által is szentesített elemét alkalmazta.”⁹¹ Máshogy megfogalmazva: a francia forrásokban és Kézainál a vizsgált kérdésben megfigyelhető összhang véletlen egybeesés eredménye; mivel Simon mester a hadba vonulás alóli kibúvás büntetési tételeinek rendszerét a római jogból veszi, így az egyik büntetési mód, a szolgaságra vetés esetében is ez a helyzet, amelyet immár egy konkrét szöveghely is alátámaszt. Pályája végén Gerics József álláspontját e kérdésben még nyomatékosabban fogalmazta meg: „Kézai tehát a hún–magyar kommunitas [sic] szervezetét itáliai kifejezéssel kommunénak [sic] nevezve, kormányzását az ottani városállamok tisztségviselőinek elnevezése szerint rektorra és kapitányokra bízta, a szabadság elvesztését pedig kifejezetten a római jog szerint magyarázta.”⁹²

Az a gyanúm, hogy Gerics József ebben az esetben a jogászok csötlésének, pontosabban ahistorikus szemléletmódjának áldozata lett. A jeles történész a Kr. u. 2. századi jogász, Gaius *Institutioneseinek* szöveghelyét Theodor Mommsen a

hatást gyakorolt Kézai gondolkodására: uo. 318–319., 322. E felvetés bírálatát a későbbiekben tervezem elvégezni.

⁹¹ Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 257. A szerző itt is hamarosan eljut a Kézai politikai gondolkodására gyakorolt aquileiai hatás téziséig: uo. 258. Meg kell említenünk, hogy szerzőnk Kézai-tanulmányában éppenséggel a hadi szolgálat alóli kibúvás római jogi eredetének feltételezése miatt bírálta Kardos Tibort. *Uő.*: Adalékok i. m. 132. 28. jegyz. E bírálatára a jelen jegyzet elején idézett munkájában nem tér vissza.

⁹² Gerics József – Ladányi Erzsébet: A római jog hatása a krónikásra: a szabad jogállás elvesztésének oka Kézai gestájában. In: *Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára.* Szerk. Csurgai Horváth József – Demeter Zsófia – Vizi László Tamás. Székesfehérvár 2004. 184–185. (az idézet az utóbbi oldalon). Érdekes, hogy ekkor a szerző mellőzte az „aquileiai szál” említését, és kizárólag a *communék* Itáliájában látta Simon mester politikai gondolkodásának inspirációs forrását. Kevéssel utóbb azonban újra „a friauli-aquileiai patriarkátus államszerkezetének kiterjedt ismeretét” feltételezte Kézainál. Lásd Gerics József – Ladányi Erzsébet: A római és kánon jog [sic] alkalmazásai XIII. századi törvényekben. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Füzes Ádám – Legeza László. Bp. 2006. 663.

római büntetőjog történetét feldolgozó tankönyvéből idézve meglepő módon nem látott abban problémát, hogy Kézai Simon miként ismerhette Gaius említett sorait.⁹³ Az utóbbi *Institutioneseinek* java részét persze átvették a Iustinianus császár neve alatt elkészült azonos című tankönyvbe, ám oda e cikkelynek csak az első – általános – fele került át, az *incensiről* szóló „esettanulmány” nem.⁹⁴ E „királyi út” mellett a gaiusi mű számos részlete a II. Alarich által összeállítani rendelt római jogi törvénykönyvön (*Lex Romana Visigothorum* vagy *Breviarium Alarici*) keresztül vált ismertté a középkorban; e passzusok közül több aztán utat talált abba a *Libri Feudorumba*, amelyet a 12. század végétől oktattak a római jogi karokon.⁹⁵ Csakhogy a Gerics József által idézett cikkely már a *Breviarium Alarici*-be sem került bele.⁹⁶ Az eredeti gaiusi mű egyetlen fennmaradt példányára pedig csak 1816-ban lelt rá a jeles romanista, Barthold Niebuhr egy addig a veronai székeskáptalanban lappangó 5. századi kódexben.⁹⁷ Semmi jele, hogy ezt a korai kéziratot Kézai korában használták volna (egy 12. vagy 13. századi kódex, esetleg a régi kézirat későbbi glosszái megalapozhatnának egy ilyen hipotézist – ám nincsenek ilyenek), így az is kizárt, hogy Simon mester ismerte volna a csak a teljes gaiusi műben olvasható mondatot. Hozzátehetjük: IV. László „hű klerikusa” számára műve adott helyén a „nemzeti” szolgaság magyarázata, a hadba vonulás alól magukat kivonók örökös szolgaságra vetése volt fontos, a *capitalia iudicia* hármas rendszerének másik két tagjával semmit nem kezdett, azok – mint az imént jeleztük – csak elméletének tudálékos töltelékeit alkották. A „római jog rendszere” itt arra adott módot ennek a korántsem előkelő származású szerzőnek, hogy kancelláriai kollégáinak többségénél nyilván magasabb szintű – egyetemen szerzett – romanista szaktudását fitogtassa.

⁹³ Gerics J.: A korai rendiség i. m. 258. 83. jegyz. = *Theodor Mommsen*: Römisches Strafrecht. 2. kiadás. Berlin 1955. 44. 4. jegyz. (A mű első kiadása 1899-ben jelent meg.)

⁹⁴ Gai Institutionum commentarii quatuor... Szerk. E. Seckel – B. Kuebler. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana.) 6. kiadás. Lipsiae 1906. 42–43. A kiadók a cikkelyhez fűzött lábjegyzetben jelzik, hogy a Iustinianus neve alatt publikált tankönyvbe (*Institutiones* 1.16.1) a gaiusi mondatnak csak az *amittit*-ig tartó része került be.

⁹⁵ Peter Stein: A római jog Európa történetében. Ford. Földi Éva. (Osiris Könyvtár. Jogtudomány.) Bp. 2005. 47–48., 83–84. (E bevezető munka eredetije 1996-ban jelent meg.)

⁹⁶ A gaiusi *Institutiones* 5. századi, nyugati leegyszerűsített változata, az *Epitome Gai* ugyanis elhagyta a jog alapszabályai mellől a történeti példákat és az „esettanulmányokat”, ez utóbbi gyűjteményt azonban teljes egészében befoglalták a *Breviarium Alarici*-be. Uo. 42., 47. Vö. *Lex Romana Visigothorum*. Szerk. Gustav Haenel. Lipsiae 1849. 314–337 (= Liber Gai). A gaiusi *Institutiones* szerkezetét követve a Gerics József által felhasznált cikkelynek az utóbbi kompilációban a *Liber Gai* 7. *titulusában* (*De tutelis*) kellene lennie: uo. 322. (Nem fordul elő sem itt, sem a *Liber Gai* más cikkelyeiben.) Nem jutottam hozzá a *Breviarium Alarici* kritikai kiadásához: Le Bréviaire d’Alaric et les Epitome. Szerk. Jean Gaudemet. Milano 1965.

⁹⁷ Gai Institutionum i. m. VI. (Ph. E. Huschke bevezetője.) Vö. *M. Winterbottom*: Gaius. In: Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics. Szerk. L. D. Reynolds. Oxford 1983. 174.; Stein, P.: A római jog i. m. 156. Az egyetlen kéziratós példány jelzete: Verona, Biblioteca Capitolare ms. XV. (13.). A mű a 20. század folyamán Egyiptomban meglelt két papirusztöredéke végképp nem járhatott Kézai kezében.

I. Függelék

A „közösségi” kormányzat Kézai Simon szerint. Gerics József értelmezésének bírálata

Gerics József 1957-es Kézai-tanulmányában tehát – Horváth János nyomán – a Kézai Simon által elképzelt „hun–magyar alkotmány” korabeli politikai mintájaként még csak az itáliai *comune*-kormányzatokat jelölte meg: ezt *expressis verbis* megfogalmazza – Györffy György egy tévedését helyreigazítva – a hun–magyar *capitanei* kapcsán, de ugyanezt előfeltételezi (bár a kortárs olasz mintát itt nem említi) a Kézai latin szövegeiben szereplő *commune* szó hitelessége mellett érvelve.⁹⁸ E ponton ugyanakkor nem hivatkozik a tanulmányában egyébként többször idézett idősebb pályatársra, aki helyesen fejtette meg a Simon mesternél előforduló *pro communi* (vagyis *comune*-módjára történő) kormányzat értelmét.⁹⁹ Gerics József ekkor talán azért nem idézi Horváth Jánost, mert a Kézai-gesta 10. fejezetének e megfogalmazása mögött többet sejtett, mint amit Horváth János a jelzett helyen arról állított, tudniillik, hogy Kézai – nem következetes – italizmusát ebben az esetben is kigyomláta a későbbi kompilátor. Gerics József meggyőzően érvel amellett, hogy Váczy Péter figyelmetlenül a Géza fejedelem előtti kor egészére nézve fogalmazott úgy, hogy „a királyok [Kézai szerint] amolyan szolgabírák, akiket a közösség küld ki”.¹⁰⁰ Valójában – mint Gerics írja – Attila királyságát Simon mester olyan reális monarchiának ábrázolta, amely azonban a hun–magyar *communitas* létét nem szüntette meg, mint ahogy a „második bevonulás” utáni – immár keresztény – monarchia esetén is ez volt a helyzet IV. László „hű klerikusa” szerint. Abban is igazat adhatunk Gerics Józsefnek, hogy a *communitas* alkotó *populus Hungaricus* és a 10. fejezet említett szöveghelyén szereplő Géza fejedelem koráig tartó *pro communi*, vagyis *comune*-módjára gyakorolt kormányzat fogalmilag megkülönböztetendők egymástól. A magyarok Gézáig – hasonlóan a hunokról a 7. fejezetben írtakhoz – korlátozott mandátumú és bármikor leváltható *rector*, illetve kapitányok, avagy vezérek irányítása alatt éltek e koncepció szerint, és ennek kifejezésére kiválóan alkalmas az olasz *comune* latinositott változata.¹⁰¹

Azt azonban már nem látom be, hogy a 14. századi krónikakompozíció (valamelyik) kompilátora a Kézai-féle elképzelést súlyosan félreértve követett volna el hibát, amikor a 10. fejezet említett megjegyzésével párhuzamos szöveghelyén (c. 40.) a *pro communi*-t *per communitatem*-mel helyettesítette.¹⁰² „A *per communitatem* sokkal erősebb fordulat,

⁹⁸ Gerics J.: Adalékok i. m. 131. 14. jegyz., illetve uo. 108. és 130. 6. jegyz.

⁹⁹ Horváth J.: Árpád-kori i. m. 356–357. Vö. SRH I. 152. 6–7. sor.

¹⁰⁰ Váczy P.: A népfelség i. m. 556–557., 560–562. (Magam is foglalkoztam Váczy Péter e tanulmányának felületes, olykor légből kapott érvelésével. Lásd Molnár P.: Olvasta-e i. m. 428.)

¹⁰¹ Gerics J.: Adalékok i. m. 107–109.

¹⁰² SRH I. 169. 7–8. sor. Vö. Gerics J.: Adalékok i. m. 108.

mert egyrészt magát az 'alkotmányjogi' terminust, a *communitast* vonja bele a meghatározásba és ezzel az igazgatás formáját, módját összebonyolítja magával az igazgatási formában élő közösséggel, másrészt a *per* előjáró kitételével a kifejezést még nyomatékosabbá teszi. A Kézai krónika *se regerent pro communi* kitételében a hangsúly a *se regerent*-en van, a *se regerent per communitatem* azonban az 'alkotmányjogi' terminus használatában a *per communitatem*-re tolja át a hangsúlyt.¹⁰³ A fontos történelmi életművében jeles filológusnak bizonyult Gerics Józseffel óvatosan vitába szállva egyrészt felhívnam a figyelmet arra, hogy – noha valóban más értelemben – mind a *commune*, mind a *communitas* „alkotmányjogi” fogalmak, másrészt pedig jelezném, hogy talán kiváló elődünk itt az indokoltnál nagyobb jelentőséget tulajdonított e fogalmi eltérésnek. A *pro communi* kormányzat esetén ugyanis Kézai szerint az általa valóban szolgabírói szintre lefokozott kapitányok, avagy vezérek és a *rector* személyén keresztül ténylegesen a *communitas* irányítja magát; Kézai *gestájának* 40. fejezetében ezért is küldheti ki Lélt és Bulcsút maga a *communitas Hungarorum* végzetesnek bizonyult hadjáratukra.¹⁰⁴ A *pro communi*-kormányzat tehát egyben *per communitatem*-kormányzat is. Attila, majd a keresztény magyar királyok alatt a *communitas* a felette álló, hadat indító, békét kötő, tisztviselőket kinevező királlyal osztozik a törvényhozás feladatában. Amikor a 14. századi krónikakompozíció (c. 10.) azt írja, hogy a magyarok Géza fejedelemig *se regerent per communitatem*, nem állítja tehát azt, hogy Gézától vagy utódjától, Szent István királytól kezdve már nem létezik többé *communitas* – ahogyan azt Gerics József vélte –, hanem csak arra utal, hogy ekkortól a királyok által irányított monarchia keretei között működött.¹⁰⁵ A *pro communi* megfogalmazás a *per communitatem*-mel szembeni elsőbbségét – a hun történet szerzőjeként Kézait jelölve ki – kevésbé a kifejezés által hordozott „közjogi” jelentés bizonyítja, hanem inkább – a *lectio difficilior* elvén túl – a latinosított olasz szavak kifejezetten Kézaira jellemző sora, amelyeket a krónikakompozíció későbbi kompilátorai ritkítottak meg pontosan úgy, ahogyan azt Hováth János vélte.¹⁰⁶ Kézai műve 7. fejezetében egyébként szintén Géza fejedelemig terjeszti ki a *rector* és a kapitányok letehetőségének szokását, amivel figyelmen kívül látszik hagyni a fivére személyében *rectort* kinevező Attila monarchiáját. E kérdésben azonban megfontolandónak látom Gerics József magyarázatát, mely szerint a 7. fejezet e mondata csak a választott tisztviselők letehetőségéről szól, a kinevezettekéről nem. Bár a 7. fejezet kérdéses mondata általánosan fogalmaz, Kézai egész hun történetét tekintve ez a megoldás logikailag lehetséges.¹⁰⁷

¹⁰³ Gerics J.: Adalékok i. m. 130. 6. jegyz.

¹⁰⁴ SRH I. 169. 7–8. sor. Ezt a szöveg helyet egyébként Gerics József is említi a Kézai-féle hun–magyar „alkotmány” értelmezésekor. Gerics J.: Adalékok i. m. 109.

¹⁰⁵ SRH I. 263. 13. sor. Vö. Gerics J.: Adalékok i. m. 108.

¹⁰⁶ A *commune* esetében egyébként a 14. századi kompilátor(ok) csak egy ízben, a 10. fejezet idézett helyén járt(ak) el így. Vö. a másik két esetben: SRH I. 163. 2–3. sor. = SRH I. 279. 21. sor, valamint SRH I. 163. 12. sor. = SRH I. 280. 17. sor.

¹⁰⁷ SRH I. 147. 14–16. sor. Vö. Gerics J.: Adalékok i. m. 130. 11. jegyz.

II. Függelék

A felkoncolás székely gyakorlata és Kézai művének 7. fejezete, valamint az utóbbi szöveg értelmének módosulása a 15–16. század fordulóján

Gerics József Kézai-tanulmányára mintegy válaszul – noha e szerző nevét nem említi – Horváth János a Simon mester művének 7. fejezetében szereplő büntetési módok újabb magyarázatával állt elő azt bizonyítandó, hogy IV. László „hű klerikusa” számára az idegen ideológiai mintáknál (vagyis a „népfenség” Váczy Péter nyomán Kézainál felfedezni vélt tételénél) fontosabb volt a korabeli magyar viszonyok múltba vetített idealizálása.¹⁰⁸ „E sokat idézett, de következetesen félreértett sorok teljesen érthetetlenek, ha – mint eddig – a táborban (*in castris*) történő ’hadi’ (*ad exercitum*) gyűlésnek értelmezzük” – írja.¹⁰⁹ Elképzelése szerint itt az „együvértartozókat” vagy rokonsági csoportokat jelentő „hadba” (Kézai Horváth János szerint ezt fordította volna *exercitus*nak), várakba (nem táborba), tanácskozásra (egyben bíraskodásra?) hívták volna a kikiáltók a szabad magyarokat. Horváth János úgy vélte, hogy fegyveres megjelenésről éppen azért esik szó Kézainál, mert a hadsereg mozgósítása esetén ez egyértelmű, gyűlésezés esetén viszont nem.¹¹⁰ Az ok nélkül távolmaradókra váró három büntetési mód közül a szolgálásra vetésre Horváth János egyetlen szót sem vesztegetett, ám az azt megelőző két szankció eredetére Verancsics Antal a székely gyűlésekről 1539-ben adott leírása alapján vélt saját magyarázatot adni. Verancsics arról írt, hogy az ülve tanácskozó rangosabb székelyeket fegyveresen körülálló „többiek” hangosan követik az érdemben a *potiores* által folytatott tárgyalásokat, ha pedig az utóbbiak a „többiek” akarata ellenére hoznának döntést, akkor a javaslattevő házát lerombolják, az illetőt pedig – ha utolérik – karddal felkoncolják.¹¹¹ Eddig idézi a szöveget Horváth János, aki a felkoncolásban a Kézainál szereplő kard általi kivégzést, a házrombolásban pedig – a Gerics József által javasolt száműzetés helyett – Simon mester *exponi in causas desperatas* megfogalmazásának értelmét

¹⁰⁸ Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 67. (1963) 473–475.

¹⁰⁹ Uo. 473.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Horváth János a 16. század közepi szöveget saját fordításában hozza, a lábjegyzetben pedig a Marczali Enchiridionjában szereplő elavult kiadásra hivatkozik. Lásd uo. A mű kritikai kiadásában a következő részletről van szó: *Antonius Wrancius: Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transylvaniae libri duo. De situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius*. Szerk. Colomannus Eperjessy. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XVI.) Bp. 1944. 44. (III. 154–155. §.). A kiadó szerint a mű 1538-ban vagy annak táján íródott. Lásd uo. VI. Valójában az események sorában utolsóként a szerző János király és Jagelló Izabella házasságát (1539. március 2.) említi, ám nem tud az 1540 elején kitört erdélyi lázadásról. Lásd uo. 29. (II. 92. §.).

véli feltárni. Majd így folytatja: „Ebből a leírásból nyilvánvaló, hogy Kézai szeme előtt ilyenféle gyűlés lebegett. *Csupán* az marad kérdéses, hogy a gyűlésnek ez a formája a XIII. század folyamán megvolt-e még a magyaroknál is, vagy a székely szokásokat vetíti vissza Kézai a hun-történetbe és az államalapítás előtti magyar történetbe. *Egyáltalán nem lehetetlen*, hogy magyar viszonyokat tart itt is szeme előtt Kézai, mivel nyilvánvaló, hogy egy kisebb közösség gyűlése lebeg a szeme előtt. A faluközösségek pedig, ha felbomlóban is, még a XIII. században is megvannak.” Ám ha Kézai mégis a „székelyekről mintázta volna” a 7. fejezetben leírtakat, akkor – mivel Simon mester nem tűnik járatosnak az erdélyi székelyek dolgaiban – Horváth János jónak látja felhívni a figyelmet a XIII. századi dunántúli székely szigetekre.¹¹²

Kézai ugyan nem tudhat – amolyan Arany János-i módon – véleményt nyilvánítani e neki tulajdonított merész képzettársításokról, ám műve e keretek közt elemzett megjegyzéseiből kirajzolódó logika talán mégis lehetővé teszi a bírálatot. Szűcs Jenő ezt így végezte el: „Noha nem kizárt, hogy a *büntetésmódok* egyikének konstrukciójába ez az analógia csakugyan belejászott, az *in castris ad exercitum Hungaros adunabant*, hogy tudniillik *unusquisque armatus in tali loco praecise debeat comparere* stb. kitételeket másként, mint valóban *hadbahívásként* értelmezni nem lehet, s nem is kell. Hogy itt az *exercitus* mintegy tükörszóként, a régi magyar ’had’ (egyebek közt ’rokonsági csoport’) fogalmát fedné, nem támasztható alá, főként egy olyan író szövegében, aki az egész hun társadalmat következetesen *katonai* szervezetben szemléli.¹¹³ Ezen túl igazolásra várna az a feltevés is, hogy a székelyek gyűlését valaha is ’hadnak’ hívták.”¹¹⁴

E súlyos szavakhoz – melyekkel (noha erről nem nyilvánított véleményt) nyilván Gericcs József is egyetértett – annyit tehetünk hozzá, hogy ha valamire nyilvánvalóan gondolt Kézai Simon, az a magyar etnikumú jobbágyok létének indoklása volt, melynek magyarázatául ő a hadi szolgálat alól kibúvókra kiszabott örökös szolgaság teóriáját ötlötte ki. Verancsics Antal gyűlésező székelyeinek történetéből azonban pont erre nézve nem lehet semmi következtetést levonni. Mint az a fentiekből remélhetőleg kiderült, Kézainál a szolgaságra vetés a voltaképpeni téma, a halálos ítélet és a száműzetés csak a tudálékos római jogi keret adalékai. Ha el is tekintünk Kézai korát a 16. század közepétől elválasztó kronológiai szakadéktól, ha Horváth Jánossal együtt feltételezzük a Kézai-kori dunántúli és erdélyi székelyek szokásainak azonosságát, ha adott-nak vesszük a 13. század közepi magyar parasztság egyfajta „bázisdemokrata”

¹¹² Horváth J.: A hun-történet i. m. 473–475. (A szó szerinti idézetek mind: 473.)

¹¹³ Mint láttuk ezt korábban maga Horváth János is fontosnak tartotta. Lásd 17. jegyz. Vö. Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 434–444., 450–452.

¹¹⁴ Uo. 521. 49. jegyz. (A szerző által ritkított szedéssel kiemelt szavakat dőlt betűvel közöljük.)

gyűlésezési szokását (mégpedig fegyveresen, hiszen az a Kézai-féle elképzeléshez és Verancsics székelyeinek magatartásához egyaránt nélkülözhetetlen), akkor is igen furcsának tartanánk, ha Simon mesternek pont ez az állítólagos székely szokás jutott volna eszébe egy gyökeresen más logikájú kérdésre választ keresve.¹¹⁵

Verancsics Antal a székely gyűlésekről adott leírása ráadásul nem ér véget ott, ahol Horváth János befejezte idézetét: „Ha pedig [a házromboló székelyek] látják, hogy a bűnösök megbánták a tettüket, a házakat, amelyeket lerontottak, együttesen újjáépítik, és őket visszafogadják a barátságukba” – fordítja Kulcsár Péter Verancsics sorait.¹¹⁶ A humanista szerző – akkor még János király diplomatája – a már korábban „barbár erkölcsűként”, egyben férfiasként jellemzett székelyek közéletét is hasonló színekben ábrázolja tehát, és nála ez a lényeg. A barbárság idealizálásának antik-reneszánsz megoldását követve nyeri el formáját a szerző tollán az olykor prózai tényanyag. A székelyek ugyan nyilvános gyűléseken határoznak dolgaikban, ám a *potiores* szava dönt, ami persze olykor zajos tiltakozáshoz vezet a többiek részéről. Verancsicsnál az igazságérzeten esett sérelmet azonnal követi a nyers és sommás büntetés, amelyet – már ha a delikvens életben maradt – akár gyorsan felválthatja a nagyvonalú megbocsájtás és a közösségi jóvátétel. A bárbar egyszerűségben élő nép mérlegelni tehát nem nagyon képes, ám romlatlan szíve parancsára hallgatva kész azonnal büntetni vagy akár jutalmazni. Noha a humanista szerző e művében jócskán találunk hitelt érdemlő adatokat, a székely gyűlésekről adott leírása gondosan felépített dramaturgiát követ. A történet – számomra legalábbis – leggyanúsabb mozzanata éppen az a felkoncolás – jóvátehetetlen tett –, ami Horváth János (és bizonyos mértékig Szűcs Jenő) fantáziáját úgy megragadta. Egy ilyen gyakorlat létezését nem ártana alátámasztani más 16. század közepi forrásokkal – és akkor még mindig roppant messze vagyunk Kézai Simon korszakától.¹¹⁷

¹¹⁵ Ennyiben még Szűcs Jenőnél is szkeptikusabbak vagyunk, aki szerint – mint az az iménti idézet elejéből kiderül – a felkoncolás 16. század közepi állítólagos szokása valóban jóval régebbi lehetett, és inspirálhatta Kézai Simont a hadba vonulókra kiszabható halálbüntetés elképzelésekor. Lásd *Szűcs J.: Társadalomelmélet* i. m. 438–437. Abban persze teljesen igaza van itt Szűcs Jenőnek, hogy Kézai a „szkíta” sajátosságokat – az antik irodalomból vett toposzok mellett – mintegy *couleur locale*-ként kortárs kun és esetleg székely példákkal is hitelesíthette.

¹¹⁶ *Verancsics Antal: Két könyv Szolimán moldáviai és erdélyi hadjárataról*. Harmadik könyv Erdély, Moldávia és Havasalföld fekvéséről (1538–1539). In: *Krónikáink magyarul*. III/3. (Történelmi Források). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Bp. 2008. 130. (A székely gyűlések egész leírása itt olvasható.) Vö. *Wrancius, A.: Expeditionis* i. m. 44. (III. 156. §.) Domos autem, quorum disturbant, ubi paenituisse delicti tales cognoverint, cura omnes instaurant et cum illis in gratiam redeunt.

¹¹⁷ Horváth János felvetését annak ötletszerűsége, Kézai Simon és Verancsics Antal általa párhuzamba állított szövegeinek igen jelentős időbeli távolsága és az utóbbi szerző megjegyzéseinek humanista „szerkesztettsége” ellenére a Gerics József és Szűcs Jenő által adott – megalapozott – magyarázat (Kézai Simon a hadba vonulást megtagadókra kiszabott büntetésről írt műve 7. fejezetében) megfontolandó

Horváth János imént megbírált elképzelésének forrásvidékét kutatva figyelem fel arra, hogy Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytanának” tézisei milyen módosulásokon mentek keresztül a 15–16. század fordulóján. (Meglehet ennek figyelemmel kísérése tanulságosabb, mint nagy elődünk egyik tévedésének cáfolata.) A 14. századi krónikakompozíció (c. 7.) apróbb hibákkal, de lényegében változatlanul vette át IV. László „hű klerikusának” e szövegrészletét.¹¹⁸ Thuróczy János krónikájában (c. 12.) azonban a hadba hívásról szóló mondat annyiban módosult, hogy a *communitas edictuma* immár a *generalis expeditio exercitus* mellett a közügyek megtárgyalására is szólíthat (*cum res communitatem equa sorte tangentes occurrerent*), ezért – nem meglepő módon – a részvétel nem csak fegyveres lehet (a címzett e szerint *armatus vel qualiter potest, compareat*).¹¹⁹ Antonio Bonfininél (I. *decas*, 2. könyv) teljesen eltűnik az „alkotmánytan”: Thuróczy szövegének általa átdolgozott változatában nem esik szó sem választott, kötött mandátumú és lehető *rector*ról és kapitányokról, sem részben közéleti célú gyűlésekről. Az ascoli mester csak a véres karddal közvetített hadba vonulási parancsról számol be, illetve az annak figyelmen kívül hagyása esetén az illetőt fenyegető egyetlen büntetésnemről, a halálbüntetésről, amit – mint azt személyesen látott erdélyi tapasztalatára hivatkozva állítja – ugyanazon véres karddal hajtanak végre.¹²⁰ A hazai nemesek és jobbágyok közti különbséget magyarázandó Werbőczy István *Tripartitum*ában (I^a Pars, c. 3.) Thuróczy Jánost követi, de két jelentős eltéréssel: egyrészt nem ejt szót arról, hogy a *rector* ítéleteit a *communitas* felülbírálhatja, sem arról, hogy az utóbbi leteheti az előbbit éppúgy, mint a kapitányokat; másrészt pedig a hadba vonulást ok nélkül elmulasztókra váró büntetések közül csak a halálbüntetést és a szolgaságra vetést sorolja fel.¹²¹

alternatívájaként szerepeltetik Mályusz Elemér és Kristó Gyula In: *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II.: Commentarii* 1. i. m. 90. (jelzik Szűcs Jenő bírálatát is). Hasonlóan jár el Veszprémy László is: *Anonymus: A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László. *Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford. Bollók János. i. m. 130. 74. jegyz.

¹¹⁸ SRH I. 255. 8. sor – 257. 3. sor.

¹¹⁹ *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum I.: Textus*. Szerk. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova VII.) Bp. 1985. 33. 27. sor – 34. 10. sor. Az idézett kifejezéseket lásd uo. 33. 27–28. sor, 34. 2–3. sor.

¹²⁰ *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades*. Ediderunt Josephus Fögel – Béla Iványi – Ladislau Juhász. I.: *Decas I.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV.) Lipsiae 1936. 55–56. Ungarorum annales Unnos... referant... edicta dei voce et reipublice nomine precinisse; expeditionem tumultuariam et excogitatam circumlato cruento gladio pronunciatoque loco, que prestituissent temere, eodem gladio per medium cesos, quam consuetudinem adhuc in Transylvania in Turcorum tumultu observatam vidimus.

¹²¹ Werbőczy István Hármaskönyve. Ford., bev. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1000–1895. Milleniumi Emlékiadás) Bp. 1897. 56. (Az 1517-ben megjelent *editio princeps* latin szövege.) Eckhart Ferenc szerint Werbőczy csak azért nem említette a *communitas* Kézainál és Thuróczynál egyaránt szereplő jogait, mert műve adott pontján célja a nemesi

A Kézai által megteremtett hagyomány tehát két irányban ágazott el a 15–16. század fordulóján. Egyrészt a későbbi hazai nemesi közvélemény gondolkodását döntő mértékben befolyásoló művekben, Thuróczy krónikájában és – főleg – Werbőczy *Tripartitum*ában az ősi *communitas* által kiadott *edictum* már nem csak hadba, hanem tanácskozásra szólított; ezt egészíti ki a nagy magyar jogásznál a parancsnak jó ok nélkül eleget nem tevőkre kiszabható egyik büntetésnem (helyesen: száműzetés) eltűnése. Másrészt a magyar múlt ismeretét évszázadokra a külföld felé közvetítő, és a 16. század végétől a hazai művelt közönségre is nagy hatást gyakorló Bonfininál a 7. fejezet „közjogi” jellege megszűnik; a kizárólag katonai tárgyú szövegrészletben a három büntetésnem Kézai által megkomponált tudálékos rendszere helyébe pedig a hadba hívó véres karddal végrehajtandó halálos ítélet kerül – egy erdélyi szokásra hivatkozva.

Vajon az utóbbi adta az ötletet Horváth János számára, hogy Verancsics Antal a székely gyűlésekről írt beszámolóját megpróbálja összefüggésbe hozni Simon mester krónikájának említett helyével? Ha esetleg így áll a dolog, jó oka volt, hogy ezt nem említette, hiszen Bonfininál csak hadba hívásról esik szó, nem olyan közéleti gyűlésről, amelynek Horváth János már 1954-ben részben, 1963-ban pedig teljes mértékben értékelt a Kézai által a 7. fejezetben leírt összejövetelt.¹²² Az is elgondolkodtató, hogy Werbőczy művének történeti és „közjogi” szempontból legfontosabb, így jogászok és történészek számára egyaránt legismertebb fejezetei között található az, amely – Thuróczy nyomán – már közéleti gyűlésről is említést tesz hadba hívás mellett, miközben éppúgy kifejezti a Kézai által felsorolt három büntetési tétel közül a középsőt, miként az 1954-ben Horváth János tette.¹²³

una eademque libertas mellett érvelve a nemesek és a parasztság (*rusticitas*) közti éles határ meghúzása volt. Lásd *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme i. m. 123–124. (Nem észleli a másik változást Thuróczy szövegéhez képest, vagyis a hadba vonulást elutasítókra érvényes három büntetésnem közül a középső eltűnését.) Szűcs Jenő nem lát érdemleges különbséget Kézai, Thuróczy és Werbőczy itt elemzett párhuzamos szöveghelyei között, lásd *Uő.*: Társadalomelmélet i. m. 441.

¹²² *Horváth J.*: Árpád-kori i. m. 383. Hadba és gyűlésbe is csak a *communitas* nevében lehet hívni a népet.

¹²³ Lásd 16. jegyz. Egyébként ugyanígy tett Váczy Péter is. Lásd *Váczy P.*: A népfelség i. m. 557. Meglehet azonban, hogy Werbőczy, Váczy Péter és Horváth János ugyanazon okból, de egymástól függetlenül hagyták ki a második büntetésnemet: azért, mert annak értelmét nem tudták megfejteni.

THE ORIGINS OF HUNGARIAN SERFDOM
ACCORDING TO SIMON OF KÉZA:
POSSIBILITIES AND DEAD ENDS OF INTERPRETATION

by Péter Molnár

SUMMARY

In his chronicle known as *Gesta Hungarorum* Simon of Kéza studies the emergence of the class of 'national' serfs. It is discussed that people who, without good reason, disregarded the 'edictum' bearing a call to arms sent by the 'communitas' were executed, exiled or condemned to become servants. For a long time it was common in the Hungarian literature of the subject to seek the source of inspiration for Simon's peculiar views in Roman law and in contemporary Northern Italian political practices (Imre Madzsar, Sándor Eckhardt, János Horváth). It was Jenő Szűcs, who in a long study published in 1973 reached the conclusion that the ideas set forth by the 'loyal cleric' of László IV had in fact originated from France. In my paper I try to recapitulate and evaluate the different interpretations of Simon's text. In the first part I focus on Jenő Szűcs's opinion and one of his three critics, József Gerics.

II. LAJOS LEGENDÁS ALKINCSTARTÓJA, SZERENCSÉS IMRE ÉS A MONETA NOVA

Sokáig közhelyként élt gazdaságtörténet-írásunkban, hogy az 1521-es pénzrontás II. Lajos (1516–1526) alkincstartójának, Szerencsés Imrének az ötlete volt. Szerencsés – már a kortárs források által – démonizált alakja mögött szinte egy korai Jud Süss-történet körvonalai sejlenek fel, bár az események pontos rekonstrukciójával, és a pénzrontás felelőseinek meghatározásával egyaránt adósak a magyar gazdaságtörténet és a magyarországi zsidóság történetének kutatói. Jelen tanulmány ennek törlesztésére tesz kísérletet.¹

Szerencsés Imre (eredeti nevén: Salomo Seneor ben Ephraim) Spanyolországban, gazdag zsidó családban született. Bátyja, Don Abraham Seneor befolyásos volt a kasztíliai és az aragóniai királyi udvarokban, és 1492-ben családjával együtt kikeresztelkedett, míg öccse, Salomo a kivándorlást választotta. Valószínűleg Itáliába ment, és onnan jött családjával Magyarországra. Buda egyik leggazdagabb kereskedője lett, jelentékeny háza a Zsidó utcában (Judengasse) állt. 1510 körül kikeresztelkedett, elhagyta feleségét és gyermekeit, akik megkapták házáat. Keresztapja Perényi Imre nádor lett; a kereszttségben ezért kapta az Imre nevet, családnevét pedig Szerencsésre (Fortunatus) változtatta. Második felesége egy kolozsvári német polgár leánya, Held Anna, aki egy Györgynek keresztelt fiút szült neki. Szerencsés ekkor már II. Lajos pénzügyi tanácsadója volt, de személynéknél megítélésében a források megosztottak: keresztény kortársai rossz véleményével szemben egykori zsidó hittestvérei a zsidóság támogatóját látták benne, ezért nagyon kedvező képet festettek róla. Komoly itáliai kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, miközben főurak tőkájével üzletelt. A hazai kereskedelmi tőke képviselőjeként ugyanakkor arra törekedett, hogy az idegeneket (Fuggerek) kiszorítsa. Szalkai László váci, később egri püspök, majd esztergomi érsek embeérének tartották: vélhetőleg a nagyhatalmú főpapnak és kancellárnak köszönhette alkincstartói megbízatását. A korábbi történeti szakirodalom az ő nevéhez kötötte a moneta nova (rossz minőségű ezüstpénz) bevezetését. Az 1525-ös rákosi

¹ Itt szeretném felhívni a figyelmet a téma nehézségére, hiszen Lion Feuchtwanger 1925-ben megjelent regénye, a „Jud Süß” (amelyet a nácik az 1933-as berlini könyvégetéskor máglyára vetettek), valamint a regény elferdítésével készült náci propagandafilm (1940: a munkálatok Joseph Goebbels propagandaminiszter felügyelete alatt zajlottak), és általuk Joseph Süß Oppenheimer alakja, egyszer s mindenkorra félrevitte a befolyásos, emancipált zsidó pénzemberről szóló közgondolkodást. Lásd *Bundula István*: A teremtett zsidó. (http://magyarnarancs.hu/konyv/jud_suss_-_a_teremtett_zsido_-_egy_novella_egy_regeny_egy_film-69360, letöltés: 2016. febr. 20.)

országgyűlés már megégetését követelte: „őfelsége égettesse el Szerencsés Imrét, a zsidóból lett keresztényt”²; s bár fogságba vetették, rövid idő után kiszabadult. Ekkor a Fuggerek (magyarországi képviselői) által feltüzelt budai csőcselék kifosztotta házát, Szerencsésnek menekülnie kellett. A válaszcsepással nem várt sokáig: a király – többek között Szerencsés tanácsára – elvette a Fuggerektől a beszercebányai rézkereskedelmet. Ismét alkincstartó lett, több harmincad bérlője, aki kölcsönöket folyósíthatott a királynak. Már 1518-ban örökbe fogadta Haller Jánost, akinek révén gyümölcsöző nürnbergi és erdélyi kereskedelmi kapcsolatokra tett szert. Haller feladata lett a politikai ambíciókkal rendelkező Szerencsés vállalkozásainak irányítása, ráadásul jól jött a Hallerek bányavárosi érdekeltége is. Szerencsés 1526 nyarának végén halt meg. A Szerencsés–Haller vállalkozás tönkrement, a Hallerek pedig kiszorultak Budáról.³

A régebbi történeti irodalom a pénzrontás felelősét Szerencsés Imre személyében vélte megtalálni. Ezzel a nézettel Hermann Zsuzsanna 1977-ben a moneta nováról írt cikkében szállt szembe, hangsúlyozva a Thurzók (és a Fuggerek) pénzrontásban kimutatható szerepét és felelősségét.⁴ Ő az 1525. évi rákosi országgyűlésen történekből, az azokról készült beszámolókból, elsősorban Antonio Burgio

² Részlet Antonio Burgio pápai nuncius rákosi országgyűléssel kapcsolatos 1525. május 13-i naplóbejegyzéséből. Lásd *Hermann Zsuzsanna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához. Századok 109. (1975) 311.

³ A Szerencsés Imre életére, működésére vonatkozó irodalomra lásd *Kohn Sámuel*: Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. (Különlenyomat a Történelmi Tár 1879–1881-iki évfolyamaiból). Bp. 1881. 78–81.; *Uő*: A zsidók története Magyarországon. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig. (A zsidók története Magyarországon. Részben kiadatlan források nyomán. I.) Bp. 1884. (reprint: Bp. 2013.) 270–286., 387–393.; *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten. A legrégebbi időktől 1867-ig. (Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai XIV.) Bp. 1901. 63–73.; *Uő*: Szerencsés Imre származása. In: Emlékkönyv dr. Mahler Ede a Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem ny. nyilvános rendes tanárának nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Somogyi József – Löwinger Sámuel. Bp. 1937. 406–414.; *Kubinyi András*: A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Bp. 2009. 718–723. (eredetileg megjelent *Uő*: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg 52. (1963–1964). 80–128.; *Scheiber Sándor*: A Szerencsés Imre-irodalomhoz. In: *Uő*: Folklor és tárgytörténet. Teljes kiadás. Bp. É. n. [1996.]. 1473–1485.; *Zolnay László*: Buda középkori zsidósága és zsinagógái. Bp. 1987. 35.; *Havaszi György*: Az „igazi” Fortunatus. Történelmi Szemle 47. (2005) 221–239.; *Komoróczy Géza*: A zsidók története Magyarországon. I. A középkortól 1849-ig. (Hungaria Judaica 26.) Pozsony 2012. 343–358. Szerencsés Imre budai polgár örökbe fogadja Haller Ruprecht fiát, Jánost, azért, hogy kereskedését folytathassa (1518): Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. V/1. 1096–1700. Szerk. és kiad. Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor. Bp. 1959. (továbbiakban: MZSO V/1.) 134. (Nr. 277.). Az óbudai káptalan előtt Szerencsés Imre budai polgár és felesége, Anna, fiának és üzletvezetőjének fogadja Haller János budai polgárt (1518. szept. 18.): Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. IX. 1282–1739. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Bp. 1966. (továbbiakban: MZSO IX.) 73–75. (Nr. 79.).

⁴ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 310–314.

pápai nuncius naplójából, illetve a velencei tanácshoz érkezett jelentésekből indult ki. A nuncius és a velencei jelentések részletesen közlik Szerencsés országgyűlésen taglalt bűnlajstromát, de ebben a vonatkozásban nem említik a pénzrontást; különös módon a pénzrontással kapcsolatos panaszok és a „zsidó” működése miatti felháborodás a nemesség követeléseiben közvetlenül nem kapcsolódtak össze. Hermann a két dolog összekötését Kovachich Márton Györgynek tulajdonítja, aki latin nyelvű kivonatban, kompilatív módon ismertette Burgio naplóját és leveleit állította be úgy, hogy Szerencsést a pénzügyek miatt, amelyeknek élén állt, akarták felelősségre vonni. Bár néhány évvel később Engel János Keresztély kiadta Burgio nuncius naplójának latin fordítását, Kovachich szövege nyomán „megszületett a legenda, amely háborítatlanul élt több mint száz éven át”.⁵

1525-ben Szerencsés Imrét sok mindennel vádolták: „rossz élet”-tel, „hitvány tettek”-kel, vagy azzal, hogy „zsidóbb, mint volt”, de leginkább az szúrta ellenfelei szemét, hogy az esztergomi érsek, Szalkai László kegyeltje volt, és mint ilyen, felelős az érsek által kötött rossz szerződésekért. Hermann Zsuzsanna úgy vélte, hogy az 1525-ös országgyűlésen történtek nem támasztják alá azt a nézetet, hogy Szerencsés főszerepet játszott volna a pénzrontásban. Ezzel szemben szerinte a pénzrontás bevezetéséről szóló korai, 1521 augusztusában kelt iratokban Thurzó Elek egyedül jelenik meg pénzverésért felelős személyként, akire „*akarata ellenére*” a király az új pénz verésének gondját bízta.⁶

Thurzó Elek 1522 elején kincstartó is lett, így ő irányította a királyi pénzügyeket több mint másfél éven keresztül. Thurzó üzletfeleinek, a Fuggereknek engedte át a körmöci kamarát (amelyet ekkor faktoruk, Hans Alber irányított), míg az újraindított budai pénzverést magának tartotta fenn. Budai pénzverőmestere Hans Krug nürnbergi éremvész lett. Hans Krug nürnbergi eredete felveti annak a lehetőségét is, hogy eredetileg a Hallerekkel állhatott kapcsolatban.

⁵ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 310–312.; Kovachich Márton György: Vestigia comitiorum apud Hungaros [...] celebratorum. Budae 1790. 559.; Johann Christian von Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. 2. Halle 1798. 49–55. A legújabb archontológiai összeállítás szerzői Hermann Zsuzsanna cikke vonatkozó részére hivatkozva már egyenesen azt állítják, hogy Szerencsés nem is volt alkincstartó, mert szerintük Hermann ezt már bizonyította: C. Tóth Norbert et al.: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. (Monumenta Hungariae Historica. Elenchi / Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Bp. 2016. 134. 470. jegyz., holott Hermann csak a pénzrontásban játszott szerepe kapcsán fogalmazta meg téziseit, illetve hívta fel a figyelmet arra, hogy a „titulo rei monetariae, cui praepositus erat in quaestionem vocaret” mondat Kovachichtól származik, mert ilyen nem hangzott el a rákosi országgyűlésen (Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 311.). Az archontológia szerzői figyelmét bizonyára elkerülte az, hogy a kortársak (például Hans Dernschwam) beszámolóí szerint viszont Szerencsés Imre alkincstartó volt, akinek a menesztését követelték. A Szerencsés Imre alkincstartóságáról szóló források értékeléséhez lásd Gyöngyössi Márton: Gondolatok az archontológiakészítés lehetőségeiről és hatáiról. Esettanulmány Szerencsés Imre alkincstartósága kapcsán. Megjelenés alatt.

⁶ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 312. Szalkai László pályafutásához lásd Kubinyi András: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 147–160.

A forrásokból Hermann Zsuzsanna azt a következtetést szűrte le, hogy az új pénz verésében a Fuggerek és a Thurzók jócskán megtalálták számításukat.⁷

A Dunába vetett vonópad és a pénzrontás

„A pénznek akkor van méltányos és megfelelő értéke, ha valamivel kevesebb aranyat vagy ezüstöt tartalmaz annál, amennyit érte vásárolni lehet, mégpedig csak annyival kevesebbet, amennyit a verdeköltségekre le kellett vonni, a verdejegynek ugyanis valamiféle méltóságot kell hozzáadnia a puszta matériához.”

(Nicolaus Copernicus, 1526)⁸

Nézetünk szerint Hermann Zsuzsanna az általa idézett korabeli források alapján relativizálta Szerencsés Imre alkincstartó pénzrontásban viselt felelősségét, miközben Thurzó Elek körmöci kamaraispán (és a Fuggerek) szerepét túlhangsúlyozta. Értelmezésben például nem szólaltatta meg a korszak pénzverésének egyik fontos szemtanúját, Hans Dernschwamot, a Fuggerek budai alkalmazottját, aki egészen másképpen emlékszik – az általa „körmönfont, rosszindulatú öregember”-nek nevezett – Szerencsés működésére. Hasonló színben tünteti fel Szerencsést Istvánffy Miklós Kölnben 1622-ben megjelentetett munkájában (amelyet Tállyai Pál 17. századi fordításában idézünk): „Mely veszedelmes restségnek vétke Szerencsés Imrét, gazdag embert, ki zsidóból nem oly régen kereszténné lett vólt, s az kincstartóság tisztit Bornemisza után viseli vala, felette megsúlyosítá, s annak a véteknek az anakutána érdemlett büntetését, jóllehet későre, megfizeté.” Az 1525-ös év történései kapcsán pedig többek között annyit jegyez meg az általa „Kéncstartó Imrének” nevezett Szerencsésről, hogy „kit zsidóból kereszténné löttnek és Bornemisza János után kéncstartóvá tétetettnek lenni tanítánk”.⁹

⁷ *Peter Ratkóš*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze im Jahre 1521 und ihre Folgen in der Slowakei bis 1526. (Studia Historica Slovaca 1.) Bratislava 1963. 32.; *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 312–314.; *Soós Ferenc*: Magyarország kincstartói. 1340–1540. H. n. [Bp.] 1999. 63.; *Uő*: A középkori Magyarország gazdasági és pénzügyigazgatási tisztségviselői. Numizmatikai Közlöny 112–113. (2013–2014) 96., 98.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 134. Hans Krughoz lásd *Huszár Lajos*: Körmöcbányai éremvésők és emlékérmek a XVI–XVII. században. (1500–1650). Numizmatikai Közlöny 26–27. (1927–1928) 76–77.; *Paulinyi Oszkár*: Adatok a körmöcbányai éremvésők és emlékérmek kérdéséhez a XVI. század első feléből. Numizmatikai Közlöny 48–49. (1949–1950) 38–39.; *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 313–314.; *Huszár Lajos*: Különös monogram II. Lajos denárain. Numizmatikai Közlöny 80–81. (1981–1982) 85–87.

⁸ Az idézet *Nicolaus Copernicus*: Monete cudende ratio című művéből (1526) származik. Lásd *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 316.

⁹ Hans Dernschwam emlékiratának kritikai kiadása: Memoriál fuggerovského faktora Jána Dernschwama o banksobystrických baniach a feudálnych rozbrojoch v mnohonárodnostnom Uhorsku pred tureckou okupáciou. In: *Peter Ratkóš*: Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku

Dernschwam hangsúlyozza, hogy Szerencsés Imre Szalkai László kincstartó embere volt, akire az a kincstartói hivatal igazgatását bízta. A Fuggerek hivatalnokaként érezhetően ellenségesen tekintett Szalkaira és embereire, sőt egyenesen azzal vádolta őket, hogy Lajos királyt hatalmukban tartották.¹⁰ Dernschwam továbbá összejátszással vádolta Mária királyné körmöci kamaraispánját, Beheim Bernátot és Szerencsés Imrét, illetve Szalkai Lászlót – a Fuggerek ellenében. Ráadásul szerinte a négy latos pénzek verésére Körmöcbányára és Budára érkezett német pénzverők egyenlőtlen denárokat készítettek, mert a Thurzók által megkövetelt minőségi előírásokat megszegték, és a *vonópadot* félretették.¹¹ A nyilvánvalóan elfogult Dernschwam emlékezetében tehát a négy latos és rossz minőségű pénzek felelőseiként Szalkai László, Beheim Bernát és Szerencsés Imre jelentek meg; ez pedig azt jelenti, hogy Szerencsést egyes vélemények már a 16. században (azaz a kortársak) a pénzrontás (egyik) felelősének tartották.

A vonópad (nyújtópad, nyújtómű) működése kapcsán Dernschwam négy fontos állítást fogalmaz meg. Az állítások ismertetése után értelmezésükre teszünk kísérletet.¹²

(1) A négy latos pénz verése idején Németföldről hoztak pénzverőket Körmöcre és Budára.

(2) A német pénzverők kézből daraboltak, egyenlőtlen denárokat készítettek. Nem vertek olyan tiszta denárokat, mint a körmöci pénzverők, és a vonópadot ('Ziehbank') csalópadnak ('Schelmbank') nevezték.

(3) A hazatérő körmöci pénzverők a vonópadot Esztergomnál a Dunába dobták.

(4) A Thurzók idejében használatos vonópadot Beheim Bernát jóváhagyásával tették félre a körmöci pénzverők Körmöcbányán is.

(1525–1526). III. Bratislava 1957. 453–476. Magyar fordítása *Hans Dernschwam: A beszercebányai középső-, másként kamaraházra vonatkozó, továbbá a magyar királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam, a Fugger urak egykori faktora által készített kivonata. 1563.* In: *Hans Dernschwam: Erdély. Beszercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos.* (Bibliotheca Historica) Bp. 1984. 107–135. Hans Dernschwam életének legutóbbi összefoglalása *Buza János: A Dunába vetett vonópad. Adalék a Mohács előtti Magyarország pénzveréséhez. Történelmi Szemle 57.* (2015) 291–292. Istvánffy Miklós Szerencsésről: Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. S. a. r. Benits Péter. (Történelmi Források I.) Bp. 2001. 7. könyv 170., 8. könyv 203.

¹⁰ Szerencsés – Szalkaival közös – működésének leírását lásd *Dernschwam, H.: A beszercebányai i. m. 119–122.* Lásd még *Kubinyi A.: Szalkai László i. m. 157.* Az archontológiai szakirodalom ugyanakkor azt a vélekedést képviseli, hogy amikor Szerencsés alkincstartó lett, Szalkai már nem volt kincstartó. Lásd *Soós F.: Magyarország kincstartói i. m. 61.; Uő: A középkori Magyarország i. m. 98.; C. Tóth N. et al.: Magyarország világi archontológiája i. m. 133–134.*

¹¹ *Dernschwam, H.: A beszercebányai i. m. 123., 131.* A vonópad kapcsán lásd még *Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban.* (Budapest Várostartörténeti Monográfiái XX.) Bp. 1958. 107.; *Buza J.: A Dunába vetett vonópad i. m. 281–298.*

¹² Dernschwam a *Ziehbank* szót használja, de nyilvánvalóan nyújtópadról, nyújtóműről (Streckwerk, Ziehwerk) van szó. A vonópad terminológiai értelmezéséhez lásd *Buza J.: A Dunába vetett vonópad i. m. 283.* különösen 8. jegyz.

Ad (1) Szerémi György emlékirata szerint Mária királyné a moneta nova reform idején a Bécsből hozott pénzverőknek a Keresztelő Szent János utcában adott házat. A Szent János utca háztulajdonosairól viszont kevés forrás szól, így a középkor végi pénzverde épületének pontos beazonosítása sem lehetséges.¹³ A „kézből daraboló”, „német” pénzverők tehát Bécsből érkeztek Budára, és zömmel osztrákok lehettek, ahogyan osztrák volt a II. Lajos által pénzverési célokra Magyarországra hívott Beheim Bernát is. Nem kizárt, hogy Beheim magával hozott tiroli szakembereket is, ugyanakkor a már említett Hans Krug pénzverőmester jelenléte például azt is jelzi, hogy Nürnbergből is jöttek szakemberek.¹⁴

Ad (2) Különösebb magyarázatot nem igényel az sem, hogy a moneta nova nemcsak finomságát, hanem kivitelezését tekintve is rosszabb minőségű (a korábbiakhoz képest kifejezetten igénytelen) pénz volt, ez pedig összefüggésben állhat a „kézből darabolással” és a vonópad használatának beszüntetésével.¹⁵ A minőséggel és az ellenőrzéssel kapcsolatos gondokra utal az, hogy már az 1521 novemberében megnyílt országgyűlés arról rendelkezett, hogy a minőség biztosítása érdekében Budára a pénzverők mellé a tárnokmester emberét állítsák.¹⁶

Ad (3) Buza János szerint a vonópad alkalmazása minőségileg és mennyiségileg is előnyösebb volt a korábbi előállítási módnál. Költséghatékonyágát egyébként a kortársak is felismerték, a körmöci pénzverők nyilvánvalóan ezért vetették a Dunába.¹⁷ A későbbiek szempontjából nem mindegy, hogy erre pontosan mikor is került sor, mikor hagyták ott a budai pénzverdét a körmöci munkások. Bár Jeszenszky Géza szerint 1520-as évszámmal is ismeretesek budai veretű moneta nova denárok, ezek nyilvánvalóan hibás évszámot viselnek, mert az új pénzt hivatalosan csak 1521-ben vezették be. Nem kizárt persze az sem, hogy a verőtöveket már korábban elkészítették, de a kibocsátási szándék csak később valósult meg: írott forrásaink az újraíndított budai pénzverésről legkorábban 1521 második felében számolnak be. Pohl Artúr az első moneta novának az 1521-es veretű, Jeszenszky szerint próbaveretnek minősíthető, de verési technikáját (kivitelezését) tekintve az antiqua monetához

¹³ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. [1979.] 117.; Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. (Budapest Régiségei 15.) Bp. 1950. 246.; Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 21–22., 106.; Végő András: Buda város középkori helyrajza I. (Monumenta Historica Budapestinensia XV.) Bp. 2006. 142–149.

¹⁴ Buza J.: A Dunába vetett vonópad i. m. 292.

¹⁵ A moneta nova denároknak körirata sincs, kivitelezésük alacsonyabb színvonalú. Lásd Jeszenszky G.: II. Lajos denárai i. m. 139–142.

¹⁶ Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 106. A jogtörténeti irodalomban az 1521. évi országgyűlés által megalkotott cikkelyek (decretum Budense) az 1522. évnél szerepelnek. A 19. cikkely rendelkezett a pénzverés ellenőrzéséről: Corpus Juris Hungarici. I. Magyar Törvénytár. I. 1000–1526. évi törvény-cikkelyk. Bp. 1899. (a továbbiakban: CJH) 788–789. A 19. cikkely szövege a teljes szövegű dekrétumban mint a 14. cikkely második része szerepel: Uo. 788. 2. jegyz.

¹⁷ Buza J.: A Dunába vetett vonópad i. m. 285–287.

hasznoló, L–B verdejegyű CNH II.¹⁸ 305. típust tartotta (Mzz¹⁹. 257.), de a klasszikus moneta nova (CNH II. 308A) is kimutatható már ebből az évből Budáról (Mzz. 258-1) és Körmöcbányáról (Mzz. 258-2) is. A gond az, hogy 1522-ben Budán (talán ismét) antiqua monetát (CNH II. 306A) is vertek, A–B verdejeggyel (Mzz. 255-5). A jegy remekül feloldható: Alexius–Buda; ez pedig megfelel annak a ténynek, hogy 1522 elejétől Thurzó Elek irányította a budai pénzverést. Nem zárható ki azonban az sem, hogy az évszám hibásan került erre a változatra, mert a moneta nova bukása után újólág Thurzó Elek kincstartó irányította a budai pénzverést. Huszár Lajos az 1522-es budai antiqua moneta veretét az 1522-es törvény azon rendelkezésével magyarázta, hogy a király ne mulasszon el jó pénzeket is veretni (14. cikk), ezért szerinte ebben az évben vertek Budán „jó pénzt” is.²⁰ II. Lajos már 1521 júliusában rendelkezett egyébként arról, hogy Körmöcbányáról pénzverők menjenek Budára, megfelelő szerszámokkal felszerelve.²¹ Az antiqua moneta újbóli bevezetésekor, 1526-ban Budára rendelt körmöci pénzverőket Visegrádra küldték, ahonnan néhány nap múlva hajóval hozták őket vissza, Budára. Ekkor Bécsből szerszámokat és ezüstöt hozattak, hogy a verde mielőbb megkezdhesse működését.²² Az 1520-as években tehát többször is jártak a körmöci pénzverők Budán, a kérdés az, hogy mikor történt a vonópad Dunába vetése. Dernschwam beszámolója alapján arra kell következtetnünk – egyetértve Buza Jánossal –, hogy a moneta nova verése idején. Mivel a moneta nova fizikai jellemzői a Dernschwam által leírt kézi verésre (pontosabban: „kézből darabolásra”) utalnak, de a próbaveretnek minősített, Budán vert CNH II. 305. típus technikai kivitelezését tekintve az antiqua monetához nagyon hasonló, valamint különös módon ismerünk 1522-es évszámot viselő, budai veretű antiqua moneta denárt, így az is felmerülhet, hogy 1521-ben és/vagy 1522-ben alkalmazták Budán a vonópadot. Ebben az esetben a vonópad Dunába vetése 1522-ben (vagy azt követően) történhetett. A körmöci pénzverők távozásával, az így keletkezett munkaerőhiánnyal állhat összefüggésben az is, hogy II. Lajos 1522. január 22-én 10–15 pénzverőt kért Velencétől, de kérését a Signoria nem teljesítette.²³

¹⁸ Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Bp. 1907. (a továbbiakban CNH II.)

¹⁹ Artur Pohl: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300–1540)*. Bp.–Graz 1982. (a továbbiakban Mzz.)

²⁰ Jeszenszky Géza: II. Lajos denárai. *Numizmatikai Közlöny* 26–27. (1927–1928) 136–137., 139.; Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 108.

²¹ Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 106.; Simon Zsolt: A zágrábi pénzverde 1525. évi számadása. *Adatok az 1521. évi pénzreform történetéhez. Századok* 144. (2010) 436.

²² Jeszenszky G.: II. Lajos denárai i. m. 131–132.; Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 114–115.

²³ A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. *Ismerteti Óváry Lipót*. 1. füzet. Bp. 1890. 265. (Nr. 1159.); Jeszenszky G.: II. Lajos denárai i. m. 139.; Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 106., 108. Huszár Lajos tévesen tette a Velencéhez intézett kérés idejét 1521-re.

Ad (4) Buza János Hans Dernschwam szövegéből arra következtetett, hogy a vonópad „a Thurzó urak idejében”, a moneta nova 1521–1525 közötti előállításkor volt használatban, rövid ideig Budán is működtették. Ján Horákkal ellentétben tehát nem tartja valószínűnek a vonópad korábbi körmöcbányai alkalmazását, inkább Štefán Kazimír álláspontjához közelítve az eszköz legfeljebb időszakos alkalmazását valószínűsíti, és arra következtet, hogy azt egy tőkeerős vállalkozó vagy vállalkozók állították használatba. A tőkeerős vállalkozókat a Fugger–Thurzó szövetséggel azonosította. A vonópad magyarországi működtetését és előnyeit Németországban 1523-ban már felismerték, s azt is tudták, hogy ezáltal hat-nyolc pénzverő munkáját két munkás is elvégezheti.²⁴ A vonópad körmöcbányai alkalmazásának megszüntetésére Beheim alsó-magyarországi működésének kezdetén (1521), a moneta nova korszakban kerülhetett sor, hiszen ekkor tértek át/vissza a „kézből darabolásra”, ezért az eszköz használatának kezdetét Körmöcön mindenképpen 1521 előttre kell tennünk.²⁵

A moneta antiqua verésében tehát már 1521 előtt számolnunk kell a vonópad alkalmazásával. Az újabb történeti szakirodalom viszont a pénzláb vonatkozásában a korábbiaktól eltérő adatokkal számol. A feltevésük szerint kortárs, de a pénzverésről csak távolabbi ismeretekkel rendelkező forrásokra támaszkodva az 1521 előtti antiqua moneta denárok esetében a pénzláb: egy budai márkányi (245,53779 gramm) 9 latos (562,5‰) finomságú pénzöntvényből vert 425–428 darab pénzérme lett volna, míg 1525 után viszont a pénzláb finomsága 8 latra (500‰) csökkent volna, miközben a darabszám 428 lett. Ismerve a korábbi irodalomban szereplő adatokat, arra következtetnek, hogy a II. Ulászló (1490–1516) idején alkalmazott klasszikus pénzláb (márkánként 416 darab pénzérme) valamikor 1521 előtt megváltozott volna. A budai márka súlyának kiszámítása kapcsán – véleményem szerint – az újabb szakirodalomban félreértik Engel Pál fejtegetéseit is, aki ugyanis nem azt írta, hogy a párizsi és a budai márka azonos súlyú volt, hanem azt, hogy Hóman Bálint egyes források alapján a kettőt azonosnak vette. Ráadásul Engel azt is kifejti, hogy Hóman a budai márka súlyát nem a párizsi, hanem a nürnbergi márka súlyának segítségével számította ki, mivel a kettő aránya ismert volt, és a nürnbergi márkára vonatkozóan igen pontos 15–18. századi adatokkal rendelkezünk. Mivel Engel elfogadta a Hóman által meghatározott számadatot, műveiben ezért, és nem tévedésből használta.²⁶

²⁴ A szlovák nyelvű szakirodalom kritikai értékeléséhez lásd *Buza J.*: A Dunába vetett vonópad i. m. 283–285., 287–288.

²⁵ *Buza J.*: A Dunába vetett vonópad i. m. 282., 294. Beheim – bár körmöci kamaraispáni megbízatását csak később nyerte el – már 1521-ben megjelent a bányavidéken [*Ernyey J.*: Kísérletek a körmöcbányai pénzverő áthelyezésére (1524–1640). Numizmatikai Közöny 25 (1926) 113.], mert az év őszén a királyné rézbányáit felügyelte beszercebányai rézkamaraispánként, Lengyel Jánossal közösen: DL 23589.

²⁶ *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 433–435. A budai márka súlyának kiszámításához lásd *Hóman Bálint*: Magyar pénzörtörténet. 1000–1325. Bp. 1916. (reprint: Bp. 1991.) 62–72., 94–99.; *Engel Pál*:

Ezzel szemben a II. Lajos idején vert *antiqua moneta* denárok sorában metrológiai változást kimutatni nem tudunk, ez pedig arra utal, hogy minőségi változás, pénzromlás sem 1521 előtt, sem pedig 1525 után nem történt. Ez a rendelkezésünkre álló éremanyag alapján mérési eredményekkel bizonyítható, így állandó minőséggel kell számolnunk. Marián Bován a gyerki éremleletből II. Lajos 1521 előtti és 1525 utáni körmöci veretű *antiqua moneta* denárait vizsgálta meg (379 darabot) és arra jutott, hogy metrológiai szempontból nincs változás, a vizsgált pénzérmeék általa mért átlagsúlya konzekvensen 0,55 gramm. Mivel forgalmi pénzekről van szó, ehhez az értékhez hozzá kell számítanunk valamekkora mértékű kopást is. Ennek mértékét meghatározni egyébként igen „ingoványos” terület. Hóman Bálint például a karoling pénzek és Szent István pénzei esetében az al marco verés sajátosságai és a kopás miatt a mért átlagsúlyhoz még 5%-ot adott. Mindenesetre biztos, hogy a korszakunkban forgó, korábbi Mátyás-vereteknél nagyobb kopással kell számolnunk, mint a Jagelló koriak esetében.²⁷ Hasonló, de magasabb súlyadatokat eredményező vizsgálatot végeztünk el II. Lajos *antiqua moneta* denárai esetében az ELTE Régészettudományi Intézetének Éremgyűjteményében. A Nagyszombatból Budára, majd Pestre helyezett, „királyi” rangot kapott egyetem Érem- és Régiségtani Intézetének (1777) Éremgyűjteménye ugyanis az éremleletekből sokáig kiválasztási joggal rendelkezett. Ezen jogát a Magyar Nemzeti Múzeum után gyakorolhatta. A méréshez azokat a változatokat választottuk ki, amelyekből nagyobb darabszámban állnak rendelkezésre ép(nek tűnő) példányok – összesen 128 pénzérme. Mivel ezek a darabok leletekből származnak, és szerencsére nem került sor az anyag „duplumositására”, így az egyes változatok mennyisége az adott verdék emissziós képességét is jelzi.²⁸ Különösen az 1526-os kassai veretű denárok számosságára szeretnénk felhívni a figyelmet, hiszen közzismert, hogy Kassán verték pénzzé az ország északi és északkeleti részein lefoglalt, illetve beszolgáltatott egyházi kincseket.²⁹ Összességében érdemi minőségi változás ezen minta alapján sem mutatható ki.

A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124. (1990) 28–36.; *Uő*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) Bp. 2001. 56.

²⁷ *Marián Bován*: Kremnické denáre Ľudovíta II. (moneta antiqua) z nálezu v Hrkovciach. Slovenská numizmatika 14. (1996) 149–164. A forgalmi pénzek kopásához lásd *Hóman B.*: Magyar pénztörténet i. m. 40., 187.; *Gyöngyössy Márton*: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. (Doktori Mestermunkák) Bp. 2003. 220., különösen 649. jegyz.

²⁸ *Gyöngyössy Márton – Mészáros Orsolya*: Az Intézet és az Éremgyűjtemény története. The History of the Institute and the Numismatic Collection. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézetének Éremgyűjteménye. Numismatic Collection of the Eötvös Loránd University Faculty of Humanities Institute of Archaeological Sciences. Szerk. Gyöngyössy Márton – Mészáros Orsolya. Bp. 2010. 16., 20., 24.; *Gyöngyössy Márton*: A kincstalálástól az ásatásig. A régészeti feltárási jog története és hatályos szabályozása Magyarországon. Bp. 2016. 23–24., 31.

²⁹ Várdai Pál egri püspök utasította Kassa városát minden egyházi kincs nyolc latos ezüstpénzzé verésére, amelynek egyik részét a nép segítésére, másik részét hadiköltségekre szánták (Eger, 1526. szept. 18.). Lásd *Artur Pohl*: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. Südost-forschungen 27. (1968)

1. táblázat II. Lajos antiqua moneta veretű denárainak (CNH II. 306A)
metrológiai vizsgálata

	Típus, változat (Mzz.)	Verde	Év	Darabszám	Átlagsúly (gramm)
1.	255-1	Körmöcbánya	1518	20	0,58
2.	255-1	Körmöcbánya	1519	20	0,58
3.	255-18	Körmöcbánya	1526	20	0,60
4.	255-19	Körmöcbánya	1525	20	0,57
5.	255-20	Körmöcbánya	1526	20	0,59
6.	255-24	Kassa	1526	20	0,58
7.	255-33	Visegrád	1526	8	0,57

Forrás: Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest)

A fentiekből következően a pénzermék középsúlyának érdemi változásáról nem beszélhetünk (a denárok középsúlya 0,59 gramm volt). Feltételezhetjük, hogy finomsági változás sem történt. Ebben megerősíthet bennünket az a három forrás, amely egyértelműen „tűzközelből”, első kézből származik. Hans Dernschwam már idézett visszaemlékezésében számol be arról, hogy II. Ulászló idejében 416 darab denárt vertek egy budai márkából, és ettől eltérni márkánként csak négy darabbal lehetett (középsúly-eltérés). A Dernschwam-féle darabszám állandóságára utalnak egyes kora újkori forrásaink is. 1526. április 16-án jelentette például a bécsi kormányzat Ferdinánd osztrák főhercegnek (1521–1564), hogy II. Lajos magyar király megint új pénzt veret, amelyből 480 darab megy a nyolc latos finomságú bécsi márkára (280,61 gramm), melyet ha átszámítjuk magyar márkára, 420 darab jön ki. Ezzel szemben Mária királyné 1540-es utasítása a bányavárosokba küldött biztosai számára a II. Lajos kori pénzlábat ismerte el érvényesnek: egy márka pénzöntvényből 412–416 darab verendő.³⁰ Az antiqua moneta finomságát ténylegesen csak 1526-os források alapján tudjuk meghatározni, így a jó pénzt nyolc latosnak nevezi (megkülönböztetésül az 1521–1525 között vertett négy latos moneta novától) többek között a II. Lajos és a Fugger-ház között 1526-ban a rézbányák haszonbérletéről kötött szerződés, valamint II. Lajos azon

48–49. (N.); *Huszár Lajos*: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. III. Numizmatikai Közlöny 76–77. (1977–1978) 82. A kassai veretekhez lásd *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 135., 143.

³⁰ *Dernschwam, H.*: A beszercebányai i. m. 130–131. A kora újkor forrásokhoz lásd *Johann Newald*: Das österreichische Münzwesen unter Ferdinand I. Eine münzgeschichtliche Studie. Wien 1883. 33.; *Paulinyi Oszkár*: Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a XVI. század első felében. Adatszűrő elemzés. Századok 112. (1978) 332. 16. jegyz.

rendelkezése, amellyel a nyolc latos pénz veréséből származó jövedelem felét a királyné számára fizettette ki. A további forrásokban szereplő minden egyéb értesülés másod- (például az 1524-ben Magyarországra érkező Antonio Burgio pápai nuncius) vagy harmadkézből (például a lőcsei Konrad Sperfogel) származik.³¹

A moneta nova numizmatikai értelemben gyűjtőfogalom, mivel 1521–1525 között háromféle ezüstpénznemet bocsátottak ki: legalább négy helyen verték a nagyobb értékű ezüstpénzt, a hátlapi körirata szerint „moneta nova” garast, az országhatáron belül legalább kilenc, azon kívül legalább két helyen körirat nélküli denárok, míg legalább öt helyen körirat nélküli obolusok készültek, beleértve az alig egy évtizede felbukkant visegrádi veretű obolust is.³²

Az egyes pénznemek esetében korabeli források alapján csak a denárok pénzlába határozható meg. Hermann Zsuzsanna kutatásai szerint egy budai márka négy latos pénzöntvényből 440 darab moneta nova denárt vertek ki (a denárok középsúlya így: 0,56 gramm volt). Hermann Zsuzsanna számításaihoz felhasználta Antonio Burgio pápai nuncius leírását (mivel a nuncius értesülései 1525-ből és 1526-ból származnak, és neki végig kellett néznie a budai Fugger-faktorátusnál elhelyezett pápai segély – eredetileg 33 ezer dukát, amelyet moneta novára váltottak át – elértéktelenedését, ebben az esetben megbízhatóak, bár Burgio márkáinként 450 denár kiveréséről tud), Hans von Planitznak, a szász választófejedelem tanácsosának egy 1521-ben szerzett értesülését (márkáinként 450 denár), valamint a kassai pénzverde számadáskönyvének ezüstbevéltással kapcsolatos adatait.³³ Simon Zsolt, aki az előbbi források alapján már eleve márkáinként 450 denárral számol (így a középsúly: 0,55 gramm), viszont a zágrábi pénzverde 1525. évi számadásaiból márkáinként 500 denár kiverését mutatta ki (a denárok középsúlya eszerint: 0,49 gramm lenne), azonban azt ő is hangsúlyozza, hogy ez nyilvánvalóan önkényes helyi döntés eredménye.³⁴ Igazán jó eredményt az hozhatna, ha több száz, jó

³¹ II. Lajos és a Fugger-ház között 1526-ban a rézbányák haszonbérletéről kötött szerződést lásd Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. I. 1441–1538. Összeszedte s lemásolta Hatvani Mihály. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak) Pest 1857. 27–31. (Nr. 20.) II. Lajos rendelkezése a nyolc latos pénz veréséből származó jövedelem felének királyné részére történő kifizetéséről (Buda, 1526. máj. 3.); Uo. 33–34. (Nr. 23.); *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 81. A további források értelmezéséhez lásd *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 433–435.

³² *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 139–142.; *Ujszászi Róbert*: II. Lajos ismeretlen verdejegyű obulusa. Numizmatikai Közlöny 106–107. (2007–2008) 225–226. Az egyes ezüstpénzek értékviszonya az alábbi volt: egy garas öt denárt ért, míg egy denárért két obolust adtak. A pénzreform idején vert formalmi ezüstpénzek: garas (CNH II. 299.: Mzz. 254–1–6), denárok (CNH II. 305.: Mzz. 257.; CNH II. 308A: Mzz. 258–1–20, 22–30, 32–33, CNH II. 309.: Mzz. 258–35; CNH II. 310.: Mzz. 258–21; CNH II. 311.: Mzz. 258–31; CNH II. 313.: Mzz. 258–34) és obolusok (CNH II. 314A: Mzz. 259–1–6; CNH II. 315.: Mzz. 260–1–3; CNH II. 316.: Mzz. 261.; CNH II. 317.: Mzz. 262.; CNH II. 318.: Mzz. 263.). Itt jegyezzük meg, hogy a garasverés újbóli megindításának indoka nem ismert, valószínűleg az aprópénzek várható értékvesztésével állhatott összefüggésben.

³³ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 316–323.

³⁴ *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 434., 459.

állapotban megmaradt moneta novát lehetne lemérni. Mivel erre a leletkörülmények miatt nincs sok esély, az egyes közgyűjteményekben fellelhető példányokat mértünk le, és ezek segítségével igyekszünk közelebb jutni a kérdés megválaszolásához.

Az általunk összeállított minta 159 ép(nek tűnő, nem töredékes), magyarországi verdékhez köthető moneta nova denárból állt: 122 darab a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának törzsgyűjteményéből, 8 a szentendrei Ferenczy Múzeum numizmatikai gyűjteményéből, 29 pedig a közelmúltban Homorúd területén előkerült lelet eddig feldolgozott részletéből származik. A minta alapján a moneta nova átlagsúlyaként 0,50 grammos értéket kaptunk. A kopást és a közepsúly-eltérést is figyelembe véve ezen érték alapján valószínűsíthetjük, hogy Burgio nuncius pontosan ismerte a pénzlábat, hiszen ő márkánként 450 darab denár kiveréséről tudott; a márkánként 500 darabszámot viszont az átlagsúly alapján már bizonyosan el kell vetnünk. Fontos azonban megjegyezni, hogy az egyes verdék tekintetében – részben az emissziós képességnek köszönhetően – aránytalan mintához jutottunk, gyakorlatilag releváns adataink csak Buda és Körmöcbánya esetében vannak, így az általunk közölt adatsor csak nagy óvatossággal vehető figyelembe.³⁵

2. táblázat II. Lajos magyarországi verdékhez köthető moneta nova denárainak metrológiai vizsgálata

	1521	1522	1523	1524	1525	1521–1525
Besztercebánya			0,41 gr (1 db)	0,53 gr (6 db)	0,47 gr (4 db)	0,49 gr (11 db)
Buda	0,58 gr (3 db)	0,50 gr (6 db)	0,53 gr (10 db)	0,42 gr (8 db)	0,52 gr (2 db)	0,50 gr (29 db)
Kassa		0,47 gr (2 db)		0,53 gr (3 db)	0,54 gr (3 db)	0,52 gr (8 db)
Körmöcbánya	0,59 gr (2 db)	0,49 gr (11 db)	0,50 gr (10 db)	0,52 gr (21 db)	0,46 gr (12 db)	0,50 gr (56 db)
Nagybánya			0,51 gr (4 db)	0,53 gr (10 db)	0,45 gr (3 db)	0,51 gr (17 db)
Nagyszében				0,53 gr (14 db)		0,53 gr (14 db)
Pozsony				0,58 gr (3 db)		0,58 gr (3 db)
Visegrád				0,47 gr (6 db)	0,48 gr (8 db)	0,48 gr (14 db)
Zágráb				0,43 gr (2 db)	0,54 gr (5 db)	0,51 gr (7 db)

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest), Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), Ferenczy Múzeum (Szentendre), Janus Pannonius Múzeum (Pécs)

³⁵ A mérési eredményeket a 2. táblázat tartalmazza. Az egyes magyarországi változatok verdéhez történő besorolása a 4. táblázatban található meg. A Mohácsi-szigeten előkerült homorúdi leletet Nagy Balázssal közösen dolgozzuk fel. A lelet publikációja előkészületben van (*Gyöngyössy Márton – Nagy Balázs: Hódoltság kori kincslelet Homorúdról*).

A moneta nova kiveréséhez használt pénzöntvény finomsága már a kortársak számára is pontosan ismert volt: négy lat (250‰). Bár a Zágrábban vert pénzérmék kapcsán úgy tűnik, nemcsak a közepsúly, de a pénzöntvény minősége tekintében is komoly kifogás merült fel, ugyanis finomságuk mindössze két latosnak (125‰) bizonyult.³⁶ Ennek modern természettudományos ellenőrzése még várat magára, mert bármennyire is nagy várakozásokat fűztek korábban a pénzérmék roncsolásmentes, izotópperjesztéses, energiadiszipatív, röntgenfluoreszcenciaanalízissel (RFA) történő vizsgálatához, az ezüstérmék esetében a kapott eredmények nem megbízhatóak, ezért vitathatóak.³⁷

A hosszas technológiai és metrológiai fejtegetések alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A technikai újításokra egyébként is hajlamos Thurzók vezethették be a vonópád magyarországi használatát, néhány évvel a moneta nova verése előtt (méréseink szerint talán 1516 előtt). Hans Dernschwam ezzel kapcsolatos állítását megerősíthetjük: a minőségi előrelépést a Thurzók képviselték.

2. A vonópád a moneta nova verésének kezdetekor még használatban volt, de a „német” pénzverők módszere („kézből darabolás”) kiszorította: a reform során technológiai szempontból visszaálltak egy korábbi, minőségi visszalépést jelentő technikára.

3. Az 1521 előtti és az 1525 utáni antiqua moneta pénzlába azonos, megegyezik a korabeli forrásokban megadott értékekkel.

4. A moneta nova átlagsúlya a mérések alapján megfelel a korabeli forrásokból ismert értékeknek.

³⁶ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 316–323. Thurzó Elek kincstartó levele Batthyány Ferenc horvát-szlavón-dalmát bánhoz, amelyben közli, hogy a Vitális deák által küldött silány pénzeket megvizsgáltatta, és alig két lat ezüstöt tartalmaznak (Buda, 1525. ápr. 21.). Lásd *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 80.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 452., 459. különösen 105. jegyz.

³⁷ A pénzérmék archeometriai vizsgálatának problematikájához lásd *Robert Linke et al.*: Energiedispersive Röntgenfluoreszenzanalyse zur zerstörungsfreie Untersuchung von Münzen. In: Numismatik und Technologie: Fragen und Antworten. Numismatics and technology: questions and answers. Symposium / Proceedings 25. und 26. April 2003, KHM, Wien. / 25th and 26th of April 2003, KHM, Vienna. Szerk. Martina Griesser – Roswitha Denk – Heinz Winter. H. é. n. [Wien 2003.] 63–78.; *Gyöngyössi M.*: Pénzgazdálkodás és monetáris politika i. m. 216–219.

A pénzverés haszna és a verdék kibocsátási képessége

„Ha szolgálaim ezüstömet a pénzverőbe vitték, azért úgy fizettek nekik, mint másoknak.”

(Fugger Jakab, 1525)³⁸

Hermann Zsuzsanna a moneta nova kapcsán a pénzverés hasznát márkánként 825 denárban határozta meg, azaz pontosan tízszeres lett a haszonkulcs az antiqua moneta esetén kiszámolható márkánkénti 83 denárhoz képest.³⁹

A bevételek és a haszonkulcs figyelembe vételével az egyes verdék emissziós értékeinek meghatározására legutóbb Simon Zsolt tett kísérletet. A zágrábi kamara kibocsátási értékét – az általa feldolgozott számadás alapján – 1525-ben 10567,815 számítási forintban határozta meg. Kassa esetében a pisetum címén kifizetett összegek, valamint a pénzverde számadásai segítségével 1524-re 51576, 1525-re pedig 31703,04 számítási forintos értéket kapott. A visegrádi verde 1524-es számadásai alapján 9450 számítási forint állapítható meg. Nagyszében 1524-es számadásai alapján a kivert ezüstpénz mennyisége 25502,53 számítási forint volt. A budai kamara esetében az 1522-es évben 87347,54 számítási forint bevétel volt, viszont az 1523-es évre Hans Alber már csak 50000 számítási forintot várt. Körmöcbánya esetében ismert a kamara jövedelmezősége 1522-ben: 90777,25 számítási forint. Mivel itt többféle pénznemet bocsátottak ki, ráadásul a nyereség egy része a nemesfémbevéltásból származott, önmagában ez az adat nem elegendő ahhoz, hogy emissziós értéket határozzunk meg.⁴⁰

A moneta nova bevezetése idején az ország már ezüstbehozatalra szorult. Legalábbis erre utal az a tény, hogy Fugger Jakab 1522-ben 4214 márka tiroli ezüstöt adott el a körmöci kamarának, márkáját hét magyar aranyforintért, tehát jelentős felárral.⁴¹ Az 1514-es évben a körmöci kamara éves denáremissziójának felső határát valamivel több mint 8 millió darab nyolc latos pénzermében határoztuk meg. Az ebben lévő ezüstmennyiség – elegendő réz rendelkezésre állása esetén, figyelemmel a pénzlábról fentebb írtakra – már 17 millió darabnyi négy latos érme kibocsátását tette volna lehetővé, és ha ehhez hozzáadjuk a Fuggerek tiroli ezüstjét is (amelyből 7,5 millió moneta nova denár verhető), nem tévedünk

³⁸ Idézet Fugger Jakab György szász herceghez írott leveléből (1525. júl. 20.), lásd *Marczali Henrik*: Regesták külföldi levéltárakból. Történelmi Tár (1878) 457.

³⁹ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 322–323. A kérdéshez lásd még *Gyöngyössi M.*: Pénzgazdálkodás és monetáris politika i. m. 219–220.

⁴⁰ *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 461–462. Az egyes verdék emissziós képességére vonatkozó adatokat külön táblázatban is összefoglaltuk (3. táblázat).

⁴¹ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 318.

nagyot, ha a felső határt 24 millió darabban határozzuk meg az 1522-es év vonatkozásában, a későbbiek során pedig 17 millióval számolhatunk.⁴²

3. táblázat Az egyes verdék emissziós képessége, 1521–1525 (darab denár)

Év	Besztercebánya	Buda	Eszék	Kassa	Körmöcbánya	Nagybánya	Nagy-szeben	Pozsony	Visegrád	Zágráb
1521		?			?					
1522		8 734 754		?	24 000 000					
1523	?	5 000 000			17 000 000	?	?			
1524	?	?	?	5 157 600	17 000 000	?	2 550 253	?	945 000	?
1525	?	?	?	3 170 304	17 000 000	?			?	1 056 781

Forrás: lásd a lábjegyzetben⁴³

A moneta nova bevezetésének időrendje

„Továbbá a királyi felség azokat a pénzeket, amelyeket legutóbb veretni kezdett, veresse tovább, amiből az ő királyi jövedelmeihez nagy pénzösszeget csatolhat hozzá [...] és őfelsége mindamellet ne mulassza el, hogy – amint ez a felséges fejedelmeknek, boldog emlékü Mátyás és Ulászló uraknak, Magyarország királyainak idejében volt – jó pénzeket is veressen, nehogy ez az ország jó pénzeknek teljes híjával lenni látszassék.”

(Részlet az 1522. törvény, 'decretum Budense' 14. cikkéből)⁴⁴

Írott forrásaink alapján a moneta nova 1521-es bevezetésének folyamata az alábbiak szerint rekonstruálható:

⁴² Gyöngyössy Márton: A körmöci kamara 1514-es számadása. In: In memoriam Ludovici Huszár. Szerk. Bíró Sey Katalin et al. Bp. 2005. 171–173. Számításainkat kiegészíthetjük Paulinyi Oszkár kora újkori adatsoraival (*Paulinyi Oszkár: Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet* i. m. 326–346.) is. Időszakunkban, 1519–1525 között Besztercebányán összesen 44518 márka (10931 kg) finomezüstöt (tehát 15 latos finomságú ezüstöt) állítottak elő (Uo. 340.). 1526 második felében a körmöci kamara területén 16353 márka finomezüstöt (4015 kg) váltottak be (Uo. 328.), 1526 második felétől 1539 augusztusáig pedig 112125 márkát (27531 kg) (Uo. 340.), míg 1526–1548 között a körmöci kamarában beváltott ezüst évi átlaga 22126 márka (5433 kg) volt. (Uo. 345.). 5000 kg finomezüstből – elegendő réz rendelkezésre állása esetén – körülbelül 17 millió moneta nova denár verhető.

⁴³ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 318.; Gyöngyössy M.: A körmöci kamara i. m. 171–173.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 461–462.

⁴⁴ CJH 792–793.

1521. július 21.: II. Lajos rendelkezik arról, hogy Körmöcbányáról pénzverők menjenek Budára, megfelelő szerszámokkal felszerelve.⁴⁵

1521. július 29. – augusztus 1.: Budára ezüstöt hordanak pénzverés céljára.⁴⁶

1521. augusztus 22.: II. Lajos Tolnán kelt levelében arról tájékoztatja az alsó-magyarországi bányavárosokat, hogy új pénz veréséről határozott, ezért felszólítja őket, hogy minden ezüstöt adjanak át Thurzó Elek körmöci kamaraispánnak, aki abból új pénzt fog veretni. Thurzó Elek szerepére utal a szöveg megfogalmazása: Thurzó „jöllehet akarata ellenére” (licet invito) felel az új pénz veréséért.⁴⁷ Ugyanaznap kelt egy másik királyi oklevél is, amelyben II. Lajos azt parancsolja meg, hogy engedjék meg Thurzó embereinek az erdőkben az új pénz veréséhez szükséges szén égetését.⁴⁸

1521. szeptember 1.: II. Lajos Tolnán kelt levelében arról tájékoztatja az alsó-magyarországi bányavárosokat, hogy Thurzó Elek körmöci kamaraispán által új pénz verését határozta el. Az ezüstöt az új pénzért is ugyanolyan áron kell beváltani. Az új pénz kevéssel könnyebb lesz, mint a régi, de értéke nem lesz kevesebb.⁴⁹

1521. szeptember 6.: Szatmári György pécsi püspök Tolnán kelt levelében tájékoztatja Kassa városát, hogy a király megengedte nekik a pénzverést, de annak hasznát a királynak kell megfizetniük.⁵⁰

1521. szeptember 7.: II. Lajos Tolnán kelt levelében értesíti Kassa városát, miszerint kérésükre megparancsolta Thurzó Eleknek, hogy küldjön pénzverőket hozzájuk.⁵¹

⁴⁵ Péch A.: Alsó Magyarország i. m. 107.; Ernyey J.: Kísérletek i. m. 113.; Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 106.; Thurzó Elek már július 16-án arra kérte az alsó-magyarországi bányavárosokat, hogy a Budára menő körmöci pénzverőknek szükséges járműveket bocsássák rendelkezésére. Lásd Ratkóš, P.: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 34.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 436.

⁴⁶ A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai i. m. 263. (Nr. 1148.); Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 106. Hermann Zsuzsanna szerint a budai pénzverdét 1521 júliusában egyenesen azért indították újra, hogy a Bakócz Tamás hagyatékában talált nagy mennyiségű ezüstöt pénzzé verjék (Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 313.). Az ezüst értékét 600–700 ezer forintra becsülték. Lásd Ratkóš, P.: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 34.

⁴⁷ Huszár L.: A budai pénzverés i. m. 106.; Uő: A középkori magyar pénztörténet i. m. 77.; Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 312.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 435. Az oklevél teljes szövege Uo. 435. 9. jegyz.

⁴⁸ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 312.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 435. Az oklevél teljes szövege Uo. 435. 10. jegyz.

⁴⁹ Huszár L.: A középkori magyar pénztörténet i. m. 77.; Ratkóš, P.: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 37.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 436. Az oklevél teljes szövege uo. 436. 11. jegyz.

⁵⁰ Huszár L.: A középkori magyar pénztörténet i. m. 77.; Ratkóš, P.: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 35.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 437. Az oklevél szövegét lásd Pohl, A.: Die Münzstätte Kaschau i. m. 46–47.

⁵¹ Huszár L.: A középkori magyar pénztörténet i. m. 77.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 437. Az oklevél szövegét lásd Pohl, A.: Die Münzstätte Kaschau i. m. 47.

1521. november 19.: Megnyílik a rendi országgyűlés, amelyen már „a legújabbban verni kezdett pénz”-ről (monetas novissime cudi caeptas) határoznak.⁵²

A közölt írott források tanúsága szerint a moneta nova gondolata, azaz a pénzrontás ötlete 1521 első felében, tehát Várdai Pál kincstartósága és Szerencsés Imre alkincstartósága idején fogant meg.⁵³ Thurzó Elek karrierje viszont csak ezt követően, 1521 közepétől ívelt fel. Felemelkedésében nyilvánvalóan szerepet játszott a gazdasági hátrország, a Fugger–Thurzó-vállalkozás, de még inkább előnyös házasságkötése a nagyhatalmú püspök–kancellár, Szatmári György unokahúgával, Szatmári Annával. Nem véletlen, hogy első megbízatásait is Szatmári Györgyötől kapta, aki tudatosan egyengette a rokonává lett fiatalember pályáját. 1521 júliusában már a királyi lakosztályokért felelős főkamrás, 1522 januárjában pedig kincstartó, és ezzel az ország kormányzatának egyik vezető személyisége lett. Thurzónak szerencséje is volt, „jókor volt jó helyen”, mert az 1521 júliusában Budára érkező Mária királyné a régi bárókkal szembeni egyik szövetségesét vélte felfedezni az „új ember”-ben. Az 1523-as országgyűlés a fiatal kincstartó működésének első csúcspontja lett, amikor meggyőző költségvetési tervezetet terjesztett be a rendek elé, azok adómegszavazási hajlandóságának növelése érdekében.⁵⁴

A veretek alapján 1521-ben csak két pénzverde működése mutatható ki, Budáé és Körmöcbányáé. Előbbivel kapcsolatban az újabb történeti szakirodalom egyenesen azt állítja, hogy az új pénzt elsősorban itt verték, és csak az év folyamán kapott engedélyt Kassa és Körmöcbánya a moneta nova kibocsátására. A valóság

⁵² *Ratkoš, P.*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 38–39.; *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 332.; *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 77.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 437.; A „legújabbban verni kezdett pénzről” az 1522. évi törvény (decretum Budense) 14. cikke rendelkezett: CJH 792–793.

⁵³ *Ratkoš, P.*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 34.; *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 61.; *Uő.*: A középkori Magyarország i. m. 96.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 144.; Peter Ratkoš szerint a döntés egy június 20–25. között tartott királyi tanácsülésen született meg (*Ratkoš, P.*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 34.), Simon Zsolt szerint a moneta nova verését már legkésőbb július 16-án elhatározták (A zágrábi pénzverde i. m. 437.). Egyébként Jeszenszky Géza is Szerencsés Imre működéséhez kötötte a pénzreform gondolatát (II. Lajos denárai i. m. 128.).

⁵⁴ *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 309., 312.; *Erdélyi Gabriella*: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 121–124.; *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 63.; *Spekner Enikő*: A budai Fugger-faktorátus. Egy délnémet kereskedő- és bankház képviselője a késő középkori Budán 1503–1533. In: Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk. Viga Gyula et al. Bp. 2003. 430–432.; *C. Tóth Norbert*: A királyi pár Csehországban 1522–1523. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 88., 91–92.; *Soós F.*: A középkori Magyarország i. m. 96.; Thurzó alkincstartója Kisserjéni Ferenc lett, míg közvetlen elődje a kincstartóságban Báthori András volt (*Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 62–63.; *Uő.*: A középkori Magyarország i. m. 96., 98.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 134.). Az 1523-as országgyűlés elé terjesztett költségvetési előirányzathoz lásd *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 301–307.

– a fentebb már idézett írott források alapján – éppen az, hogy Körmöcbánya nagyon is központi szerepet játszott a pénzreformban: bármennyi ezüstöt hordtak össze Budára, és a főváros pénzverdéje akármennyire is felértékelődött, nehezen hihető, hogy több ezüstpénzt tudtak volna itt kiverni, mint a bányaezüstből közvetlenül dolgozó Körmöcön. Másrészt a folyamatosan működő ezüstpénzverdét közel azonos időben kellett „átállítani” az új pénz verésére, ha el akarták kerülni a pénzforgalmi zavarokat, így Körmöcbánya nem engedélyt, hanem egyenesen utasítást kaphatott ebben a tárgykörben (erre utal a körmöci kamaraispán, Thurzó Elek többszöri, feladatra történő „felhívása” is). A magyar numizmatika mindmáig nem tudta feloldani a moneta nova egyes veretein megjelenő L–R verdejegyet. Kézenfekvőnek látszik a Ludovicus Rex „megfejtés”, így elvben az ilyen jegyű pénzeket bárhol verhették. Mivel azonban a jegy garason is feltűnik 1522-es évszámmal (Mzz. 254-5), valamint denáron 1523–1525 között (Mzz. 258-22), csak olyan verde jöhet számításba, amely már a kezdetek idején is működött, ezért ebben az esetben Körmöcbányát valószínűsíthetjük, a kollektív jegy ugyanis arra utalhat, hogy királyi utasításra, a kamaraispán vonakodása mellett történt a pénzverés.⁵⁵

Kassa esetében valóban pénzverési engedélyről volt szó, hiszen a helyi pénzverde már hosszú ideje nem működött. Ugyanakkor az újraindított pénzverés akadozott, mivel Nádasdy György és Kozymor Bertalan kamaraispánok verete csak 1522-ből ismert, ezt követően ismét szünet következett, ami arra utal, hogy a kezdet korántsem volt sikeres, bár a király szemmel láthatóan mindent elkövetett az eredmény érdekében, így például Körmöcről rendelt pénzverőket Kassára.⁵⁶

⁵⁵ *Jeszzenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 134–137. Az újabb történeti szakirodalomra lásd *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 436–437. 462.; *C. Tóth Norbert*: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes / Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2016. 86. A pénzreform bevezetése szempontjából analógiaként Hunyadi Mátyás (1458–1490) 1467/1470-es nagy pénzreformja kínálkozik. Lásd *Pohl Artúr*: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei. 1458–1490. (Az Éremgyűjtők Kiadványsorozata 8. szám. 2. csoport) Bp. 1972. 16–17., 23–24., 32., 36–39.; *Soós Ferenc*: Mátyás király 1467. évi pénzügyi reformjának gyakorlati végrehajtása. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk. Ulrich Attila. Nyíregyháza 1999. 171–177.; *Gyöngyössi M.*: Pénzgazdálkodás és monetáris politika i. m. 52–54., 63–68. Az L–R verdejegyhez lásd *Jeszzenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 141. Kollektív jegyekre korábbi példák tekintetében lásd *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 87–88.

⁵⁶ *Kemény Lajos*: A kassai pénzverőház. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9. (1902) 250.; *Jeszzenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 134–135., 140.; *Pohl, A.*: Die Münzstätte Kaschau i. m. 37–38.; *Emil Petáček*: Dejiny mincovania v Košiciach. Košice 1986. 63–66.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 437. Nádasdy György és Kozymor Bertalan tevékenységéhez köthető az Mzz. 258-3 változat 1522-es kibocsátása.

4. táblázat A magyarországi moneta nova denárok és verdék

Év	Besztercebánya	Buda	Eszék	Kassa	Körmöcbánya	Nagybánya	Nagy-szeben	Pozsony	Visegrád	Zágráb
1521		257 258-1			258-2					
1522		258-1		258-3	258-2					
1523	258-11	258-1			258-2 258-22	258-5 258-6	258-7			
1524	258-11	258-1 258-27		258-3 258-4	258-2 258-22 258-29 258-30	258-5 258-33 258-34	258-7	258-23	258-8 258-35	258-9 258-10
1525	258-11	258-1		258-3	258-2 258-22 258-24 258-28 258-29 258-30	258-5			258-8 258-35	258-9 258-10

Forrás: Mzz.

A pénzreform „sikere”

„Sehol másutt nem verhetnek pénzt, csak ahol a Fuggerek akarják, és sem Budán, sem másutt nem adhat el akárki ezüstöt és aranyat, csak a zsidók és azok, akik maguknak a Fuggereknek adják el.”

(Egy névtelen előkelő

Várdai Ferenc erdélyi püspökhöz írt leveléből, 1524)⁵⁷

A közelmúltban C. Tóth Norbert azt az álláspontját fejtette ki, hogy az 1521 nyarán elhatározott pénzreform első éveiben – 1522-ben és 1523-ban – sikeres volt, mert lélegzetvételhez juttatta az államkincstárt, de a későbbiekben valószínűleg már hátrányosan hatott az ország pénzügyi helyzetére. Állításait jórészt az 1522. évi adóbevételek (lucrum camere, contributio, subsidium) vizsgálatára építi, mondván a rendi kincstartói intézmény jól működött, mivel a négy országos (rendi) kincstartónak rekord mértékű adóbevételt sikerült elérnie. A számadásokban forintban és denárban közölt adatsorok nominálisan ezt valóban alá is támasztják, azonban C. Tóth Norbert adós maradt annak részletes kifejtésével,

⁵⁷ Egy névtelen, előkelő levélíró politikai eseményekről tudósítja Várdai Ferenc erdélyi püspököt (Pozsony, 1524. jan. 8.): MZSO V/1. 146. (Nr. 298.). Lásd még *Simon Zs.: A zágrábi pénzverde* i. m. 443. 44. jegyz.

hogyan ezekben az esetekben pontosan mi is értendő „floreus” és „denarius” alatt (1521 előtt ennek a kérdésnek vizsgálata kevésbé lenne lényeges). Ez a körülmény ugyanis egyáltalán nem mellékes a befolyt összegek tényleges értékének megállapításakor.⁵⁸ Az is fölmerül a korábbi adatok alapján, hogy az adó nem feltétlenül csak magyar pénzben folyt be. 1495-ben, Vas megyében a királyi számadáskönyv szerint az adót osztrák denárokból fizették, az erdélyi szászok pedig többszörös uralkodói engedéllyel bírtak arra nézve, hogy adójukat oszporában egyenlítsék ki. Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és a közel egykorú adószámadások alapján, amelyek elszámolásaikban következetesen (arany)forintban számolnak, illetve nem tüntetik fel, hogy az adófizetés ténylegesen milyen pénznemben történt, feltételezhetjük, hogy ott az adót magyar denárban fizették. Mindez az átváltás problémaköréhez vezet el bennünket.⁵⁹ C. Tóth Norbert csak valószínűsíti, hogy az új pénz 1524-ben és 1525-ben hátrányosan hatott az ország pénzügyi helyzetére, mondván ezt eddig senki nem vizsgálta. Ez nem teljesen igaz, legutóbb például Simon Zsolt is összefoglalta ezeket a káros hatásokat korabeli források alapján. Abban mindenképpen igaza van a szerzőnek, hogy az adószedés rendszere olajozottan működött a Jagelló-korban, ez ugyanis a forrásokból és alapos elemzéséből egyértelműen kiolvasható. Mivel az esztergomi érsek pisetumjövödelme 1522-ben több mint nyolcezer forint volt, a következő évben pedig a tízezer forintot is meghaladta, C. Tóth Norbert szerint ez egyenesen arra utal, hogy a pénzverés haszna nem csökkent, bár – amint láttuk – a működésben lévő pénzverdék, és ezáltal a lehetséges emisszió mértéke is jelentősen eltért egymástól az említett két évben. Tegyük hozzá rögvest: a pisetumot is a pénzévert ezüst után, pénzérmékben fizették ki (esetünkben tehát moneta nova érmékben)!⁶⁰ A közölt imponáló adatsorok ellenére a kulcskérdés – véleményem szerint – mégiscsak az, hogy az adó milyen (régie vagy új?) pénzben folyt be, és ez hogyan hatott az aranyforint és a számítási forint relációjára. A pénzverési nyereség

⁵⁸ Vö. „Az a forint, amely a költségvetési előirányzatban [...] szerepel, nem valóságos, materiális pénz, hanem száz dénár összegét – és elméletileg egy aranyforint értékét – jelző számítási egység.” *Hermann Zs.: Államháztartás* i. m. 315.

⁵⁹ *Engel, J. Chr.: Geschichte* i. m. 146.; *Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. Történelmi Szemle* 36. (1994) 45. (a tanulmány újra megjelent, *Uő: Tanulmányok Budapest középkori történetéből* i. m. 361–405.; *Uő: A későközépkori magyar–nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése*. In: R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv születése 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 116.; *Draskóczy István: A Szászország összeírása a XVI. század első évtizedéből*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 163–165.; *Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernszt-féle megyei adószámadások*. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics Ferenc. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém 1984. 121–239.

⁶⁰ *C. Tóth N.: A Magyar Királyság* i. m. 86. 20. jegyz., illetve 126.; *Simon Zs.: A zágrábi pénzverde* i. m. 444–445.

kapcsán már Hermann Zsuzsanna is felhívta arra a figyelmet, hogy a pénzrontás után II. Lajos csaknem tízszer annyi denárt kapott a pénzzé vert ezüst márkája után, mint elődei; de csak szám, nem pedig érték szerint. Ugyanakkor szerinte a királyi bevételek 65%-a 1522-ben már minden kétséget kizáróan az új pénzben (moneta nova) realizálódott.⁶¹

A reform lényegének megértéséhez a névérték és a fémérték közgazdasági problémakörére kell felhívni a figyelmet. Közismert tény ugyanis, hogy a moneta nova reform azzal járt együtt, hogy az aranyforint és a számítási forint értéke elvált egymástól, hiszen az új denárok fele annyi ezüstöt tartalmaztak, mint a korábbiak, ezáltal elvileg értékük is a felére csökkent. A folyamat nyomon követhető az aranyforint értékváltozásaiban. 1521-ben még a 100 denáros árfolyamra van adatunk, de 1522-ben már két és fél számítási forintnyi denárt kértek el egy aranyforintért, 1524-ben viszont komoly eltérésekkel szembesülhetünk: van adatunk 110-es, de van 160-as árfolyamra is, 1525-ben pedig 150–250 denár közötti ingadozást tapasztalhatunk. A moneta nova árfolyamával kapcsolatos gondokat jelzi az is, hogy az 1523-as országgyűlés szükségesnek tartotta az árfolyam rögzítését, amely szerint beváltáskor 100 régi denárért 110 újat kell adni (35. cikk), illetve az új pénzt minden pénzügyletnél a régi értékében kell elfogadni (29. cikk).⁶² A fémérték csökkenése óhatatlanul a névérték csökkenését eredményezte. Az árfolyam-változás pedig egyértelmű válasz arra a kérdésre, hogy milyen hatást gyakorolt az új pénz az ország pénzügyi helyzetére.⁶³

Az 1521. november 19-én megnyitott országgyűlés vonatkozó cikkelye világosan beszámol az új pénz veréséről, kérdéses persze, hogy a pénzforgalomban mennyi idő alatt jutott egyeduralmú szerephez, illetve vált kizárólagos fizetőeszközzé a moneta nova.⁶⁴ Körmöcbánya komoly emissziós potenciállal rendelkezett, és – amint láttuk – Budára is jelentős mennyiségű ezüstöt hoztak össze pénzverési célból. Ugyanakkor fél év alatt a forgalomban lévő aprópénz teljes körű cseréje bizonyosan nem valósult meg, így azt valószínűsíthetjük, hogy az adószedők által beszedett pénzérmék eléggé vegyes képet mutathattak. C. Tóth Norbert tanulmánya mindenestre fontos kísérlet arra, hogy a költségvetési hiányról és a

⁶¹ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 322–323.

⁶² Horváth Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. Numizmatikai Közlemény 58–59. (1959–1960) 34.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 460. Az 1523-as országgyűlés idézett rendelkezései: CJH 816–819.

⁶³ A pénzforgalmi nehézségekről már Jeszenszky Géza is írt: II. Lajos denárai i. m. 130. Lásd még Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből. Agrártörténeti Szemle 6. (1964) 376–378. (a tanulmány újra megjelent In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéből i. m. 407–447.; Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 320. 51. jegyz.; Simon Zs.: A zágrábi pénzverde i. m. 444–445.

⁶⁴ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 332. A törvény 14. cikkelye: CJH 792–793.

végvári rendszer pénzügyi fenntarthatatlanságáról szóló korábbi narratívát megváltoztassa, ugyanakkor nem vizsgálta, és nem vette figyelembe, hogy a pénzreform „haszna azonban gyakorlatilag eltűnt, amint a gazdasági élet észrevette az érmék rossz minőségét, és csökkent a kiverhető ezüst mennyisége”.⁶⁵ Mindezekre tekintettel az adatgazdag tanulmányban megfogalmazott téziseket a pénzreform sikereiről csak nagy óvatossággal fogadhatjuk.

A pénzreform második hulláma

„Sok úrnak kegyből, másoknak, mert tartozott nekik a király, engedélyezték [...] a pénzverést.”

(Fugger Jakab, 1525)⁶⁶

Sikernek ugyanis korántsem tűnik az, hogy az udvar 1523-ban már azzal szembesült, hogy a pénzreform kifulladásra, bukásra fenyeget. Ez pedig mindenképpen újabb beavatkozásokat kívánt meg. Egyrészt az 1523-as országgyűlésen átfogóan rendezték a pénzverés ügyét: törvénycikkek sorát fogadták el a szükséges nyersanyag és az új pénz forgalmának biztosítása, valamint a pénzérték-viszonyok szabályozása érdekében. Másrészt a főurak és a főpapok nagy mennyiségű ezüstöt ajánlottak fel a királynak, bár ennek a felajánlásnak a teljesítése elhúzódott. Harmadrészt újabb pénzverdét helyeztek üzembe, illetve a régebbieket működését (például a kassaiét) megújították.⁶⁷ Az egyes verdék története alapján jól rekonstruálható a pénzreform második hulláma.

Az 1523-ban alapított besztercebányai pénzverde működését szlovákiai kutatók mutatták ki. Iteni kibocsátásként az Mzz. 258-11 változatot azonosíthatjuk, mivel verdejegye S, ez pedig megfelel Besztercebánya pénzverésre vonatkozó forrásokban szereplő német neve (Sohl) kezdőbetűjének. Szóba jöhet még a 258-25 változat is, ez utóbbit csak 1524-ben verték.⁶⁸

⁶⁵ *Kubinyi András*: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. 123–126., 139.

⁶⁶ Idézet Fugger Jakab György szász herceghez írott leveléből (1525. júl. 20.). Lásd *Marczali H.*: *Regesták külföldi levéltárakból* i. m. 455.

⁶⁷ *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 129–130., 135–137., 139–142.; *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 137.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 438–442. Az 1523-as országgyűlés pénzveréssel kapcsolatos cikkelyei (3., 29–31., 33–36., 38., 40.): *CJH* 808–809., 816–821. Az 1523-as országgyűléshez lásd *Péchy A.*: Alsó Magyarország i. m. 110–111.; *Kubinyi András*: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. / *Analecta Mediaevalia* III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 129–134.

⁶⁸ *Jozef Gindl*: Počiatky bansko-bystrickej mincovne. *Numismatické listy* 15. (1960) 135–140.; *Ratkoš P.*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 44–46., 49–51.

C. Tóth Norbert szerint a nagybányai pénzverde már 1522-ben engedélyt kapott az új pénz verésére. Állítását II. Lajos egyik oklevelére alapozza, amelyben a király arról értesíti Beszterce városát, hogy „újra felállították az asszonypataikai kamarát, amelynek élére Bátori Andrást nevezték ki”, másrészt parancsot ad arra, hogy a Radna területén talált ezüstöt Nagybányára vigyék, hogy abból az ország szükségleteire pénzt verjenek. C. Tóth Norbert értelmezése több szempontból is hibás: 1) az oklevélben szó sincs a nagybányai kamara „újra felállításáról”, csak reformatio-járól, ami alatt az ezüstpénzverés újbóli megindításának szándékát kell sejtenuünk, hiszen a nagybányai pénzverde folyamatosan működött, de több éve már csak aranypénzeket vert; 2) az ezüst Nagybányára rendelése egy hosszú vita sorába illeszkedik, mivel a radnai bányavidék ezüstjét hagyományosan helyben, Besztercén választották (finomították). II. Ulászló király már 1504-ben megfenyegette Besztercét, hogy Lulay János nagyszebeni kamaraispán által a kemenecét és minden a választáshoz szükséges berendezést megsemmisített a városban. Majd meg is szüntette a besztercei kémlői hivatal, és elrendelte, hogy a városi bányákból nyert ezüstöt kizárólag Aranyosbányán vessék próba alá. A beszterceiekkel később is akadt gondja a nagyszebeni kamara vezetésének: 1513-ban Lulay János kamaraispán azért kereste meg levélben a besztercei tanácsot, hogy a besztercei Thomas Auricampor aranyát szolgáltassa be a nagyszebeni kamarának. 1521-ben II. Lajos arról értesítette a beszterceieket, hogy a nagybányai kamaraispánokat Radnára küldte, hogy a bányászat helyzetét megismerjék. II. Lajos 1523-ban már azt közölte a besztercei tanáccsal, hogy Nagyszebenben fog új pénzt veretni, és ezüst-, régi pénzek, valamint oszporák beváltásában Ártándi Pál és társai illetékesek. A radnai ezüst Nagybányára érkezése tehát erősen kérdéses (miért sikerült volna ezt elérni, amikor korábban a nagyszebeni kamara sem tudta ezt a nemesfémforrást megszerezni), nem véletlen, hogy bár 1522-ből ismeretes L–N verdejegyű moneta nova garas (Mzz. 254–4), de nem ismerünk nagybányai denárokat, csak a következő évből, ezeket viszont nem Báthori András, hanem Szentgyörgyi György és Berendi Dávid kamaraispánok felügyelete alatt verték (Mzz. 258–5–6, 258–33–34).⁶⁹

⁶⁹ C. Tóth N.: A Magyar Királyság i. m. 86.; II. Lajos Besztercének írt levele (Prága, 1522. máj. 6.): Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Közzéteszi C. Tóth Norbert. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) Bp. 2010. 73–74. (Nr. 51.); II. Ulászló levele Besztercének a radnai ezüst választása ügyében (Buda, 1504. okt. 23.). Lásd *Albert Berger*: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. 1203–1570. Aus dem Nachlass herausgegeben von Ernst Wagner. I–II. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Bd. 11.) Köln 1986. 127. (Nr. 442.); II. Ulászló megszünteti a besztercei kémlői hivatal (Buda, 1504. dec. 24.). Lásd *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 76.; *Berger, A.*: Urkunden-Regesten i. m. 128. (Nr. 443.); Lulay János nagyszebeni kamaraispán levele a besztercei tanácshoz a besztercei Thomas Auricampor aranyának beszolgáltatásáról (Nagyszeben, 1513. jan. 5.). Uo. 158. (Nr. 564.); II. Lajos levele a beszterceiekhez a nagybányai kamaraispánok Radnára küldéséről (Buda, 1521. dec. 7.).

Nagyszebenben 1523-ban kezdődött meg a moneta nova denárok (Mzz. 258-7) verése.⁷⁰ 1524-ben és 1525-ben moneta nova denárok (Mzz. 258-8, 258-35) és obolusok készültek Visegrádon is.⁷¹ 1524 vége felé született meg a döntés arról, hogy a moneta nova verésére Pozsonyban pénzverdét állítanak fel (vö. Mzz. 258-23). II. Lajos utasította is a város elöljáróit a Várdai Pál kincstartó által odaküldött pénzverők – Pitti Miklós és Fischer Jakab – támogatására, akiknek az érdekében Werbőczy István is közbenjárt.⁷² A zágrábi pénzverést szintén 1524 vége felé kezdték meg (vö. Mzz. 258-9–10), de a pénzverőház a következő évben is működött.⁷³ 1524 őszén született meg az eszéki pénzverde felállításáról szóló királyi engedély is.⁷⁴ Az egyes magyarországi verdék azonosítható kibocsátásait külön táblázatba foglaltuk (4. táblázat).

Az új pénzverdek üzembe helyezése következtében további szakemberekre és pénzverőszerszámokra lett szükség. A külföldi pénzverők Magyarországra hívását már többször említettük. A helyzet komolyságát mutatja, hogy II. Lajos 1524 tavaszán Bécsből hozatott szerszámokat, amelyek vámmentes beszállítását Bécs városától kérelmezte. Simon Zsolt szerint az említett kérelem összefügghet a visegrádi pénzverde felállításával, mivel arra Balassa Ferenc szintén áprilisban kapott engedélyt. Korábban Huszár Lajos a Bécs városához intézett kérést a budai pénzveréssel hozta összefüggésbe.⁷⁵

Fugger Jakab egy 1525-ös levelében arról számolt be, hogy a király és a kincstartó sokaknak kegyből, másoknak meg azért, mert tartozott nekik a király, megengedte, hogy pénzt verjenek. A magánosok ilyen – a korábbi magyar gyakorlattól

Uo. 200. (Nr. 733.); II. Lajos levele a beszercei tanácshoz az új pénz veréséről Nagyszebenben (1523. nov. 14., Pozsony), Uo. 213–214. (Nr. 791.). A nagybányai kamaraispánokhoz lásd *Szász Károly*: Adatok a nagybányai pénzverő középkori kamaragrófjairól. Numizmatikai Közöny 54–55. (1955–1956) 35.

⁷⁰ *Gustav Seiwert*: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 6. (1863–1865) 171–173.; *Kubinyi András*: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. Numizmatikai Közöny 56–57. (1957–1958) 20–24.

⁷¹ *Huszár Lajos*: A visegrádi pénzverde a középkorban. Folia Archaeologica 18. (1966–1967) 196–198.; *Tóth Csaba*: Mints of medieval Visegrád. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday. Szerk. Szabó Miklós – Raczky Pál – Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 572–573.; *Ujvárszki R.*: II. Lajos ismeretlen verdejegyű obulusa i. m.

⁷² *Artur Pohl*: Die Münzstätte Preßburg im Mittelalter. Südost-Forschungen 24. (1965) 91–94., 102.; *Uő*: II. Lajos pozsonyi pénzverése. Az Érem 33–34. (1965) 262–265.

⁷³ *Thallóczy Lajos*: Érmészeti adalék. A zágrábi pénzverde forgalma 1525-ben. Archaeologiai Értesítő 13. (1879) 114–115.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 448–462.

⁷⁴ II. Lajos eszéki pénzverésre vonatkozó engedélye (Buda, 1524. okt. 27.). Lásd *Thallóczy Lajos*: Jajcza (bánság, vár és város) története. 1450–1527. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XL.) Bp. 1915. 308–309. (Nr. CCXVIII.); *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 79.

⁷⁵ *Thallóczy Lajos*: Érmészeti adalék. Bécs városa és a magyar pénzverés. Archaeologiai Értesítő 12. (1878) 308.; *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 78.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 440.; *Huszár L.*: A budai pénzverés i. m. 107.

sem idegen – „lekenyerezésének” rendszere még Thurzó első kincstartósága idején, 1522-ben elkezdődött.⁷⁶ Maga Thurzó is kapott ilyen engedélyt, mégpedig, hogy fizetése fejében bizonyos mennyiségű ezüstöt pénzzé verethessen.⁷⁷ Báthori István nádor pedig azzal bízta meg Hans Krug budai pénzverőmestert, hogy maga és Várdai Pál veszprémi püspök számára pénzt verjen, a veszprémi püspök 500 márka ezüstjéből. Mivel veszprémi veretű moneta nova pénzeket nem ismerünk (vagy legalábbis eddig nem sikerült ilyeneket azonosítani), illetve Hans Krug Budán működött, valószínűsíthetjük, hogy az engedély a budai pénzverésben előállítandó pénzekre vonatkozott. Bár a felhatalmazás nem a kincstartótól eredt, 1522 decemberében kelt levele szerint legalábbis eltűrhette a frissen szerzett jogosultság gyakorlását.⁷⁸ II. Lajos 1523-ban adott engedélyt Konrad Sauer mann boroszlói bankárnak – akinek a király felesége lakodalmuk költségei miatt tartozott – arra, hogy a királyné tartozása fejében 32000 márka ezüstöt magyar pénzzé veressen. Mária királyné később hozzájárult ahhoz, hogy Sauer mann – társaival együtt – Boroszlóban, vagy másutt Sziléziában erre a célra pénzverdet állítson fel. Az engedélyt később lengyel félgarasok verésére is kiterjesztették; ez utóbbiak Schweidnitz verdéjében készültek, ahol aztán magyar denárokat is kibocsátottak. Bár az országgyűlés már 1526-ban törvényben tiltotta meg, a pénzverés Boroszlóban egészen 1529 nyaráig folytatódott.⁷⁹ 1524-ben Balassa Ferenc nógrádi ispán arra kapott engedélyt, hogy Visegrádon pénzverdet üzemeltessen, tekintettel a királynak adott négyezer forintnyi kölcsönére. A hasznokból Balassa egyharmadra, a király kétharmadra volt jogosult, és a király a kétharmadból kívánta törleszteni a kölcsönt.⁸⁰ 1524 őszén kapott egy évre szóló engedélyt Keserű Mihály boszniai püspök és Szerecsen János királyi kamarás arra, hogy Eszéken

⁷⁶ Fugger Jakab levele György szász herceghez (1525. júl. 20.), lásd *Marczali H.*: Regesták külföldi levéltárakból i. m. 455–457.; *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 80. A magánszemélyek által elnyert pénzverési engedélyekhez általában lásd *Jeszzenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 129–130., 134.; A korábbi magyar gyakorlathoz lásd *Gyöngyössi Márton*: Főúri pénzverési jogosultak a 15. századi Magyarországon. *Századok* 150. (2016) 341–368.

⁷⁷ *C. Tóth Norbert*: A királyi pár Csehországban i. m. 91. II. Lajos engedélyezi Thurzó Elek kincstartónak, hogy fizetése fejében háromezer márka ezüstöt pénzzé verethessen (Prága, 1522. szept. 16.). Lásd Politikátörténeti források Bátori István első helytartóságához i. m. 140. (Nr. 124.).

⁷⁸ *Kelényi B. Ottó*: Budai oklevelek pénztörténeti adatai. *Numizmatikai Közöny* 43. (1944) 17–18.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 441–442.; *C. Tóth Norbert* eleve úgy értelmezte az idézett oklevelet, hogy az a budai pénzverésre vonatkozik. Lásd A királyi pár Csehországban i. m. 91.; Thurzó Elek kincstartó levele Báthori István nádorhoz (Beszterce, 1522. dec. 31.). Lásd MZSO V/1. 143–145. (Nr. 295.); Politikátörténeti források Bátori István első helytartóságához i. m. 161–163. (Nr. 146.).

⁷⁹ *Jeszzenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 137–138.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 438.

⁸⁰ *Jeszzenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 135.; *Istványi Géza*: A visegrádi pénzverő II. Lajos egyik oklevelében. *Numizmatikai Közöny* 41. (1942) 59.; *Huszár L.*: A visegrádi pénzverde i. m. 196–198.; *Ujszászi R.*: II. Lajos ismeretlen verdejegyű obulusa i. m.; *Tóth Cs.*: Mints i. m. 572–573.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 440.

pénzverdét állítsanak fel, amelynek jövedelmét határvédelmi célokra szánták.⁸¹ Mindegyik esetben a király nevében történő pénzverést, valójában a tevékenység megszervezését és a hasznok lefölözését tapasztalhatjuk, tehát nem beszélhetünk magánosok által gyakorolt pénzverési jogról, csak jogosultságról.

Az 1523-as év egyébként Thurzó Elek átmeneti bukását is elhozta: leváltották a kincstartóságról. Mindez nem jelentett teljes mellőzést, mert ősszel már tárnokmester lett, de jól jelzi a Fugger–Thurzó-vállalkozás időleges pozícióvesztését. Thurzó leváltása mögött a királyné, Habsburg Mária (aki a körmöci kamaraispánságot is elvette Thurzótól) és a Szalkai László kancellár támogatását élvező Szerencsés–Haller-érdekkör állt. Utóbbiak adták az új kincstartót Várdai Pál püspök személyében, aki pedig Szerencsés Imrét választotta helyetteséül. Szerencsés tehát újra alkincstartó lett. Mária királyné alsó-magyarországi gazdasági érdekei miatt fordult szembe a Fugger–Thurzó-vállalkozással, és foglalt állást a rivális érdekkör, Szerencsések mellett.⁸²

1523-tól a verdéket gyakorlatilag kivétel nélkül a királyné bizalmát élvező Szerencsés–Haller-érdekkörhöz tartozó vezetők irányították: Körmöcbányán Habsburg Mária megbízható embere, Beheim Bernát volt a kamaraispán, Kassára egy bizonyos Izsák zsidót, Nagyszebenbe Ártándi Pált küldték, majd a hasznokból Tornallyay Jakab is részesült, Nagybánya kamaraispánjai Szentgyörgyi György és Berendi Dávid lettek, a pozsonyi pénzverést Pitti Miklós és Fischer Jakab igazgatta és Grosch Balázs pénzverőmester vezette, a visegrádi pénzverde pedig személyesen Haller János irányítása alatt, a budai kereskedő Crap János és boroszlói Mehl Boldizsár vezetésével működött, míg Eszéken Keserű Mihály és Szerencsen János kaptak pénzverési jogosultságot, bár kérdéses, hogy ezzel a lehetőséggel éltek vagy sem. Egyedül Besztercebánya esetében tűnik stabilnak a Fugger–Thurzó vállalkozás befolyása, ahol üzletfelük, a boroszlói kereskedő és joachimstali bányavállalkozó, Mehl Boldizsár vezette a verdét, amelyben a személyzetet kútenbergi pénzverők adták (Ján Holický és de Iskry Miklós pénzverőmesterek vezetésével), bár Mehl – Haller irányítása alatt – Visegrádon is dolgozott.⁸³ Mehl

⁸¹ *Thallóczy L.*: Jajcza i. m. 308–309. (Nr. CCXVIII.); *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 136.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 441.

⁸² *Jeszenszky G.*: II. Lajos denárai i. m. 130.; *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 327.; *Erdélyi G.*: Egy kivételes karrier i. m. 125–126.; *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 64–65.; *Kubinyi A.*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 135.; *Soós F.*: A középkori Magyarország i. m. 96., 98.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 134.

⁸³ *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 437–440., 444.; Beheim Bernáthoz lásd *Buza J.*: A Dunába vetett vonópad i. m. 292–295.; Izsák zsidóhoz lásd *Kohn S.*: A zsidók története i. m. 289., 474. (Nr. 64.); Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. I. 1092–1539. Szerk. Friss Ármin. Bp. 1903. (a továbbiakban: MZSO I.) 325–326. (Nr. 275.); *Kemény L.*: A kassai pénzverőház i. m. 250.; *Pohl, A.*: Die Münzstätte Kaschau i. m. 37., 47.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 343.; Ártándi Pálhoz lásd *Fógel József*: II. Lajos udvartartása. 1516–1526. Bp. 1917. 24., 37. 8. jegyz.

Boldizsár visegrádi feltűnésének tárgyi emléke is maradt, nevezetesen egy visegrádi épület feltárása során egy 14. századi épület legfelső pusztulási rétegéből előkerült három darab, L–W verdejegyű, 1524-es évszámot viselő moneta nova denár, amelyeket a magyar numizmatika hagyományos véleménye szerint Sziléziában, Boroszlóban vertek. Nyilvánvalóan mintául szolgálhattak a visegrádi pénzverők számára, vagy Mehl hozhatta magával, hogy ezekkel fizessen Magyarországon. Tóth Csaba ezt a verdejegyet visegrádi jegynek tartja, mivel azonban ilyen verdejegyű példányokon olykor előfordul a C–S jegy is, a sziléziai eredet valószínűbb (Conrad Sauermann).⁸⁴ Az áttekinthetőség érdekében az egyes magyarországi pénzverdék vezetőit külön táblázatba rendeztük (5. táblázat).

Az 1524-es országgyűlés viszont már egyenesen azt követelte, hogy a király szüntesse meg a rossz pénz verését. Az országgyűlés döntéseit a király nem szentesítette, így a végrehajtás fel sem merülhetett: tovább folytatódott a moneta nova

Kubinyi A.: A nagyszebeni pénzverde i. m. 21.; *Uő*: István Werbőczy als Politiker in der Zeit vor Mohács (1526). In: Kubinyi András: Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn. (Studien zur Geschichte Ungarns 17.) Herne 2011. 279–280.; *Uő*: Politikai vitakultúra i. m. 186., 189.; *Uő*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 132., 134–135. II. Lajos később úgy rendelkezett a szebeniekhez írott levelében, hogy a pénzverés hasznából egyharmad részt Tornallyay Jakab sókamaraispánnak fizessenek ki (Buda, 1524. okt. 30.), lásd *Seiwert, G.*: Beiträge zu einer Geschichte i. m. 194–195. (XXI.); *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 79.; Tornallyay Jakabhoz lásd: *Soós F.*: Magyarország kincstártói i. m. 68.; *Kubinyi András*: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. A Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002. november 22-i és az Erdély története a 15–17. században című, 2001. november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadásai. Szerk. Bessenyei József et al. (Studia Miskolcinsensia 5.) Miskolc 2004. 180.; Szentgyörgyi Györgyhöz és Berendi Dávidhoz lásd *Szász Károly*: Adatok a nagybányai i. m. 35.; Pitti Miklóshoz és Fischer Jakabhoz lásd *Arany Krisztina*: Buda, mint uralkodói székhely és távolsági kereskedelmi központ a 15. században, a firenzei és dél-német üzletemberek tevékenységének tükrében. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 7. (2012) 160.; Grosch Balázs pénzverőmesterhez lásd *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. II/2. A város középkori jogszervezete. 1300–1526. Pozsony 1898. 495. 5. jegyz.; *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 80.; Haller Jánoshoz lásd *Kubinyi A.*: A nürnbergi Hallerek i. m. 716–724.; *Huszár L.*: A visegrádi pénzverde i. m. 197.; Crap Jánoshoz lásd *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Bp. 2009. 337–359.; *Huszár L.*: A visegrádi pénzverde i. m. 197. Mehl Boldizsárhoz lásd *Ratkoš, P.*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 49. 63. jegyz.; *Huszár L.*: A visegrádi pénzverde i. m. 197.; Ján Holický és de Iskyry Miklós pénzverőmesterekhez lásd *Gindl, J.*: Počiatky i. m. 138.; *Ratkoš, P.*: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 49–50.; Keserű Mihályhoz és Szerecsén Jánoshoz lásd *Fögel J.*: II. Lajos udvartartása i. m. 31. 4. jegyz., 37. 2. jegyz., 41., 52. 6. jegyz.; *Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). Századok 135. (2001) 350–352.; *Uő*: A Szapolyaiak és familiárisaik i. m. 171., 189.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 444.; Hans Dernschwam szerint Szerecsén János özvegyét később Werbőczy István vette feleségül. Lásd *Dernschwam, H.*: A besztercebányai i. m. 118.

⁸⁴ *Szőke Máttyás*: Adatok a középkori Visegrád történetéhez és helyrajzához. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Neuere Ergebnisse und aktuelle Fragen der Mittelalterarchäologie in Ungarn. Az 1983. október 10–12-i szegedi tudományos ülésszak előadásai. Szerk. Fodor István – Selmeczi László. Bp. 1985. 301–302.; *Tóth Cs.*: Mints i. m. 572–573.; *Ujszászi R.*: II. Lajos ismeretlen verdejegyű obulusa i. m.

5. táblázat Kincstartók, alkincstartók, kamaraispánok és pénzverőmesterek a moneta nova idején

Kincstartó/ alkincstartó	Besztercebánya	Buda	Eszék	Kassa	Körmöc- bánya	Nagybánya	Nagy- szeben	Pozsony	Visegrád	Zágráb
Várdai Pál 1520. június 4.–1521. szeptember 8./ Szerencsés Imre					Thurzó Elek					
Báthori András 1521. szeptember 30. – november 24./ Szerencsés Imre					Thurzó Elek					
Thurzó Elek 1522. január 14. – 1523. szeptember 15./ Kisszerjéni Ferenc		Thurzó Elek (Hans Krug)		Nádasdy György és Kozymor Bertalan	Thurzó Elek	Szentgyörgyi György	Armbuster Mátyás / Pentflinger Márk			
Várdai Pál 1523. szeptember 24. – 1524. december 19./ Szerencsés Imre és Kiss- szerjéni Ferenc			Keserű Mihály és Szerencsen János	Izsák zsidó	Beheim Bernát	Szentgyörgyi György és Be- rendi Dávid	Ártándi Pál / Tornal- yay Jakab	Pirti Miklós és Fischer Jakab (Grosch Balázs)	Haller János (Crap János és Mehl Boldizsár)	
Thurzó Elek 1524. december 26. – 1525. július 16./ Szerencsés Imre					Beheim Bernát	Szentgyörgyi György és Be- rendi Dávid	Tornal- yay Jakab		Haller János (Crap János és Mehl Boldizsár)	Barthyány Ferenc és Thurzó Elek
Dóci János 1525. július 17. – 1526. május 14./ Szerencsés Imre, Cserögi János és Haller János					Beheim Bernát	Szentgyörgyi György és Be- rendi Dávid				

 Forrás: lásd a lábjegyzetben⁸⁵

⁸⁵ Szász K.: Adatok a nagybányai i. m. 35.; Kubinyi A.: A nagyszabeni pénzverde i. m. 21.; Gimdl J.: Počiatky i. m. 138.; Ratkósz P.: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze i. m. 49–50.; Huszár L.: A visegrádi pénzverde i. m. 197.; Pohl A.: Die Münzstätte Kaschau i. m. 37., 47.; Soós F.: Magyarország kincstartói i. m. 61–68.; Simon Z.: A zágrábi pénzverde i. m. 437–440., 444.; Soós F.: A középkori Magyarország i. m. 96., 98., 102., 104–105.; C. Tóth N. et al.: Magyarország világi archontológiája i. m. 134–135.

kibocsátása. Istvánffynál összemosódnak az 1524-es és az 1525-ös év eseményei, és ezt a régi és az újabb judaisztikai szakirodalom (Kohn Sámuel, Haraszi György, Komoróczy Géza) úgy értelmezte, hogy Werbőczy István az 1524-es országgyűlésen intézett éles kirohanást a felelősnek tartott személyek (és a zsidók) ellen.⁸⁶

A pénzreform bukása

„A Rákoson egy keresztelt zsidó fellépett ellenem, hogy én vagyok oka mindennek; mindenki most velem takarózzik.”

(Fugger Jakab, 1525)⁸⁷

1524 végén újabb váltás történt a kincstartói székben. Visszakerült Thurzó Elek, aki érthetően elkezdte a pénzverési adminisztráció „megtisztítását”, és igyekezett leváltani a rivális csoport embereit: így kényszerült már januárban a pozsonyi pénzverde átadására Pitti Miklós és Fischer Jakab. Thurzó fokozatos előretörését jelzi az is, hogy az 1524 vége felé újraindított zágrábi ezüstpénzverést 1525 elején személyes, pontosabban Batthyány Ferenc horvát–szlavón–dalmát bánnal közös kezelésbe vette.⁸⁸

A Szerencsés–Haller-érdekkör a köznemesség segítségével végül 1525-ben egészségpályás letámadást indított az ismét kincstartóságra emelt, de rövidesen sikkasztással megvádolt Thurzó Elek ellen azzal a céllal, hogy a Fuggerek beszercebányai részvállalatát is megszerezzék. Törekvésük – a konkurens Fuggerek Magyarországról történő kiszorítása – csaknem sikerrel járt, azonban némiképp eltaktikázták magukat, hiszen az 1525-ös rákosi országgyűlés többsége – amint láttuk – nyíltan Szerencsés ellen fordult, pedig hangulatváltozást csak az alig valamivel később tartott hatvani országgyűlésen tudtak elérni. Közben Szerencsést

⁸⁶ *Fraknói Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt. A pápai követek jelentései alapján. Bp. 1884. (reprint: Bp. 2010.) 48–52.; *Kohn S.*: A zsidók története i. m. 274–275.; *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István életrajza. Bp. 1899. (reprint: Bp. 2010.) 189–192.; *Haraszi Gy.*: Az „igazi” Fortunatus i. m. 233.; *Kubinyi András*: Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint latin verse. In: *Studia professoris – professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Bp. 2005. 186.; *Üő*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 134–135.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 445.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 349–350.

⁸⁷ Idézet Fugger Jakab György szász herceghez írott leveléből (1525. júl. 20.) lásd *Marczali H.*: Regesták külföldi levéltárakból i. m. 456.

⁸⁸ *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 64–65.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 441–452.; *Soós F.*: A középkori Magyarország i. m. 96.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 134. Meg kell azonban jegyezni, hogy Batthyány Ferenc a királlyal baráti viszonyban állt, és így közeli hívének számított. Lásd *Főgel J.*: II. Lajos udvartartása i. m. 55. különösen 25. jegyz., 117., 135.

a király két hétre börtönbe vetette, de a Csonka-toronyból hamarosan kiszabadult, és ünnepi menetben vonult házáig. Mindebben viszont nagy szerepe lehetett a királyi udvar és Szalkai László határozott támogatásának. A hatvani országgyűlésen a nemesek már kifejezetten Thurzó Elek ellen léptek fel, és azt kiáltozták: „Tysehath Feleschige parasna, lengel por, Kurwa fy patykarusch.” A király végül júliusban menesztette Thurzót, és helyette Dóci János lett a kincstartó.⁸⁹

Még a két országgyűlés között, Szerencsés Imre börtönből történt szabadulása hírére a csőcselék körülfogta budai házát, ahol ő éppen lakomát adott vendégeinek. Mivel az épület a városfal mellett állt, Szerencsés és vendégei kiugrottak a hátsó ablakon, és kötélén ereszkedtek le a városfalon: panaszkodtak is, hogy a

⁸⁹ *Kohn S.*: Héber kutforrások i. m. 79.; *Uő*: A zsidók története i. m. 275–282.; *Péchy A.*: Alsó Magyarország i. m. 111–113.; *Büchler S.*: A zsidók története i. m. 69–71.; *Kubinyi A.*: Buda és Pest szerepe i. m. 36.; *Erdélyi G.*: Egy kivételes karrier i. m. 127–128.; *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 65–66.; *Spekner Enikő*: A budai Fugger-faktorátus i. m. 432.; *Harasztí Gy.*: Az „igazi” Fortunatus i. m. 233–234.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 445–446.; *Soós F.*: A középkori Magyarország i. m. 96.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 134–135. Az 1525. évi rákosi országgyűléshez lásd MZSO V/1. 153–154. (Nr. 311.); *Fraknói V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt i. m. 100–108.; *Kohn S.*: A zsidók története i. m. 275–276.; *Fraknói V.*: Werbőczy István i. m. 192–199.; *Kubinyi A.*: Politikai vitakultúra i. m. 178–179.; *Uő*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 135–140.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 350–351.; *Uő*: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. Források és dokumentumok (965–2012) a zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. (Hungaria Judaica 28.) Pozsony 2013. 141–143. (Nr. 32.), 148–149. (Nr. 35 a.). Antonio Burgio pápai nuncius leírása az országgyűlésen történekről. Lásd MZSO V/1. 154–155. (Nr. 312.). Istvánffy Miklós így idézi Werbőczy 1525. évi rákosi országgyűlésen elmondott felszólalásának vonatkozó részét (Tállyai Pál 17. századi fordításában): „Honnét az vagyon, hogy immár az nagy sokat ragadozó és kegyetlen embereknek, még az környümetelt és félzsidók sem rekesztetvén ki, az tisztet és tisztviseléseket elérik, kiknek, hacsak valami könnyű szükségek leszen, azoknak közkincslopások elfogyván az tárházból, mindjárt nagy uzsoraigéréssel, mástól való pénzkérésre kell folyamodniuk.” (Istvánffy Miklós Magyarok dolgaról írt históriája i. m. 200., 8. könyv). Az 1525. évi hatvani országgyűléshez lásd *Fraknói V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt i. m. 144–153.; *Kohn S.*: A zsidók története i. m. 281–282.; *Fraknói V.*: Werbőczy István i. m. 203–209.; *Kubinyi A.*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 140–147. Fugger Jakab György szász hercegnek 1525. júl. 6-án írt levelében részletesen beszámol arról, hogy Mária királyné el akarta venni tőlük és Thurzóktól a rézbányákat; siránkozásai mellett arról is tájékoztatja a herceget, hogy a rézbányák elvételük után tönkre fognak menni, ahogy a selmeci és a körmöci arany- és ezüstbányák is. Lásd *Marczali H.*: Regesták külföldi levéltárakból i. m. 455. Burgio nuncius Giacomo Sadoleto-nak írt levelében (Buda, 1525. júl. 11.) már tényként közli, hogy „fodinae cupri, quas habebant Fuggeri, datae sunt judaeo”. Lásd MZSO V/1. 158. (Nr. 320.). Fugger Jakab július 20-án pontos leírást ad György szász hercegnek a rákosi országgyűlés eseményeiről is, ahol szerinte szóba jött a rossz pénz ügye is. Ennek kapcsán kifejti, hogy nem tudja, hová tűnt a pénzverés haszna, mert erről tudomása szerint nincs elszám(tat)ás. Szerinte mindennek az oka Szerencsés Imre, aki viszont az országgyűlésen a Fuggereket tette felelőssé. Fugger felsorolja veszteségeit is, különösen a házaiban lefoglalt és elvitt pénzüsségeket, ezüstműt, nemes- és színesfémeket fájljaja. Egyúttal tételesen igyekszik megcáfolni Szerencsés Imre vádjait. Lásd *Marczali H.*: Regesták külföldi levéltárakból i. m. 455–457.; *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 80.; Fugger Jakabnak azonban György szász herceg válaszlevelében (aug. 5.) nem tudott segítséget ígérni. Azt tanácsolta neki, hogy panaszaival forduljon Brandenburi Györgyhez. Lásd *Marczali H.*: Regesták külföldi levéltárakból i. m. 457. Jól látható: ahogy Szerencsés, úgy a Fuggerek is mindent elkövettek a rivális befektetése érdekében. Feltételezhetjük, hogy ezek a vádak oda-vissza az országgyűlésen is elhangozhattak, de legalábbis nem voltak ismeretlenek a kortársak számára.

bőr lement tenyerükről. A házat kifosztották, az ott felhalmozott mesés vagyont szétesztették. A fosztogatás másnap is folytatódott, harmadnapon a csőcselék már a Zsidó utca házaiba tört be, és onnan rabolt vagyontárgyakat. Végezetül Szapolyai György szepesi gróf és/vagy Báthori István nádor katonái állították helyre a rendet.⁹⁰

Szerencsés már legkésőbb az ősz folyamán újra alkincstartó volt. Tisztségéből vélhetőleg 1526-ban egészségi állapota miatt távozható, legalábbis ez olvasható ki Hans Dernschwam elbeszéléséből: idős volt, és Haller Jánost tette meg maga helyett alkincstartónak, aki viszont nem jól teljesítette a feladatot, és ez vezetett Szerencsés halálához. „Hallert is Szerencsés Imre juttatta be az udvarhoz és tette alkincstartóvá. Jó beszédkészségű ember volt, a számvitelhez is értett, de belezavarodott hivatalába, amikor a királyi udvari népek elkezdtek a nyakára járni. Selyemruhákat osztogatott nekik, amíg csak Imre zsidó erre rá nem jött; hamarosan bele is pusztult.”⁹¹

A kiszorítási kísérlet sikere ellenére Szerencsés nem tudta megvetni a lábát az alsó-magyarországi bányavárosokban. Bár papíron megszerezte a körmöci cementezőművet és a bányákat, ez olyan tiltakozáshoz vezetett, hogy jogait érvényesíteni nehezen tudta. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a sztrájkorozatban megnyilvánuló társadalmi elégedetlenség már Szerencsés bányavárosi fellépése előtt megkezdődött, de azt a Fugger–Thurzó-vállalkozás emberei folyamatos tárgyalásokkal, egyeztetésekkel időnként lecsillapították. A kiváltó ok ugyanis

⁹⁰ *Fraknói V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt i. m. 110–112.; *Kohn S.*: A zsidók története i. m. 276–279.; *Büchler S.*: A zsidók története i. m. 70–71.; *Hanaszi Gy.*: Az „igazi” Fortunatus i. m. 233–234.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 351–353.; *Uő.*: „Nekem itt zsidónak kell lenni” i. m. 143–147. (Nr. 33.). Hans Dernschwam mellett (*Dernschwam, H.*: A beszercebányai i. m. 121–122.) sokan beszámoltak az eseményekről. Így Istvánffy Miklós is leírta Szerencsés budai házának kirablását. Lásd MZSO V/1. 151. (Nr. 306.); Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája i. m. 203. 8. könyv. Az esetről Antonio Burgio pápai nuncius is tudósított Giacomo Sadoletonak írt leveleiben (Buda, 1525. jún. 25.): MZSO V/1. 157. (Nr. 318.), (Buda, 1525. júl. 2.). Uo. 157–158. (Nr. 319.); További beszámoló olvasható Johannes Dubravius Historia Boiémica című művében lásd 159. (Nr. 323.). Szerencsés fosztogatót által megrohmozott háza a Szent György tér nyugati oldalán, a Szent György utcában állt. Lásd *Fögel J.*: II. Lajos udvartartása i. m. 6–7.; *Pataki V.*: A budai vár középkori helyrajza i. m. 245.; *Végh A.*: Buda város középkori helyrajza i. m. 204., 210.

⁹¹ Beheim Bernát körmöci kamaraispán az 1525. szeptember – 1526. április közötti beszercebányai ezüstinomításról, valamint a király szükségére miatt teljesített kiadásokról, Budán 1526. aug. 30-án kelt számadásainak kiadását lásd *Ratkoš, P.*: Dokumenty i. m. 296–301. (Nr. II. 7.). Szerencsés Imre alkincstartó említéseit lásd uo. 299.; Hans Dernschwam Haller János alkincstartóságáról lásd *Dernschwam, H.*: A beszercebányai i. m. 120. 1526. januárjában és májusában az alkincstartó Cserögi János volt. Lásd *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 66.; *Uő.*: A középkori Magyarország i. m. 98.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 135. Kokon Péter budai polgár 1525-ben hitelben szállított az udvarnak ezer forint értékű posztót és kétezer forint értékű selymet, de nem bízott meg Dóci János kincstartóban, ezért Szapolyai János erdélyi vajda állt jót a kincstartóért. Erről tanúskodnak a vajda és Cserögi János alkincstartó kötelezvényei. Lásd *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 116. 134. jegyz.

a bányászok moneta novában kapott elégtelen fizetése volt. A munkások különös módon az antiqua moneta újabb bevezetése után sem kaptak jó pénzben elegendő fizetést, így nem lett nyugalom, de ebben szerepet játszhattak a kiszorított Fuggerek ügynökei is. 1526 tavaszán már fegyveres akcióra is sor került. A beszercebányai lázongás vezetőit végül a Werbőczy István nádor által vezetett bíróság elítélte és kivégeztette. Ennek ellenére a bányászmozgalom folytatódott, 1526 augusztusában ismét lázadás tört ki. A kialakult helyzetben Szerencsés a királyi udvarnak az alsó-magyarországi bányavidékről nyilvánvalóan nem tudott számottevő profitot realizálni.⁹²

1525 őszen viszont újabb fordulat következett: Thurzó Elek különalkut kötött az udvarral, és Mária királyné személyes oltalmába került. A következő évben Thurzó ismét kincstartó lett, időközben kibékült volt üzlettársaival, a Fuggerekkel, akik immár éves honoráriumot folyósítottak neki.⁹³

A korábban vázolt pénzforgalmi helyzet kikényszerítette a változást, és a pénzveréssel kapcsolatos követeléseknek II. Lajos végül eleget is tett. Már 1525 júniusában az szerepel a körmöci pénzverők fizetése kapcsán a kincstartónak és a körmöci kamaraispánnak kiadott parancsban, hogy megszűnt a rézpénzverés, és a király újból elrendelte az ezüstpénzverést. A tényleges végrehajtás azonban elhúzódott, erre utal, hogy a hatvani országgyűlés követelései között újra megjelent a pénzverés ügye, sőt augusztus elején még maga Dóci János kincstartó is csak a közeli napokban verendő jó pénzről tudott. Augusztus végén azonban megkezdték az antiqua moneta újbóli veréséről szóló hivatalos királyi tájékoztatás kiküldését a vármegyéknek és a városoknak. Rövidesen meghatározták a két pénz beváltási arányát is: 2:1-hez. Az arány hivatalos deklarálása ellenére nagyon sok helyütt 3–4 moneta novát is elkértek egy antiqua moneta denárért, ezért

⁹² *Krizskó P.*: A körmöczi régi kamara és grófjai. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII. 10.) Bp. 1880. 46–51.; *Fraknói V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt i. m. 162–164., 202–205.; *Kohn S.*: Héber kutforrások i. m. 79–80.; *Uő.*: A zsidók története i. m. 281–282.; *Pécb A.*: Alsó Magyarország i. m. 114–115.; *Fraknói V.*: Werbőczy István i. m. 226–227.; *Büchler S.*: Szerencsés Imre származása i. m. 408.; *Heckenast Gusztáv.*: A beszercebányai bányászfelkelés (1525–1526). Századok 86. (1952) 364–396.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 353–354. A Szerencsés bányavárosi térfoglalásával kapcsolatos legfontosabb források: 1. Mária királyné Beheim Bernát kamaraispánnak és Szerencsés Imre főharmincadosnak adja használatra a körmöci cementezőművet, az arany olvasztásának és feldolgozásának minden jogosultságával együtt (Buda, 1525. aug. 6.). Lásd Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. VIII. 1264–1760. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Bp. 1965. (a továbbiakban: MZSO VIII.) 149. (Nr. 159.). 2. A beszercebányai fiókkamara üzemi dolgozói 1525 augusztusában testületileg tagadták meg, hogy Szerencsésnek dolgozzanak. Lásd *Ratkoš, P.*: Dokumenty i. m. 64–67. (Nr. I., 29.); MZSO VIII. 149–150. (Nr. 160.); 3. Hans Dermschwam beszámolóját lásd *Dernschwam, H.*: A beszercebányai i. m. 123–125.

⁹³ *Fraknói V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt i. m. 250.; *Erdélyi G.*: Egy kivételes karrier i. m. 130–131.; *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 66–67.; *Uő.*: A középkori Magyarország i. m. 96.; *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 135.

„puhult” a kincstár álláspontja. Az 1526-os országgyűlés már úgy rendelkezett, hogy a budai kamaránál három rézpénzt kell egy antiqua moneta denárért beváltani, de Szent Jakab ünnepéig (július 25.) az adásvételeknél mindenkinek a 2:1 beváltási arányt kell alkalmaznia, ezt követően a rézpénzt már nem lehet használni (nem maradhat forgalomban).⁹⁴

A rivális érdekkör Szerencsések általi kiszorítási kísérlete a pénzreformmal együtt végérvényesen elbukott. A súlyos pénzhiánnyal küszködő II. Lajos arra kényszerült, hogy tárgyalásokat kezdjen a Fuggerekkel a rézbányák haszonbérletéről, gyakorlatilag visszahelyezésükről. A Fuggerek 1526 nyarán már diadalittasan arról tájékoztatták György szász herceget, hogy a tárgyalások eredményre vezettek, a magyarok egységre léptek, és most már ugyanúgy szállíthatják a rezet, mint korábban.⁹⁵

Nyilvánvalóan összefügg az előbbi megegyezéssel, hogy – amint már említettük – 1526 tavaszán ismét Thurzó lett a kincstartó, aki május végén tájékoztatta is erről a pozsonyiakat, egyúttal saját emberét, Pozsonyi Mártont küldte hozzájuk a harmincadhivatal átvételére azzal, hogy ha a korábbi kincstartó vagy Szerencsés Imre emberei („homines prioris thesaurarii vel Emerici Zerenches”) akadémuskodnának, akkor zárják ki őket a hivatalból.

Szerencsés Imre azonban továbbra is a király környezetében maradt: a királyi tanács tagja volt. Bérelte többek között a budai és a pozsonyi harmincadot: 1526 áprilisában például ezerötyszáz forintot kölcsönzött a királynak, hogy cserébe és annak mértékéig megtarthassa a pozsonyi harmincad bérletét,

⁹⁴ *Krizskó P.*: A körmöczi régi kamara i. m. 49.; *Haraszti Gy.*: Az „igazi” Fortunatus i. m. 234.; *Kubinyi A.*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 145., 147.; *Simon Zs.*: A zágrábi pénzverde i. m. 444–448.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 355. Az antiqua moneta újbóli bevezetéséről szóló legelső értesítést Sopron kapta (Buda, 1525. aug. 24.), lásd *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/7. Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig. Sopron 1929. 162–164. (Nr. 117.); *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 80. II. Lajos király októberben tudatta Sopronnal, hogy az antiqua és a nova moneta közötti 1:2 beváltási arány már nem fog változni (Buda, 1525. okt. 4.). Lásd *Házi J.*: Sopron szabad királyi város i. m. 168–169. (Nr. 122.). II. Lajos a pénzürték-viszonyokra vonatkozó szabályozást 1526 elején megismételte, elrendelve, hogy átváltáskor egy antiqua monetáért két nova monetát lehet számítani, továbbá a nova monetát a budai kamarában kell visszaváltani (Buda, 1526. jan. 22.). Lásd *Házi J.*: Sopron szabad királyi város i. m. 178–179. (Nr. 132.); *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 81. Ugyanezen a napon ezzel egyenlő tartalmú rendelkezést kapott például Körmöcbánya városa is. Lásd *Krizskó P.*: A körmöczi régi kamara i. m. 50–51. 1. jegyz.; *Huszár L.*: A középkori magyar pénztörténet i. m. 81. Az 1526. évi 34. törvény cikk a rézpénz beváltásáról: CJH 850–851.

⁹⁵ *Krizskó P.*: A körmöczi régi kamara i. m. 53.; *Fraknói V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt i. m. 164–165.; *Péchy A.*: Alsó Magyarország i. m. 118–119.; *Heckenast G.*: A besztercebányai bányászfelkelés i. m. 390.; *Spekner Enikő*: A budai Fugger-faktorátus i. m. 432.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 354–355.; Fugger Rajmund, Antal és Jeromos levele György szász herceghez (1526. aug. 5.), lásd *Marczali H.*: Regesták külföldi levéltárakból i. m. 457. II. Lajos és a Fugger-ház között 1526-ban a rézbányák haszonbérletéről kötött szerződés: Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. I. i. m. 27–31. (Nr. 20.). A sikeres tárgyalásokról beszámol Hans Dernschwam is. Lásd *Dernschwam, H.*: A besztercebányai i. m. 126.

míg júliusban a hadi előkészületekre való tekintettel további tízezer forintot folyósított az uralkodónak. Ebből látszik, hogy Thurzó sikertelenül próbálta meg kizárni őt a pozsonyi harmincadhivatalból. Befolyását (meg a királyi udvar eladósodottságát) jelzi az is, hogy 1526 nyarán Selmecebánya adóját is ő szedte be.⁹⁶

Ki is volt Szerencsés Imre?

„ez az ember megérdemli, hogy fiait az ő nevével hívják fel a Tórához.”
(Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi, 1526–1530 körül)⁹⁷

⁹⁶ *Kohn S.*: Héber kutforrások i. m. 79–81.; *Uő*: A zsidók története i. m. 282.; *Büchler S.*: A zsidók története i. m. 72.; *Fógel J.*: II. Lajos udvartartása i. m. 12., 17. 12. jegyz.; *Büchler S.*: Szerencsés Imre származása i. m. 409–410.; *Haraszi Gy.*: Az „igazi” Fortunatus i. m. 234.; *Komoróczy G.*: A zsidók története i. m. 354–356. Thurzó Elek királyi tárnokmester és kincstartó meghagyja Szerencsés Imre budai és Polyák Pál fehérvári harmincadosnak, hogy a királynénak fizessenek ki négyezer forintot, amelyet a király számára posztó- és selyemárukban egyes kereskedőktől fölvelt (Buda, 1525. máj. 5.). Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. I. i. m. 31–32. (Nr. 21.); MZSO I. 330–331. (Nr. 279.) – az irat hátlapján héber feljegyzés olvasható: „Thurzó írása a királyné 4000 forintjáról a harmincad jövedelméből”. Lásd MZSO V/1. 153. (Nr. 310.), II. Lajos elismeri, hogy ezeröttszáz forintot vett kölcsön Szerencsés Imrétől, aki a kölcsön fejében és annak mértékéig megtarthatja a pozsonyi harmincadot (Buda, 1526. ápr. 8.). Lásd Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. I. i. m. 32. (Nr. 22.); MZSO I. 332. (Nr. 281.), II. Lajos elismeri, hogy a pozsonyi harmincad terhére további tízezer forintot vett kölcsön Szerencsés Imrétől, de több kölcsönt a harmincad terhére Szerencséstől már nem fog felvenni (Buda, 1526. júl. 20.): Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból I. i. m. 35–37. (Nr. 25.), MZSO I. 332–334. (Nr. 282.); *Komoróczy G.*: „Nekem itt zsidónak kell lenni” i. m. 149–151. (Nr. 35 b.). A két utóbbi kölcsön összegét később Mária mint özvegy királyné I. Ferdinánd királytól (1526–1564) követelte. Lásd Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. II. 1538–1553. Összeszedte s lemásolta Hatvani Mihály. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak) Pest 1858. 26–32. (Nr. 162.). Szerencsés befolyását jelzi az is, hogy Weymann János, Brandenburgi György ügyvivője levélben azt kérte az őrgroftól, hogy a Bécsbe kiverés céljából küldendő 2000 forint tárgyában írjon Budára Szerencsés Imrének, hogy legyen segítségére (Buda, 1525. dec. 26.). Lásd MZSO V/1. 158. (Nr. 322.). Szerencsés pénzüzeti tevékenységét sem adta fel, 1525. szept. 15-én 25 forint kölcsönt adott Gallinczer Lénárt budai polgárnak: MZSO IX. 80. (Nr. 89.); *Kubinyi A.*: A mezőgazdaság történetéhez i. m. 387. Körmöcbánya városa pedig az 1526-os városi számadáskönyv (*Ratkoš, P.*: Dokumenty i. m. 1957. 340–371. Nr. II. 10.) szerint 1526 júniusában fizetett vissza neki egy húsz forintos kölcsönt: Uo. 348., MZSO VIII. 152–153. (Nr. 164.). Egy adójegyzékből (Selmecebánya, 1526. júl. 6.) azt is megtudhatjuk, hogy a selmecebányai polgárok a királyi adót Szerencsés Imrének fizették meg. Lásd *Ratkoš, P.*: Dokumenty i. m. 1957. 256–259. (Nr. III. 3.); MZSO VIII. 153. (Nr. 166.).

⁹⁷ Az idézet egy hosszabb 16. századi szövegből származik: *Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi*: A kitért Szerencsés Imre érdemei. In: *Komoróczy G.*: „Nekem itt zsidónak kell lenni” i. m. 152–155. (Nr. 36.). Lásd még *Kohn S.*: Héber kutforrások i. m. 75–81. (XVI.); Szerencsést zsidó kortársai nagyra becsülték, a vallásos zsidó hagyományba is így vonult be, vö. *Uő*: A zsidók története i. m. 284–286.; *Büchler S.*: A zsidók története i. m. 66–69., 72–73.

Zsidó pénzember? Tehetséges vállalkozó? Politikai befolyással rendelkező oligarcha? A királyi pár bizalmi embere? Gazdasági tanácsadó? A zsidók árulója? A keresztények megrontója? Megannyi, leginkább rosszízű toposszal felelhetnénk, ám Szerencsés valós személyiségének, szerepének leírásához és értelmezéséhez önmagában egyik sem megfelelő. A fentiek fényében mégis kísérletet tehetünk a kérdés megválaszolására. Hermann Zsuzsanna összefoglalását, a *moneta nova* bevezetésének körülményeit tisztázó kutatási eredményeit figyelmen kívül hagyva, 2005-ben Haraszi György hasonló céllal már közölt részletes tanulmányt Szerencsés Imréről. Az alkincstartóra, a közéleti szereplőre vonatkozó megállapításai viszont kizárólag a korábbi szakirodalomra támaszkodnak, így az egyes állítások kritikátlan átvétele vádiratnak beillő szövegezést eredményezett: „Fényes, de csak önérdeket hajhászó gonosz társaságba került, ahol tevékeny részt vett a hatalom- és kincsvágyó pártok cselszövényeiben. [...] Szerencsés igazi bűne a mindenkori parvenükre jellemző túlhajtott azonosulási törekvés, a 'befogadó' környezet rosszul elsajátított szokásainak túllihegésére irányuló vágy volt. [...] Felrótták neki, hogy ő tanácsolta II. Lajosnak, hogy az udvar hatalmas adósságai és a török elleni katonai kiadások fedezésére rossz, a névérték alig felét érő pénzt veressen, de mivel ebbe az országgyűlés (Buda, 1521. november) is bizonyos kikötésekkel beleegyezett, a végső felelősség nem az övé volt, jóllehet ő is részt vett a terv megvalósításában. 'Mentségére' szolgáljon, hogy a továbbiakban is számos alkalommal neki kellett állnia a nyakló nélkül költekező ifjú királyi pár, Lajos és Mária királyné számláit. Pénzügyi és főként 'pénzcsináló' tehetsége révén Szerencsés befolyása még tovább nőtt [...] 1525 májusában a Rákos mezején [...] Fortunatus, akinek a királyi udvar kegyét élvezve mindig sikerült magát kivonnia a törvényes felelősségre vonás alól, hiába iparkodott ez alkalommal a könnyedén forgó, a hasznot és élvezeteket előteremtő mobiltőke (modern szóhasználattal: 'karvalytőke') elleni gyűlöletet a hozzá hasonlóan ugyancsak külföldről jött, de keresztény Fuggerekre áthárítani. Az 1526-ban tartott rákosi országgyűlésen [...] a királyi pár megbízásából és 'az ország bonyodalmaiban el nem igazodó' rendek kérelmére Fortunatus mutatta be a királyi jövedelmek jegyzékét, s szerencsés és ravasz fordulattal elárulta a Fuggerek és más ellenlábás, udvari párti országnyagok sötét pénzügyi üzelmeit.”⁹⁸

⁹⁸ *Haraszi Gy.*: Az „igazi” Fortunatus i. m. 231–234. Haraszi György állításával (uo. 229.) ellentétben a Thuz család tagjai nem voltak „újkeresztények”. A 16. század második felében ugyanis egy humanista, Johannes Lsthius állította azt Mátyás kincstartójáról, Laki Thuz Jánosról, hogy kikeresztelkedett zsidó volt, és a királytól ajándékba kapta a csáktornyai uradalmat. A valóság ezzel szemben az, hogy Thuz sohasem volt Csáktornya birtokosa, a kikeresztelkedett zsidó kereskedő Ernusz János, aki szintén kincstartó volt, viszont igen. Laki Thuz Somogy megyei nemes volt, és a magyar Bő nemzetiségből származott, később viszont Ernuszt fontos üzlettársa lett. Lsthius vélhetőleg összekeverte Ernuszt és Thuz származását. Lásd *Kubinyi András*: Zsidók a királyi kincstárban a középkori

A korábbi kutatás úgy tartotta, hogy Szerencsésről kortárs képi forrás is maradt fenn. Egy 1509-es fametszeten látható ábrázolást Zolnay László Szerencsés Imre képmásának gondolt. Haraszi György azonban meggyőzően mutatta ki, hogy a kép valójában egy spanyolországi összövegből származó német népkönyv Fortunatus-történetének illusztrációja: ez a másik, ciprusi születésű Fortunatus halála előtt pénzeszacskóját és varázskalapját fiaira, Ampedora és And[e/o]losiára hagyta. Mivel az Andolosia név emlékeztet Andalúziára, ismervén Szerencsés hispániai származását, vélte Zolnay László tévesen, hogy a kép Szerencsés Imrét ábrázolja. Az újabb kutatások fényében sajnos, arról az izgalmas ikonográfiai lehetőségéről, hogy Szerencsésről, jellemző élethelyzetéről (vagyonát átadja két idősebb, zsidó hiten maradt fiának) kordokumentumként képi ábrázolással rendelkezniünk, le kell mondanunk.⁹⁹

Ki volt hát Szerencsés Imre? Vizsgálódásaink alapján kijelenthetjük: tehetséges pénzügyi szakember, a moneta nova reform értelmi szerzője. Bár a felemelkedő Thurzó Elek révén a rivális érdekkör vezetői, a Fuggerek rövid időn belül, több mint másfél évre ki tudták rekeszteni a pénzügyigazgatás vezetéséből – és így a hasznok realizálásából is – Szerencsés nem bizonyult könnyű ellenfélnek, mert 1523-ban Mária királyné segítségével, Szalkai kancellár politikai támogatásával, visszaszerezte korábban elveszített állását, sőt 1525-ben átmenetileg elérte a Fuggerek Magyarországról történő kizorítását is. 1524 végén akkori főnöke és szövetségese, Várdai Pál kincstartó távozni kényszerült, és bár rövidesen megbukott Szerencsés ellensége, a sikkasztással vádolt régi–új kincstartó, Thurzó Elek, az 1525-ös (rákosi) országgyűlés magát Szerencsést is megfosztotta alkincstartói tisztségétől. Formális hivatalviselése ezzel mégsem ért véget, mivel ismét alkincstartó lett, sőt gazdasági befolyása jórészt megmaradt. Az 1526 nyarának végén bekövetkezett halála nemcsak mesés gazdagságának, hanem a középkori Magyarország pénzügyi elitjének végét is jelzi. Hogy mekkora vagyont hagyott vér szerinti és fogadott gyermekeire, ma már nehéz pontosan megállapítani, szellemi öröksége azonban máig viták keresztútjába helyezi személyiségét.¹⁰⁰

Magyarországon. In: 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában. Szerk. Püspöki Nagy Péter. Bp. 2001. 102.

⁹⁹ Zolnay László: Kincses Magyarország, 2. javított kiadás. Bp. É. n. [1977.] 30.; Haraszi Gy.: Az „igazi” Fortunatus i. m. 222. 3. jegyz.

¹⁰⁰ Kohn S.: A zsidók története i. m. 273., 283–284.; Büchler S.: A zsidók története i. m. 71–72.; Haraszi Gy.: Az „igazi” Fortunatus i. m. 235–238.; Komoróczy G.: A zsidók története i. m. 356–357. Szerencsés örökösei sikertelenül próbálták vagyonát meg-, illetve visszaszerezni: Held Anna újból felhatalmazta második férjét, Khlee Mártont, hogy nevében és fia, György nevében érvényesítse első férjének, Szerencsés Imrénék hagyatékára támasztott jogigényeiket (Pozsony, 1530. júl. 26.). Lásd Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. IV. 1371–1564. Összeáll. Kováts Ferenc. Bp. 1938. 109–111. (Nr. 87.); I. Ferdinánd meghagyta Buda városának, hogy szolgáltasson igazságot Szerencsés

II. Lajos tehetséges alkincstartója a 19. és 20. század történeti szakirodalmában változott igazán démonikus alakká, akit zsidó és keresztény szerzők egyaránt saját koruk szemüvegén keresztül láttattak. Szerencsés Imre késő középkori pénzemberből és pénzügyi tanácsadóból így lett „a tipikusan 20. századi probléma: az önigazoló lélek kettőssége, a régi és új köttöttségek, a kiválás és beolvadás feloldhatatlan küzdelme, az elhagyottak szeretetének, megbecsülésének akár zsarolás útján való visszaszerzésére irányuló vágy” megtestesülése, mitikus (anti)hős.¹⁰¹ Jelen tanulmány elsősorban Szerencsésnek az 1521. évi pénzreformban játszott szerepét kívánta tisztázni, így nem volt feladata a 20. század sajátos látásmódjának elemzése, okainak művelődéstörténeti feltárása. Abban bízunk, hogy valaki rövidesen elvégzi ezt a sürgető feladatot is.¹⁰²

Imre özvegyének, Khlein Annának és gyermekének, Györgynek, Pook Jánossal szemben, akit Mária özvegy királyné parancsára bevezettek Szerencsés ingatlanvagyonába (Augsburg, 1530. szept. 1.). Lásd uo. 111–112. (Nr. 88.). I. Ferdinánd a kolozsvári tanácsnak megparancsolta, hogy polgártársuk, Fábián szűcs, azt a 200 forintot, amelyet még Szerencsés Imrétől vett kölcsön, és ezért házat zálogba adta, özvegyének késedelem nélkül fizesse meg (Augsburg, 1530. szept. 29.). Lásd Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. XV. 1408–1770. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Bp. 1972. 19–20. (Nr. 6.). Az örökbefogadott fiú, Haller János is támasztott jogigényeket, ezért 1530 körül beperelte Szerencsés özvegyét, Anna asszonyt, hogy a neki járó részt megkaphassa. Lásd MZSO IX. 86–87. (Nr. 97.), illetve azért a hozományért, amely néhai felesége, Eufémia által járt volna neki lásd uo. 87–88. (Nr. 98.), mivel Haller felesége a Hecht-családból származott, így a kolozsvári Held-ek rokona volt: *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 117. 164. jegyz.; *Uő*: Budai és pesti polgárok családai összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37. (1966) 243. (eredetileg megjelent: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Bp. 2009. 513–570.). 1532-ben már a budai városi tanács az alhévízi Szent Erzsébet-ispotályt iktatta be néhai Szerencsés Imre budai háza, kertje és szőlője birtokába: uo. 88–90. (Nr. 99.). Szerencsés özvegye, Held Anna végül szegényen halt meg, végrendelete 1544-ben kelt (Bécs, 1544. nov. 19.). Lásd Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. XII. 1414–1748. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Bp. 1969. 73–75. (Nr. 11/2.), ezt így tudta Hans Dernschwam is. Lásd *Dernschwam, H.*: A beszercebányai i. m. 120. Szerencsés egyik, korábbi házasságából származó fiát, Ábrahámot – Mária magyar királyné kérelmére – viszont Ferdinánd osztrák főherceg fogadta védelmébe, és megengedte neki, hogy Kismartonban telepedjen le (Bécs, 1526. júl. 11.). Lásd MZSO V/1. 159–160. (Nr. 325.). Tévésen állította Kohn Sámuel, hogy Szerencsés vagyona Mária özvegy királynéra szállt (*Kohn S.*: Héber kutforrások i. m. 80. 5. jegyz.), a királyné csupán a Szerencsés által II. Lajosnak adott két kölcsön összegét követelte I. Ferdinándtól: Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. II. i. m. 26–32. Viszont Szalkai László esztergomi érsek 53 márká és 14 lat súlyban Szerencsés Imrének elzálogosított ezüsttárgyai („das Silbergeschir so der von Gran dem Emerich versetzt”) Mária királyné birtokába kerültek, mert ezeket 1526 őszén más ezüsttárgyakkal együtt ő adta át Bécsben a Beheimék pénzverőinek, pénzverés céljára. Lásd MZSO VIII. 156. (Nr. 170.). A szellemi hagyaték feltárását Scheiber Sándor kezdte meg egy Szerencsés Imre spanyolországi könyvtárból származó héber kézirat felfedezésével és ismertetésével. Lásd *Scheiber S.*: A Szerencsés Imre-irodalomhoz i. m. 1475–1478.

¹⁰¹ *Haraszti Gy.*: Az „igazi” Fortunatus i. m. 223. Ma is fontos kultúrtörténeti összefoglalást készített Scheiber Sándor Szerencsés alakjának magyar szépirodalmi ábrázolásairól. Lásd *Scheiber S.*: A Szerencsés Imre-irodalomhoz i. m. 1479–1485.

¹⁰² Hogy ezen a téren lenne még teendő, jól illusztrálja a következő, „Jud Süß” kapcsán megfogalmazott idézet (*Bundula I.*: A teremtet zsidó i. m.): „Oppenheimer egyébként Feuchtwangernél sem rokonszenves: hidegen számító karrierista, aki sem más, sem a saját érzelmeire nincs tekintettel. Megbízói előtti

IMRE SZERENCSÉS,
THE LEGENDARY VICE-TREASURER OF KING LAJOS II,
AND THE MONETA NOVA

by Márton Gyöngyössy

SUMMARY

The spiritus rector of the 1521 monetary reform was in all probability Imre Szerencsés (Fortunatus), vice-treasurer of King Louis II (1516–1526). Although the leaders of a rival financial group, the Fuggers, soon pushed him out of both the financial administration and the realisation of the profit through the newly rising treasurer, Alexius Thurzó, Szerencsés regained his former office in 1523. The coins minted between 1521 and 1525, referred to as moneta nova in the sources, were much inferior to the previously circulating coins in terms of both quality and elaboration. The debasement of the currency nominally increased the royal revenues, but these, collected in the new money, in fact amounted to somewhere between one third and one half of their previous level. Blame for all this was mostly put on Imre „the Jew” by the scholarly literature. The present paper, however, through a reassessment of the sources, brings into question the responsibility of Szerencsés in the monetary debasement, and draws attention again to his much disputed intellectual heritage.

meghunyáskodását, sértegetéseik alázatos tudomásulvételét az író távolságtartó gúnnyal szemléli. A terjedelmes regényben haladva azonban egyre inkább az az érzésünk, hogy Feuchtwanger csőbe húzza olvasóját; a jól ismert antiszemita klisék idővel a visszájukra fordulnak. Valóban, Süß gátlástalan törtető, ám még mindig sokkal különb, mint a pénzéhes, képmutató keresztény – katolikus és protestáns – környezete. Ahogyan kiderülnek titkai – rejtegetett félárva lánya, ambivalens viszonyulása saját zsidóságához, karriervágyának mozgatói –, úgy válik egyre bonyolultabbá a személyisége.”

Bartha Ákos

A FAJVÉDŐ PÁRTTÓL A NEMZETI RADIKALIZMUSIG

Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között*

II. rész

Az Előörs

Bajcsy-Zsilinszky új lapjának első száma 1928. március 15-én jött ki a nyomdából. A szerzőgárda meglehetősen sokfelől verbuválódott. Jelentek itt meg írások fajvédő politikusoktól és publicistáktól (Eckhardt Tibor, Kádár Lehel, Lendvai István, Zsirkay János), az idős fajbiológus Méhelly professzortól, a turanista Gálócsy Árpád bányamérnöktől és Petróczy István nyugalmazott repülőtisztól is. A fiatalok közt találjuk a jezsuita Balla Boriszt, a Bajcsy-Zsilinszky által felfedezett Féja Gézát, a Féja által az ismeretlenségből kiemelt Szabó Pált, valamint a Babits által méltatott Pintér Ferencet.¹ De rövid ideig munkatársai közt tudta a lap József Attilát is, közölve például *Kláriskok* című versét,² valamint a kevésbé ismert, parasztvezéreket evokáló *Akácokhoz!* című költeményét.³ Az ifjú poéta, aki párhuzamosan az urbánusnak tartott *A Tollba* is dolgozott,⁴ versei közlése mellett Pintér Jenő irodalomtörténetét szedte ízekre a lap szépirodalmi figyelő rovatában.⁵

A fenti névsorból nem meglepő, hogy elsősorban a népi mozgalom körüli bábáskodás miatt őrizte meg a folyóirat nevét az irodalomtörténet, nem is érdemtelenül.⁶ Bajcsy-Zsilinszky a borsodi barlanglakásokról cikkezett már Szabó Zoltán híres szociográfiája, a *Cifra nyomorúság* megjelenése előtt közel egy évtizeddel,⁷ az Előörs Lapkiadó Rt. részvényjegyzésre buzdító felhívása pedig szinte a *Magyarország felfedezése* sorozatot előlegezte: „félredobva a megszokott önámító,

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

¹ *Babits Mihály*: Ostromolják a várost – Pintér Ferenc könyve – Nyugat 1924. II. 422–423. Pintérnek az Előörs kebelében töltött időszakához lásd *Talpassy Tibor*: A holtak visszajárna. Bp. 1971. 87–100.

² *József Attila*: Kláriskok. Előörs, 1930. január 4. 10.

³ Vö. *Tasi József*: József Attila Előörs-korszaka. Magyar Könyvszemle 97. (1981) 332–337.

⁴ *Tasi J.*: József Attila i. m. 335.

⁵ *József Attila*: Pintér Jenő irodalomtörténete I–III. Előörs, 1929. október 26. 10–12., november 2. 13–14., november 9. 14–15.

⁶ *Pomogáts Béla*: Mítoszok hangján: A népi líra a harmincas években. Bárka 5. (1997) 4. sz. 36–46.

⁷ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Szelekció – kontraszelekció – neokontra-selekció. Előörs, 1929. május 11. 1–4.

szép hazugságokat és beidegzett frázisokat, meztelenre vetköztetjük az egész mai magyar életet, lefényképezzük és megmutatjuk minden sebtét, betegségét, tökéletlenségét, nyomorúságát, leleplezzük az új tőkés feudalizmust”.⁸ Ekképp, a kritikai attitűdöt alighanem túlértékelve, rendszerellenes szabadcsapatként tartják számon – Féja Géza nyomán – a Bethlen István minisztere által fenntartott lapot egyes munkák.⁹

Mindazonáltal az *Előörs* fogadtatása a konkurens lapok körében elég vegyes volt, értelemszerűen nem függetlenül az adott periodika ideológiai hovatartozásától. A konzervatív *Budapesti Hírlap* „új nacionalista hetilapként” írt róla, amely „a nemzeti társadalom egységbe szervezését, a magyar nép nehéz szociális helyzetének megvilágítását, az igazi magyar nacionalizmus eszmevilágának kiépítését ígéri”.¹⁰ Jóval maliciózusabb volt a *Népszava*, amikor az *Előörs* egy fasiszta munkás-álszervezetet „hazafias alapon” – vagyis nem marxista érveléssel – igyekezett leleplezni.¹¹

„Az egykori fajvédő vezér most szembefordult azzal a »keresztény-nemzeti kurzussal«, amelynek egyik megalapozója és támasza volt. Ennek az új – természetesen ismét csak »hazafias« – fajvédő politikának a szolgálatában aztán nemrég egy hetilapot is indított »Előörs« címen”¹² – írták a néhány hónapja indított lapról. A *Pesti Hírlap* szerint a „vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre szerkesztésében megjelenő *Előörs* című politikai hetilapot a gazdag és változatos tartalom teszi érdekessé”.¹³

Érdekes áttekinteni, milyen célokért szállt síkra az alapító-főszerkesztő a már érintett témákon túlmenően. Vigh Károly szerint „az *Előörs*-korszakot úgy jellemezhetjük Bajcsy-Zsilinszky életében, mint az *átmenet* periódusát melynek során előbb még szélsőjobboldali nézetei vannak túlsúlyban, de később – ha ellentmondásos formában is – elindul bal felé, egy demokratikus ellenzéki politika felé.”¹⁴ Egy másik – 2009-ben született – elemzés szerint „1928–1931 között szakított a fajvédelemmel és alakította a nemzeti radikális programját, amely a magyarság

⁸ Felhívás az *Előörs* Lapkiadó R.-T. részvényeinek jegyzésére. *Előörs*, 1928. október 14. 17.

⁹ Vigh Károly írásai mellett (hatása miatt) Borbándi Gyula könyvét kell kiemelnünk. Borbándi szerint az *Előörs*-öt „a hajdani fajvédőből a demokratikus ellenzék egyik hangadójává vált politikus” alapította. *Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* Bp. 1989. 123.

¹⁰ A beszámoló felsorolja az állandó munkatársakat is: Antal István, Bodor Aladár, Eckhardt Tibor, Kádár Lehel, Lendvai István, Milotay István, Oláh György, Papp Viktor és Pethő Sándor. *Uj politikai hetilap.* *Budapesti Hírlap*, 1928. március 4. 15.

¹¹ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Miért nincs nemzeti munkásmozgalom? II.* *Előörs*, 1928. június 24. 1–4. A *Népszava* csipkelődése ellenére Bajcsy-Zsilinszky konklúziója figyelemreméltó: amíg nincsen komoly nemzeti alapú munkásszervezet, „egyenesen lelkiismeretlenség a munkásságot csábítani a szociáldemokrata szervezetekből való kilépésre.” Uo. 4. Vö. továbbá *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Miért nincs nemzeti munkásmozgalom? I.* *Előörs*, 1928. június 17. 1–2.

¹² Az ugynevezett nemzeti munkásmozgalom – bírálata hazafias alapon. *Népszava*, 1928. július 1. 15.

¹³ *Előörs.* *Pesti Hírlap*, 1929. január 12. 16.

¹⁴ *Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása.* Bp. 1979. 35. Vö. *Üő: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája.* Bp. 2002. 51.

fejlődésének egy sajátos nemzeti demokratikus útját vázolja fel”.¹⁵ Arról már esett szó, hogy a főszerkesztő igyekezett messze elkerülni a „fajvédelem Világosát”, miként arról is szóltunk, hogy a „súlyosan sérült eszmehajót” hogyan és milyen kikötőkben igyekezett reparálni. Az alábbiakban a Németországhoz és a magyarországi németekhez fűződő viszonyának példáján igyekszem bizonyítani, hogy a fajvédő ideológia nem lecserélődött, hanem integrálódott az 1928 utáni nemzeti radikális szemléletébe.

A német-tematika szinte kész formában jelentkezik 1927 végén Bajcsy-Zsilinszky problémakatalógusában. Az *Előörs* számaint böngészve az is nyilvánvaló, hogy a húszas évek végére a historizált elemekkel felvértezett, „ezeréves németellenes küzdelem”¹⁶ nem csupán egy téma a sok közül, hanem az egyik – ha nem a fő – diskurzusrendező témakör.¹⁷ Segítségével mind az említett külpolitikai tájékoztató, mind a különutas gazdaságpolitika,¹⁸ sőt akár a „magyar parasztság” felszabadításának problematikája is tematizálható. Ez a németellenesség nem szűkíthető le Bajcsy-Zsilinszkynek a magyarországi német kisebbség iránti averziójára, ahogyan egyfajta náciellenes totalitárius paradigmába sem illeszthető, hiszen már a weimari köztársaság „pángermán bujtogatása” ellen is szót emelt a politikus.

Bajcsy-Zsilinszky úgy látta, hogy a magyar–német viszony még nem lezárt történet, „fejlődhet új barátsággá, sőt szövetséggé is, maradhat hűvös, jó szomszédság, válhat érdektelenséggé is talán, bár ez a legvalószínűtlenebb, de végződhet ellenséges viszonyban is”. A békés rendezéshez szerinte két kényes pontot kell tisztázni: Nyugat-Magyarországot (vagyis az Anschlusst) és a magyarországi német kisebbség dolgát. A német külügyminiszternek, Gustav Stresemannnak és a német nacionalistáknak azt javasolta, hogy tegyék inkább németté először saját fővárosukat, az „erkölcsi züllöttség”, a „német-zsidó rothadás” fészket, „Európa szégyenközpontját”.¹⁹ Hazai viszonylatban pedig élesen kritizálta Bleyer Jakab, Gündisch Guido és Gratz Gusztáv tevékenységét, akik szerinte „pángermán agitációt” folytattak,

¹⁵ Kiss (F) József: A pályakezdő Szabó Pál és az Előörs. Szolnoki Tudományos Közlemények 13. (2009) 5.

¹⁶ Eszerint viszonyunk a németiséggel két részre osztható: „a magyar állam megalakulásától Mohácsig, mint ellenséggel szemben szorultunk védekezésre; Mohács óta mint »szövetségessel«, illetőleg mint »hódító«-val szemben”. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A német veszedelem. Előörs, 1928. augusztus 26. 1.*

¹⁷ „E lap [...] egyik legszentebb hivatásának ismeri elindulása napjától kezdve: ráeszméltetni a magyarságot a német veszedelemre.” *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Új helyzet – új magyar politika az új német impériummal szemben. Előörs, 1929. február 23. 1–3.*

¹⁸ 1931 tavaszán az ország függetlenségét féltve ellenezte Magyarország esetleges csatlakozását a körvonalazódó osztrák–német vámunióhoz, helyette egy Ausztria, Magyarország és Olaszország által megkötendő regionális gazdasági és politikai szerződést pártolt. Vö. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Csatlakozunk, vagy ne csatlakozunk? Előörs, 1931. április 5. 1–2., Uő: Különvélemény az osztrák–magyar vámunió kérdésében. Előörs, 1931. május 24. 1.*

¹⁹ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar–német viszony, és a magyarországi német kisebbség. Előörs, 1928. április 14. 1–3.*

miközben irigyelte a honi németiség feltételezett anyaországi támogatottságát és szervezettségét. „Hát a magyarság? Ökölbeszorul a kezem, vérbeborul a szemem” – fogalmazott egyik cikkében, érzékeltetendő a kontrasztot.²⁰ Érvelésébe beépült és rögzült a magyar fővárost „többszörös gyűrűben” körülvevő német falvak tézise is.²¹ „Veszélyes elegynek” tartotta a középosztály „német vérét”, a faji öntudatra ébredt honi németiséget, és Bleyerék szervezkedését, mivel meg volt győződve arról, hogy Németországnak érdeke a „konzolidálatlan és gazdátlan Duna-völgye”.²²

Mint a fenti gondolatmenet is mutatja, Bajcsy-Zsilinszky – noha támogatta a magyarországi németek nyelvi és kulturális jogainak kielégítését – sok kortársához hasonlóan, nem differenciált nyelvhasználat és nemzeti identitás közt, és elsősorban a kérdéskör külpolitikai vonatkozásaira koncentrált. Minősítései gyakorta épültek nemzetkarakterológiai fejtegetésekre, így például hosszasan értekezett a véleménye szerint mindig a legkisebb ellenállás felé terjeszkedő (ezért nem Elzász felé orientálódó) német birodalmi tervekről.²³ Bajcsy-Zsilinszky azt is vallotta, hogy „az államfölötti nemzet eszméje a zsidón kívül senkiben nem ver gyorsabban és kiirthatatlanabbul gyökeret, mint a németben”. Ennek ellenére ebben a cikkében is megerősítette, hogy – bár szerinte a magyar történelemre visszapillantva nem mindig szolgáltak rá – a magyarországi német kisebbségnek is jár annyi jog, mint amennyit a magyarság elvár a környező országok magyarjai számára.²⁴

Bajcsy-Zsilinszky fenti cikkével reflektált Bleyer Jakab *Magyar Szemlébéli* tanulmányára, felháborodva azon, hogy szerinte Németország határait a német nyelvterülettel azonosította a kisebbségi politikus. Valójában azonban Bleyer – a volt (1919–1920) nemzetiségi miniszter – annyit állított, hogy Németország álláspontja szerint a „Németbirodalom határai az összefüggő német nyelvterület határaiig terjednek.” [Kiemelés: B. Á.] Nyilvánvaló, hogy ez az egyetlen szó („összefüggő”) kiemeli a magyarországi németiséget és Magyarországot a német külpolitika feltételezett törekvéseiből. Bleyer írásában többször nyomatékosította, hogy „a német »népgondolat« tényével való számolás [...] az országra és a magyarságra nézve semmiféle veszedelmet nem jelent.” Cikkében kulcsszerep jutott a német politikai erők közt közös nevezőként tételezett „népgondolat”-nak (Volksgedanke),

²⁰ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Minden magyarok szövetségét. Előörs, 1928. május 27. 1–3. A szerző három szerinte bujtogatta támogató szervezetet nevesített: Vereín für das Deutschtum im Ausland (Berlin), Deutscher Schutzbund (Berlin), Deutsches Auslandsinstitut (Stuttgart). Uo.

²¹ A főváros környéki német településekről lásd *Somlai Péter*: A Volksbund Budakeszin – Kísérlet a népiségi elkülönülés megteremtésére egy főváros környéki településen. *Modern Magyarország* 3. (2014) Különszám 201–204.

²² *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A német veszedelem. Előörs, 1928. augusztus 26. 1–4.

²³ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A magyar-német viszony, és a magyarországi német kisebbség. Előörs, 1928. április 14. 1–3.

²⁴ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Új helyzet – új magyar politika az új német impériummal szemben. Előörs, 1929. március 2. 1–3.

amit a „háború nagy belső élményé”-ből és a „wilsoni elvek”-ből (!) vezetett le, s aminek az előretörése Magyarországon esetében megakasztotta a német kisebbség asszimilációját. Ezt az eszmét állította szembe Bleyer – Szent Istvánra hivatkozva – a világháború utáni magyar felfogással, számon kérve, hogy a „magyar államgondolat szinte észrevétlenül magyar fajgondolattá szűkült”, noha az új idők szerint a „nép és nép között”-i „szolidaritás” eszméjét sugallták. Ebben a kritikában Bajcsy-Zsilinszky könnyen magára ismerhetett, miként Ausztria „önmagában való képtelen ellenmondás”-ként történő jellemzése is homlokegyenest ellenkezett saját felfogásával. Bleyer ugyanakkor a német irredentát magyar, sőt erdélyi viszonylatban is kifejezetten tagadta, felemlégetve a német származású, esetenként magyarul sem beszélő szabadságharcos vértanúkat. Mint fogalmazott, a magyarországi németységnek „ma csak nyelvi és kulturális kívánságai vannak”, s szerinte „Németországban sem kívánja senki németiségünket más értelemben befolyásolni”. Afelől sem hagyott kétséget azonban, hogy a magyar külpolitikát uraló „integritási gondolat” sikerre vitelének feltétele egy „teljesen új tájékozódás volna a kisebbségi kérdés belügyi vonatkozásaiban”. Hiszen „ha a hazai németiség nyelvi és kulturális kívánságait nagylelkű módon kielégítjük, ezzel egyrészt mélyítjük a Németországgal való barátság és a magyar–német viszony új rendezésének lehetőségeit, másrészt legnemesebb történelmi hagyományaink értelmében és létbevágó érdekeink egyéb vonatkozásainak szolgálatában is cselekszünk”. (Az „egyéb vonatkozások” alatt minden bizonnyal a revíziót értette.) A barátságpolitika ráadásul semmilyen veszélyt nem jelent szerinte Magyarországra, mivel „Németország az egyetlen nagyhatalom, amely őszintén, nem szentimentalizmusból és humanizmusból, hanem reálpolitikai számvetés alapján pacifista és minden imperializmusnak ellenzője” – fejtette ki, immáron Bajcsy-Zsilinszky nézeteivel szöges ellentétben.²⁵

A „fajvédelem eszméjét szolgáló lapok” által felkorbácsolt indulatokat Gratz Gusztáv igyekezett csillapítani a *Magyar Szemle* 1929. júniusi számában, Méhelly Lajos *A Célban* megjelent írását és Bajcsy-Zsilinszky reflexióját elemezve. Gratz a magyar történelem szüntelen németellenes harcként való beállítását „optikai csalódás”-nak nevezte, ugyanakkor elismerte, hogy a magyarság „nem hunyhat szemet ama veszélyek előtt sem, amelyek ezt a függetlenséget a németiség részéről fenyegethetik”, e téren óvatosságra intve a német pacifizmust emlegető Bleyert is. Abban a fő kérdésben azonban, hogy melyik az a külpolitikai konstelláció, amelyik egyrészt elősegíti Magyarország revíziós törekvéseit, másrészt meghagyja az ország függetlenségét, Gratz úgy vélekedett, hogy a német expanzió veszélye kisebb, „mint akár a keleti államok, akár különösen a szlávság terjeszkedési

²⁵ *Bleyer Jakob: Magyar és német viszony. Magyar Szemle* 5. (1929) 1–4. sz. 114–124.

törekvései”. A volt külügyminiszter ezzel egyetemben Bajcsy-Zsilinszky (németellenes) franciabarátságának revíziós esélyeit „illúzióknak” nevezte.²⁶

Bár publicisztikája javát vitriolos germanofóbia jellemezte, Bajcsy-Zsilinszky időnként békülékenyebb hangot ütött meg a nagy figyelemmel követett németországi politikai mozgásokat illetően.²⁷ 1930 nyarán például – Weimarra utalva – megállapította, hogy „a vén sason, Hindenburgon kívül sehol egy nagyvonalú egyéniség”, körülötte pedig a „mai német parlamentarizmus teljes és tökéletes csődjét” lehet regisztrálni. Érdekes konklúziója szerint a merev osztályszerkezet miatt „vagy nem való a teljes politikai önkormányzat a német nemzet számára, vagy legalábbis más formában kellene” keresnie azt. Mint fogalmazott: „hosszú esztendőök óta keservesen, de megható szívóssággal verekszik ott a levegőért és napfényért egy olyan politikai irányzat és mozgalom, amely gyökeresen és bátran szakítani kíván” a régi formákkal, célokkal és hagyományokkal. „Ez a Hitler-féle nemzeti szocialista párt és annak mozgalma” – szögezte le Bajcsy-Zsilinszky, noha ekkor már nem tartotta nagyformátumúnak a legalább „valami korszerű”-vel próbálkozó vezért, akit az 1923-as puccskíséret idején még „zseniális szervező”-ként méltatott.²⁸

Az 1930. szeptemberi németországi választások után – ahol az NSDAP a Reichstag második legnagyobb pártjává nőtt – Bajcsy-Zsilinszky már „Hitlerék győzelméről” érkezett. A kommunisták gyenge eredményét ecsetelve kifejtette, hogy „botorság volna [...], ha egy kalap alá akarnánk fogni szélsőségesek címén a nemzeti szocializmust és a kommunizmust s ha egyforma vagy csak hasonló belső fejlődésképeséget tulajdonítanánk a kettőnek.” A „nemzeti szocializmusért mint konstrukcióért igazán nem lelkesedem. [...] De teljes biztossággal érzem, hogy a jövő fejlődés csírája azért valamiképpen benne van” – fogalmazott.²⁹ Az új idők iránti érdeklődését és szövetséges-keresését érzékelteti, hogy egy héttel később az *Előörs* közölte annak a német nemzetiszocialista újságírónak a válaszcikkét, akinek a magyar politikus korábban kifejtette nézeteit a magyar–német viszonyról.³⁰ Bár a szerkesztőség elhatárolódott a cikk tartalmától és nem is találta azt megnyugtatónak, hangsúlyozta a reakció (német választási eredmények következtében) megnőtt jelentőségét, illetve örömmel nyugtázta a német újságíró elítélő szavait a „nagynémet propagandát” folytató „német származású magyarok” iparkodásáról, mellyel a weimari „köztársaság vezetőinek nevetséges jóindulatát” keresik.³¹

²⁶ *Gratz Gusztáv*: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle* 6. (1929) 5–8. sz. 192–197.

²⁷ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Németek, magyarok. *Előörs*, 1930. július 26. 1–3.

²⁸ *Zsilinszky Endre*: Korai öröm. *Szózat*, 1923. november 11. 1–2.

²⁹ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Hitlerék győzelme. *Előörs*, 1930. szeptember 20. 3.

³⁰ *Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Németek, magyarok. *Előörs*, 1930. július 26. 1–3.

³¹ Németek–magyarok. A német újságíró válasza. *Előörs*, 1930. szeptember 27. 8. Ezzel kapcsolatban állapítja meg Száraz György a következőket: „Igen-igen jellemző ez a »levélváltás« a kor eszmei zűrzavarára, és érthetőbbé tesz sok mindent, ami ezután következik. Bajcsy-Zsilinszky Endre, a MOVE volt

Míg Bajcsy-Zsilinszky legfőbb ellenségképévé a németiség vált az *Előörs* időszaka alatt, támadásainak első számú hazai célpontja továbbra is Klebelsberg Kuno kultuszminiszter maradt, akinek esztelennek ítélt költekezését az általa aludtotálnak ítélt honvédelmi tárca és a lassan haladó sportfejlesztések szémszögéből marasztalta el. Különösen haszontalannak tartotta a szerinte német szellemű és a „magyar néplélektől” idegen Collegium Hungaricumokat, illetve a „tihanyi állami csiborpatkol-daként” emlegetett limnológiai intézetet.³² A Klebelsberg által képviselt „kultúrfő-lény” és „neonacionalizmus” a „neojásizmus” stigmáját kapta Bajcsy-Zsilinszkytól, aki úgy vélte, hogy csupán a háborús nemzedéktől lehet komoly reformokat várni.³³ Immáron fellépett Szekfűvel szemben is, akit a *Három nemzedék* kapcsán még 1925 novemberében is méltatott,³⁴ de akit ekkor már megalkuvó helyezkedőnek tartott.³⁵ Fontos újdonság volt ugyanakkor, hogy nemcsak a pacifizmus, de a „monomániás és illúziós” revízió-kultusz ellen is fellépett, egyfajta belső revízió szükségességét hirdetve a „beteg illúziók ellen”, hasonlóan a harmincas évek népi íróinak többségéhez. Véleménye szerint erős külföldi propaganda, aktív magyar külpolitika, diplomáciai előkészítés és új magyar belpolitika is szükségeltetik ahhoz, hogy egy „érett világpolitikai helyzetben” lépni lehessen.³⁶

Ami a birtokpolitikát illeti, 1928 végén, háromrészre terebélyesedő, a magyar agrárdemokrácia esélyeit latolgató sorozatának első részében már az „1920. évi székényletes birtokreformtörvényről” érkezett.³⁷ Egyrészt felfigyelt arra, hogy a parasztok mozgalmi és pártjai Európa-szerte előretörtek, több helyen kormányképes erővé nőttek, másrészt viszont Magyarországnak véleménye szerint olyan agrárdemokráciára lett volna szüksége, ami nem csupán a parasztság bajait orvosolja, de képviseli „a magyarság egyetemet, a magyar nemzeti és állami gondolatot is”. Azokat pedig, akik egy

elnöke, aki maga is beavatottja volt a 20-as évek elején a Ludendorffékkal folytatott tervezgetéseknek, s aki már csalódott a »legfelsőbb Hadúrban«, jól látja a bethleni politika csődjét, az ország népének nyomorúságát – de Gömbös Gyulát tartja ő is az »új embernek«, s bár gyanakszik, a náciokban remél szövetségest Bleyerék és a weimari politikusok ellen. Ugyanakkor a »labanc«, »habsburgianus«, a német nemzetiség iránt valóban türelmet tanúsító Szekfű Gyulában látja a pángermanizmus álcás ügynökét. Általában: ha jól akarjuk érteni a kort és embereit, tudnunk kell, hogy a németellenesség nem jelenti feltétlenül a hitlerizmus iránti immunitást, ugyanakkor lehet valaki németbarát anélkül, hogy elfogadná a náci ideológiát.” *Százaz György: A tábornok XXXII. Életünk 22. (1984) 1. sz. 49.*

³² *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Vergődő honvédelem. Előörs, 1928. július 1. 1–2.*

³³ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A háborús nemzedék IV. Előörs, 1928. augusztus 12. 1–4.*

³⁴ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Világostól Trianonig. Szózat, 1925. november 1. 3. Továbbá Zsilinszky Endre: Szekfű Gyula könyve. Szózat, 1921. február 13. 1.*

³⁵ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A háborús nemzedék II. Előörs, 1928. július 29. 1–3. Vö. Uő: A háborús nemzedék III. Előörs, 1928. augusztus 5. 1–4.*

³⁶ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Revízió. Előörs, 1928. október 21. 1–3. A népiek többsége ugyanakkor a „belső revízió” után nem teljes, hanem etnikai revíziót képzelt el, majd ezt követően egyfajta békés népi „tejtetstvériséget”. Vö. Bartha Ákos: Tojástánc a populizmusok körül: A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. Múltunk 59. (2014) 4. sz. 58–105.*

³⁷ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar agrárdemokrácia. Előörs, 1928. november 25. 1.*

ilyen bátor agrárpolitikától a revízió elsikkadását féltették, egy biológiai párhuzammal igyekezett megnyugtatni. Mint vallotta, minden „eleven és fejlődésre képes szervezet erősödni és terjeszkedni akar: növény, állat, ember, faj, nemzet.”³⁸

A párt nélküli politikus 1928 végén már hangoztatta a többmillió parasztság érdekképviselőének a hiányát, a nagybirtokokat átoknak nevezte „mai méreteiben”, de ellenezte a földosztás oktobrista „fajankók” módjára történő „mechanikus” végrehajtását is. Ehelyett telepítést és „tiszteséges állami kártalanítást” követelt a bankok és kartellek rovására. „A kisbirtok összefoghat a középbirtokkal, de nem foghat össze a nagybirtokkal”, lépett túl korábbi nézetein³⁹ az „osztályfölötti célokkal induló egyetemes nacionalizmus” szellemében.⁴⁰ Egy ideig a – diákkorában külföldön tanulmányozott⁴¹ – szövetkezesítés gondolata is hangsúlyossá vált publicisztikájában.⁴² Ám a saját maga által koordinált tarpai gyümölcszövetkezet hamvába holt kísérlete hamarosan óvatosabbá tette e téren.⁴³ Szociális érzékenységét mutatja, hogy a szegedi tanyavilág elhagyatottjai érdekében a város polgármesteréhez fordult nyílt levelével 1930 őszén.⁴⁴ Bajcsy-Zsilinszky szerint a „gazdasági válság mindenkifölött fogyasztási, másodsorban értékesítési és csak harmadsorban termelési válság”, a megoldás pedig a falvak, tanyák népének segítése. Ez alatt csakis az általa magyarnak tartott csoportokat értette, vagyis továbbra is időszerűnek tartotta az „ideszivárgott vadidegen emberszemét gyors és radikális kiséprését a csonka hazából”.⁴⁵

³⁸ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar agrárdemokrácia.* Előörs, 1928. december 8. 1–3.

³⁹ Zsilinszky a húszas évek első felében a kis- és nagybirtokos rétegről következetesen együtt beszélt, vagyis egy megszervezendő egységes érdekközösségként látta ekkor még az agráriumot. Vö. *Bartha Ákos: Fajvédelem vidéken: Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926).* Vidéktörténet 1. (2016) 1. sz. 189–228.

⁴⁰ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: A magyar agrárdemokrácia.* Előörs, 1928. december 15. 1–4. Politikai publicisztikája ugyanakkor az önreflexív elemeket sem nélkülözte. „Sokszor elgondolkozom azon, vajon akkor is olyan szenvedélyes harcosa volnék az agrárdemokráciának, ha megvolna még az édesapám kétezer holdja, vagy megelégednék azzal, hogy híve legyek ennek a gondolatnak? Furcsa.” *Üő: Elképzelt párbeszéd az újesztendőben.* Előörs, 1929. január 12. 1.

⁴¹ Vö. dániai tanulmányútján édesapjának írt levelével. (Koppenhága, 1907. ápr. 18.). Bajcsy-Zsilinszky levelezése. Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével. (Gépelte másolatok.) MTA BTK TTI Könyvtár.

⁴² Vö. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Ki a Tisza vizét issza... Előörs, 1929. október 19. 1–2.; Üő: Szövetkezetek.* Előörs, 1929. szeptember 14. 1–2. és *Üő: Nyílt levél Mayer János földművelésügyi miniszterhez.* Előörs, 1929. szeptember 28. 1–4.

⁴³ A miniszteriális szinten támogatott kísérletet a bürokrácia malmai őrölték fel. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egy meg nem alakult szövetkezet története.* Előörs, 1929. november 16. 1–3. A próbálkozás azonban nem halhatott el teljesen, amint azt Az Est rosszindulatú cikke jelzi négy hónappal később (Zsilinszky almásboltja. Az Est, 1930. március 14. 6.). A lap ennek kapcsán helyreigazító nyilatkozatot közölt. Helyreigazító nyilatkozat. Az Est, 1930. március 15. 8.

⁴⁴ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nyílt levél Somogyi Szilveszterhez, Szeged polgármesteréhez.* Előörs, 1930. október 4. 1–3.

⁴⁵ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Zsákutcában – gyorssegítség.* Előörs, 1930. október 11. 1–2.

Bajcsy-Zsilinszkynek újságírói stílusából és heves természetéből adódóan gyakorta meggyűlt a baja a törvénnyel. A legszövevényesebb húszas évekbeli ügye kétségkívül a Fábíán Bélával folytatott lovagias affér volt 1925-ben,⁴⁶ mely konfliktus során még a megfelelő fórumban sem tudtak megegyezni a felek nézeteltéréseik tisztázására.⁴⁷ A *Neues Pester Journal* ellen 1925-ben „a nála nem szokatlan hazárulás vádját emelte”, de általában nem felperesként kellett megjelennie a bíróságokon.⁴⁸ Rendőrségi információk szerint 1929 végén már több mint harminc per volt folyamatban az *Előörs* ellen.⁴⁹ A főszerkesztő ellen rágalmazásért indított pert a panamázással meggyanúsított Szterényi József báró, Álgya-Papp Sándor, Ángyán Béla, Szabóky Alajos államtitkárok és Vassel Károly nyugalmazott altábornagy,⁵⁰ de még – általa hazafiatlansággal vádolt – görög katolikus középiskolai hitoktató lelkészekkel is meggyűlt a baja.⁵¹ Ugyanakkor ifjabb Áchim L. András ellen ő maga indított pert – „enyhe ítéletet” kérve a bíróságtól –, mivel a parasztpolitikus fia Derecskén szórólappokkal kampányolt ellene. A debreceni törvényszék Áchimot bűnösnek mondta ki, ám az ítélet végrehajtását felfüggesztették.⁵²

Noha a régebbi szakirodalom szerint „a húszas évek vége és a harmincas évek eleje az a periódus Bajcsy-Zsilinszky életében, amikor már eltávolodott a fasizmussal rokonszenvező ultranacionalista, fajvédő barátaitól”,⁵³ ez az állítás aligha állja ki a forráskritika próbáját. Talpassy történetekkel illusztrálta, hogy „ez még az a korszak volt, amikor Zsilinszky környezetében ott lebzseltek a leáldozott fajvédő idők Bethlennel le nem paktált elemei”.⁵⁴ Mindez természetesen nem zárja ki az újak, a fiatalok pezsdítő hatását, ráadásul mindkét csoport gyakorta

⁴⁶ „Zsilinszky Endre nemzetgyűlési képviselő a Szózat csütörtöki számában közreadott nyilatkozatában rágalmazónak nyilvánította Fábíán Béla nemzetgyűlési képviselőt. Fábíán megbízottai, Pakots József és Hajdú Marcell útján provokáltatta Zsilinszkyt, aki megbízottakul Eckhardt Tibort és Budaházy Miklóst nevezte meg.” Zsilinszky Endre és Fábíán Béla lovagias ügye. 8 Órai Ujság, 1925. június 14. 2. A konfliktus az Országházban folytatódott. Vö. [Cím nélkül.] Világ, 1925. június 19. 4. és [Cím nélkül.] Népszava, 1925. június 19. 4.

⁴⁷ A Fábíán–Zsilinszky affér újabb hajtása. Pesti Napló, 1925. június 20. 6.

⁴⁸ A *Neues Pester Journal* bűnvádi feljelentést tesz Zsilinszky képviselő ellen. Pesti Napló, 1925. március 4. 11.

⁴⁹ *Sebestény Sándor: A Bartha Miklós Társaság, 1925–1933.* Bp. 1981. 208.

⁵⁰ Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre sajtópörei. Budapesti Hírlap, 1929. november 14. 6.

⁵¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre sajtópöre a táblán. Budapesti Hírlap, 1930. február 16. 14. Ebben az ügyben ötszáz pengő pénzbüntetéssel sújtották Bajcsy-Zsilinszkyt, ami az indoklás miatt érdekes. „Az ítélet megokolásában kifejezésre jut a táblának az a szándéka, hogy a vádlott egyéniségénél fogva határozottabbnak tekinti a pénzbüntetést, mert vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endrét, aki a haza körül szerzett érdeméi jutalmául vitézi rendfokozatot nyert, nem kívánja fogházba juttatni.” Uo.

⁵² Ismét elnapolták a Zsilinszky–Áchim-per tárgyalását. Békésmegyei Közlöny, 1928. január 27. 2. és A Zsilinszky–Áchim-per a debreceni törvényszéken. Békésmegyei Közlöny, 1928. február 25. 5. (Idézet: utóbbi.)

⁵³ *Vigh K.: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikái* i. m. 22–23.

⁵⁴ *Talpassy T.: A holtak visszajárna.* i. m. 65.

pallérozódott a „Napkeleti bölcsek” aktuális asztalánál. Pontosabban asztala végén, ahogyan Talpassy – e téren alighanem helytálló – emlékei tudósitanak a sokréttű társaságról és a köztük lévő belső hierarchiáról.⁵⁵

Ráadásul nem csupán a már említett Kádár–Lendvai–Zsirkay trió volt szoros kapcsolatban ekkor még az ellenzéki politikussal, de új „ultranacionalista” elemek is feltűntek a láthatáron. Féja Géza visszaemlékezése egyenesen Héjjas Iván Nemzeti Radikális Pártba történő belépési szándékáról tudósít, amit állítólag csak hosszas vitákat követően, saját távozását kilátásba helyezve tudott megakadályozni az író.⁵⁶ S ide sorolható Endre László is, aki már a húszas években kész volt antiszemita-fajvédő meggyőződését minden apró-cseprő ügyben érvényre juttatni az általa igazgatott Gödöllői járásban, jóllehet modern szociálpolitikusként látványos eredményeket produkált ugyanott.⁵⁷ Bajcsy-Zsilinszky így emlékezett meg róla az *Előőr*sben: „Ez a fiatal főszolgabíró a legtisztább egyéni megtestesülése a háborút járt nemzedék színe javának. Érdekes róla itt portrévázlatot rajzolni, mert ennek a típusnak a kellő érvényre jutása és széles körben ható szuggesztívó nélkül nincs új Magyarország. [...] Az alföldi magyar úri birtokos sarj ama ritka és szerencsés összetételű példánya ő, akin megérzik a pusztai nevelés, a magyar föld állandó közelsége, földnek és népének ösztönös, szinte áhítatos szeretete; megvan benne a régi megyei úriember kitűnő, szívós fizikuma, könnyű mozgása, természetes kedvessége, tapintata, de semmi a megyei dzsentri göggyéből, merev előítéleteiből és kasztszerű elzárkózásából. Megveti az aktázó bürokráciát, mint egy múlt század közepéről való magyar főszolgabíró, de gyorsan és közvetlenül, a legmodernebb készséggel intézkedik és mindent elintéz olyan pontossággal, mintha nem is járást, hanem egy nagy gazdasági üzemet vezetne.”⁵⁸ Bajcsy-Zsilinszky emellett elismerően nyilatkozott Kovács Alajos „rendkívül alapos és egyben megdöbbentő” statisztikájáról az idegen nevék arányait illetően,⁵⁹ a későbbi vezető nyilas pártorganizátor, Hubay Kálmán pedig egy ideig az *Előőr*s szerkesztőjeként és a Nemzeti Radikális Párt központi főtitkáráként működhetett.⁶⁰ A lapban teret kapott a később szintén szélsőjobboldalon kikötő, az *Előőr*s

⁵⁵ Uo. 64–82.

⁵⁶ *Féja Géza*: Lapszélre. Bp. 1982. 84–85.

⁵⁷ *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Pécs–Bp. 2. javított kiadás. 2013. 147–158.

⁵⁸ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A magyar harminc évesek. *Előőr*s, 1928. szeptember 30. 1–4.

⁵⁹ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Beteg középosztályunk zsákutcában. *Előőr*s, 1930. május 3. 1–3. Az antiszemita statisztikus Kovács Alajoshoz lásd *Karády Viktor*: A magyar nemzetiségi statisztika a „zsidó térfoglalásig” és az „örségváltásig”. *socio.hu* 5. (2015) 2. sz. 6–16. és *Ignác Károly*: „Szakszerű” statisztika és antiszemita értelmezés? Uo. 17–20.

⁶⁰ Hubay neve először az újság 1931. október 18-i számának fejlécén tűnik fel (közvetlenül a felelős szerkesztő, Bajcsy-Zsilinszky Endre neve alatt). Vö. Hubay Kálmán – az *Előőr*s szerkesztője és a Nemzeti Radikális Párt központi főtitkára. *Előőr*s, 1931. október 18. 2.

első számát még szerkesztőként jegyző⁶¹ Oláh György is, méghozzá híres könyvének „summázatával”.⁶²

Endre, Hubay vagy Oláh későbbi pályáját Bajcsy-Zsilinszkytól természetesen nem lehet számon kérni, ahogy Milotay István politikai fordulatokban gazdag életpályájának végkifejletét sem ismerhette a nemzeti radikális politikus. 1930-ban mindenesetre elismerő cikket írt a néhány éve saját lapjában számára publikálási lehetőséget biztosító Milotayról,⁶³ akinek érdeklődése ekkortájt fordult „a születő fasiszta rendszerek, illetve Magyarországon a népi írók felé”.⁶⁴ Bajcsy-Zsilinszky fenti szimpátiáiban kétségkívül szerepet játszott közismert naivsága és rossz emberismerete is, de a személyes kapcsolatoknak közös meggyőződésbeli alapja is kellett hogy legyen.

Ám a főszerkesztőnek sikerült főmunkatársul megnyerni egy olyan személyt is, aki bár *Az elsodort falu* című regényével a berendezkedő Horthy-rendszer ünnepektől írójává emelkedett a húszas évek elején, az évtized második felében már az ideológiai székértáborok közti senki földjén találta magát. Szabó Dezső ekkorra már „gőrénykurzusként” értekezett a Horthy kormányzó nevével fémjelzett berendezkedésről, legkésőbb 1923-tól pedig a német expanzió veszélyeire figyelmeztetett, valószínűleg a magyar–német szélsőjobboldali kapcsolatok miatt féltve az ország függetlenségét.⁶⁵ Olyan – Bajcsy-Zsilinszky publicisztikájában 1927 decemberétől megjelenő – feladatok megvalósítását sürgette, mint például a magyar kultúra megszabadítását a német kultúra „gyarmatosító hatásától”, vagy a főváros körüli német falvak megmagyarosítását.⁶⁶ Az író delejező hatásáról utóbb maga Bajcsy-Zsilinszky is megemlékezett Szekfü Gyulához intézett levelében.⁶⁷

Az elsikkadt földreform miatti csalódottságban, a gazdasági liberalizmus elvetésében, a „törzsökös” magyar parasztságba vetett hitben és a hajlíthatatlan

⁶¹ *Vjgh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944. A küldetéses ember. Bp. 1992. 90.

⁶² Hárommillió koldus (summázat egy tanulmányból). Előrs, 1929. március 16. 17. és március 23. 9–10.

⁶³ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A Függetlenség Árnyékában. Előrs, 1930. június 14. 1–2.

⁶⁴ *Gyurgyák János*: Magyar fajvédők. Bp. 2012. 179.

⁶⁵ Zsilinszky ekkor még másképp vélekedett. Több lap állítása szerint Matthias Erzberger (1875–1921) német politikus gyilkosainak bűjtatásaiban is közreműködött. Vö. pl. Erzberger gyilkosai ismét Budapesten vannak? Népszava, 1925. január 1. 13. Die Protektoren der Mörder Erzbergers. Prager Tagblatt, 1926. április 11. 7.

⁶⁶ *Péterfi Gábor*: Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézeteik. Doktori (PhD) értekezés. ELTE BTK. 2009. 56.

⁶⁷ „Emlékszem, jó darabig küzdöttem magamban Szabó Dezső ama fölismerése ellen a húszas évek elején, hogy itt fajvédelem, keresztény nemzeti megújulás és antiszemitizmus örve alatt középosztályunk árja elemeinek, asszimiláltaknak és félasszimilánsoknak, talán kisebb részében öntudatos, túlnyomó nagy részében inkább tudat alatti tömörülése és szervezkedése folyik, s közélet és magángazdálkodás terén egyaránt fokozatosan veszíti a talajt a törzsökös, vagy törzsökösnek tekinthető magyarság.” Idézi: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Szerk. Tilkovszky Loránt. Bp. 1986. 27.

németellenességben Szabó és Bajcsy-Zsilinszky között aligha volt vita, ráadásul mindkettőjüket az „Eszményi Társadalom” – mindkét életműben újra- és újraírt – képzete hajtotta. Szabónak a két világháború közti radikális erőkre gyakorolt nagy hatását⁶⁸ figyelembe véve az sem különösebben meglepő, hogy az *Előőr*sben több olyan cikke is megjelent, melynek tartalma a közlés idején még szemben állt a lapvezér elképzeléseivel, később mégis integráns része lett annak.⁶⁹ A cikkeit 1928 őszén Párizsban író Szabó (ez volt az utolsó franciaországi útja) bizonyára hatással volt Bajcsy-Zsilinszky – már a *Magyarság* hasábjain – nyiladozó francia-orientációjára is. A germanofób író már 1928 őszén a Németország és Oroszország közé szorított, a Baltikumtól Görögorszáig húzódó kis nemzetek katonai és gazdasági önvédelmi rendszerének szükségességét fejtegette az *Előőr*sben, mely misszióinak vezetésére – „történelmi hivatása” miatt – csakis a magyarságot tartotta alkalmasnak.⁷⁰ A Szent István-i (reform)birodalom mellett éppen ez a fajta hungarocentrikus, Varsó–Budapest–Belgrád–Róma vonal mentén húzódó „vertikális tengely” szükségessége vált Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai vezérfonalává 1930-tól, 12 kis nemzet (közel százmillió ember) összefogását hirdetve.⁷¹ Az ideológiai kapcsolódási pontok ellenére Bajcsy-Zsilinszky és Szabó jellemében az íráskényszeren és a vátesz-szerepen túl nem sok közöset találunk. Szabó „hömpölygő életigenlése”⁷² szöges ellentétben állt Bajcsy-Zsilinszky „zord puritán”-ságával.⁷³ A habituális különbségek mellett főképp a lap zavaros pénzügyei, pontosabban az *Előőr*s bújtatott finanszírozása miatt tűnt el Szabó hirtelen a lap munkatársai közül 1928 végén, hogy aztán a sokáig lappangó konfliktus a harmincas évek közepén botránnyá fajuló hosszas pereskedéssé terebélyesedjen.⁷⁴

A folyóirat gazdaságilag nem volt nyereséges vállalkozás. Bajcsy-Zsilinszky már 1928 májusában arra panaszkodott édesanyjának, hogy bár a lap szépen fejlődik, nagyon sokba kerül, saját anyagi bajai így „nagyobbak mint valaha”

⁶⁸ Szabó Dezső „nemzeti radikalizmusához” és hatástörténetéhez lásd *Bognár Bulcsu: A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői.* Bp. 2012. 53–105.

⁶⁹ Ilyen az a Szabó Dezső-i alapítási, miszerint a parasztság „az egyetlen jövőnk” (vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egyetlen út: a magyar paraszt.* Bp. 1938.), illetve a területi autonómiák megjelenése a külpolitikai koncepciókban. Vö. *Bartha Ákos: „Organikus rend” az „önvédelmi övezet”-ben.* Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. Kommentár (2016) 3. sz. 68–85. Szabó vonatkozó *Előőr*s-cikkeit idézi *Kovács Dávid: Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében.* Máriabesnyő 2014. 91., 111.

⁷⁰ Uo. 117–119.

⁷¹ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti radikalizmus.* Bp. 143.

⁷² Ez Vigh Károly találó kifejezése. *Vigh K.: Bajcsy-Zsilinszky i. m.* 92.

⁷³ Hóry András diplomatának jellemezte Kozma Miklós ekképp Bajcsy-Zsilinszkyt 1927 decemberében: „Bandi nem erre a világra való, zord puritán”. Idézi *Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* I–II. Bp. 2000. I. 151.

⁷⁴ Vö. *Bartha Ákos: Egy lovagiatlan ügy. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső afférja(i).* Új Nézőpont 4. (2017) 3. sz. (megjelenés alatt)

és nincs is kilátás a javulásra. Szintén ebből a levélből értesülhetünk, hogy az *Előörs*nek 800 előfizetője volt; ezen felül még 300 példányt tudtak eladni. (Bajcsy-Zsilinszky számításai szerint további 7-800 eladott példányszám kellett volna az önfenntartáshoz.)⁷⁵ A helyzet Vass József halálával még nehezebbé vált, a lap nyomdáról nyomdára vándorolt, a főszerkesztő pedig – vélemény szabadságát féltve – nem akarta az általa támadott érdekeltségek (TÉBE, GYOSZ, nagyvállalatok) támogatását igénybe venni.⁷⁶ Az egyetlen kiútnak a pártalapítás tűnt.

A Nemzeti Radikális Párt előzményei

Féja szerint „az úri Magyarország ekkor már tudomásul vette”, hogy Bajcsy-Zsilinszky „bal felé tart, és kíméletlen hatósági erőszakkal ütötte el a mandátumtól” az 1929-es tarpai pótválasztáson.⁷⁷ Erre az időszaki választásra Gulácsy Dezső egységes párti politikus halála miatt került sor 1929. június 7-én. A lehetőségre egy régi fajvédő barátja, a kerület volt kormánypárti képviselője, Zsirokay János hívta fel Bajcsy-Zsilinszky figyelmét.⁷⁸ Indulását – mint független képviselő – az *Előörs* hasábjain jelentette be május 25-én, épp abban a cikkben, melyben a Klebelsberg neonacionalizmusa miatt elvetett „szociális nacionalizmus” helyett a „nemzeti radikalizmus” mellett tette le a garast. Bajcsy-Zsilinszkyt tehát kevésbé tudatos, hosszasan előkészített döntés, mintsem inkább – egy politikus esetében legalább annyira fontos – praktikus, retorikai szempontok vezérelték a névválasztásban. Ekképp eshetett meg, hogy a felfordulás elkerülését és valamifajta „sima átmenet” szükségességét hirdette nemzeti radikális zászlóbontása alkalmával.⁷⁹

Az *Előörs* beszámolója szerint „a legnagyobb megértéssel, szeretettel és lelkesedéssel” fogadták a politikust Tarpán.⁸⁰ A támogatottság arányairól és a jelölések körüli taktikázásokról a *Pesti Hirlap* tudósított. Eszerint a „választási biztos elfogadta Konkoly-Thege Kálmán hivatalos egységes párti jelölt 1877 ajánlását, dr. Linner Jenő egységes párti jelölt 469 ajánlását és Zsilinszky Endre nemzeti radikális párti 323 ajánlását. Zsilinszky a szükséges ajánlásokat csak úgy tudta megszerezni, hogy Kutkafalvy Miklós az ő javára visszalépett. Linner Jenő szintén visszalépett a jelöltségtől, hogy a hivatalos egységes párti jelölt esélyeit javítsa. A június 7-én lezajló választáson tehát Konkoly-Thege

⁷⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) 28. fond. 214. Bajcsy-Zsilinszky Endre – Édesanyjához 1927–1937. (Bp., 1928. máj. 21-i levél.)

⁷⁶ *Talpassy Tibor*: A reggel még várat magára. Bp. 1981. 18.

⁷⁷ Vö. *Féja Géza*: Szabadcsapat. Életregény. Bp. 1965. 218.

⁷⁸ *Ruszoly József*: Derecske és Tarpa: Bajcsy Zsilinszky Endre választási küzdelmeinek történetéhez 2. Napjaink 25. (1986) 8. sz. 23–27.

⁷⁹ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nemzeti radikalizmus. *Előörs*, 1929. máj 25. 1–3.

⁸⁰ Az *Előörs* felelős szerkesztője a tarpai választó kerületben. *Előörs*, 1929. június 1. 8. Vö. *Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky találkozása Bereg népével. *Hitel* 23. (2010) 4. sz. 100.

Kálmán és Zsilinszky Endre küzd csak a mandátumért.⁸¹ A küzdelem alighanem a Derecskén Bajcsy-Zsilinszky által már – kedvezményezettként és kárvallottként egyaránt – megismert forgatókönyv szerint zajlott, vagyis a kormánypárti jelöltet a helyi közigazgatás vezetőinek pressziója segítette.⁸² Napirenden voltak a körzetből történő kiutasítások, itatások, fenyegetések, házkutatások és az ajánlóival történő manipulációk. Bajcsy-Zsilinszky végül 1953, míg Konkoly-Thege 1976 szavazatot kapott.⁸³

A felemlgetett törvénytelenések miatt – valamint Konkoly-Thege „átmeneti viszonyban levő huszárezredes” választhatóságát is támadva – a politikus petíciót indított a választási eredmény ellen.⁸⁴ Ehhez a petícióhoz kapcsolódik Bajcsy-Zsilinszky megbilincselésének ismert története. A történeteket az *Előőr*s beszámolója alapján felelevenítő monográfus szerint a petíció ügyében Tarpára érkező politikus nem volt hajlandó feloszlatni a Himnusz éneklő több száz fős békés – az intézkedő csendőr által csöcseléknek nevezett – tömeget. Ehelyett a nép védelmére kelt, amiért „Bálint tiszthelyettes” először durva szavakkal illette („Fogja be a száját: ne izgassa a népet!”), majd amikor nem volt hajlandó elhallgatni, letartóztatta és bilincsbe verve az őrszobára kísértette.⁸⁵ Némiképp más képet kapunk a történetekről, amennyiben más újságok beszámolóit is megvizsgáljuk. A hivatalos verzió szerint Bajcsy-Zsilinszkyék „nyolc óra tájban érkeztek három szekéren Tarpa község határába, ahol őket mintegy 200 főnyi tömeg fogadta és miután Zsilinszky beszédét végighallgatták, hazafias dalok éneklése közben vonultak a kocsikkal együtt a községen át. A menet eközben találkozott a csendőrről, amelynek parancsnoka felkérte Zsilinszkyt, hogy a sötétségre való tekintettel, valamint a község csendjének megóvása érdekében vegye rá a tömeget, hogy oszoljon széjjel. Zsilinszky ezt megtenni vonakodott, mire a járőr parancsnoka maga adta ki az utasítást a szétesztelésre. A tömeg az utasításnak eleget tett és oszladozni kezdett, amikor Zsilinszky felállott a szekérben és felszólította az embereket, hogy ne menjenek szét, miközben a csendőrséget szidalmazó kifejezéseket használt. A csendőrről parancsnoka erre figyelmeztette Zsilinszkyt, hogy kijelentésével hagyjon fel, mire Zsilinszky azokat még hangosabban megismételte. A parancsnok erre újból figyelmeztette Zsilinszkyt, hogy kénytelen lesz vele szemben eljárni, ha továbbra is így folytatja és miután Zsilinszky ezután sem

⁸¹ A tarpai választás. Pesti Hírlap, 1929. június 5. 8.

⁸² Vö. *Sipos József*: Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben. Századok 150. (2016) 117–132.

⁸³ Vö. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Tarpai beszámoló. *Előőr*s, 1929. június 15. 1–4.

⁸⁴ A felemlgetett visszaéléseket részletező petícióhoz *Ruszoly J.*: Derecske és Tarpa i. m. 25–27.

⁸⁵ *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 102–104. Bajcsy-Zsilinszky „Tarpai beszámoló”-ja (*Előőr*s, 1929. június 15. 1–4.) mellett Szabó Pál neve alatt is jelent meg riport (*Himnusz és puskatus*. *Előőr*s, 1929. augusztus 3.), míg Lendvai István verssel jelentkezett az ügy kapcsán. *Lendvai István*: A bilincs (Bajcsy-Zsilinszky Endrének). *Előőr*s, július 13. 2.

hagyott fel a szitkozódással, a járőrparancsnoka kijelentette, hogy őrizetbe veszi és meghagyta neki, hogy a járőr kíséretében vonuljon az őrsre. Zsilinszky a szekérről leszállva, késznek mutatkozott arra, hogy a parancsnak eleget tegyen, ellenben egyik társa, Budaházy dr. ügyvéd arra buzdította, hogy ne engedelmeskedjék; e buzdításnak engedve megragadta a kapott utasítás teljesítését. Erre a járőr parancsnoka egyik csendőrével megbilincselte Zsilinszkyt és az őrsparancsnokságra elővezette.”⁸⁶ Ezek után Kozma György főszolgabírónak – Kozma Miklós fivérének – a közbenjárására még az éjjel kiengedték Bajcsy-Zsilinszkyt és a vele maradó Budaházyt.⁸⁷ Bárhogyan történt is a nevezetes eset, Bajcsy-Zsilinszky anyagi okok miatt ezt a keresetet is kénytelen volt visszavonni,⁸⁸ így csupán a vívóteremben csaphattak össze újra a felek.⁸⁹ Bajcsy-Zsilinszkynek pedig két évet várnia kellett a tarpai képviselőségre.⁹⁰

⁸⁶ Hivatalos jelentés a tarpai megvasalásról. Ujság, 1929. július 4. 8. A tarpai petíció körül támadt incidens. Pesti Hírlap, 1929. július 4. 2. Illetékes hely Zsilinszky tarpai megbilincseléséről. Pesti Napló, 1929. július 4. 8. A Bethlen-párti 8 Órai Ujság beszámolója szerint Zsilinszky „Tarpára nagyobb, fegyelmezetlen tömeg kíséretében állított be és ennek a tömegnek a magatartása azzal fenyegetett, hogy a közrend és nyugalom teljesen felborul Tarpa községben. Ez volt az oka annak, hogy a csendőrség, értesülve a történetekről, oszlásra szólította fel a tömeget, mikor pedig a tömeg tovább zajongott, Bálint tiszthelyettes Zsilinszky Endrét kérte fel udvariasan arra, hogy távozzék és igyekezzék a tömeget is oszlásra bírni. Zsilinszky azonban ahelyett, hogy maga is igyekezett volna a megzavart nyugalom helyreállítására, éles szavakkal kelt ki a tiszthelyettes ellen, nyíltan megtagadta a kérés teljesítését, mire a tiszthelyettes Zsilinszkyt saját biztonsága és a község nyugalalmának megóvása érdekében előállította a csendőrsőn, ahol ezután a vásárosnaményi főszolgabíró intézkedésére később szabadlábra helyezték.” Mi történt Tarpán? 8 Órai Ujság, 1929. július 4. 7. Nagy vonalakban ezt a forgatókönyvet erősíti meg a Vigh Károly hagyatékában fennmaradt (az 1992-es monográfiában fel nem használt) tarpai interjú is, mely a megbilincselésben részt vevő Fekete csendőrrel készült. Fekete is Bajcsy-Zsilinszky akadémikusát említette, illetve újdonságként a tömeg általi fenyegetettségéről is tudósított („nyomultak az emberek kaszával, kapával”), „jött aztán majd a Kozma szolgabíró [...] és mikor bejött, üdvözölték egymást és akkor a bilincs kezével ráütött az asztalra Zsilinszky és azt mondta, hogy mit gondoltok urak, hogy kommunista vagyok!” Fekete szerint a politikusi az őrizetben nyugodt és engedelmes volt, még biztatta is: „fiam, nyugodj meg, mert neked nem lesz ügyse semmi bajod. Parancsot teljesítetted [sic!]”. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum. (2015-ben került be Vigh Károly hagyatékába a RETÖRKI Archivumába, benne Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó dokumentumokkal. Az iratanyagban annak rendezése alatt kutathattam, amit ezúton köszönök meg az Archivum munkatársainak.)

⁸⁷ Vitéz Zsilinszky Endre volt képviselőt a csendőrök Tarpán megvasalták és letartóztatták. Ujság, 1929. július 3. 5.

⁸⁸ *Ruszoly J.*: Derecske és Tarpa i. m. 25.

⁸⁹ „A legutóbbi tarpai időközi választással kapcsolatban lovagias affér keletkezett a kerület megválasztott képviselője: Konkoly Thege Kálmán és a kisebbségben maradt jelölt Zsilinszky Endre között. [...] Az affért hétfőn fegyveresen intézték el. [...] A rövid lefolyású, egymenetes párbajban Zsilinszky Endre támadott és hat centiméter hosszú éles vágást mért ellenfele jobb arcára. Zsilinszky viszont fején két, jobb karján pedig egy lapos vágást kapott. A párbaj után a felek kibékültek.” Konkoly-Thege Kálmán képviselő és Zsilinszky Endre párbaja. Pesti Hírlap, 1929. augusztus 13. 15.

⁹⁰ Az eset utójátékához tartozik Bajcsy-Zsilinszky nyílt levele Bethlen Istvánhoz, melyben a kisstílu választási csalásokat felemlegetve ostromozza a címzettnek tulajdonított „hermafrodita diktatúra”-t. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nyílt levél gróf Bethlen Istvánhoz. Előőrs, 1929. július 13. 1–4. A 8 Órai Ujság szerint „a nyílt levélből ugyanolyan vitézkedő, vagdalkozó hang csendül ki, mint aminőt nyilván akkor

Olyan értelemben mindenesetre építő jellegű volt az 1929-es kudarc, hogy az immáron lapjának szerény nyilvánosságával rendelkező politikus ráeszmélhetett a pártonkívülségből fakadó nehézségekre. A problémát értelemszerűen két módon lehetett megoldani: belépéssel egy már létező pártalakulatba, vagy saját párt alapításával. Bajcsy-Zsilinszkyt a Fajvédő Pártban szerzett tapasztalatai, illetve saját ambíciói vélhetően utóbbi lehetőség felé hajtották, noha tisztában kellett lennie egy párt felépítésének és működtetésének nehézségeivel.⁹¹ Ez az időszak ráadásul egybeesett az új Kisgazdapárt megalapításának előtörténetével és részben egybe is fonódott azzal. Az ellenzéki politikust végigkísérte pályáján ez a véglegesen talán sohasem eldöntött kérdés, mely egyúttal jól megragadható választóvonalat is eredményezett a különböző 1945 utáni emlékező közösségekben.

A Bajcsy-Zsilinszkyt körülvevő fiatalok lelkesedtek egy esetleges pártalapításért, míg a sok csatát látott „bölcsek” (Pethő, Ajtay, Tombor stb.) inkább nyugalomra és kivárára intették.⁹² Dilemmái ellenére Bajcsy-Zsilinszky tanácsaival, sajtó- és kormánykapcsolataival (például hatósági engedély kieszközlésével) támogatta a Bihar megyei kisgazdák mozgolódását, melyben híve, Csizmadia Lajos és az *Előörs*-ben publikáló biharugrai Szabó Pál is részt vett. Utóbbi figyelmeztette a Szociáldemokrata Párt térnyerésére a térségben egy saját parasztpárt szükségességéért emelt szót már 1929 őszén.⁹³ „Bajcsy-Zsilinszky egy olyan paraszti érdekképviseletet felvállaló (kisgazda)pártban látta a megoldást, amelynek a megalakítását a Bethlen-kormány sem ellenzi.”⁹⁴ A főszerkesztő *Új Pusztaszer felé* című jegyzetével a bihariak szárnybontogatása mellé állt, hangsúlyozva, hogy a derecskei „földmozgalom”, nem kisgazda mozgalom, hanem annál jóval szélesebb alapokon nyugvó és minden dolgozó magyar réteg új vérszerződésének tekinthető szerveződés kell legyen.⁹⁵ A másnap megtartott derecskei zászlóbontáson Zsirkay János, Kádár Lehel, Szakács Andor, Ulain Ferenc, vitéz Marsovszky György, Olchváry Ödön és Lőb István társaságában jelent meg, de képviseltette magát az eseményen a Kisgazdapárt szervezőbizottságának nevében Tildy Zoltán és Nagy Ferenc is.⁹⁶ A szónokok kijelentették, hogy egyelőre nem kívánnak csatlakozni egyetlen párthoz sem, bár kívánatosnak tartanák egy országos kisgazdapárt megalakítását. Ez nem lehetett ínyére – a kisgazda „szervezkedést” és „mozgalmat” támogató – Bajcsy-Zsilinszkynek,

használt, amikor a csendőrzárór vezetőjének erélyes beavatkozását provokálta.” Zsilinszky nyílt levele. 8 Órai Ujság, 1929. július 16. 6.

⁹¹ A saját párt igényére utal, hogy az *Előörs* sorozatosan közölte későbbi pártprogramjának elkészült fejezeteit.

⁹² *Talpassy T.*: A reggel i. m. 20–21.

⁹³ *Szabó Pál*: Ős-Biharban. *Előörs*, 1929. október 26. Idézi *Kiss (F) J.*: A pályakezdő Szabó Pál i. m. 14.

⁹⁴ Uo. 15.

⁹⁵ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: *Új Pusztaszer felé*. *Előörs*, 1930. június 28. 1–2.

⁹⁶ *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 108.

akinek már említettük utólagos kritikáját a Fajvédő Párt (közép)osztálypárt jellegről, de ismerjük hasonló nézeteit a Szociáldemokrata Párt és a városi munkásság vonatkozásában is. Osztálypárt-ellenessége most új elemmel, a birtokos parasztságra szűkített kiszgazdamozgalom kritikájával bővült. Félelmeit és a Nagyatádi-féle Kiszgazdapártra vonatkozó kritikai megjegyzéseit egy héttel később éles formában vetette papírra *Amiről kevés szó esett Derecskén* című írásában. „Nemzeti demokrácia. Nemzeti egység. Nemzeti radikalizmus. Az én legjobb hitem szerint ez a jövő dala”⁹⁷ – fogalmazott, majd a többmillió földmunkásság és a sokszázvezres cseleltség felkarolását, telepítéssel megvalósítható földreformját vizionálta a *Kis Újság* hasábjain is.⁹⁸ Az sem mutatott a megegyezés irányába, hogy az augusztus eleji tarpai népgyűlésen bejelentette önálló pártja megalakítását.⁹⁹ Mindennek dacára ősszel folytatódott a közös rendezvényekkel nyomatékosított együttműködés,¹⁰⁰ sőt megkezdődtek a tárgyalások Tildy és Bajcsy-Zsilinszky között a közös pártrol. A felek azonban nem jutottak dűlőre, így a Független Kiszgazdapárt 1930. október 12-i alakuló gyűlését Bajcsy-Zsilinszky nélkül tartották meg Békésen. Hívei közül Nagy Lajos (bojti tanító), Kiss Ferenc és Csizmadia Lajos is itt talált politikai otthonra, legalábbis egy darabig. A Békés megyéből származó politikus távolmaradásában alighanem az Áchim-ügy is szerepet játszott, amit sem külföldön,¹⁰¹ sem Magyarországon nem felejtettek el.¹⁰²

A kérdés mindenestre eldőlni látszott, sőt Bajcsy-Zsilinszky 1930. december 10-én kelt levelében Tildynek megüzente a „politikai háborút”.¹⁰³ Ekképp

⁹⁷ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Amiről kevés szó esett Derecskén.* Előörs, 1930. július 5. 1–3.

⁹⁸ Idézi *Vida István: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bihar megyei Független Kiszgazdapárt megalakulása* (1930). Dokumentumok. Békési Élet 21. (1986) 3. sz. 301–302. A kiszgák irányába történő kapcsolatterezés nem zárta ki, hogy Bajcsy-Zsilinszky közreműködjön a két világháború közötti Magyar Szabadság Párt kecskeméti megalapításán (1930. augusztus 10.), ahol egyrészt „ismertette a párt programját, amelyet az öntudatos, dolgozni akaró magyarság osztálykülönbség nélküli összefogásában jelölt meg. A királykérdésben a magyarság saját akaratának kell érvényesülnie. Kijelentette, hogy a szabadságpárt vidéki szervezeteinek megalakulása után ősszel kezdi meg országos tevékenységét.” A Nemzeti Szabadságpárt alakuló gyűlése Kecskeméten. Pesti Hírlap, 1930. augusztus 12. 2. *Az Előörs a főszerkesztő beszédéből a Nagyatádi-féle Kiszgazdapárt és a Fajvédő Párt politikájának meghaladását – az egységes nemzeti horizont szükségességét – emelte ki.* Idézi *Vida I.: Bajcsy-Zsilinszky Endre i. m.* 299.

⁹⁹ *Sebestény Sándor: Honfoglaló útra. Bajcsy-Zsilinszky Endre és a bihariak.* Debreceni Szemle 3. (1983) 1. sz. 107.

¹⁰⁰ Vö. „A Biharmegyei Független Kiszgazdapárt október 5-én Biharugrán nagygyűlést tart. A gyűlésen beszélnek: Nagy Lajos, Nagy Ferenc, vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tildy Zoltán, Makkai János, Szabó Pál, dr. Vass Sándor, Szabó Árpád, Hegyessy Károly, Rózsa Imre.” A biharmegyei kiszgazdapárt gyűlése. Pesti Hírlap, 1930. október 4. 3.

¹⁰¹ Vö. a bécsi munkáslap alábbi cikkével: *Einen sozialdemokratischen Bauern gibt es nicht! Arbeiter Zeitung*, 1926. december 12. 1.

¹⁰² Az Áchim-ügy még a harmincas évek végén, akkori saját pártján – vagyis a Kiszgazdapárton – belül is képes volt feszültségeket okozni. Vö. *Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky.* Bp. 1966. 11.

¹⁰³ A levelet és Tildy válaszát közli *Vida István: Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán levélváltása* 1930 decemberében. Kritika 13. (1983) 1. sz. 21–23.

a Kisgazdapárt vezetésével történő kiegyezés helyett immáron teljes erejével a saját párt megalapítására koncentrálhatott. A fúzió elmaradását a közeli munkatárs, Féja Géza – utólag – az életpálya egyik „elszalasztott lehetőségeként” tartotta számon.¹⁰⁴ Talpassy Tibor visszaemlékezéseiben a kisgazdaprogramot Gaál Gasztonnak „áruba bocsátó” Tildy–Nagy tandem felelősségét emlegette,¹⁰⁵ míg a Kisgazdapárt történetét kutató történész, Vida István Bajcsy-Zsilinszky habitusát és november eleji „váratlan fordulat”-át kritizálta.¹⁰⁶ Ekkor született meg ugyanis az *Előrs* Nyergelni címmel megjelent vezércikke, amely a Nemzeti Radikális Párt megalakulásáról tudósított. Az újdonsült pártvezér érvelése szerint a középosztályt nem polgári, hanem nemzeti alapon – vagyis a falvakkal együttműködve, nem azok ellenében – lehet megmenteni. A középosztály emlegetésének ezúttal taktikai okai is voltak, mivel a főszerkesztő indulni szeretett volna a fővárosi választásokon (amiről azonban végül letett). A lapban közölt program, az ígéreteknek megfelelően, egyszerre igyekezett kielégíteni minden társadalmi réteg igényét. Bajcsy-Zsilinszky az érdekegyesítéshez komoly pártfegyelmet várt el, vagyis csak az lehetett párttag, aki a teljes programot magáénak vallotta.¹⁰⁷ A Nemzeti Radikális Párt megalapítása eleinte nem jelentette a kisgazdákkal történő együttműködés teljes elvetését.¹⁰⁸ Az NRP lapjának következő számában egy „felelőn” történő találkozás esélyeit latolgatta a főszerkesztő, aki alighanem valamiféle fúzióra gondolt.¹⁰⁹ Ugyanő a december közepén megtartott pártértekezleten azonban már hosszasan ostromozta a Kisgazdapárt vezérkarának „karrieristáit”, akik programjukat „vásárra bocsátva” az általa egyébként személyében nagyra becsült legitimista nagybirtokos Gaállal léptek közös platformra.¹¹⁰

Az 1929-es kampány során még – miniszteriális kapcsolatainak köszönhetően – vasúti szabadjegyekhez jutó¹¹¹ Bajcsy-Zsilinszky pozícióvesztését jelzi, hogy a végül 1931. január 11-én megrendezett tarpai zászlóbontó nagygyűlésre csak

¹⁰⁴ *Féja G.*: Lapszélre i. m. 92–93. 106.

¹⁰⁵ *Talpassy Tibor*: Betöltötte hivatását. Bp. 1975. 23.

¹⁰⁶ *Vida I.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán levélváltása i. m. 20.

¹⁰⁷ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nyergelni! *Előrs*, 1930. november 1. 3–4.

¹⁰⁸ Talpassy emlékei szerint a budapesti zászlóbontó gyűlésen többek között részt vett Oláh György, Antal István, Balla Borisz, Radnóti István, Áfra Nagy János, Pásint Ödön és Kerék Mihály. *Talpassy T.*: Betöltötte hivatását i. m. 27. Hat évvel később ugyanő részletesebben is beszámolt az eseményről, melyről szerinte tüntetőleg távoztak a Wesselényi Reform Klub jobboldali beállítottságú tagjai (Oláh György, Makkai János, Balla Borisz, Radnóti István). A szerző szerint a rendezvényen részt vett a majdan nyílássá lett Meizler Károly és több, későbbi kommunistaként ténykedő politikus is (Zsoldos Ernő, Wágner Antal Takács Ferenc). *Talpassy T.*: A reggel i. m. 22.

¹⁰⁹ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nemzeti munkásmozgalmat! *Előrs*, 1930. november 8. 1–2.

¹¹⁰ Tisztazzuk a belpolitikai helyzetet! Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde a Nemzeti Radikális Párt december 12-iki értekezletén. *Előrs*, 1930. december 14. 1–2.

¹¹¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Bende Máriaának. 1929. máj. 24. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár.

harmadik nekifutásra kapott engedélyt barátjának testvérétől, Kozma György főszolgabírótól.¹¹² Egy vidéki lap tudósítása szerint „azért tették a zászlóbontást Tarpára, hogy a párt kuruc tradíciói mellett vallomást tegyenek. A zászlóbontáson [...] Bereg, Szatmár és Szabolcs vármegyék képviseltették magukat. A bihari szervezetek s a budapesti munkásság küldöttsége is eljött. A párt programját Bajcsy-Zsilinszky Endre ismertette a hatalmas tömeg előtt. Elkísérték és főszó-laltak: Ajtay József dr., a »Magyarság« főmunkatársa, Kádár Lehel, a »Reggeli Újság« főszerkesztője, Demjén István, Féja Géza, Makay János, a bihari kisgazdamozgalom egyik vezére, Szeder János, Lób István és Illésy Gábor, a beregi pártmozgalom vezetője” is.¹¹³ Ezek után, 1931. január végén megtartották az első országos pártértekezletet,¹¹⁴ vagyis immáron egyértelműen a saját párt felépítése és a pártideológia propagálása került előtérbe, nem ódzkodva egyben a rivális alakulat éles kritizálásától,¹¹⁵ sőt megszűnésének vizionálásától sem.¹¹⁶

Talpassy szerint „a pártalapítás híre magasra szökkent az előfizetők száma”, amit ugyanakkor megkérdőjelezni látszik, hogy 1930 novemberében 50 fillérről 20 fillérré szállították le az immáron bővített formában megjelenő *Előörs* árát.¹¹⁷ 1931-ben az eleinte tördelési gondokkal küzdő, 1930 nyarán újabb nyomdaváltáson átesett¹¹⁸ újság többhasábos címlappal, képekkel és egyre több reklámmal került az olvasók elé. Az igényesebb megjelenés és a szélesebb körű terjesztés áldozatait a hosszabb távú célok miatt vállalta a lapvezér, hiszen 1930. november 1-jétől az *Előörs* a nagy reményekkel megalapított Nemzeti Radikális Párt hivatalos lapja lett,¹¹⁹ a szerkesztőség pedig „új, minden igényt kielégítő” otthonra lelt a Semmelweis utcában, ami egyben a pártközpontnak is otthont adott.¹²⁰ Ezzel együtt a pártélet nem volt problémáktól mentes. A Bajcsy-Zsilinszkyért egyébként több évtized távlatából is rajongó Talpassy szerint „mi, a szerkesztőség körül

¹¹² *Sebestény S.*: Honfoglaló útra i. m. 110–111. Vö. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Tarpai zászlóbontás. *Előörs*, 1930. december 27. 2.

¹¹³ Tarpai zászlóbontás. Esztergom és Vidéke, 1931. január 22. 3.

¹¹⁴ Vö. A Nemzeti Radikális Párt első országos értekezlete. *Előörs*, 1931. január 25. 2–3.

¹¹⁵ „Mi vagyunk az egyetlen kisgazdapárt”, bár nem „cégérkednek” a névvel – fogalmaztak. Uo. Egy hónappal később „minimalistának” és demagógnak nevezték Gaálék programját. Gaal Gasztonék és a Nemzeti Radikális Párt. *Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre* határozott válasza a független kisgazdák programjára. *Előörs*, 1931. február 22. 3–4.

¹¹⁶ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A „független” Kisgazdamozgalom vége. *Előörs*, 1931. május 31. 1.

¹¹⁷ Idézet: *Talpassy T.*: A reggel i. m. 20.

¹¹⁸ Lásd Bajcsy-Zsilinszky levelét Csizmadia Lajoshoz (1930. jún. 6.). *Közli Vida I.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre i. m. 303.

¹¹⁹ Új köntösben – régi célokért. *Előörs*, 1930. november 1. 1. Kiss József szerint Eckhardt Tibor cikkei mellett anyagilag is támogatta az *Előörs* megjelenését. *Kiss József*: Fajvédelemről a nemzeti demokráciáig: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932). Doktori (PhD) értekezés. DE BTK. 2007. 141.

¹²⁰ *Talpassy T.*: Betöltötte hivatását i. m. 26.

lebzselők, a budai Bethlen-udvart, ahol Zsilinszky lakott, magunk között csak »fent«-nek neveztük. A »fent« itt elzárkózottságot jelentett, ami abban fejeződött ki, hogy Zsilinszky nem járt »le« közénk. Mint egy fellegrvárban, úgy »trónolt« az Attila körúti Bethlen-udvarban. A pártélet hétköznapija nem érdekelték, »plebs«-ként kezelt bennünket, akiket bábuként tologathat.”¹²¹ A „mezei had” prominensének ítéletét Kozma Miklós is megerősítette őszinte hangvételű levelében: „én Téged egy nagy sasnak tartalak, aki magas kősziklákon él, oda Téged a madarak tömege nem követ, mert nem tud és nem is akar. Te viszont nem szállsz le hozzánk, vagy ha leszállsz, nem tudsz közöttük élni.” A „szegedi” bajtárs éppen ezért alkalmatlannak tartotta barátját a pártvezéri pozícióra.¹²²

A pártideológia

A többéves előkészület után 1930 novemberében megalapított Nemzeti Radikális Párt értékeléséhez segítségünkre lehet a 170 oldalas – egy pártprogram keretein túlmutató – ideológiai programkönyv.¹²³ Ez az írás egyszerre vetette el a meghaladottnak vélt kapitalizmust és szocializmust, hogy helyettük a középosztályra, a parasztságra és a munkásságra épített, de a megreformált középosztály által vezetett és hangsúlyosan nemzeti alapokon nyugvó új gazdasági rendet ajánlja. Bajcsy-Zsilinszky szerint az eltérő érdekek áthidalását „osztályszövetségek” lettek volna hivatottak szolgálni, melyeket a szerző a fasiszta Olaszország korporációs berendezkedéséről mintázott. Az elképzelt új rendben a különböző érdekképviseletek alkották volna az országgyűlés egyik házát, míg a népképviseleti kamara a másikat. Ez a rendszer és az általános titkos választójog biztosította volna a program szerint a demokratikus alapú törvényhozást, de a decentralizálandó közigazgatás is nagyobb önálló hatáskört kapott volna a tervezet szerint. Az ország államformája gyanánt az alkotmányos nemzeti királyságot jelölte meg a szerző, aki – a klebelsbergi, konzervatív alapállású neonacionalizmussal¹²⁴ szembehelyezkedve – radikális nacionalizmusként határozta meg ideológiáját. A gazdasági elképzések tengelyébe egy valóban radikális földreform nagyszabású telepítéssel kiegészült terve került. Bajcsy-Zsilinszky tervezetében 500 és 2000 hold közt maximálta volna a birtoktulajdont, az ezeken felüli területeket pedig 6–10 holdas

¹²¹ *Uő*: A reggel i. m. 23.

¹²² 1930. nov. 21-én kelt levél. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár. Kozma kemény szavait („te nem vagy organizátor”), a fiatalabb Zsilinszky testvér már évekkel korábban bátyja fejéhez vágta („az agitációs munka nem a Te kenyered”). Dátum nélkül. Uo.

¹²³ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky E.*: Nemzeti radikalizmus i. m.

¹²⁴ *Vö. Ujváry Gábor*: „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Pécs–Bp. 2014. 160–171.

kisparcellákban juttatta volna a jogosultak (elsősorban mezőgazdasági nincstelenek és törpebirtokosok) számára. Ugyanakkor a középbirtokok megóvását is célul tűzte ki a tervezet.

A nemzeti radikálisok gazdaságpolitikája alapvetően munkavállaló-párti volt az úgynevezett „bankokráciával” szemben, támogatta a kisipart, valamint a kereskedelem magyarosítását, vagyis „zsidótlanítását”. Ugyanezek a szempontok domináltak a kultúrpolitikánál is, ahol a „magyar művelődés magyar fajban és földben gyökeredző”¹²⁵ eredetiségét és korszerűségét hangsúlyozta az irat. A külpolitikai célkitűzés Bajcsy-Zsilinszky számára 1918-tól egészen Sopronkőhidáig változatlan maradt: „Minden igazi magyar nemzeti külpolitika végső célja a történelmi Magyarország helyreállítása és a magyar nemzet dunavölgyi világtörténelmi szerepének visszavívása és biztosítása”.¹²⁶ Ehhez a fő szövetségest Olaszországban látta, a legnagyobb veszélyt pedig Magyarországra nézve szerinte Németország jelentette. A könyv szerint a dunai népek életének újjászervezése – történelmi és faji okokból kifolyólag – egy új, népből felfrissült magyar elit feladata, vagyis fajvédelem, politikai-társadalmi reformok és birodalmi gondolat nemcsak összefüggtek, de egymást erősítették Bajcsy-Zsilinszkynek a magyarság vélt ősi képességeire építő modernizációs tervében.¹²⁷

A terv regionális kontextusát illetően megállapítható, hogy az „antimodernista modernizáció” paradoxona, vagyis az ősi mintából való megújulás kívánalma meglehetősen általános elképzelés volt a két világháború közti Kelet- és Közép-Európában.¹²⁸ A nyugathoz való felzárkózás vágyalmát Spengler, Ortega, Orwell vagy Huxley modernitáskritikája is hűtötte, értelemszerűen jóval szűkebb körben. Ebből a látószögből az Adam Smith nevével fémjelzett szabadversenyos kapitalizmus ugyanúgy élehetlen világot kínált, mint a dogmatikusnak tartott marxi vízió. „A marxizmus ellen azért küzdök, mert az álló rendet gépmechanizmussá akarja süllyeszteni” – fogalmazott Németh László *Marxizmus és szocializmus* című írásában 1934-ben,¹²⁹ hasonlóan Bajcsy-Zsilinszkyhez, aki konzervatív gyökereiből fakadóan

¹²⁵ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky E.*: Nemzeti radikalizmus i. m. 111.

¹²⁶ Uo. 140. Az NRP választásokra készített programja négy külpolitikai vezérelvet különböztetett meg. Az első „kiinduló pont: Csonkamagyarországnak és a csonka nemzetnek belső megerősítése. A végső cél: a történelmi Magyarország visszaállítása.” A harmadik vezérelv „a dunai népek természetes és lehetőségig érvényesítendő szolidaritása”, a negyedik pedig a magyar–olasz barátság. Mit akar a Nemzeti Radikális Párt? A Nemzeti Radikális Párt teljes programjának kivonata. Bp. 1930. 7–8.

¹²⁷ *Bartha Á.*: „Organikus rend” i. m.

¹²⁸ Vö. *Trencsényi Balázs*: A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Bp. 2011.

¹²⁹ *Németh László*: Marxizmus és szocializmus. É. n. [1934]. In: *Uő*: A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi beszédek, tanulmányok, vitairatok. Bp. 2014. 559–566. Vö. *Bartha Ákos*: Bal vagy jobb? Németh László minőségiszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. Forrás 49. (2017) 2. sz. 40–58.

fiatalkorától egészen haláláig irtózott a „mechanikus” rendszerektől.¹³⁰ 1930-as pártprogramja szerint a cél „visszaadni az embernek a maga emberi szabadságát, méltóságát, egyéniségét, büszke szárnyait, letaszítani bitorolt trónusáról a Gépet, a gép urává avatni ismét a diadalmas szárnyas Embert”.¹³¹ (Az egyén – jóllehet, nem öncélú – önmegvalósítása, például az értelmes munka, minőségi élet klasszikus liberális igény, ami természetesen nem zárja ki a gazdasági liberalizmustól való elhatárolódást.)

A program eklektikusságát a sajtóvisszhang is kiemelte. A hivatalos szociológia nevében Szombatfalvy György értékelte a könyvet a *Társadalomtudomány* hasábjain, dicsérve a „kivételesen rokonszenves fiatal politikus” idealizmusát és fanatizmusát. A szerző előrebocsátotta, hogy mivel „a munka a magyar fajszeretet és cselekvő hazafiság szép himnusza”, így „szinte kegyetlenség” a „szociológus szemével és kritikájával olvasni” a tervezetet. Mégis kísérletet tett erre, megállapítva, hogy „az egész program több lelkes jó szándékról tanúskodik, mint elmélyedésről”. Szombatfalvy elítélte a fasiszta és szocialista mozgalmak példájából eredeztetett „mértéktelen szervezkedés” racionalizmusát és optimizmusát, egyben sajtóságnak tartotta, hogy a radikális jelzővel a saját lelkiületétől távol álló oktobristák „dicstelen” zászlója „után nyúl” a programadó. A társadalomtudós rámutatott, hogy a „fasiszta szervezeti elveit sajtóságnak tartotta, hogy a „magyar tradicionális” és „éppen így hánykolódik a centralizmus és az autonomizmus gondolatkörei között is”. Vélhetően igen fájhatott Bajcsy-Zsilinszkynek, hogy földreformtervét bírálója mechanikus földosztásnak tekintette és nem is jósolt nagy politikai sikert az egyébként „tanulságos és kellemes olvasmány”-nak. Mint fogalmazott, „a mi politikai életünkben a programból induló pártmozgalom úgyszólván ismeretlen”, ezért „pártmozgalomra alig van kilátása” a szerzőnek, jóllehet „politikai elveit a magyar értelmiség fiatalabb nemzedékében sokan vallják vagy nézik rokonszenvvel”.¹³²

A *8 Órai Ujság* Bajcsy-Zsilinszky mellett Budavári Lászlót tartotta az NRP vezérének, megjegyezve, hogy „a tagok a kilépett ébredőkből rekrutálódtak, akik remélik, hogy a fővárosi választásokon a fajvédő eszmének híveket tudnak

¹³⁰ „Ha az állam valóban organizmus, akkor a radikális operációs tervek nem vezethetnek jó eredményre.” *Zsilinszky Endre: Destruktivizmus és konzervativizmus.* Budapesti Hirlap, 1912. július 27. A „mechanikus” demokráciákról és államokról vallott kései nézeteihez lásd *Bajcsy-Zsilinszky, Andrew: Transsylvania. Past and future.* Geneva 1944. és *Uő: Die Minderheitsfrage und die innere Föderalisierung Ungarns.* OSZK Kt. 28. fond. 12. (1944)

¹³¹ A mondat folytatásában nem maradnak el a jellegzetes nemzetkarakterológiai fejtegetések sem: „ebben a szentséges nagy célban találkozik a magyarság remek eredetisége, szabadságra, nagyvonalú életre teremtett ereje s a vágya, akarata, harci készsége egy emberibb élet után – az emberiséggel.” *vitéz Bajcsy-Zsilinszky E.: Nemzeti radikalizmus i. m. 13.*

¹³² *Szombatfalvy György: V. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti radikalizmus. Társadalomtudomány 11. (1931) 5–6. sz. 290–292.* A nemzeti radikalizmusról a reformkonzervatív Weis István is megemlékezett röviden, „igen érdekes és egyéni kísérletnek” minősítve az írást. *Weis István: Hova? A magyar jövő útja.* Bp. 1931. 6–7.

toborozni.”¹³³ A pártprogramról írt recenzió névtelen szerzője ugyanakkor elismeréssel állapította meg, hogy Bajcsy-Zsilinszky „komoly elmélyedéssel mutat rá a magyarság sorsproblémáinak különböző változásaira. Programját gazdasági, szociális és kulturális szempontból világítja meg és mindenütt vezető elvként tűzi ki a nemzeti demokráciát, valamint a faji öröknek fejlesztését és érvényre juttatását. Gyakorlati megoldási tervei között sok olyan van, amelyet már eddig is számosan vallottak, de még soha senki e célkitűzéseket radikálisoknak nem minősítette.”¹³⁴

Csetényi József – vagyis az egyik „bölc” – elismerő hangvételű beszámolójában szintén kiemelte, hogy „a radikalizmus Zsilinszky-nél nem jelenti a gyökeres szakítást a múlttal. A folyamatosság és a történeti fejlődés talaján áll”, noha a cikk szerzője hozzátette, hogy az „egyik legfontosabb követelése” „a radikális földreform”. Arra a kérdésre, hogy „liberális vagy antiliberális-e Zsilinszky programja [...] csak azt felelhetjük, hogy egyik sem. Elfogadja a kétkamarás parlamentet, amely liberális alkotás az egész világon és az önkormányzatot, amely a szabadelvűeknek volt legfontosabb követelménye. Ez a program nem antiliberális, hanem nevezhetnénk ezzel a szóval: neoliborális, mert elfogadja a szabadelvűség egészséges alap gondolatait, azokat a nemzeti célokhoz és követelményekhez alkalmazza” – értékelt a *Pesti Hírlap* állandó munkatársa.¹³⁵

A kommunista *Korunk* merőben más következtetésre jutott: „Az »Előőr» főszerkesztője Bajcsy-Zsilinszky Endre »Nemzeti radikalizmus« címmel könyvet adott ki, amelyben részletesen kifejti a magyar fasizmus programját” – írta Haraszti Sándor. „A különböző árnyalatú fasiszta csoportok közt kétségtelenül az Előőr-különítmény a legkövetkezetesebb, legtisztább, legfejlettebb ideológiájú. A magyar fasizmus élcsapata, amely nyíltan tartja a rokonságot olasz testvérével, Mussolinékkal.” Elemzése végén a szerző leszögezte, hogy „a magyar fasizmusnak, mint a külföldi fasizmusoknak általában, kettős szerepe van: egyrészt belül, az osztályharc fronton, a polgári osztályuralom ellen fellépő forradalmi erőket igyekeznek széttörni (sőt letörni!) és megbontani, másrészt ügyes manőverrel a belső elégedetlenséget próbálja mobilizálni a háborús hangulat kimélyítésére. Mindkét feladattal az uralkodó burzsoázia konkrét [...] érdekeit szolgálja, a kapitalizmust segíti, természetesen a városi proletárság és falusi szegénység ellen [...]. Abban a formában, ahogy Zsilinszky programja könyvben megjelent, a fasiszta káté ezt a kettős szerepet leplezi, elrejtja azok mögé az antikapitalista frázisok mögé, amelyek részint a parasztság, részint az intelligencia, részint a kispolgárság »Lelki előkészítését« szolgálja.”

¹³³ Október első felében kitűzik a fővárosi választások végleges időpontját. 8 Órai Ujság, 1930. szeptember 30. 3.

¹³⁴ Nemzeti radikalizmus. 8 Órai Ujság, 1930. december 30. 6.

¹³⁵ *B-a-l.*: Nemzeti radikalizmus. Pesti Hírlap, 1931. január 9. 9.

Haraszi szerint „Zsilinszky is, Hitler is a proletárság ellen toboroz erőket, a szociális átalakulás ellen készül föl szervezeti és szellemi fegyverekkel”.¹³⁶

A kormány közeli GYOSZ igazgatója az Ady-vita után ismét megszólalt Bajcsy-Zsilinszkyvel kapcsolatban, méghozzá megint a *Nyugat* hasábjain.¹³⁷ Fenyő Miksa a könyv egységességét és a szerző „prédikátori meggyőződését” méltatta, megjegyezve ugyanakkor, hogy a „meggyőződésnek lendítő ereje” a programot „utópiává változtatja”. Fenyő – Szombatfalvyhoz hasonlóan – hangsúlyozta, hogy a tervezet „egy magasabb rendű, egy összefogóbb programot fog jelenteni, mint a legtöbbje azoknak a programoknak, amelyekkel jelöltjeink [...] ebbe a választási kampányba belefognak bocsátkozni”. Szombatfalvytól eltérően azonban „kampányképes”-nek tartotta a programot, sőt – meglepő módon – elismerően szólt „tőkeellenességéről”, noha az ipart támadó és a magyarság egyedülálló képességeit fejtegető részekkel vitatkozott. Fenyő szerint a szerzőnek „szívügye a „birtokpolitika”, vagyis az az „archimedesi pont, amelyből az országot a mai viszonyokból ki tudná emelni”. Végezetül azt is javára írta, hogy „a magyar írók közösségéből senkit sem akar kizárni”.¹³⁸

Ha néhány évvel később született volna a fenti értékelés, az utolsó mondatot Németh Lászlóra való utalásként is érthetnénk. Ráadásul a *Kisebbségben* szerzője kétszer is papírra vetette gondolatait a nemzeti radikalizmusról. „Én ezt a pártot nemcsak a Bajcsy-Zsilinszky Endre programkönyvéből ismerem s nem csak Féja Géza irodalmi izgatásából” – kezdte 1934-es cikkét Németh. „Ismerem abból az időből, amikor még meg sem született, ifjúsági mozgalmakból, egy elméletileg szervezetlen, fajvédelem és kommunizmus közt hanyódó tömeg kapkodásaiból. A »sülvölvények« mozgalma volt ez, ahogy a marxisták mondják, a magyar narodnyikoké, akik ösztöneikhez sehogy sem találták meg a pontos fogalmazást. [...] A párt két vezetője, Zsilinszky és Féja, minden heroizmusuk ellenére két iskolapéldája a mi magyar betegségünknek. Egyikükben a középnemesi, magnakartás délibáb táncol, másikuk előtt a paraszttitológia” – tette hozzá, egyben értékelve is a párt lehetőségeit: „a nemzeti radikalizmusnak, úgy hiszem az a legnagyobb érdeme, hogy [...] helyes politikai közérzetet alakít ki.” Az író az óvatos közösségvállalást sem tagadta meg elemzésében, mivel „amint a Tanú első évfolyamát a Zsilinszky programjával

¹³⁶ *Haraszi Sándor*: A magyar fasizmus programja. Korunk 6. (1931) 3. sz. 170–175. Vigh Károly sajtószemléjében e cikkből azt tartotta fontosnak kiemelni, hogy „Haraszi Sándor a Korunk 1931. évfolyamának 2. számában az akkori idők szektás-dogmatikus nézőpontjából tekint az NRP agrár-programjára, hiszen a kommunisták a parasztság felső rétegét osztályellenségnek tekintették.” *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 125.

¹³⁷ Ehhez némi odahatás is kellett: „(...) ripakodj már rá az öreg Gyosz Maxira, hogy írja meg könyvemről a régen ígért kritikát.” Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Móríc Zsigmondnak. 1931. febr. 19. RETÖRKI Archívum.

¹³⁸ Az *Előrs* reakciója Fenyő „nem rosszindulatú” és „tárgyilagosságra törekvő” írására: A Nemzeti Radikalizmus a magyar sajtóban. Vitánk Fenyő Miksával. *Előrs*, 1931. április 5. 10–11.

hasonlítgatom, az alapelvekben nem látok áthidalhatatlan különbséget”.¹³⁹ Németh 1943-as önéletrajzi írásában (*Magam helyett*) visszatért a nemzeti radikalizmusra és körülményeire. „Ha eredményesen akarunk politizálni” – fogalmazott – „pártot kell csinálnunk [...]. Ilyen párt és ilyen szerv azonban nem volt; vagy ami volt: a Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártja s a *Szabadság* című hetilap nem sokkal biztatott.” Az NRP programkönyvében szerinte „a fasizmus egyezkedett [...] a marxizmussal, s mindenik Verbőczivel. A legerősebb Szabó Dezső nyoma volt benn, s Szabó Dezső pártprogrammá tételezve mégiscsak többet ígért a meglevőknél. Az aggasztó itt is a féjizmus volt: több gőz, mint meggondolás”¹⁴⁰ – tette hozzá Németh.

Nem volt kíméletes Nógrády Zoltán sem, aki a *Magyar Kultúra* hasábjain fejtette ki véleményét. Nógrády számon kérte a mű modorosságait, valamint a szerző túlzott önbizalmát. Véleménye szerint a könyvet „rapszodikus, tört és bizonyítatlan” ítéletei miatt nem is lehet recenzálni. Mint írta, Bajcsy-Zsilinszky műve „furcsa, egyenetlen könyv, melyben nemes, zseniális eszmefelvillanások mellett hihetetlen naivságok zsúfolódnak össze. Olyan, mintegy vásári kirakodó, ahol a pléhfütyülőtől az ékszerig minden kapható. Néha lángol, mint egy fényes vezércikk, máskor a leggroteszkebb kroki színvonala alá süllyed. Egy álmodozó lázas írása, egy nagyon becsületes, de nagyon furcsa ember hangos kuruckodása. Jaj volna a magyar nemzetnek, ha csak egy pillanatra is ilyen holdkoros, zűrzavaros irányításra bízna a sorsát.”¹⁴¹ – fogalmazott Bangha Béla lapjának szerzője.¹⁴²

Bal vagy jobb?

Az ideológiai háttérrel és annak politikai koordinátaival kapcsolatban a programon és a recepción túl célszerű a megjelentetett anyagok mögé is pillantást vetni. Ehhez esetünkben jó lehetőséget biztosít Bajcsy-Zsilinszky kiterjedt levelezése. 1929 őszén az alábbiakat rögzítette egy igen barátságos hangvételű levélben: „a világnézeti különbségek is igen sokszor csak látszatok: »jobb« és »bal« sokszor csak szó, kétes értelmű terminológia, esetleg csak helyzet, vagy ugyanannak a dolognak más oldalról való megvilágítása.” Bajcsy-Zsilinszky bábeli zűrzavart emleget bal- és jobboldal között, mert „az édes magyar nyelvnek szinte minden szava más és más jelentésű és jelentőségű közöttünk. Ezért nem ismerjük és nem

¹³⁹ Németh László: Nemzeti Radikalizmus [1934]. In: *Uő: A minőség forradalma* i. m. 554.

¹⁴⁰ *Uő: Magam helyett. Tanulmányok az életemből* [1943]. Bp. 2011. 398–399.

¹⁴¹ *Nógrády Zoltán*: Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti radikalizmus. Bpest, Stádium 1930. Magyar Kultúra 18. (1931) 10. sz. 476.

¹⁴² Bangha néhány évvel korábban tisztelettel beszélt Bajcsy-Zsilinszky személyéről és a felekezeti kérdésben tanúsított önmérsékletéről, ugyanakkor kritizálta „pánprotestáns” szemléletét. Vö. *Bangha Béla*: Magyar probléma és vallási béke. Zsilinszky Endre badacsonyi párbeszéde. Magyar Kultúra 15. (1928) 20. sz. 326–332.

is értjük egymást, pedig bizonyos vagyok benne, hogy sokkal többen gondolunk és akarunk egyet, mint képzeljük.”¹⁴³ A fenti sorok címzettje a jobboldali elhajlásal nehezen vádolható Földessy Gyula volt.¹⁴⁴

Bajcsy-Zsilinszky ugyanakkor más nyelvet használt „szegedi” barátaival, például Kozma Miklóssal, akivel a pártalapítás esélyeit is hosszasan latolgatták. 1930. október 13-án kelt levelében például az alábbiakról értesítette Kozmát: „kidolgoztam egy szerintem nemcsak a mának, sőt legkevésbé a mának, hanem a következő évtizedeknek szóló pártprogramot, mely radikális ott ahol kell, és konzervatív ahol van és érdemes mit konzerválni”. Az MTI-elnök november 17-i válasza szerint ugyanakkor csak „a többi jobboldali párt kilátásait” rontaná az alakulat. Ellenvetéseire nem maradt el Bajcsy-Zsilinszky replikája: „a sűrűsödő baloldali veszedelmekkel szemben egy állóképesebb, magyarabb, és radikálisabb pártra van szükség [...], hogy a kormányrendszernek nemzeti jellege megmentessék [...]. Egy művet írtam, melyhez fogható, a magyar sorskérdésekről átfogóbbat nem írtak magyar nyelven Zrínyi Áfiuma óta” – tette hozzá már másnap. A levelezésben tehát mindkét Szegedről induló ellenforradalmár a jobboldal (Bajcsy-Zsilinszky-nél: nemzeti „kormányrendszer”) körébe sorolta a megalakulni készülő Nemzeti Radikális Pártot, ami nem tekinthető pusztán nosztalgianak vagy illedelmességnek, sem a konfliktusoktól sohasem ózdkodó Bajcsy-Zsilinszky, sem a vele meglepően őszinte Kozma részéről.¹⁴⁵ Hasonlóképpen vélekedett az osztrák Neues Wiener Abendblatt zurnalisztája is, aki kiemelve az új alakulat marxizmus- és kapitalizmusellenességét, egyenesen úgy fogalmazott, hogy „az új párt, úgy tűnik, a Hitler-mozgalom hatása alatt áll”.¹⁴⁶ Beszédes továbbá, hogy Bajcsy-Zsilinszky az *Előörs* bemutatkozó számában a kormány politikáját balra engedékenynek, jobbra erőszakosnak nevezte, holott ennek fordítva kellene lennie szerinte.¹⁴⁷

Bár két eltérő habitust és politikusi karaktert figyelhetünk meg a fent részletezett levélváltásban (a „programorientált” Bajcsy-Zsilinszkyt és a „hivatalorientált” Kozmát¹⁴⁸), a diskurzus a személyeken túlmutatóan is érdekes. A két háború közti Magyarországon a különböző ellenzéki ideológiák közeledését, vagy legalábbis a köztük létrehozandó érdemi párbeszédet kölcsönös gyanakvás nehezítette, amely főként a nyugati országokénál élesebb, szociokulturális alapozású, a

¹⁴³ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Földessy Gyulához. Bp. 1929. okt. 24. RETÖRKI Archivum.

¹⁴⁴ *Németh L.*: Magam helyett i. m. 398. Földessy a harmincas évek elején aztán az NRP-hez kötődő ifjúsági szervezet, a Márciusi Fialatok irodalmi szemináriumát is vezette. *Sebestény Sándor*: Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1933–1936. Bp. 1988. 97.

¹⁴⁵ Kozma Miklós Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1930. nov. 21. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. cs.

¹⁴⁶ Eine neue Nationalistenpartei in Ungarn. Neues Wiener Abendblatt, 1931. január 23. 2.

¹⁴⁷ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: *Előörs*, 1928. március 15. 1–4.

¹⁴⁸ E két politikustípushoz lásd *Enyedi Zsolt – Körösi András*: Pártok és pártrendszerek. Bp. 2004. 23–24.

századelőig és mindenekelőtt 1919-ig visszanyúló ellentétekből fakadt. A harmincas évek Magyarországnán ráadásul az alapvető kategóriákat sem volt mindig könnyű azonosítani. Példa gyanánt említhetőek az eredendően radikális jobboldali bajtársi szövetségek – bennük jó néhány baloldali, sőt kifejezetten kommunista meggyőződésű fiatallal (illetve a népi meggyőződésű turulisták külön frakciójával).¹⁴⁹ De Németh László is a Turul Szövetség debreceni kerületének lapjában, az *Új Vetés*-ben jelentette meg 1933-ban radikális változások szükségességét hirdető, programadó írását, a *Debreceni Kátét*.¹⁵⁰ Ezt a fajta ideológiai szinkretizmust Féja Géza 1965-ben így vonatkoztatta Bajcsy-Zsilinszky egykor általa szerkesztett lapjára: „ha az Előörs számaint lapozgatjuk, nem lehet kétségünk afelől, hogy a jobb- s baloldal keveredett hasábjain”.¹⁵¹ 1931-ben azonban Bajcsy-Zsilinszky a „nacionalista világmozgalom”-ban pozícionálta pártját, elismerve: „hiába is tagadnók, ennek az új magyar nacionalista mozgalomnak vannak érintkezési pontjai az olasz fasiszta, a török kemalista s talán még a német nemzeti szocialista mozgalommal is.” Ám „az én egész rendszerem az ősi nemzeti önkormányzat modern formák között való megvalósítása, mely elutasítja a merev fasiszta hierarchiát éppúgy, mint az egyoldalú érdekképviseleti rendszert és törvényhozást”¹⁵² – tette hozzá. A korabeli megnyilatkozásokat vizsgálva leszögezhető: Bajcsy-Zsilinszky magántulajdon-párti – radikális retorikájú – kapitalizmuskritikája főképp nem az általa egyébként jól ismert baloldali ideológiákból merített,¹⁵³ hanem a korabeli Magyarország keresztény-nemzeti konzervativizmusából.¹⁵⁴ Emellett a nemcsak parlamentáris, de társadalmi reformokat is hirdető keresztényszociális politika,¹⁵⁵ valamint a korabeli olasz fasizmus is hatott rá.¹⁵⁶

A fogalom sokrétű használata miatt szólni kell Bajcsy-Zsilinszky fasizmus iránti szimpátiájáról is, ami az ő esetében Mussolini mozgalmára és diktatórikus pártállamára értendő. Vonzalmával nem volt egyedül saját korában, hiszen az olasz fasiszta

¹⁴⁹ Vö. *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Máriabesnyő 2012.

¹⁵⁰ *Németh László*: Debreceni Káté. *Új Vetés* (1933) 3. sz. 1–2.

¹⁵¹ *Féja G.*: Szabadcsapat i. m. 217.

¹⁵² *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A jövő feladatairól. Előörs, 1931. január 3. 3.

¹⁵³ Zsilinszky olvasta Marxot, Lenint és Bebelt, de forgatta Mussolinit is. *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky i. m. 271.

¹⁵⁴ Ehhez lásd A magyar jobboldali hagyomány. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2009.

¹⁵⁵ Vö. *Gergely Jenő*: A keresztény szindikalizmus története a XIX–XX. században. Bp. 2007. és *Szalai Miklós*: Újrendiség és korporativizmus a magyar politikai gondolkodásban (1931–1944). *Múltunk* 47 (2002) 1. sz. 52–105. Ezt a gondolatvilágot Bajcsy-Zsilinszky patrónusa sem vetette meg, mivel a „bethleni konszolidáció második szakaszában a belpolitikai harcok enyhülése lehetőséget nyújtott Vass Józsefnek arra, hogy egy átfogó – a Rerum novarum szellemében fogant – keresztényszociális színvonalú szociálpolitika megvalósítására tegyen kísérletet.” *Timár L.*: A bethleni konszolidáció i. m. 71.

¹⁵⁶ Egy nagy vitákat kiváltó szerző szerint „a fasizmus olyan antimarxizmus, amely az ellenfelet egy radikálisan ellentétes, vele mégis szomszédos ideológiával és csaknem azonos, mégis jellegzetesen átforgalmazott módszerekkel megsemmisíteni igyekszik, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia szétértékelésének keretein belül.” *Ernst Nolte*: A fasizmus korszaka. Bp. 2003. 55.

állam jelentős népszerűségnek örvendett Európában¹⁵⁷ és még az általa sokat kritizált Klebelsberg Kuno hidegkúti villájának fogadószobájában is ott lógott az olasz diktátor arcképe.¹⁵⁸ Zsilinszky kezdeti, szinte kritikátlan rajongása a későbbiek folyamán finomodott,¹⁵⁹ így 1925-ben már kijelentette, hogy „a magyar nemzet nem utánozhatja a fasizmust, mert a magyar nemzet vérmérséklete más, mint az olasz nemzeté, de a magyarok sokat tanulhatnak Mussolinitól”.¹⁶⁰ Ennek ellenére vallotta, hogy „a fasizmusra szükség van, mert a fasizmus elsősorban nemzeti fegyelem. A fasizmus jelenti a társadalom hierarchiáját is, jelent a szélsőbaloldallal szemben egy szervesen felépített társadalmat, amelynek gondolatait ők már Szeged óta hangoztatják.”¹⁶¹ Bajcsy-Zsilinszky fenntartásai elsősorban a fasiszta állam etatizmusára vonatkoztak, mivel attól tartott, hogy Klebelsbergék hirtelen jött fasizmuszimpátiája ennyiben, vagyis az államosítás „megmerevülésében” fog kimerülni.¹⁶² Összességében tehát aligha van igaza Haraszi Sándornak, aki szerint „Bajcsy-Zsilinszky könyve elvitathatatlanul a legjobb forrásmunka a fasizmus magyarországi politikai szerepének és programjának megismeréséhez.”¹⁶³ Ehhez sokkal inkább a húszas évek végén alakult Magyar Fascista Munkások Pártjának, illetve a Magyar Fascista Pártnak a programját kellett volna tanulmányoznia.¹⁶⁴ Ám az is igaz, hogy a finom elhatárolódás ellenére a nemzeti radikalizmus elméletére és Bajcsy-Zsilinszky elemzett publicisztikájára jórészt illik Roger Griffin fasizmusdefiniója. Griffin szerint a fasiszták az önálló organizmusként fel-fogott, kollektív jegyekkel ellátott nemzet végveszélyéből indulnak ki és követelik a nemzet megszabadítását a káros idegenektől. A fasizmus ekképp a nemzet ősi dicső hagyományainak feltámasztásával ígér új organikus rendet.¹⁶⁵

A fent tárgyalt három jobboldali ideológiából (konzervativizmus, keresztényszociális gondolat, fasizmus) Bajcsy-Zsilinszky három közös tartalmat hasznosított: a forradalomellenességet, a gazdasági liberalizmus elvetését és a tradicionális értékek tiszteletét. A keresztényszociális irányzatot és a fasizmust emellett a korporatív társadalom- és állameszme kívánalma is jellemzi, ami szintén alapvető fontosságú nála. Jegyezzük meg azonban a korlátokat is: az evangélikus Bajcsy-Zsilinszky aligha

¹⁵⁷ Vö. Szalai Miklós: Befogadás, értelmezés és kultusz: Mussolini és az olasz fasizmus megítélése a két világháború közötti Magyarországon. *Múltunk* 60. (2015) 4. sz. 50–71. (Szalai érdekes módon nem tárgyalja Bajcsy-Zsilinszkyt.)

¹⁵⁸ *Ujváry G.*: „Egy európai formátumú” i. m. 181.

¹⁵⁹ Részletesen lásd *Bartha Á.*: Fajvédelem vidéken i. m.

¹⁶⁰ A fajvédők táviratban üdvözlik Mussolinit. *Budapesti Hírlap*, 1925. december 4. 3.

¹⁶¹ „A mi politikánknak az a célja, hogy hatalomra jussunk”. *Budapesti Hírlap*, 1926. március 13. 3.

¹⁶² *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Ködfoltok a fasiszta csillagképben. *Előőr*, 1930. április 26. 1–3.

¹⁶³ *Haraszi S.*: A magyar fasizmus programja i. m.

¹⁶⁴ *Paksa Rudolf*: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp. 2013. 53–54.

¹⁶⁵ *Roger Griffin*: The Nature of Fascism. London–New York. 2003. 26–56. Köszönöm Paksa Rudolfnak, hogy felhívta a figyelmet erre a párhuzamra.

tehetette magáévá a keresztényszociális tanok katolicizmusát és – mint említettük – elvetette a faszizmus túlzott etatizmusát is, míg a szociáldemokrácia szervezetségére 1919 ősze óta mintaként tekintett. Az is tény, hogy a szabadságjogok (például az általános és titkos választói jog) követelése – mely esetében aligha volt független a parlamenten kívüli ellenzékiesség sokkoló élményétől – tipikus baloldali igény, miként a radikális földreform igenlését is ekképp értékelték a Horthy-korszakban. Ám Bajcsy-Zsilinszky vélt „baloldali fordulata” mellett leggyakrabban megfogalmazott érv, vagyis a politikus „antifaszizmusa” több problémát is felvet. Egyrészt, noha az ellenzéki politikus az ország egyik legkérlelhetlenebb náciellenes politikusává vált – méghozzá erős politikai ellenszélben –, a fasiszta Olaszországgal továbbra is szimpatizált. Másrészt az ő esetében nem csupán náciellenességről van szó, mivel – mint láthattuk – a német állam külpolitikai törekvései iránti fenntartásait már több mint öt évvel Hitler hatalomra jutása előtt megfogalmazta. Nem is beszélve arról, hogy sem az antifaszizmus, sem a náciellenesség nem jelent szükségszerűen baloldaliságot.

A „populizmus” mint lehetséges értelmezési keret

A politikatudomány figyelmeztetése szerint a bal- és jobboldali jelzővel kontextustól függetlenül is óvatosan kell bánni. A pártok, mozgalmak inkonzisztensek, vagyis ritkán lehet azonosítani tisztán bal- és jobboldali alakulatokat. Ráadásul léteznek olyan programcélok is, „amelyek közel hozzák a radikális jobboldaliakat és baloldaliakat. A szabadpiac működésével, a nagytőke uralmával, a nemzetközi szervezetek beavatkozó politikájával [...] kapcsolatos kritikájuk például »csak« annyiban különbözik, hogy a magyarázatban a faji vagy az osztályszempontokat hangsúlyozzák-e jobban.”¹⁶⁶ Bajcsy-Zsilinszky az osztályszempontokat mindig is túl partikulárisnak tartotta, ám a tárgyalt korszakban már nem a *faj*, hanem a *nemzet* volt a fő értelmezési kategóriája (melybe integrálta fajvédő elveinek számos elemét).

Segítségünkre lehet, hogy a politikai kategóriák klasszikus horizontális – vagyis bal- és jobboldali – értelmezési kerete mellett létezik egy vertikális leírórendszer is, benne a felülről irányított „elitista” és a tömegekre hivatkozó „populista” politikával. A problémát itt a populizmus/populista kifejezés hétköznapi elhasználódása jelentheti, jóllehet a fogalom kiterjedt szakirodalommal bír.¹⁶⁷ A különböző szemléletű

¹⁶⁶ Enyedi Zs. – Körösiényi A.: Pártok és pártrendszerek i. m. 218.

¹⁶⁷ Pl. Populism. Its Meaning and National Characteristics. Szerk. Ghiță Ionescu – Ernest Gellner. London 1969.; Margaret Canovan: Populism. London 1981.; Gyurácz Ferenc: A „populizmus” külföldi értelmezéseiről. Politikatudományi Szemle 2. (1993) 4. sz. 96–101.; Paul Taggart: Populism. Buckingham and Philadelphia 2000.; John Lukacs: Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet. Bp. 2008.; David Reybrouck: A populizmus védelmében. Bp. 2010.; Ernesto Laclau: A populista ész. Bp. 2011.; Kovács Gábor: „A politikai eszmetörténet próteusza: A populizmus”. In: A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Pénzes Ferenc et al. Debrecen 2011. 259–275.;

és ideológiai háttérű szerzők markánsan eltérő definíciókkal dolgoznak, így közös nevezőnek csupán a népcentrikusságot, az egyértelmű ellencsoport szükségességét és a vélt vagy valós krízishelyzetet nevezhetjük meg. Az újabb keletű megközelítések szerint a populizmus nem politikai irányvonal, hanem politikai beszédmód és stílus. Pierre-André Taguieff ekképp különítette el az „identitás-nemzeti populizmust” a „protest-populizmustól”. Az első esetben a hangsúlyok a nemzeti jellegnek vannak, amit „az idegen” veszélyeztet. A protest-populizmus ezzel szemben nem állagvédő, hanem határozottan kritikus, radikálisan elitellenes, erős demokratikus-plebejus töltettel.¹⁶⁸ Alighanem e populizmus-felfogás alapján helyezte Trencsényi Balázs Bajcsy-Zsilinszkyt a regionális etnopolulizmus vonulatába (vagyis az identitás-nemzeti populizmusok közé), noha a nemzeti radikalizmus – legalábbis – nevében viselte a gyökeres változtatás kívánalmát és célul tűzte ki a demokratikus átalakulást is.¹⁶⁹

Mindenképpen perdöntő tehát, mennyire volt valóban radikális a nemzeti radikalizmus. Általános vélekedés szerint a radikalizmus valamilyen negatív szélsőséget takar, holott a szó szerinti jelentés: gyökeres változ(tat)ás.¹⁷⁰ Ilyen értelemben használta a kifejezést Bognár Bulcsu is a népi írók társadalompolitikájára.¹⁷¹ Bajcsy-Zsilinszky programkönyvében így nyilatkozott a kérdésről: „nemzeti radikalizmusnak neveztem el a rendszert, melyet gondolatban fölépítettem, mert úgy érzem, hogy a gyökereiben újjászülető nacionalizmus mellett mai nehéz belső és külső helyzetünkben, évszázadok rettenetes mulasztásai és tíz elfecsérelt drága esztendő után nincsen semmi, amit nagyobb erővel kellene hangsúlyozni, mint a reformok gyökerességét és e politika gyorsított ütemét.”¹⁷²

Természetesen, mint minden politikai retorika esetében, itt is kérdéses a konkrét politikai szándék (esetünkben a változtatni akarás mélysége), valamint figyelembe kell venni a gyakorlati politikához tartozó taktikai játékokat is.¹⁷³ Az újdonsült

Marco D'Eramo: Populism and the New Oligarchy. *New Left Review* 82. (2013) 3. sz. 5–28.; *Paár Ádám*: A populizmus alakváltásai. In: *Népi blog: Az elmúlt évek írásai (2014–2016)*. Szerk. Bartha Ákos – Paár Ádám – Péterfi Gábor. Bp. 2016. 178–179.

¹⁶⁸ *Pierre-André Taguieff*: Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem. *Telos* 103. (1995) Spring. 9–43.

¹⁶⁹ Andrew C. Janos ezekre a jelenségekre egy másik fogalmat, éppen a „nemzeti radikalizmust” használja. Mint minden jó szintézisnek, Janos és Trencsényi munkájának is pozitívuma, hogy nagyobb perspektívában értelmezi a jelenségeket, viszont ilyen látószögből sokkal nehezebben jeleníthetőek meg a finomabb különbségek. Így kerülhetett például előbbinél a „félfasisztának” minősített „nemzeti radikalizmus” paradigmájába Gömbös Gyula és Bajcsy-Zsilinszky Endre, többek között a Lengyel Nemzeti Egyesülés Tábora és a szerb Milan Stojadinović társaságában. *Andrew C. Janos*: Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. Bp. 2003. 200–211.

¹⁷⁰ Erre utal a szó etimológiája is: radikális = gyökeres, alapos. *Tótfalusi István*: Magyar etimológiai nagyszótár. (www.szokincshalo.hu, letöltés 2016. júl. 21.)

¹⁷¹ Vö. *Bognár B.*: A népies irányzat i.m.

¹⁷² *vitéz Bajcsy-Zsilinszky E.*: Nemzeti radikalizmus i. m. 10.

¹⁷³ Ahogyan Kozma írta 1930. okt. 10-én kelt hosszú levelének végén: „véleményem szerint a rendszer csak akkor menthető meg, ha gyökeres személyi és módszerváltozás nagyon rövid időn belül

pártvezér bemutatkozó cikkében a „gyors és gyökeres átalakulás” mellett tette le itt a garast, ám a választások közeledtével puhult a retorika.¹⁷⁴ Jól illusztrálja ezt a fajta tojástartó Bajcsy-Zsilinszky 1931. május végi cikke, melyben a Kisgazdapártot temetve így fogalmazott: „jóhiszemű, de határozott és komoly, ha nem is gyorsan bekövetkező rendszerváltozást hirdető és előkészítő” ellenzékiesség az ő feladatuk.¹⁷⁵ A Nemzeti Radikális Párt 1931. márciusi értekezletén a kormány földterhermentesítési törvényjavaslatával kapcsolatban igen elismerően nyilatkozott a pártvezér,¹⁷⁶ aki az NRP 1931-es kampányában „szabad mozgás”-t kért Bethlen Istvántól nemzeti alapon álló, hangsúlyosan nem destruktív, „becsületes ellenvélemény”-t képviselő pártja számára.¹⁷⁷ Feltűnő a tarpai zászlóbontás visszafogottsága is: „Kérjük a miniszterelnököt, hogy magához méltó munkatársakkal vegye magát körül. [...] Rendszerváltás csak később jöhet, amikor felnő egy hatalmas nemzeti ellenzék.”¹⁷⁸ Sőt, a parlamentbe 1931-ben visszajutó nemzeti radikális politikus eleinte az országgyűlésben is a „szerves reformok” mellett tett hitet. Megfogalmazása szerint „olyan pillanathoz érkeztünk el, amely rendszerváltozást kíván ugyan, rendszerváltozás után kiáltoz, de a rendszerváltozásnak, sajnos, nincsenek meg a tárgyi alapjai. [...] Én nem kívánok többet a m. kir. kormánytól, mint azt, hogy azoknak a pártoknak, azoknak a mozgalmaknak, amelyek itt jót akarnak, amelyek másképp akarják megoldani ezeket az elmulasztott problémákat, ezeket a nagy szervezési reformokat [...] az ellenzéknek ezt a kibontakozását ne akadályozza.”¹⁷⁹

Nem meglepő, hogy a tiszteletteljes hangnem azonnal maliciózus visszhangot váltott ki a baloldalon: „A kormánytól a szabad mozgás és szervezkedés jogát kéri Bajcsy-Zsilinszky. Ezt Bethlenék minden bizonnyal megadják neki, mert abból a programból, amelyet az értekezleten kifejtett, kiderül, hogy az egész »nemzeti« és »radikális« pártalakításnak más rendeltetése nincs, mint az, hogy a jelenlegi politikai és gazdasági helyzet miatt bekövetkezett elégületlenséget és elkeseredést a kormánynak kedves és hasznos mederbe terelje. Nem hirdet rendszerváltozást, tanulmányozni akarja a helyzetet, és így tovább: ez Zsilinszkyék »nemzeti« és »radikális« programja”¹⁸⁰ – fogalmazott a *Népszava*, még a választások előtt.

bekövetkezik. Ha ezt kihúzzák, akkor túlbillen a dolog és abban, ami következik, sem Neked, sem nekem részünk már nem lehet.” – így Kozma rendszermentő radikalizmusa. Bajcsy-Zsilinszky levelezése. MTA BTK TTI Könyvtár.

¹⁷⁴ Idézet: *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nyergelni! Előörs, 1930. november 1. 3–4.

¹⁷⁵ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A „független” Kisgazdamozgalom vége. Előörs, 1931. május 31. 1.

¹⁷⁶ A Nemzeti Radikális Párt értekezlete. Budapesti Hírlap, 1931. március 6. 9. Vö. *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A „földterhermentesítési” javaslat. Előörs, 1931. március 1. 1–2.

¹⁷⁷ *vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre*: A jövő feladatairól. Előörs, 1931. január 3. 3–4.; *Üö*: Kell-e osztályszervezkedés? Előörs, 1931. január 10. 1–2.

¹⁷⁸ A tarpai zászlóbontás. Előörs, 1931. január 18. 2.

¹⁷⁹ Képviselőházi Napló 1931. I. 275–278. (1931. aug. 1.)

¹⁸⁰ A nemzeti radikális párt programja és szerepe. *Népszava*, 1931. január 23. 7.

Összegzőképpen tehát megállapíthatjuk, hogy bár Bajcsy-Zsilinszky a nemzeti radikalizmus vitathatatlan eklekticizmusa miatt megkapta az elnyűhetetlen „harmadikutas” jelzőt is,¹⁸¹ a program minden, egyébként őszinte szociális követelése mellett is inkább jobboldalinak minősíthető. Az ahistorikus képzetek, melyek Bajcsy-Zsilinszky „baloldali fordulatanak” nyitányaként értékelik a nemzeti radikalizmust, 1945 utáni emlékezetpolitikai megfontolásokból eredeztethetőek és nem állják ki a forráskritika próbáját. A Bethlen István által működtetett rendszerről a bal- és jobboldali „támadások” egyaránt leperegtek, a gazdasági világválság azonban új helyzetet teremtett, mely a bethleni modell bukásához vezetett. A válság felértékelte a különböző reformterveket, másrészt a szélsőbaloldali és szélsőjobboldali törekvéseknek is lendületet adott (egész Európában). Így kerültek előtérbe az ideológiailag inkonzisztens válaszok, például Bajcsy-Zsilinszky Endre elmélete (politikai utópiája), melynek gyakorlatát a politikus rendkívül sokirányú kötődése színezte át újra és újra. Mint láthattuk, a nemzeti radikalizmus elitellenes, népcentrikus retorikája és az ez esetben valós válsághelyzet miatt Bajcsy-Zsilinszky pártprogramja a populizmus értelmezési mezejében is elhelyezhető, a Taguieff-i értelemben vett identitás-nemzeti populizmusok sorában.

FROM THE RACIST PARTY TO NATIONAL RADICALISM

Endre Bajcsy-Zsilinszky 1926–1931

by Ákos Bartha

SUMMARY

Supported by the Racist Party, late in 1926 Endre Bajcsy-Zsilinszky made an unsuccessful attempt to retain his parliamentary seat that he had won at Derecske as a candidate backed by the governing party in 1922. At the same time, his former review called *Szózat* also ceased to exist, and he himself struggled with a serious illness. He left the presidency of the Magyar Országos Véderő Egylet (Hungarian National Protective Union) at the end of 1927. The fall of the racist politician from Parliament, together with all its manifold consequences, is regarded by the author as a crucial event of Bajcsy-Zsilinszky's life that has so far received unduly little attention. This two-part study accordingly explores in detail the influence that the agitation of the political arena exerted on him and devotes attention to the hitherto uncollected journalistic achievement of the politician and his emerging world view. Finally, the program and ideology of the National Radical Party, founded by Bajcsy-Zsilinszky in 1930, is also assessed.

¹⁸¹ „Zsilinszky válaszaire ugyan mindvégig jellemző volt egy harmadikutas, nacionalizmusból fakadó politika, de az szinte már kezdettől fogva a német imperializmussal szemben épített sáncokat.” *Sebestény S.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja i. m. 186. „Bajcsy-Zsilinszky nemzeti radikalizmusa harmadikutas program.” *Kiss (F) J.*: A pályakezdő Szabó Pál i. m. 6.

SOKOLDALÚ SZOLGÁLATTEVŐK
KORA ÚJKORI TESTVÉRÜLETEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN –
MULTIFUNKTIONALE DIENSTLEISTER
FRÜHNEUZEITLICHE BRUDERSCHAFTEN
IN ZENTRALEUROPA

Konferenciabeszámoló
Salzburg, 2017. február 23–25.

A kora újkori Európát vizsgáló társadalom-, egyház-, irodalom- és művészettörténeti, illetve történeti néprajzi kutatások az utóbbi évtizedekben egyre fokozódó érdeklődéssel irányulnak a barokk kori vallásos társulatok, testvérületek vizsgálatára. A római katolikus egyházban működő testvérületek a középkori előzmények nyomdokain, de a trienti zsinat után megújult tartalommal vállalták fel az új vallási normák elterjesztését – szociális és karitatív tevékenységet folytattak, és lehettek akár a helyi eliteket tömörítő „klubok”, vagy egy-egy iskola diákjainak a mélyebb vallásosság megélését kínáló csoportok egyaránt. Testvérületek, – pontosabban ehhez hasonló intézmények – a katolikus egyházon kívül a görögkeleti és a protestáns felekezeteknél is léteztek, sőt, párhuzamaik a zsidó kultúrában is megtalálhatók.

A Salzburgi Érseki Levéltár, a bécsi Osztrák Történettudományi Intézet és a Salzburgi Egyetem szervezésében 2017. február 23–25. között Salzburgban osztrák, német, cseh és magyar kutatók vettek részt azon a tudományos konferencián, amelynek témája a barokk kori (16–18. századi) társulati élet volt: a társulatok mint „multifunkcionális szolgálatot” nyújtó intézmények működése az egykori Habsburg Monarchia, Közép-Európa területén. A szervezőknek a konferencia szerteágazó témája ellenére sikerült úgy kialakítani a szekciókat és megválasztani az előadókat, hogy a szimpózium résztvevői a barokk társulati életről valóban nyerhettek egy összképet.

Az első szekció (Bevezetés: Kutatási áttekintés a Habsburg Monarchiáról) élén Martin Scheutz (Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Universität Wien) vázolta fel az osztrák kutatás csomópontjait. A „testvérületek” meghatározásának fogalmi problémája kapcsán Wolfgang Hardtwig és Peter Hersche definícióit idézve utalt a „Bruderschaft” (testvérület) fogalmának két átfogó meghatározására. A kutatástörténet szakaszait elemezve az osztrák kutatás desideratumaként említette a szintéziseket – annak ellenére, hogy a város-, az egyház-, a társadalom- és a művészettörténet, az etnológia, a nyelvtudományok, a genealógia, az archeológia és a numizmatika egyaránt foglalkozik vallásos

társulatokkal. E vizsgálatok eredményeként azonban gyakran csupán egyes városokat vagy társulatokat bemutató esettanulmányok készülnek, amelyek egy-egy kiválasztott forrás(típus)ra építenek. A szintetizálást tovább nehezíti, hogy a különféle kutatási területek más-más fogalomhasználattal dolgoznak. A társulatok szerveződési formáit tekintve Scheutz kiemelte, hogy jellemzően kettős: egyházi (lelki) és világi (gazdasági) vezetés érvényesült. A társulattípusokat a tevékenységi kör alapján tartotta rendszerezhetőnek, vagyis: az irgalmasság cselekedetei, a vallásos szolgálatok, a szociális vagy a karitatív tevékenység volt-e a meghatározó. A forrásviszonyok kapcsán a korabeli nyomtatványok (társulati imakönyvek, jubileumi és ünnepi kiadványok, zarándok- és körmeneti könyvek, szabályzatok stb.), a kéziratos kötetek (tagkönyvek, szabálykönyvek, jegyzőkönyvek, számadáskönyvek) és a szálas iratanyag (tagságot igazoló levelek, misszilis anyag) szórtságára hívta fel a figyelmet. Kutatási hiátusként elsősorban a társulatok kultúrtörténeti hatását jelölte meg, és megállapította, hogy az osztrák tartományok korabeli „társulati térképéről” – tehát az összképről – még keveset tudunk. Forgó András (Pécsi Tudományegyetem) előadása a magyar kutatástörténetet tekintette át. Az egykori Magyar Királyság társulati életét az 1945 előtti időszakban már a barokk katolicizmus részeként Juhász Miklós és Jánosi Gyula is vizsgálta. Az 1945 után szükségszerűen elhanyagolt témával később többek között Hermann Egyed, Bálint Sándor, majd Tüskés Gábor és Knapp Éva foglalkoztak. A középkori előzmények feltárásában Kubinyi Andrásnak köszönhetünk sokat. A társulatokat kutató tudományterületek képviselői között az osztrák kutatás esetében már a Scheutz által felsoroltak mellett Forgó magyar sajátosságként az irodalomtörténészek kiemelt érdeklődését és eredményeit is említette. A forrásviszonyok tekintetében a feloszlatai aktákra hívta fel a figyelmet. A legújabb eredmények között Viliam Stefan Doci, illetve Kádár Zsófia disszertációit emelte ki. Zdeněk Orlita (Muzeum Oderska) a cseh kutatásról, azaz a kora újkori cseh–morva és sziléziai testvérületekről beszélt. Kitért a barokk társulati élet előzményeként a cseh korona országaiban is elterjedt középkori testvérületekre, amelyek tevékenysége összefonódott a halotti szolgálatokkal, temetési szertartásokkal. A cseh területek társulati életének megújítójaként a Jézus Társasága tevékenységét emelte ki. A jezsuita diákkongregációk, a városi/polgári, illetve paraszti társulatok a fehérhegyi csata (1620) után az ellenreformáció eszközeiként, de a helyi lehetőségekhez alkalmazkodva vállaltak kulcsszerepet a társadalom átformálásában. A 16. század utolsó harmadától kezdve igen gazdag cseh–morva–sziléziai forrásanyag a Habsburg Monarchia más területei szempontjából is kiemelkedő jelentőségű. A más szerzetesrendekhez (például kapucinus, domonkos) kötődő és az egyházmegyei-plébániai társulati élet is igen sokszínű volt a cseh területeken.

A terjedelmes, három blokkra osztott második szekció (A testvérület mint multifunkcionális intézmény) a témát a társulatok működése szempontjából közelítette meg. Rupert Klieber (Universität Wien) bevezető előadása a barokk előtti, „premodern” testvérületek közös jegyeként a temetési rítusok ellátását jelölte meg. A katolikus reform után újraértelmezett társulati tevékenység szempontjából kiemelte a helyi egyházi felügyeletet (püspöki joghatóságot), a nyilvánosság fontosságát (liturgia, körmenetek, zarándoklatok), illetve az egyének vallásosságára gyakorolt fokozott hatást. A testvérületek rendszerezéséhez saját tipológiát mutatott be: léteztek (I.) testvérületek egyenruhával (Staffage) és e nélkül; voltak (II.) önálló, illetve (más társulat által) gondozott testvérületek; végül (III.) alakultak önmagukban álló, valamint láncszerűen összekapcsolódó (akár alá-fölrendeltségi viszonyban álló) testvérületek. Thomas Frank (Università di Pavia) a 15–16. századi, észak-itáliai Monte di Pietà-intézmények és a korabeli testvérületek közötti kapcsolatokat mutatta be előadásában. A karitatív és szociális tevékenység mellett a társulatok „banki” funkcióira hívta fel a figyelmet. Ezek az alacsony kamattal vagy kamatmentesen hitelt adó „bankok” a szegényebb néprétegek számára biztosítottak pénzt, tevékenységüket pedig az egyes városok, majd akár az egyes testvérületek is támogatták. Frank hangsúlyozta, hogy a testvérületek a „jótékonyág ökonómiájának” legfontosabb tényezői lettek, mivel a „banki” funkció sok társulat profiljába beépült. Thomas Winkelbauer (Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Universität Wien) az osztrák örökös tartományok (Alsó- és Felső-Ausztria, Cseh- és Morvaország) területéről hozott példákkal illusztrálta a testvérületek és a barokk kori zarándoklatok sokrétű kapcsolatát. Egyrészt, neves zarándokhelyek rendszeres (évi) felkeresését célul kitűző társulatokat elemzett. Ezek a nagyobb városokban akár tucatszámra is alakulhattak, például a híres mariazeili kegyhely felkeresésére több településen is önálló testvérület nyújtott szervezett lehetőséget. E testvérületek (például az alsó-ausztriai Altpölla és Neupölla társulatai) rendszeres zarándokútvonalaik mentén pihenőkereszteket is állítottak. Másrészt, olyan zarándokhelyeket (templomokat, kápolnákat) mutatott be, amelyek saját „zarándok”-testvérületeikben tömörítették az odalátogató híveket. A vizsgálat mérlege szerint a barokk kori testvérületek zöme részben vagy egészben „zarándoktársulat” (is) volt. Marina Beck (Museum Passau) a társulatokat – elsősorban az Európa-szerte fellelhető Szent Lukács-társulatokat – mint képzőművészek megbízóit vizsgálta, amelyek vagy magukat a művészeket tömörítették, vagy ezek kifizetésére, ellátására szakosodtak. Elsősorban a német területről hozott, illetve csehországi példákkal illusztrálta, hogy e Lukács-testvérületek igen elterjedtek voltak, sok helyütt saját kápolnával és oltárral rendelkeztek. Vladimír Maňas (Masarykova Univerzita, Brno) a Tridentinum után megújult testvérületeknek a liturgikus zenével és énekléssel való összefonódásáról beszélt

előadásában. Társulati könyvekből gyűjtött – részben notált – énekek segítségével bizonyította, hogy a társulatok saját „profiljuknak” megfelelően, azaz tagságukhoz, titulusukhoz, ünnepeikhez és tevékenységükhöz igazodva fontos részt vállaltak a liturgia zenei szolgálatában. Kiemelte a latin nyelv mellett az anyanyelvhasználat jelentőségét is. Gerald Hirtner (Stiftsarchiv St. Peter, Salzburg) a társulati kiadványokat, a nyomtatott forrásanyagot tanulmányozta és mutatta be a hallgatóságnak. Salzburgi példák segítségével illusztrálta a társulati irodalom sokféleségét: a társulati könyvek, ajándékkönyvek, kézikönyvek, prédikációs kötetek, imakönyvek és egylapos nyomtatványok (meghívók és „körlevelek”, tagsági „igazolványok” stb.) számos változatát, amelyek egyúttal a testvérületek jellegzetességeihez is alkalmazkodtak. Elisabeth Lobenwein (Universität Salzburg) a testvérületek egyik legrégebbi – kora középkori gyökerű – funkciójával: a halotti kultusszal foglalkozott. Az irgalmasság egyik cselekedete, a holtak eltemetése volt a testvérületek megalakulásának egyik fő mozgatórugója. A késő középkori és kora újkori társulatokat összehasonlító vizsgálatában rámutatott, hogy a testvérületek tevékenységét a barokk korban is meghatározta tagjaik temetésének méltó megszervezése, az azon való reprezentatív részvétel, továbbá az elhunytak emlékezetének rövid (gyázmise, imák) és hosszabb távú ápolása (évi mise és imádság az elhunyt tagokért, azok név szerinti nyilvántartása). A vallásos társulatok ezen összetett szolgálatában a felvilágosodás hozott alapvető változást, mivel a holtak ellátását is visszaszorította az egyéni-családi szférába. Letha Böhringer (Historisches Archiv der Stadt Köln–Universität zu Köln) a barokk társulati életet a nőtörténet (gender studies/Geschlechtergeschichte) szemszögéből mutatta be. Bár az eddigi vizsgálatok azt tanúsítják, hogy a barokk egyházban a társulatok a lányok és az asszonyok számára lehetőséget adtak a vallásosság nyilvános megélésére, sőt, számos testvérületben a kutatás nőtöbbletet regisztrált; a nők szerepvállalása – a társulatokon belüli esetleges marginalizációja, avagy vezető szerephez jutása – források híján gyakran nem ismerhető meg. A korabeli egyházi igazgatás és vezetés pedig – Böhringer szerint – akár klerikalizálta is a laikus kezdeményezéseket, így azok egy-két generáció elteltével az intézményesültség magasabb fokát érték el (jelesül szerzetesrenddé alakultak).

A konferencia harmadik szekciója (A társulatok speciális típusai) a testvérületek négy, jól elkülönülő csoportjáról nyújtott áttekintést: a jezsuita vezetésű kongregációkról; a rózsafüzér-társulatokról; a Rómában, az egyes nációnk templomaiban működő testvérületekről; végül (Bécs példáján) a muzsikusi társulatokról. E sorok írója (Eötvös Loránd Tudományegyetem – NKFIH) az egykori osztrák jezsuita rendtartomány társulati életének első évszázadát foglalta össze a kezdetektől 1671-ig. A diákok számára alapított (Mária-) társulatok mellett a felnőtteket összefogó városi, polgári és nemesi kongregációk egyaránt a római anyatársulatba

aggregált rendszerben, egységes szervezettel, de mindenhol a helyi nyelvi-társadalmi igényekhez alkalmazkodva működtek. E társulattípusok elterjesztésében kezdetben a cseh rendházaknak kulcsszerepe volt, majd az osztrák örökös tartományok után a Magyar Királyságban is teret nyert a kongregációs mozgalom. A harmadik jezsuita társulattípust az Agonia Christi (Jó halál-/Todesangst-) szodalitások képviselték. Ezek – a „hagyományos” barokk testvérületek eszméjéhez visszakanyarodva – immáron nőket is felvettek tagjaik közé, és jóval szélesebb társadalmi rétegek számára voltak nyitottak. Elterjedésük az 1640-es évek végétől az egész osztrák rendtartományban egyenletesen történt, a Magyar Királyságban pedig valamelyest népszerűbbé is váltak, mint a provincia nyugati felében. Christine Tropper (Kärtner Landesarchiv, Klagenfurt) a Karintiában működő rózsafüzér-társulatokról adott áttekintést. A máshol a domonkos rendhez kötődő társulattípus itt főként plébániai alapítású testvérületekként volt elterjedt és népszerű egészen a jozefinista feloszlatások (1784) idejéig. Az egyéni és közösségi vallásosság elmélyítését szorgalmazó testvérületek tagjai között a nők által rendezett karitatív tevékenységre, illetve zarándoklatok szervezésére vagy hiteladó (banki) funkciókra nincsenek adatok. Tobias Daniels (Universität München) a 16. és a 18. század közepe között Rómában a különféle nációk templomaihoz kötődő társulatok tevékenységéről beszélt. A mintegy 25 Itálián kívüli és még több itáliai náció számára a templom, temető és szálláshely mellett rendelkezésre állt testvérület is. Daniels a „német” náció temploma, a Santa Maria dell’Anima és római közössége korabeli sajátosságaként emelte ki a protestánsok jelenlétének problematikáját, továbbá a „német” – németalföldi, Német-római birodalombeli avagy a Habsburg tartományokból érkezők – (ön)megjelölésének nehézségeit is. Elisabeth Theresia Hilscher (Österreichische Akademie der Wissenschaften) Bécs barokk kori egyházzenejének fontos láncszemeiként vette számba a zenészek támogatására szakosodott, illetve a muzsikusokat tömörítő testvérületeket. Közöttük egyesek középkori alapításúak voltak, mások – így a Szent Mihály-templom Cecília-testvérülete – a 18. században létesültek. A forrásviszonyok adta lehetőségek alapján egyes zenészek és énekesek, illetve muzsikusdinasztiák (Fribberth, Spangler, Gsur, Reinhardt) vizsgálatát állította középpontba, ugyanis megbízóik között az említett testvérületek gyakran fordultak elő.

A negyedik ülésszak (A társulatok szervezeti formái) két referátuma a testvérületeket a kolostorokkal, illetve a plébániákkal való kapcsolataik tükrében vizsgálta esettanulmányok segítségével. Irene Rabl (Stiftsarchiv Lilienfeld) a lilienfeldi ciszterci apátság Szent József-társulatának évente választott tisztségviselői, rektorai és titkárai példájával illusztrálta e testvérület sokrétű egyházi és világi kapcsolatait. A tisztségviselők származási helyei ugyanis az egykori Habsburg Monarchia csaknem teljes területét lefedték, de mindig előkelő egyházi vagy

világi méltóságok voltak. A társulati körlevelek segítségével rekonstruált és párhuzamként említett két bécsi társulat, a Szent Borbála-, illetve a jezsuita kollégiumbeli Nagyboldogasszony-kongregációk élén más „logika” szerint választott tisztségviselők álltak, az utóbbi társulat rektora a 18. században már mindig az egyetem rektori tisztségével kapcsolódott össze. Regine Puchinger (Benediktinerstift Göttweig) a vorauai espereskerület plébániahálózatának barokk kori társulatait mutatta be. Vizsgálta a testvérületeknek az egyes személyekre gyakorolt hatását, a társulatok gazdasági tevékenységét, illetve szervezeti felépítését. E régióban a plébániákhoz kötődő, ott alapított testvérületek a legelterjedtebb intézmények voltak, működésük rengeteg szállal kapcsolódott az egyházközségek életéhez.

A konferencia utolsó szekciója a társulati intézményforma felekezeti feletti-közötti jellegére mutatott rá (Testvérületek a különböző felekezeti kultúrákban). Majorossy Judit (Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Universität Wien) a társulati élet nyomait kutatta a 16. századi Magyar Királyságban a reformáció idején, a kialakuló protestáns felekezeti intézményrendszerében. Kubinyi András, Péter Katalin, Csepregi Zoltán, Guitmann Barnabás és Erdélyi Gabriella eredményeire és saját kutatásaira építve számos városban sikerült a középkori társulati élet továbbélését regisztrálnia – például Bártfa, Kolozsvár, Lőcse, Sopron és Pozsony esetében. A pozsonyi Corpus Christi-társulat 1606-ig vezetett taglistája segítségével a városvezetést monopolizáló evangélikus elittel való személyi átfedés is kimutatható. Arend Mindermann (Landschaftsverband Stade) az egykori oldenburgi grófsághoz tartozó Stade város példáján mutatta be a középkorban virágzó társulati élet továbbélését a reformáció évszázadában. A város felekezeti váltása és Luther markáns társulatkritikája ellenére – a helyi egyházi joghatóságok hallgatólagos tudomásulvételével – a 15. századi testvérületek zöme a 16. század folyamán is tovább működött. Stefano Saracino (Universität Wien) a Habsburg Monarchia, elsősorban Bécs városának görög ortodox közösségeit mutatta be: a testvérületi intézményforma párhuzamait ebben az egyházban is megtalálhatjuk. Tevékenységük a barokk kori katolikus társulatokhoz hasonlóan a halotti kultuszt, a gazdasági műveletek meghatározott körét, illetve a karitatív célokat is szolgálta. Saracino hangsúlyozta, hogy szabályzataik szerint még azoknak a görög ortodox vallási közösségeknek is „testvéries szeretetben” kellett élniük, amelyekben „testvérület” külön nem intézményesült.

A rendezvény zárásaként Andreas Holzem (Eberhard Karls Universität Tübingen) foglalta össze a társulatkutatás és a konferencia tanulságait. A kutatás eltérő nézőpontjait (esettanulmányok, kutatástörténet, intézményi formák, konfesszionalitás stb.) számba véve elismerően szólt a különféle testvérületek – a szervezetek és a gyakorlati megvalósulás – tipizálására irányuló törekvésekről. A fogalomhasználat terén az egyértelműséget hiányolta, és reflektált az előadásokban

visszatérő problémára: a forráshiány nehézségeire is. A társulatok differenciálása és típusokba sorolása tekintetében a vagylagos kategorizálás mellett alternatív tipizálást is javasolt, tekintettel az intézmények sokrétű szerepvállalására. Peter Herschét idézve megkérdőjelezte: vajon a barokk társulatokat a modernizáció, illetve a konfesszionalizáció eszközeinek tekinthetjük-e, és ez az értelmezési keret megfelelő-e a testvérületek tevékenységének megismeréséhez. A kutatás alapján a barokk kori társulatokat kettős arculatú intézményekként jellemezte: amellet, hogy egyes személyeknek önszerveződési formái voltak, a Max Weber-i értelemben vett társadalmi fegyvelmezés eszközeivé is váltak. A további vizsgálatok ösztönzésére három szempontot javasolt. 1. A társulatok (mint közösségek) eszmeisége nyilvánult meg a korabeli körmenetek, ünnepek, a társulati eszközök, épületek, könyvek, zene, illetve az egyéni vallásosság és imaélet területein, ezért fontos lenne a „tudati szint” vizsgálata. 2. A társulati élet a katolicizmusban a protestáns felekezetektől eltérő teológiai tartalom (az eleve elrendelés hiánya) miatt lehetett sikerebb, mivel eszközt és teret adott a hívek kezébe az üdvösség eléréséhez. Ez a „tér”, a társulati tevékenységek megvalósulásának mikéntje is elemezhető. 3. A társulatok emocionális hatása: a szentképektől a társulati oltárokon át a testvérületek házainak és kápolnáinak belső kialakításáig elsődleges volt az egyének, a tagság érzelmi megmozgatása. Tehát helyes lenne az „érzelmi szint” feltárása is. Végezetül Holzem megállapította, hogy a barokk társulatokat – az újabb kutatásoknak hála – immáron nem kell „üres házakként” jellemeznünk.

A konferencia szervezőinek – Martin Scheutz, Christine Gigler (Archiv der Erzdiözese Salzburg), Elisabeth Lobenwein és Alfred Stefan Weiß (Universität Salzburg) – köszönhetően jó hangulatú, valódi szakmai párbeszédre lehetőséget nyújtó tudományos tanácskozásnak lehattünk részesei, amely méltó környezetben, a salzburgi érseki palota előadótermében zajlott. A konferencia a barokk kori társulati élet minél több szempontú áttekintését célozta, elsősorban a Habsburg Monarchia egykori területeire koncentrálva, közép-európai kitekintéssel. Mivel a barokk kori vallásos társulati élet az utóbbi években a hazai tudományos közvéleményben is egyre nagyobb figyelmet kapott, a magyar kutatás számára is inspirálóan hathat e tudományos tanácskozás: módszertanilag követendőnek tartom a modellalkotás igényét, az egyes társulattípusok vizsgálatát, illetve a területi alapú – helyi/lokális, illetve regionális – vizsgálati kereteken való felül-emelkedést. Szintén gyümölcsöző lehet a Habsburg tartományoknak a korabeli Magyarországról ismert forrásanyagnál gazdagabb, változatosabb forrásviszonyait megismerni. Fontosak lennének az összehasonlító elemzések, a társulatok egyes funkcióira koncentráló vizsgálódás. A Magyar Királyságra nézve különösen is indokolt lenne annak a kutatási irányznak a továbbvitele, hogy a „vallásos társulati forma” a római katolikus egyház mellett más felekezeti környezetben is

kialakulhatott. Mindehhez azonban nálunk (is) még számos alapkutatásra van szükség, a szintetizáláshoz a források összegyűjtésének, (legalább részleges) publikálásának és feldolgozásának fáradságos útján juthatunk el. A konferencia eredményei a szélesebb szakmai közösség számára is elérhetőek lesznek, mivel a szervezők az előadások írott változatait a *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* tematikus számában tervezik a közeljövőben közzétenni.

Kádár Zsófia

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET
Tudomány és hagyományörzés
Szerk. Sudár Balázs et al.
MTA BTK, Bp. 2014. 431 oldal

A 2014-ben megjelent kötet az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportja által 2013. április 17–18-án rendezett konferencia előadásait tartalmazza, ahol történészek, régészek, genetikusok, nyelvészek és néprajzkutatók számoltak be kutatásaikról. A sajtó több esetben *nemzedékváltásról* adott hírt, ami csak részben igaz: az első részfejezet kilenc szerzője közül hat a nyolcvanas években is jelentős tudományos tevékenységet fejtett ki, míg a nyelvtörténeti szekció előadói már a rendszerváltás előtt doktorátust szereztek. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a felsorolt szakterületek relevanciája eltérő, miközben a recenzens szemében kérdéses, hogy az egyfajta hívószóvá vált interdiszciplinaritás több-e, különb-e a hatvanas években igen elterjedt komplex módszernél.

A Kárpátoktól keletre napvilágot látott, a Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagával összefüggésbe hozható leletek összegyűjtése és rendszerezése a régészettudomány feladata. A magyarság vándorútjával kapcsolatban két szemléletmód létezik: a lineáris módszer a nyelvtörténeti fázisok alapján felállított relatív kronológiának igyekezett megfeleltetni a történeti-régészeti adatokat, míg a retrospektív megközelítés a Kárpát-medencei 10. századi emlékéanyaga alapján próbálta felgöngyölíteni a magyarság korábbi szállásterületeit (20.). Türk Attila *A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban* című írásában rámutat a kelet-európai régészeti vizsgálatok rendszerváltást követő marginálissá válására. Türk megállapítja, hogy a kazár-magyar kapcsolatoknak nincs régészeti bázisa, míg végkövetkeztetése az, hogy elődeink a 9. század első felében teheték meg a ligetes steppén keresztül a Volga–Urál vidéke és a Kárpátok előtere közötti utat (22–24.). A kötetben belül Fodor István Türk Attilával szemben megfogalmazott kritikája utal leginkább generációs ellentétekre (55–59.).

Szőke Béla Miklós tanulmánya vázlatosan ismerteti az Avar Kaganátus megszűnését, a Pannonia néven ismert térség karoling érdekkörbe vonását (32–33.), majd kísérletet tesz a honfoglalás újraelvezésére. A szerző az írott forrásoknak tulajdonít prioritást, Hinkmar reimsi érsek 862-es tudósítása alapján veti fel, hogy az első honfoglalók már a 9. század közepe táján a Kárpát-medencében tartózkodtak; elődeink azért tudtak az Alpok előteréig előrenyomulni és a 9. századi keleti frank–morva harcokban részt venni, mivel a Tisza vidékén helyezkedtek el a szállásaik (36–38.). Azontúl, hogy ez *ante hoc ergo propter hoc* érvelési hiba, hadtörténeti szempontból is kifogást emelhetünk. A hadi eseményekből nem következik a felvonulási útvonal rövidege, az úgynevezett kalandozó hadjáratok akciórádiusza felülmúlta a közép- és nyugat-európai kortársak haderejének hatótávolságát. (Tudománytörténeti szempontból fontos megemlíteni, hogy a honfoglalók beköltözésének fenti datálása Dienes István, Mesterházy Károly és Mechthild Schulze-Dörrlamm korábbi írásaiban is feltűnik.)

A mai napig legtöbb vitát kiváltó kérdéssel, a honfoglalók társadalomszervezetével érdemben Takács Miklós írása (137–149.) foglalkozik. A magyarok életmódjával, netán hitvilágával vagy a katonai segédnépek leletanyagával foglalkozó írások hiánya rávilágít az interpretációtól tartózkodó, posztideológikusnak is mondott korszellemre: a régészettudomány képviselői a különféle történeti konstrukciókhoz való alkalmazkodás helyett a kronológiai rendszer pontosítása felé fordulnak, amint azt Révész László módszertani áttekintése is igyekszik kiemelni. Tanulságos, hogy a kötet

régész szerzői a természettudományok tárgyilagosságát tekintik alapnak: Bíró Ádám szerint egyedül az emberi maradványok fizikai antropológiai vizsgálata hordoz objektív információt (393.).

A genetikai kutatások iránti érdeklődés a tudományos szféra mellett a különböző nemzeti diskurzusokban is kiemelten jelentkezik. A mintavétel nagyban befolyásolja a kapott végeredményt, tehát korántsem mindegy, hogy történeti vagy recens népességet vizsgálnak-e, ugyanis a török háborúk pusztítása és a 18. századi betelepítések alapjaiban változtatták meg a Kárpát-medence etnikai arculatát. A Budapest, illetve Szeged központtal működő, Mende Balázs Gusztáv és Raskó István vezette kutatócsoportok hangsúlyozottan történeti korú népességet vizsgálnak. Mende Balázs Gusztáv előadása, illetve Csósz Arankával közösen jegyzett tanulmánya (173–177.) egy 10. századi, teljesen feltárt temető sírjainak genetikai vizsgálatát tárgyalta. A mitokondriális DNS elemzése a hartai temető esetében példaértékű következtetéssel zárult: az ott nyugvó 15 nő nem állt egymással rokoni viszonyban, a honfoglalás kori temetők megítélésekor a szociológiai és néprajzi párhuzamok kritikával kezelendők.

A következő részfejezet a nyelvészeti előadásokat tartalmazza. Bár újabban megkérdőjelezzük a dunai Bulgária Alföldre való átnyúlását, Zoltán András vitatható megállapításokat is tartalmazó tanulmányában egy bolgárszláv dialektus széles körű elterjedésével számolt a Kárpát-medence központi területein (207.). A Kárpát-medence északkeleti részétől a Nyugat-Dunántúlig ívelő szláv nyelvjáráskontinuum igazolásra vár, ahogy a kései avarok elszlávosodása is vitatott. A kárpát-medencei szlávtság problematikáját érinti Hoffmann István helynévtörténeti tanulmánya is. A szerző röviden kitér Kristó Gyula elméletének kritikájára: a tihanyi apátság alapítólevelében található toponímiai adatok 98%-a a magyar nyelvből eredetű (216.).

Régi hitvilágunk 20. századi kutatásában – elsősorban nyelvészeti és néprajzi érvekre támaszkodva, nemegyszer szinkron jelenségeket visszavetítve – több elméleti konstrukció merült fel, amelyek mára pontosításra szorulnak. A probléma jelentőségét érzékeltetve fontosnak tartom kiemelni a honfoglalás kori „sámánhit” vagy „ősvallás” megítélésének azt a szemléletbeli különbségét, amely az 1960-as évek szellemi néprajz által determinált irányzata és napjaink kritikussabb hangjai között fennáll. A művelődéstörténetként feltüntetett (valójában néprajzi) szekcióban Hoppál Mihály előadása (231–238.) az ősvalláskutatás legfrissebb áramlatait kívánja ismertetni, noha a honfoglalás kori motívumkincs jelentéstartalmát illetően jóval óvatosabb a szakma. Voigt Vilmos *A magyar ősköltészet* című helyzetjelentése rávilágít a periodizálás és műfajbesorolás kérdéseire (225–229.).

A következő nagyobb egység történészek és filológusok írásait öleli fel. A magyar őstörténetre vonatkozó írásos forrásbázis gyakorlatilag teljessé vált, legfeljebb a szerzőség kérdésével, a szövegek pontosabb keltezésével kapcsolatban tehetünk új megállapításokat. Zimonyi István joggal emeli ki, hogy az arab és perzsa írásos források kutatása nem lezárt fejezet – más kérdés, hogy a magyarok 942-es hispániai kalandozásáról fennmaradt tudósítás nem új felfedezés, az 1970-es években vált ismertté. Veszprémy László írásában (273–288.) előbb a honfoglalással egykorú nyugati okleveles forrásokat tekinti át, majd az 1200 utáni hazai krónikáink és a nyugati lovagi kultúra összefüggéseit hangsúlyozza. Farkas Zoltán bizantinológus Ihor Ševčenko és Kapitánffy István alapján tárgyalja a *De Administrando Imperio* szöveghagyományát (268.). Szabados György *Identitásformák és hagyományok* című írása eltér a szekció többi előadójától, hisz nem egy külföldi forráscsoportot vizsgál. A szerző olyan témákra is kitér, mint az avar továbbélés problematikája vagy az Árpádok élő Attila-hagyománya.

Benkő Elek az ismert rovásos szövegemlékek datálása révén cáfolja azt az irodalomtörténészek között népszerű álláspontot, mely szerint a rovásírás a humanisták leleménye volt (311–327.). Sándor Klára előadótársa érveléséhez csatlakozik. Úgy tartja, elsőként

Mátyás udvarában használták az írást Erdélyen kívül. Szörényi László Desericzky József piarista szerzetes 1740-es években írott művét elemezte (343–347.). A szerző szerint vitatható stíluselemeket is felvonultató Desericzky hazánk európai szerepét pozícionálta újra, a „muszkákat” nevezve meg új ellenségként. Írása a Jugria-toposz első cáfolata is. Mester Béla a Szontagh Gusztáv 1851-es írása által kiváltott tudományos vitát ítélte meg; a tudománytörténeti szekció utolsó írásában Mikos Éva a honfoglalás folklorizálódását tárgyalta.

A magyar őstörténet iránti társadalmi érdeklődés a rendszerváltás után lendült fel, ezt jelzi a régészeti parkok megjelenése is, melyre Magyar Attila és Igaz Levente írásai utalnak. Kiemelt érdeklődés övezi a honfoglalás kori fegyverzetet, bár vitatható minőségű vagy történelmileg nem hiteles fegyverek vannak forgalomban, míg elméleti szinten Szöllősy Gábor cikkeit leszámítva alig született íjászattal kapcsolatos tudományos közlemény. Bíró Ádám Bencsik Péter íjkészítővel együtt kifejezetten a tárgyi kultúra korhű megjelenítését célozta meg (387–412.).

Fontos szempont, hogy a legújabb korban tanulmányozott jelenségek mennyiben vezethetők vissza a honfoglalás korára vagy annál is régebbre – történészszemmel nézve korántsem mindegy, hogy a hagyományok újraélesztéséről vagy „feltalált tradíciókról” beszélünk. Pócs Éva kötetben nem szereplő 2013-as előadása például megállapítja, hogy Diószegi Vilmos középkori adatok hiányában, 18. századi bizonyítékok alapján vázolta fel a honfoglalás kori sámanhitet. A recenzens ugyanakkor vitába szállna azzal a több szerzőnél is megjelenő állítással, mely a rendszerváltást követő nacionalista hullámhoz köti a mitizált régmúlthoz fordulást. Elegendő a szerepjátékokra, az „újjáélesztett” druida tanokra, vagy a Marija Gimbutas írásából merítő újpogány istennő-mozgalomra utalnom – utóbbi jó példa az (ál)tudományos nézetek vulgarizálódására is –, hogy a nyugati kultúrkör egészére kiterjedő jelenséget keressünk. Tulajdonképpen a magyarvallás-alapítás (Rédei Károly szóeleménye) is egy jól felismerhető nemzetközi trendbe illeszkedik.

A kötetben belül új eredménnyel leginkább a történettudománytól és a filosz látásmódtól elszakadó tudományágak (például az archeogenetika vagy a településformák kutatása) szolgálnak. A könyv erényei mellett a recenzens problémásnak tartja, hogy néhány vélemény alig haladja meg a hetvenes vagy nyolcvanas évek szakirodalmi vitáit: Agyagási Klára a magyarok Don–Kubán vidéki megtelepedéséről ír (200.), Paksa Katalin zenetörténeti áttekintése (239–249.) pedig egy másik diszciplína, a nyelvészet korfelosztását alkalmazza. Akadnak tudomány- és kutatástörténeti összefoglalók, melyekben elmarad a forrásütköztetés és az önreflexió is. Például a Dzsajháni-hagyomány hazai kutatása és a kapcsolódó szövegkiadások oly módon kerülnek terítékre, hogy a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain nemrégiben zajlott vitát a kötetben meg sem említik. Megemlítendő még, hogy a közölt szövegek aránytalanok (3 oldalas írásokat is találni, míg egy tanulmánynak csak az irodalomjegyzéke 19 oldalas).

A könyv érdeme, hogy a szélesebb olvasóközönség számára is befogadható (a hazai őstörténet-kutatás korábbi szintézise, a 2005-ben megjelent *Research on the Prehistory of the Hungarians* inkább a szakma, mint a műkedvelők számára készült). Természetesen a szerzők véleményével indokolt vitázni, néhány megállapítás újszerűsége megkérdőjelezhető, de az Őstörténet és hagyományörzés kétségkívül impozáns összefoglaló. A hazai és külföldi kutatás toposzainak, torzításainak és meghaladott nézeteinek megcáfolása fontos feladat, ha úgy tetszik: kultúrdiplomáciai kötelesség.

Perényi Károly

Béli Gábor

VÁROSI SZOKÁSJOG AZ ARS NOTARIA ALAPJÁN

Publikon, Pécs 2014. 212 oldal

Béli Gábor új könyve akár korábbi, a vármegyei bíraskodás kezdeteit kutató munkája (*A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351.* Bp.–Pécs 2008.) folytatásának is tekinthető, hiszen az autonóm közösségek egy csoportjának, a városoknak a bíraskodását elemzi a kevéssé ismert 14. századi formuláskönyv, az Ars Notaria vonatkozó részének anyaga alapján.

Az Ars Notaria – amelynek alapos jogtörténeti vizsgálatát még Degré Alajos és Bónis György kezdte el –, a jelenleg ismert legrégebbi magyarországi jogi iratminta-gyűjtemény. Összeállítójaként a zalai származású Uzsa Jánost, keletkezési idejeként az 1340-es éveket szokták megjelölni.

A 18. század végén Kovachich Márton által közzétett Ars Notaria négy részből áll. Első fejezete a királyi, a harmadik a hiteleshelyi okleveleket, negyedik fejezete pedig a bíró által küldött levelek mintáit tartalmazza. A második fejezet három alfejezetre bomlik: a 2. a. az egyházi bíróságok, a 2. b. a megyék, a 2. c. pedig a városok, illetve a szabad plébánosok formuláit mutatja be. Béli Gábor a Bónis által “kor és környezet szempontjából legproblematisabbnak” tartott 2. c. rész első 14 címét dolgozta fel. Ez a rész a városi és a városhoz intézett mintákat tartalmazza, melyeket a szerző szinte teljes egészében saját fordításában közzé is tesz.

A formuláskönyv elemzésekor Béli részletesen kitér a könyv céljára, és megállapítja, hogy “retorikai és jogi tankönyvnek készült”, amely a korabeli írástudók által végzett különböző jogi munkák ellátásához kívánt segítséget nyújtani. A formuláskönyv szerzője az egyes mintákon keresztül próbálta az olvasót, a tanulóat bevezetni a praxisba, megismertetni a magyarországi szokásjoggal, melyhez egyébként – didaktikai célból – rendszeresen magyarázatokat fűzött, illetve bátorította a formulák másolását és megtanulását. A műnek a pécsi egyetemmel való kapcsolatát illetően Béli is arra a következtetésre jut, hogy az nem az itteni egyetemi oktatás céljára készült.

A formuláskönyv elemzése nagymértékben elősegíti a korabeli okleveles anyag megértését, a jogházagok kitöltését, hiszen – ahogy már Degré is megállapította – “a formulagyűjteményben foglalt minták a gyakorlatban állandóan használt oklevelek sablonjai”, így a hozzájuk a szokásjog ismeretében fűzött kommentárok révén az addigi holt betű “megelevenedik.” Hogy ez mennyire igaz, jól mutatja, hogy Bónis, majd Béli is, több helyütt sikerrel oldja fel a rövidítéseket, és azonosítja be a valódi oklevelet, melynek átszerkesztéséből – sematizálás révén – annak idején a minta elkészült.

A tradicionális jog megismerése mellett a formuláskönyv városi része nagymértékben hozzájárul a hazai városi jogélet korszakolásához is, hiszen levélmintái az Árpád-kortól 1351-ig dinamikusan fejlődő városjogot összegzik és mutatják be.

Béli Gábor az Ars Notaria vizsgált (2. c.) fejezetének anyagát imponáló mennyiségű korabeli okirattal vetette össze. A szerző biztos kézzel mutat rá összefüggésekre, hoz példákat az ország különböző pontjain letelepült kiváltságos közösségekre vonatkozó oklevelek elemzése révén. Virtuóz forráskezelése – amelynek köszönhetően kitapinthatóvá válnak a későbbi városi jogcsaládok privilégium-csokrai – voltaképpen az évtizedek óta gyűjtött, rendszerezett, a magyar jogi terminus technikusoknak pontosan megfeleltetett fordításain alapul; a vizsgálat körébe bevont okleveles anyag nagyságának növekedése első egyetemi jegyzetének megjelenése óta közzétett monográfiáiban egyértelműen nyomon követhető.

Jelen művében a formuláskönyv anyagát perjogi oldalról közelítve: a város hatóságának elemzésével (a bíróra vagy bírókra vonatkozó szabályok, joghatóság, hatáskör, a magisztrátus szerepe és összetétele, a pecséthasználat, a városi jegyző) indítja. Ezt követi a város hatósági működésének bemutatása (a városi törvényszék előtt folyó per, a város hiteleshelyi tevékenysége, a szabályalkotó város, az ügyintéző városi magisztrátus). A könyvet – miután fogalmaiban és forrásanyagában is szervesen építkezik a szerző eddigi monográfiáira – érdemes azokkal együtt forgatni, ugyanakkor Béli – csakúgy mint korábban – a korszakra vonatkozó történeti munkákat is beépíti az alapvetően jogtörténeti alapokon nyugvó opusába.

Az elemzés során egyértelművé válik az *Ars Notaria* sokrétűsége és adatgazdagsága. Jogtörténeti jelentőségén túl, melyet időbeli elsősége, az egyes jogintézmények működését érthetővé tevő magyarázatai (mint a két városi bíró egyidejű létezése egyes közösségeknél, illetve ezek hatásköre), vagy éppen a városi jogon alapuló per sajátosságainak kiemelése alapotnak meg, a munka történeti szempontból is fontos jelentőséggel bír. Egyrészt a Hármaskönyv dominálta történetírásban hangsúlyosabbá teheti a többszólamúságot (gondolván mind a Werbőczy előtti, mind az utána következő időszak ezidáig háttérben maradó műveire (az *Ars Notaria* mellett például a Négyeskönyvre), felhívja a figyelmet a korábbi kutatások folytatására és a korábbi eredmények újragondolására. Ez utóbbira Béli – munkáját Bónis György emlékének ajánlva – kísérletet is tett. Az *Ars Notaria* anyagát magyar nyelven olvasva a középkori oktatástörténet (illetve a jogi kultúrtörténet témakörén belül az utóbbi időben népszerű kérvény-kultúrát érintő vizsgálódások) újabb forrásai válnak elérhetővé. Ennek nyomán a magyar jogtudósok életére és munkásságára vonatkozó kutatások is felélénkülhetnek, ami új eredményeket hozhat nemcsak a történettudomány, de a jogtörténetírás számára is.

Domaniczky Endre

Stanisław A. Sroka

A KÖZÉPKORI BÁRTFA ÉS KAPCSOLATAI KIS-LENGYELORSZÁGGAL

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2016. 317 oldal

Ha feltesszük magunkban a kérdést: vajon érdemes-e Magyarországnak, vagy egyes régióinak középkori történetét kelet-közép-európai kontextusban vizsgálni, a válasz nagy valószínűséggel egy határozott igen lesz. Ugyanakkor, ha a témában megfelelő magyar nyelvű publikációt keresünk, kiváltképp ha nem dinasztikus kapcsolatokról van szó, akkor a lehetőségeink lényegesen beszűkülnek. Ezen a problémán kívánt enyhíteni a Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, amikor magyar nyelven is kiadták Stanisław A. Sroka 2010-ben megjelent *Średniowieczny Bardiów i jego kontakty z Małopolską* (A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal) című munkáját.

A kötet szerzője, Stanisław A. Sroka, a krakkói Jagelló Egyetem Történettudományi Intézetének professzora, kutatási területe a középkori Lengyelország, azon belül is elsősorban a lengyel–magyar kapcsolatok története. Számos tanulmánya jelent meg magyar nyelven különböző hazai folyóiratokban is.

Sroka ebben a munkájában kettős célra vállalkozott. Egyrészt négy, szorosan vagy lazábban egymáshoz kapcsolódó fejezetben, különböző szempontokat követve szándékozik bemutatni a középkori Bártfa történetének egy-egy szeletét. Másrészt a város igen gazdag középkori forrásanyagát kihasználva igyekszik rávilágítani a szomszédos kis-lengyelországi területekkel való kapcsolatára is. Ismeretes ugyanis, hogy a kis-lengyelországi városok forrásanyaga, a hajdani fővárost, Krakkót leszámítva, Bártfához képest igen szegényesnek mondható. A kis-lengyel régió 13–14. századi felemelkedése a szepességi városokra is igen kedvezően hatott, a régióval folytatott kereskedelem pedig megalapozta későbbi gazdagságukat. A monográfia ugyanakkor ennél többet nyújt: nemcsak gazdasági (elsősorban kereskedelmi), hanem várostörténeti, hadtörténeti és főleg kultúrtörténeti szempontból is vizsgálja a fentebb vázolt kérdéskört.

Magát a kötetet egy hosszabb lélegzetű bevezető indítja, amely sorra veszi a Bártfára vonatkozó jelentősebb lengyel, magyar és szlovák nyelvű munkákat, valamint részletesen bemutatja a kötet alapjául szolgáló forrásokat is. Külön érdemes közülük megemlíteni azt a – szintén a szerző nevéhez fűződő – öt kötetes forrásgyűjteményt (*Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier. I–V.* Kraków 1998–2012.), amely a lengyel vonatkozású, középkori Magyar Királyság területéről származó forrásokat gyűjti össze és jelen monográfiának is az alapját képezi.

Az első fejezet a város 13–14. századi történetének egy-egy részkerdésével foglalkozik. A város első írásos említése kapcsán felhívja a figyelmet (Ferdinand Uličný egyik recenziója nyomán) az Ipatyjev-évkönyv egy 1241. évi bejegyzésére, amelyben már Bártfa neve is szerepel, a város nevének etimológiai elemzésekor azonban megelégszik az erre vonatkozó szakirodalom különböző álláspontjainak ismertetésével. A város korai történetének tárgyalásakor részletesebben foglalkozik IV. Bélának a Lengyelországból érkezett ciszterciék számára kiállított adománylevelével. Kérdéses ugyanis, hogy az adománylevel kapcsolata a ciszterciék Bártfa felett is fennhatóságot szereztek-e, vagy sem. Sroka végül a vonatkozó szakirodalom alapján Ferdinand Uličný azon véleménye mellett foglal állást, amely szerint az oklevél a ciszterciék birtokadományára vonatkozó része egy 15. századi betoldás, a 13. század második felében pedig Bártfát királyi birtoknak tartja.

Ezt követően részletesen ismerteti az Anjouk és Luxemburgi Zsigmond Bártfát érintő intézkedéseit, és a városnak – zálog gyanánt – a lengyel Balicki család kezébe való átkerülését. Utóbbi zálog összegét a város egészen 1505-ig fizette. Ugyanakkor a fejezet másik vezérfonala már a város „külpolitikájába” és határvidéki szerepébe is bepillantást nyújt. Ennek köszönhetően az egyik alfejezetben Bártfának a 15. századi csatározások során betöltött szerepét is végigkövetjük, legyen szó a magyarok 1410. évi lengyelországi betöréséről, vagy a magyar koronáért indított lengyel támadásokról. Előbbi hadi eseményekről Sroka egy kimutatást is ismertet, amely a határon állomásozó 12 bandérium fizetését tartalmazza.

A második fejezet az időrendet követve szintén a 15. századdal foglalkozik, azonban itt a városi élet különböző aspektusait veszi sorra. Ezek közül az első kettő a város topográfiája és lakosságszáma, amelyeket a városi számadások és Alžbeta Gácsova (Gács Erzsébet) munkái alapján ismertet a szerző. Ezt követően a harmadik alfejezetben a bártfai városkönyvek adatait feldolgozva közli a városbírói hivatalt betöltő személyek listáját, továbbá a tisztséggel kapcsolatosan vizsgálja a város bevételeinek és kiadásainak mérlegét és a bevételek megoszlását, valamint ismerteti a városi pecsétre vonatkozó különböző szakmai álláspontokat. A fejezet záró részében viszont már áttér a város iparára és a vászonszövésssel kapcsolatos eperjesi és lengyel konfliktusokra, valamint a források alapján 16 céhet és 64 iparosmesterséget különít el.

A két bevezető fejezetet követően elérkezünk a kötet egyik hangsúlyos részéhez, amelyben a városon kívüli tevékenységek, elsősorban a kereskedelem ismertetéséé a főszerep. Bártfa

és a tárgyalt lengyel területek között Sroka alapvetően négy kereskedelmi útvonalat különít el. Közülük az első a Bártfát Grybówon és Czchówon keresztül Krakkóval összekötő útvonal. Noha tárgyalt időszakunkban ez az út számított a legnépszerűbbnek, ugyanakkor a bártfaiak és az újszendeceiek között több évtizedes viszály alakult ki, érdekeiket ugyanis sértette, hogy a bártfai kereskedők kikerültek a települést. A vita eredményeként – noha a bártfaiak saját áruikat szabadon szállíthatták és értékesíthették, mégis többször kötelezték őket az újszendecei út használatára. Szintén vita alakult ki az ószendecei klarisszákkal, akik a grybóvi vám beszedésére formáltak igényt. Ez a 14. század második felétől 1508-ig tartott és a klarisszák sikerével zárult. Másik fontos útvonalnak számított a Zborói-hágón át Źmigródon, Osieken, Dębowiecen át Bieczbe vagy Dębowiecből Jaslón és Brzosteken keresztül Pilznóba vezető út. A 15. század végén pedig nagyobb jelentőségre tett szert a Duklai-hágón át Duklába, majd Źmigródba, Krosnóba, Sanokra vezető útvonal, amely Oroszország felé vitt tovább. Végül a negyedik, az Uścién át Gorlicén Becz irányába induló útvonal volt. A szállított árukat illetően Sroka Bártfáról főleg a bor és a lovak exportját, import tekintetében pedig a halat, sót és a posztót emeli ki. A kanyargós hegyi utak azonban kiváló lehetőséget biztosítottak az utonálkók számára, akik több esetben rablóbandákba is tömörültek. Ilyen rablócsapatok vezére volt Poduba vagy Héthársi Tarcai Tamás. Voltak azonban magasabb pozíciókat betöltő „rablók” is, mint például a Komorovski testvérek. A magyarokkal ellentétben – a források hiányában – a lengyel rablók tevékenysége kevésbé nyomon követhető. A lengyel területekkel kialakított kereskedelmi kapcsolatok tárgyalásakor Sroka nemcsak az akkori lengyel fővárost, és kulturális központot, Krakkót teszi meg vizsgálódása tárgyának, hanem szisztematikusan egy-egy alfejezetben sorra veszi az egykori krakkói, szandomiri és lublini vajdaság, valamint a rutén vajdaság területén fekvő nagy várost (Brzozów, Krosno, Rymanów és Sanok) is.

A kötet utolsó fejezetében Bártfát a késő középkori felső-magyarországi kulturális élet központjaként mutatja be a szerző. Különös figyelmet fordít a Szent Egyed-plébániára, a mellette működő iskolára és könyvtárra, továbbá a források alapján több iskolamestert is megnevez. Részletesebben foglalkozik Schwartz János könyvmásolóval és Blutfogel Baltazár miniáttal. A Bártfán tevékenykedő lengyel művészek közül pedig Szandeci Jakabbal, aki a Szent-Egyed-templom főoltárát is készítette. A város kulturális életét vizsgálva kiemeli a színház szerepét és az igen nagy népszerűségnek örvendő misztériumjátékokat. A vallást tekintve külön hangsúlyt fektet a testvérületekre, amelyekből öt volt Bártfán (közülük az Irgalmasság Anyja-testvérület a legjelentősebb), valamint külön ismerteti a zarándoklatok szerepét. Bártfa kulturális életének bemutatásakor elengedhetetlen a diákság egyetemjárásának vizsgálata. A magyarországi diákság körében a krakkói egyetem nagy népszerűségnek örvendett, ezt a felső-magyarországi városok esetében a földrajzi közelség is indokolta. Sroka a középkori magyar egyetemalapítások bemutatását követően kitér a bártfai egyetemi hallgatók krakkói életére, majd tizenhat személynek az egyetem utáni pályafutását is feltárja.

A kötet mellékleteként két koronavámnapló (*registrum vectigalis*) is kiadásra került 1479-ből, illetve 1480-ból. A további kutatásokat megkönnyíti a fordító, Tapolcai László színvonalas munkája és a lengyel terminológiára vonatkozó megjegyzései, illetve Kovács Viktóriának a kötethez készített magyar nyelvű mutatója. A források könnyebb visszakereshetőségét a DL-DF adatbázisban is szereplő források számának külön megjelölése segíti, érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a bártfai források jelentős része az adatbázisban nem szerepel.

Összességében tehát a kötet nemcsak több szempontból mutatja be a középkori Bártfa városát, hanem betekintést nyújt a partnernek vagy éppen ellenségnek számító lengyel területek viszonyaiba is, ezáltal lehetőséget teremt, hogy a magyar területeken megkezdett életutakat a határ másik oldalán is nyomon követhessük, illetve a lengyel területekről érkezők gyökeireit is megismerhessük. Az olvasónak azonban annyi hiányérzete támadhat, hogy a szerző

több kérdésben megelégszik a vonatkozó információk ismertetésével, noha ezek mennyisége részletesebb elemzésre és bizonyos szintű konklúziók levonására is módot adott volna. Ettől függetlenül egyetértünk a Gazdaságtörténet Kutatócsoport vezetőjével, Weisz Boglárkával, hogy bár a kötet további magyar szakirodalommal még kiegészíthető lenne, ugyanakkor a szerző olyan kiterjedt forrásbázisra alapoz, valamint olyan lengyel és szlovák munkákat sorakoztat fel, amelyek a hazai kutatóknak is jó irányítóként szolgálhatnak, a bennük szereplő más értelmezéseket bemutatva pedig újabb kutatásokra és vitákra sarkallhatnak.

Szokola László

CLIO INTER ARMA

Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról

Szerk. Tóth Gergely

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2014. 263 oldal

A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére a 2013-ban rendezett konferencia előadásaira alapozó tematikus tanulmánykötet (amely a Szent Korona Kutatócsoport által nyert Lendület kutatási projekt támogatásával jelent meg) az előszóban megfogalmazottak szerint hiánypótló szerepet tölt be, mivel Bartoniek Emma 1975-ben megjelent *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* című műve óta nem jelent meg összegző munka a témában. Tóth Gergely hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a kötet nem az „új Bartoniek” szerepét vállalja magára, hanem legfőbb célja a kutatás jelenlegi állapotának, illetve az új eredményeknek a felmérése és közlése.

A kilenc tanulmány kronológiai sorrendben követi egymást: három 16. századdal foglalkozó munka után négy tanulmány a 17. századi historikusokat és történelemszemléletet, kettő pedig a 17–18. századi magyarországi történettudományt mutatja be. A tanulmányok tematikai egységét a saját kutatási eredmények publikálásán túlmenően az adott kérdéskör historiográfiai vonatkozásai, illetve az adott szerzőnek és munkának a nyugat-európai történetírással való kapcsolódási pontjai jelentik azzal a céllal, hogy bemutassa az utóbbi évtizedek szakirodalmát, és hozzájáruljon a hazai történetírásnak az európai kereteken belül történő értelmezéséhez.

A szerzők változatos kutatási területeinek köszönhetően a tanulmányok tematikája is színes. Az egyik jelentős területet az irodalom és a képzőművészet, míg a másikat az egyházi közzeggel és vallási témákkal összefüggő historiográfiai szemléletmód jelenti. Szerepelnek benne a történetírás filológiai összefüggéseit tárgyaló írások, valamint a szepességi krónika- és történetírásba betekintést nyújtó munkák is.

Ács Pál *Isten haragja – magyarnak példája. A hun történet két értelmezése* című tanulmánya Zrínyi Miklós kettős epigrammájának elemzésére alapozva historiográfiai, irodalmi és képzőművészeti szempont szerint mutatja be a hun–magyar rokonság középkori elképzelésének továbbélését a 17. századig. A szerző – miután áttekintette a kérdés 19–20. századi szakirodalmát, a Zrínyi-epigrammaciklus ellentmondásait tárja fel, valamint a korábbi szakirodalomnak arra a kérdésére keresi a választ, hogy ezeket az ellentmondásokat szűkebb-e feloldani. A hun uralkodó személyével kapcsolatos irodalom- és művelődéstörténeti vonatkozásokat elemezve a tanulmány arra a következtetésre jut, hogy az *interpretatio*

christiana és az *interpretatio romana* toposzai egymás mellett éltek a középkortól kezdve a 17. századig, így Zrínyi epigrammaciklusát is meghatározták. Ács Pál szerint a toposzok egymás mellett élése a retroaktív történelemszemléletnek köszönhető. A múltba forduló, de a jövőbe néző retroaktív szemléletmód a korabeli szerző és az olvasó számára azt is jelentette, hogy a hun történet még teljesen nyitott: a bukások és a dicsőség egymással párhuzamos jövődölése az epigrammákban a szerző feltételezése szerint Zrínyi saját meggyőződéseként jelenik meg.

Kasza Péter *Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István Históriajának első kiadásáról* című tanulmánya irodalomtörténeti szempontból vizsgálja a *Historia verissima* megírásának körülményeit és időpontját, s munkájában az ezzel kapcsolatos új eredményeit foglalja össze. Témaválasztását azzal indokolja, hogy a mohácsi csatáról fennmaradt egyetlen forrást jelentő magyar humanista szöveget történeti forrásként már számos korábbi szerző elemezte, azonban a keletkezésének körülményeire kevés figyelem jutott. A szerző mindezt azért tartja fontosnak, mert a mű intencióinak feltárása és ezáltal értelmezési kereteinek kijelölése szempontjából is jelentőséggel bírnak. A szakirodalom által elfogadott nézetet – amelyek szerint Brodarics az unokaöccse haláláról megemlékezni kívánó Jagelló Zsigmond lengyel király megbízásából írta a művet, és 1527-ben jelentette meg Krakkóban – Kasza Péter Brodarics levelezésének adataiból kiindulva cáfolja, és a mű megírását 1528-ra teszi, első kiadását pedig 1568-ra.

Nagy Gábor *Regni Hungariae historicorum facile princeps* című munkája Istvánffy Miklós, az utolsó nagy humanista történetíró *Historiae* című művének török- és orosz-képével, illetve recepciótörténetével foglalkozik. A tanulmány recepciótörténeti szakasza a mű szerzőjének államférfiként, illetve történetíróként való megítélését elemzi, amelyen belül a 19. század utolsó harmadára egy választóvonalat helyez. A *Historiae* jelentősége Nagy szerint abban áll, hogy pontos képet ad a magyarságtudat kora újkori átalakulásáról, amelyet a mai magyarságképet meghatározó kategóriák előképének tekint. Istvánffy műve a 15. századi „*murus et clipeus*” képtől a „két pogány” közötti magára hagyatottság képének kialakulásához vezet út egyik állomása volt, amely a svédek kora újkori orosz-képével állítható párhuzamba.

Bene Sándor *Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás* című tanulmánya a kora újkori historiográfia időszámításáról, és ezek magyarországi recepciójáról ad képet. A tanulmány abból indul ki, hogy a lineáris illetve ciklikus, továbbá a kettő ötvözéséből létrejövő organikus sémák határozzák meg a kora újkori munkák történelemfelfogását. Bene alapvető eltérést állapít meg a modern, a történetfilozófiára alapozó, és a kora újkori, a korabeli teológiai áramlatok által meghatározott történettudomány között. Ebből kiindulva elemzi a Dániel próféta könyvéhez írt kora újkori kommentárokat, amelyeknek a két típusa az egyedi jelenségeket ókori kontextusban magyarázó, valamint a kommentátor saját korára vonatkozatható szövegmagyarázatok jelentik.

Tóth Gergely *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben* című tanulmányának témája Révay Péter Monarchiája. A tanulmány címe egyrészt a nyolc kötetes Magyarország-történet keletkezési hátterére, másrészt módszertani felfogásának sajátosságaira utal. A Monarchia protestáns felfogásának hátterében Tóth Gergely álláspontja szerint II. Ferdinánd trónra lépése (1618) áll, ami miatt a protestáns rendek veszélyeztetve érezték az 1608-as megállapodást. A protestáns rendek jogainak hangoztatásához kapcsolódik a Justus Lipsius neosztoicizmusát követő, az uralkodót történelmi példákon keresztül a zsarnokság veszélyeire figyelmeztető felfogás, és a Szent Korona bizánci eredetét hangsúlyozó elmélet, amely a kultusz katolikus jellegét volt hivatott meggyengíteni. A Monarchia alapvető karakterét tehát a protestáns hitvédelem és a protestáns rendek védelme határozta meg a tanulmányban megfogalmazott végkövetkeztetés szerint.

Kees Teszelszky írása Elias Berger *Historia ungarica* című enigmatikus munkáját mutatja be, amelyet az udvari történész 1603–04 között kezdett el Mátyás főherceg megbízásából mint Bonfini művének folytatását. A munka (amelyet Teszelszky a 17. század egyik legérdekesebb magyar történeti munkájaként határoz meg) a magyar történelmet a nemes-ség és a Habsburg uralkodó közötti 1608-as megállapodás szemszögéből mutatta volna be, azonban befejezetlen maradt. A tanulmány a mű befejezetlenségének okait kutatva a korabeli politikai helyzetet is számba veszi lehetőségként, azonban a kéziratban maradás fő okának azt tekinti, hogy a szerző mulasztásokat követett el a kiadás anyagi hátterének szervezésében.

Szabó András Péter tanulmánya Caspar Hahn lőcsei krónikájával foglalkozik a források kérdését a középpontba állítva. A német nyelvű magyarországi történetírás iránti mérsékelt érdeklődésnek köszönhetően a munka a 20. század kezdetén jelent meg a Szepesmegyei Történelmi Társulat erőfeszítéseinek köszönhetően, és az első világháborút követően nem volt lehetőség a téma további kutatására, amely csak az ezredforduló után kapott újabb lendületet. Caspar Hain a városi életről adott színes leírásai és az 1988-ban megjelent magyar szemelvényes fordítás eredményeként sokat idézett kora újkori historiográfiai forrássá lépett elő. A mű kapcsán felmerülő probléma a forrásokot felsoroló szakasz záró bejegyzése, amelyben a szerző arra utal, hogy használta Lőcse város általános számadáskönyveit és a városi évkönyveket is, ám ez utóbbi forrásokról más egykorú munkák nem tudósítanak. Szabó kutatásai alapján azt feltételezi, hogy Hahn szinte kizárólagos 17. századi forrása Peter Czack lőcsei naplója lehetett, amely Batthány József esztergomi érsek (1727–1799) gyűjteményének részeként maradt fenn az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, s a 16. századi források azonosítása is számos kérdést vet fel.

Szabados György írása a magyar történettudomány jezsuita, konzervatív beállítottságú megteremtőiről ad képet. A nyugat-európai jezsuita történetírás szellemi áramlatainak bemutatása jelenti az alapját a magyar jezsuita historiográfia tárgyalásának, és a párhuzamok keresésének. Szabados minden jelentős jezsuita történetírót (Inchofer Menyhért, Pray György, Katona István) számba vesz, a tanulmány legfontosabb személye azonban Katona István, aki a szerzője volt a *Historia criticának*, történeti irodalmunk legjelentősebb egyéni vállalkozását jelentő munkának, amely elsőként foglalta magába a saját koráig tartó Magyarország-történetet.

Soós István szintén a 18. századi jezsuita történetírással foglalkozik: az általa feltett legfontosabb kérdés az, hogy tényleg az utókor ítélete szerinti szemlélet- és módszerbeli lemaradásról van szó, vagy sem ebben az időszakban. Soós felhívja a figyelmet, hogy ekkor indult el a források értékelését és összevetését, valamint a kritikus műtszemléletet előtérbe helyező, a nyugati történetírás módszereit követő irányzat. A felzárkózás elmaradásának okát a szerző abban látja, hogy az ígéretes kezdetek ellenére a jezsuita történetírók számos adatot halmoztak fel, ám ezekre alapozva mégsem indult meg a tudományágak szétválása, és nem jött létre olyan tudományos központ vagy tudós társaság, amely egységbe fogta volna az önállóan tevékenykedő jezsuita történetírókat.

A tanulmánykötet a kora újkori és újkori historiográfiai kutatás jelenlegi állapota iránt érdeklődő olvasók számára nyújt hasznos támpontokat és jelöl ki új kutatási témákat, és a remélhetőleg hamarosan megvalósuló összegző munka legfontosabb irányvonalait. Az egy-egy témára vonatkozó szintézis igényével írt munkák mellett különösen jelentős eredményt jelentenek azok a tanulmányok, amelyek korábban nem, vagy kis mértékben kutatott témákat dolgoznak fel, illetve más tudományterületek (például az irodalomtörténet) szempontjait is követve dolgoznak fel historiográfiai munkákat.

Bobay Orsolya

Kövári László

ERDÉLY 1848–1849-BEN

S. a. r. és szerk. Somogyi Gréta

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp. 2014. 536 oldal

Kövári Lászlónak a forradalommal és szabadságharcral foglalkozó munkáit fogja egybe a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiadásában megjelent *Erdély 1848–1849-ben* című vas-kötet.

A jogi tanulmányokat folytató, majd a Marosvásárhelyen székelő királyi táblán hivatalos vállaló Kövári már a forradalom előtt publikált Erdéllyel kapcsolatos, jellemzően földrajzi, néprajzi, történelmi tárgyú munkákat. 1848 tavaszán, a cenzúra eltörlését követően önálló lapot indított, szerkesztőként jegyezte a Kolozsváron megjelenő *Ellenőrt*, mely az adott környezetben radikális hangvételűnek számított. Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1849. március 16-án hat hadsereg mellé nevezett ki hadi tudósítókat, akik feladatuk kapták, hogy dokumentálják az adott hadtesteknél történő fontosabb eseményeket, melyek az alapját képeznek egy, a szabadságharcról szóló, később megírandó összefoglaló történeti munkának. Kézenfekvő döntés volt, hogy Bem VI. hadteste mellé a magának már nevet szerzett helyi publicistát, Kövárit választották, aki így hivatalos hadtörténetíróvá vált. A szabadságharc hátralevő részét egészen a bukásig, esetében az augusztus 25-i zsigói fegyverletélig Erdélyben töltötte, ez idő alatt viszonylagos rendszerességgel küldte tudósításait és jelentéseit a magyarországi lapoknak, illetve a kormánynak.

Az enyhülés időszakában, 1861-ben adta ki *Erdély története 1848–49-ben* című művét, melynek jelentősége abban rejlett, hogy ez volt az első ilyen jellegű összefoglaló munka. A szerző fontos események résztvevője volt, így a szemtanú hitelességével számolhatott be például az uniót kimondó kolozsvári országgyűlésről, az agyagfalvi gyűlésről, a székely tábor hadműveleteiről, Háromszék önvédelméről, Gyulafehérvár ostromáról, a székely hadosztály nyári harcairól, Kolozsvárra történő regényes visszavonulásáról és arról, hogyan zajlott le az utolsó erdélyi csapatok fegyverletétele 12 nappal Világos után.

Az imént említett mű a címadója a most bemutatott kötetnek, mely magába foglalja emellett Kövári művei közül a szintén 1861-ban kiadott 1848–49-es okmánytárat, az unió kimondásának ötvenedik évfordulóján, 1898-ban a kolozsvári egyetemi ifjúság előtt elmondott emlékbeszédét, az ugyanebben és a következő évben az 1848–49. *Történelmi Lapok*ban közölt visszaemlékezéseit, valamint 1849-es cikkeit és jelentéseit.

A kötetet Hermann Róbertnek a *Kövári László és a szabadságharc hadtörténetészei* című tanulmánya vezeti be, melyből kiderül, hogy Kövári megpróbált a lehetőségével jól gazdálkodni, a rendelkezésére álló idő alatt igyekezett minél több adatot összegyűjteni, minél több iratba betekintést nyerni. Június elején kérte Szemere Bertalant, Erdély teljes felszabadítását követően hívja vissza a kiküldetéséből, hogy hozzákezdhesen az események lejegyzéséhez és ezáltal bizonyíthassa a tervezett nagy, országos összefoglaló megírásában történő részvételre való alkalmasságát. A felhalmozott ismeretanyag és a saját fizikai valójukban összegyűjtött iratok közzétételére azonban 12 évet kellett várnia.

Az *Erdély története 1848–49-ben* című kötetének megírásakor, az események után tizenegy-két évvel, elsősorban a kedvezőtlen politikai környezet miatt, Kövári még meglehetősen kevés műre támaszkodhatott. Egy viszonylag rövidebb terjedelmű, áttekinthető jellegű munkáról van szó, melyben ugyanazok a tárgyalta másfél év fő csomópontjai, mint amiket ma is annak tartunk, ugyanakkor adatai sokszor pontatlanok és a

történettudomány számos kérdésben meghaladta már az általa képviselt álláspontot. Bár sok esetben szemtanúja, sőt résztvevője volt a történéseknek, de saját szerepét egyáltalán nem hangsúlyozza, mindvégig a háttérben marad. Többnyire csak egy-egy igeraggal érzékelteti, hogy ő is ott volt.

A pesti változások hírére március 20-án Kolozsváron hasonló események zajlanak le, mint a magyar fővárosban. Az emberek gyülekeznek, kikerülnek a nemzeti lobogók, a politikai ellenfelek kiegyeznek, petíció készül. A fő követelések az országgyűlés összehívása, unió kimondása, közteherviselés, úrbéri viszonyok rendezése, törvény előtti egyenlőség, a székelek sérelmeinek orvoslása. Kővárit saját bevallása szerint történetíróként a harci cselekmények leírása helyett sokkal jobban vonzották volna a polgári átalakulás kérdései, azonban az események nem úgy fejlődtek, hogy 1848–49 erdélyi története kapcsán csak ezekkel foglalkozhatott volna, sőt! A nemzetiségi feszültségek néhány hónap leforgása alatt fegyveres összecsapásokhoz vezettek, így jelen műben is a hadi események leírása került túlsúlyba. Mivel egy több mint 150 éve kiadott, a szakemberek által jól ismert műről van szó, nem szeretnék elveszni a tartalmi ismertetés részleteiben.

Amennyire úttörő jellegű munka volt ez a kötet tartalmi vonatkozásai miatt az első megjelenése idején, legalább annyira érdekes az a mód, ahogy most ismét közzé teszik. Jelen kötetnél is választhatták volna a könnyebb utat, a hasonló kiadást, de szerencsére az olvasóbarát szövegű közlés mellett döntöttek, így egy modern, könnyen olvasható és használható kötetet kaptunk.

A jegyzetek nagyban megkönnyítik a dolgunkat. Következésképpen javítják a Kővári által pontatlanul megadott dátumokat, feloldják a nem szabatosan, hanem köznyelvi alakban feltüntetett katonai egységeket, utalnak az okmánytár irataira, illetve olyanokra is, melyek ott ugyan nem szerepelnek, de más dokumentumgyűjteményekben igen. Hasznos lett volna ezen kívül ha a szövegben felbukkanó személyeknek legalább az alapadatait megadják, bár egy ilyen terjedelmű kötetnél ez rengeteg plusz munkával járna.

Az *Okmánytár az 1848–49-i erdélyi eseményekhez* 115 darab, 1848. március 20-a és 1849. augusztus 17-e közti iratot tesz közzé. A legelső az ellenzék és a konzervatívok közös, Kolozsváron kiadott nyilatkozata, az utolsó Clam-Gallas cs. kir. altábornagy felhívása Marosszék lakóihoz.

Kővárit már 1849 tavaszán foglalkoztatta egy forrásgyűjtemény összeállításának gondolata, amely az unió történetét mutatta volna be, feltehetően az ekkor megkezdett gyűjtőmunka is manifesztálódik ebben a kötetben, mely szorosan kiegészíti az előzőt, illetve jelen esetben fejezetet, így együttes megjelentetésük teljesen indokolt.

Az iratok nagyrészt magyar nyelvűek, de előfordulnak német, kis részben latin, francia és román nyelven írottak is, utóbbiak mellett ott a magyar fordítás, ami mindenféleképpen többlet az 1861-es kiadással szemben. Most javították az eredeti kiadásnál az okmányok számozásában elkövetett nyilvánvaló hibákat – konkrétan régen több irat ugyanazt a sorszámot kapta, míg más számokat nem osztottak ki – ennek megfelelően XLV-től csúszás van a régi és az új kiadás számozása között. Az Erdély története lábjegyzeteiben minden esetben van utalás az okmánytár vonatkozó iratának sorszáma, ha emellett az oldalszámot is feltüntették volna, még könnyebb lenne az olvasók dolga, de ekkora terjedelemmel ez óriási többletmunkát rótt volna a sajtó alá rendezőre.

Az *unio kimondásának fél évszázados emlékünnepe*n a Kolozsvári Egyetemi ifúság előtt tartott felolvasás írott változata. Kővári a még életben lévő utolsó szemtanúk egyikéként szól a fiatalokhoz. A beszéd inkább lelkesítő jellegű, történeti forrásértéke csekély.

A következő rész, a *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira* Kőváriak az 1848–49. *Történelmi Lapokban* – amely a szabadságharc Országos Ereklye Múzeumának és a

honvédegyleteknek volt a lapja – az ötvenedik évfordulóra megjelent írásait tartalmazza egybegyűjtve. Annak idején ezeket külön kötetben is kiadták.

Míg az *Erdély története 1848–49-ben* a köztörténetre koncentráló mű volt, jelen kötetnek ez a fejezete Kővári saját élményei és emlékei köré csoportosítva mutatja be a korábbiaknál részletesebben azokat a fontos eseményeket, melyeknek ő is személyes résztvevője volt, ennek megfelelően a hangvétele is oldottabb, kötetlenebb. A fő csomópontok: a márciusi napok, az utolsó rendi gyűlés, az unió kimondása, aztán a miniszteriális szolgálat Budapesten 1848 nyarán. Kővári tagja volt a Bécsbe menő országgyűlési követségnek szeptemberben, részese például a Lamberg halála körüli, majd a székelyföldi eseményeknek. A *Visszaemlékezések* a Debrecenbe való visszatéréssel zárul, illetve függelékként a Petőfi halálának szintén az ötvenedik évfordulója alkalmából Tordán tartott felolvasás szövege egészíti ki. A felkérését az említett beszéd megtartására az magyarázza, hogy a költő életének végső napjaiban közvetlen kapcsolatban voltak egymással, ugyanis egy szobában laktak Kézdivásárhelyen.

A kötet utolsó fejezete – *Cikkek és jelentések 1849-ből* – tágan értelmezve tulajdonképpen Kővári haditudósítói tevékenységének forrásait gyűjti egybe. A címnek megfelelően időben némileg korábban kezd, mint ahogy a kinevezését megkapta, hiszen az első közölt irat 1849 februárjának végéről származik. Az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz szóló jelentés Kővári László 1848-as erdélyi kiküldetésének tapasztalatait összegzi. Külön érdemes kiemelni, hogy a jelentést az OHB tovább küldte Csány Lászlónak, Erdély teljhatalmú országos biztosának, aki elismerőleg nyilatkozott róla, ezért villantsuk fel annak legfontosabb javaslatait! Kővári a székelységet, mint mozgó nemzetőséget képesnek tartja a rend fenntartására, ha ágyúkkal, municióval és megfelelő pénzüsszeggel ellátják. A kézdivásárhelyi hadi üzemek állami kézbe való vételét javasolja. A só árának leszállítását szükségesnek tartja, mégpedig oly mértékben, hogy már ne legyen érdemes becsempészni Moldvából. Bizonyos áruk vámjának csökkentése ugyancsak az illegális kereskedelem letörését, ugyanakkor az állami bevételek és a nép elégedettségének növelését hozná magával. Székelyföldet egységes egésznek tartja, föléje, a korábbi hatalmi struktúrát mellőzve egy központi bizottmányt hozna létre a polgári ügyek vitelére. Bem mellé egy hasonló irodát képzel el, mely biztosítaná a felszabadított területek idegen ajkú lakosságának megnyerését: „Különben csak földet, de népet nem fogunk hódítani.”

1848 márciusában Kővárinak több cikke jelent meg a *Közlönyben*. Az elsőben a háromszéki ellenállás részleteivel ismerteti meg az olvasókat, majd két alkalommal az oroszok Szebenbe és Brassóba történő bevonulásának és kiűzésének lehetséges következményeit boncolgatja. A beavatkozás miatt a nyugat-európai közvélemény rokonszenvén túl annak segítő közreműködésére is számít, csakúgy mint a törökökére, másrészt megemlíti azt az állandó feszültséget, amivel az orosz hadvezetésnek minden nyugatra irányuló hadjáratában számolnia kellett, jelesül, hogy a katonák micsoda sokként élnek meg az ottani és a hazai viszonyok közti különbségeket.

Szintén a *Közlöny* hasábjain látott napvilágot Kővári tollából egy csokorra való az erdélyi hadsereg anekdotáiból. Ezek a leginkább február-márciusi harcok során keletkeztek, többnyire Bem személyes népszerűségének növelését szolgálták.

Haditudósítói munkájának részleteiről, nehézségeiről a Kossuth, illetve Szemere Bertalan részére eljuttatott néhány jelentése tanúskodik. Az Erdélyben beállt viszonylag békésebb időszakot anyaggyűjtésre szentelte, nem követte Bemet annak bánáti hadjárata idején. Átnézte a nagyszebeni főhadparancsnokság és a román komité iratait. Kérte, hogy a Debrecenben található, erdélyi vonatkozású dokumentumokról küldjenek neki másolatokat. Szükségesnek találta egy olyan nyílt rendelet kibocsátását, melyet felmutatva bárhol betekinthet a megbízatásával összefüggésben lévő anyagokba. Korábbi beosztásának megfelelően gyűjtötte a statisztikai adatokat, szemtanúkkal folytatott beszélgetéseket, például Czetz János tábornokkal

rendezett magának felolvasásokat. Július folyamán három tudósítása jelent meg a *Közlönyben*, melyekben az ismét betört orosz csapatokkal való harcokról számolt be. Az utolsó annyira későn érkezett, hogy a közlésére már nem kerülhetett sor.

A forrásgyűjteményben nem szerepel, de talán van még egy hírlapi cikk, amely kapcsolatba hozható Kővári személyével. A kolozsvári *Honvéd* című lap közölt 1849. augusztus 10-én egy nagyon részletes, szemtanútól származó tudósítást a székelyföldi hadosztály utolsó harcairól, majd a maradékának Kolozsvárra történő visszavonulásáról. Kővári részese volt mindezeknek az eseményeknek, és a kapott megbízatásával pont egybevág egy ilyen beszámoló megírása. A tudósítás lényegesen részletesebb, mint Kővári könyvének vonatkozó része és viszonylag kevés köztük a kapcsolódási pont. Ezek Kővári szerzősége ellen szólnak, ugyanakkor megemlítik, miszerint a Moldvából visszatért Bemnek Petőfi vitte meg az oroszok marosvásárhelyi bevonulásának hírért. Mindez azért érdekes, mert tudjuk, hogy Kővári ezekben a napokban Kézdivásárhelyen egy szobában szállt meg Petőfivel, tehát közvetlen információkkal rendelkezett az esettel kapcsolatban. Szerzősége kétséget kizárólag nem bizonyítható, de továbbgondolásra érdemes.

Összességében elmondható, hogy az olvasók egy igényes kivitelű, jól használható és hasznos kötetet köszönhetnek a sajtó alá rendezőnek és a lektornak. A téma továbbvitelének egyik lehetősége Kővári László Kolozsváron őrzött irathagyatékának feldolgozása lenne.

Németh György

Hatos Pál

SZABADKÖMŰVESBŐL REFORMÁTUS PÜSPÖK

Ravasz László élete

Jaffa, Bp. 2016. 327 oldal

Újabb kötettel bővült a Jaffa Kiadó történelmi témájú könyvsorozata: 2016-ban megjelent Hatos Pál Ravasz László életéről szóló könyve, amely az első monografikus feldolgozása ennek az életműnek. A kötet az eszmetörténeten, illetőleg a vallás és a politika viszonyán keresztül mutatja be Ravasz életét, de közeleti tevékenységén kívül a magánemberi oldalát is megismerhetjük. A szerző joggal választotta kiindulópontként Ravasz ellentmondásos megítélését. Az eltérő értékelések közé Hatos azonban nem a vagy-ot, hanem az és-t tette, jelezve, hogy a történelmi megértést ez a megközelítés viszi előbbre, egy életmű komplexitására ez mutat rá.

Az életrajzok sajátosságaiából következően Ravasz László pályáját kronologikus rendben, három szakaszra osztva mutatja be a szerző. Az első a születése (1882) és a püspökké választása (1921) közötti időszak, az erdélyi korszak. Ezt követi az 1945-ig tartó periódus. A Dunamelléki Református Egyházkerület püspökeként eltöltött idő jelentős része erre a bő húsz évre esett. A harmadik szakasz az 1945 és 1975 közötti időszak, amely püspökségének utolsó éveit, az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti aktivizálódását, majd az újbóli visszavonulását jelenti. Ravasz életpályája során több jelentős változás következett be: viszonylag alacsony sorból az egyházi elitbe került, a Horthy-korszak meghatározó közeleti személyisége, a kormányzó lelkes támogatója volt, majd a kommunista rendszer elmozdította hivatalából. Az életrajzokból általában nemcsak az egyénről szerezhetnek az olvasók

információkat, hanem a korszakról is, azokról a tényezőkről, amelyek hatottak rá, vagy azokról, amelyeket az egyén befolyásolni tudott. Hatos könyvéből az egyén és a korszak, illetve ezek kölcsönhatásai is jól megismerhetők.

Ravasz László családi, gyermekkori szocializációja kapcsán az életrajzíró bemutatja, hogy a református egyházhoz tartozása elsősorban nem a hitbéli meggyőződés, hanem a tradíció, a családi örökség és a helyi viszonyok eredménye volt. A fiatal Ravasz Lászlóra emellett hatott a korszak, a liberalizmus is. A korszak liberalizmusa az egyház szerepét illetően is lényeges tényező volt. A protestáns egyházak – írja Hatos Pál – ugyanis a politikai katolicizmussal ellentétben elhanyagolták a vallási identitásukat, és előtérbe helyezték a racionális és liberális protestantizmust. Annak ellenére, hogy Hatos a kötet elején leszögezi, hogy „nem lehetett a teológiatörténet vagy a szűkebben vett egyháztörténet szempontrendszerének érvényesítése” a célja (22.), a szabadelvű protestantizmusról alapos elemzést ad.

Azt, hogy Hatos Pál Ravasz Lászlóról írt életrajza eszmetörténeti munka is, az életrajz és az eszmetörténet kombinációja, az is bizonyítja, hogy több ponton is tesz rövidebb, hosszabb kitérőket annak a közegnek a bemutatására, amelyben a magyar protestantizmus létezett. A századforduló után a szerző megállapítása szerint „[a] magyar protestantizmus rossz bőrben volt”, mert akkor „gyorsultak fel [...] azok a folyamatok, amelynek legfőbb vesztese éppen a hagyományos protestáns szabadelvűség volt. A katolicizmus és radikális szekularizáció hívei viszont egyre magabiztosabbá lettek” (70.). Egyre meghatározóbb lett a közjogi törésvonal helyett a progresszió–reakció szerinti megosztottság. Ez a kitérő Ravasz László politikai nézeteinek fejlődése szempontjából indokolt az életrajzban, mert az átalakuló közeg átformálta az álláspontját. 1908 tavaszán meg is fogalmazta nézeteit. Ezt Hatos nem véletlenül idézi hosszán, úgy fogalmaz, hogy ez az írás „eddig nem ismert »kulcsüzenete« a ravaszi életműnek”. Ebben Ravasz reflektál a magyar közélet változásaira, használt kulcsszavai: „ó és újvilág”, a „jó” és a „rossz”, közöttük „élet-halál harc” folyik, utóbbi a „destruktív irányzat”, „egyetlen programja a rombolás”. Ravasz szerint a protestánsoknak az egyház védelme miatt az addig ellenfélnek tartott római katolikusokhoz kellene közelednie, el kell távolodni a liberalizmustól, amely „destruktív”-vá vált és élére „a zsidók” kerültek (92–94.). A világháború idején Ravasz konzervatív elkötelezettsége még tovább erősödött, amelyet újabb példákön keresztül ismerhetünk meg. Hatos Pál ezzel kapcsolatos fontos következtetése, hogy „a két világháború közötti konzervatív vallásos regeneráció zsidóellenes ressentiment-je már az első világháború idejére kifejlődött” (117.). Ravasz tevékenységét összetettségében törekszik bemutatni, így ebből az időszakból több mindenre is kitér, így Ravasz szabadkőművességből való kilépésére, egyházszervezési törekvéseire, egyházi karrierjére vagy éppen az Erdély jövőjével kapcsolatos nézeteire is.

Ravasz László 1921-ben elhagyta Erdélyt, mert meghívást kapott a dunamelléki református püspökségre. A választási kampány során, bár a Ravasz-ellenes álláspont sem volt elhanyagolható, végül az a szempont lett döntő, hogy a református egyház megújítására, konzervatív alapon nyugvó regenerációjára Ravasz László volt a legalkalmasabb jelölt. Akkor vált kiemelt jelentőségűvé korábbi „konzervatív fordulata”, mert őt az „vitte fel a csúcsra, benne magára ismert egy egész nemzedék és egy egész kor” – írja az életrajzíró (163.). Meggyőzően bizonyítja Hatos Pál, hogy a megválasztott püspök eszmei arculata nem az ellenforradalom terméke, bár nyilvánvalóan attól nem függetleníthető, hanem egy korábbi – még a világháború előtti – folyamat eredményeként alakult ki.

Püspökként aktív közéleti szereplő volt és nem csak egyházi vonatkozású ügyekben tekinthető annak. Ez rávilágít az állam és az egyház összefonódásának, együttműködésének jelenségére, amely a Horthy-korszak egyik fontos jellemzője volt. Ezen a téren Ravasz szerepét az szimbolizálta, hogy – az életrajz szerzőjének szavaival élve – „rajongott Horthy Miklóser”. Több idézet is olvasható ennek alátámasztására. Például: „kezedre adjunk a lelkünket is”.

(Ez 1938-ban hangzott el, az első bécsi döntés után, minden bizonnyal a revízió miatti eufória állt e kijelentése mögött. A kötetben a revízió kérdéséről külön fejezet olvasható.) A szerző ezen idézeteket annyiban helyezi el a korban, hogy megállapítja: „[...] a kor frazeológiáját ismerve azt is gondolhatjuk, hogy magas pozíciójában az effajta lip service szinte kötelező volt” (170.). Ravasz a Horthy-kultusz igen aktív építői közé tartozott, bár ennek részletes bemutatására nem kerül sor a kötetben. Az azonban így is kiderül, hogy őszintén, talán még túlzottan is tisztelte a kormányzót. A fenti konkrét példa, amely a püspöki éveit bemutató fejezet elején olvasható, jól mutat rá az állam és az egyház kapcsolatának akkori jellemzőire, a két szféra együttműködésére: az egyházak védelmet kerestek, a kiváltságos helyzetük megőrzésére törekedtek, míg az állam legitimációs célokra is használta az egyházakat. Ravasz próbált mindent megtenni egyháza érdekeinek érvényesítésért. Nem kevés adat olvasható a könyv különböző pontjain Ravasz püspöki tevékenységéről: az iktatott ügyektől kezdve, a prédikációin és publikációin keresztül, az úrvacsorázók és az új templomok számáig. Püspökként törekedett a negatív tendenciák ellensúlyozására, ami együtt járt az egyház centralizációjával. Ezzel egy időben az etatista tendenciák is erősödtek, amelynek – tehát nem a református egyház központosításának – veszélyeivel Ravasz is tisztában volt, mert ez az egyház autonómiáját is korlátozhatja. Ezért vélte úgy – az 1945 utáni fejlemények fényében megalapozatlanul –, hogy az egyháznak önvédelemből centralizáltan kell működnie.

A református egyház bizonyos kérdésekben eleve rá volt szorulva az állam támogatására, mivel a korabeli magyar társadalom problémáit, amelyek közül több a református társadalmat sem hagyta érintetlenül, egyedül – értelemszerűen – nem tudta kezelni (egyke, földkérdés stb.). Hatos külön fejezetekben részletesen mutatja be Ravasz László ezzel kapcsolatos szerepét, amely újabb és újabb adalékokkal egészíti ki püspöki és közéleti tevékenységét. A munkáskérdésről, amely a két háború között lett a református egyház másik társadalmi vonatkozású problémája, külön fejezet található, ahogyan az egyes keresztény egyházak közötti feszültségekről, egymáshoz való viszonyukról is. Ebben olvasható a szerzőnek ez a megállapítása: „A magyar keresztény egyházak máig fel nem dolgozott közös traumája, hogy ez a közeledés [Ravasz 1939-ben arra utalt, hogy 'nagy érdekek' kötik össze a magyar egyházakat – T. D.] a zsidóellenes közhangulat kialakításában és antiszemita törvényhozás támogatásában valósult meg” (213.). Az antiszemitizmus esetében azonban nemcsak az egyházak között, hanem az állammal is megvalósult az együttműködés.

„Semmi sem osztja meg jobban Ravasz László történeti értékelését, mint a zsidóságról alkotott véleménye és részvétele a harmincas évek jogfosztó törvénykezésében” – így kezdi Hatos Pál az ezzel kapcsolatos fejezetet (230.). Erre a problémára már az első világháború előtti időszak kapcsán is kitér, amikor a zsidóellenességének korai megjelenését elemzi. Az 1938 utáni időszak egy rövid bevezetés után 20 oldalon kerül bemutatásra. Hatos rámutat arra, hogy Ravasz végletes megítélése „alig teszi lehetővé annak az összetett kérdésnek az elfogulatlan értékelését, hogy mennyiben járult hozzá a református egyház igehirdetése és személyesen Ravasz László felekezeten túlmutató erkölcsi tekintélye a jogfosztások természetesként való elfogadásához” (230–231). Hatos elemzése fontos hozzájárulást jelent ennek tisztázásához: megismerjük Ravasz Lászlónak a zsidótörvényeket, a jogfosztást támogató felsőházi felszólalásait, prédikációit, és a kortársak ezekre adott reakcióit. Hatos Pál arra a következtetésre jut, hogy a püspök – a református egyházban elterjedt álláspontot kifejező – akkori nyilvános beszédei „talán minden egyéb közéleti megnyilatkozásánál nagyobb hatást gyakoroltak a magyar közvéleményre” (238–239.). Az egyházi jogszabályok is szigorodtak: így 1943-ban a református egyházba történő betérés szabályai. Az 1944-es német megszállás után a magatartása megváltozott: „a keresztény egyházak vezetői közül Ravasz volt a legdinamikusabb a tiltakozások és a mentés szervezésében” (245.). Ennek ellenére még 1944

tavasán is fenntartásai voltak teológiai okokból a keresztység kiszolgáltatásával kapcsolatban. Az állam karjaiban vergődő egyház magatartásának háttéréről is szóló 1944-es dokumentumból – amelyet a szerző idéz – kiderül, hogy Ravasz László szerint a cenzúra miatt nem volt lehetőség 1944 tavaszán a „nyilvános demonstrációra”, a rádióban sem lehetett a zsidóság sorsáról beszélni, mert ezután többet már nem lett volna mód e tömegkommunikációs eszközt használni, a szószéken pedig azért nem lehetett állást foglalni, mert a történelmi egyházak országgyűlési képvisellel rendelkeznek, így azon a fórumon kellett (volna) a tiltakozásnak hangot adni (248.).

Az életrajz utolsó nagy fejezete az 1945 utáni időszakról, az 1945 és 1948 közötti politikai, hatalmi átalakulásról szól, arról, hogy a Horthy-korszakban az állammal szövetséges egyházakkal, elsősorban Ravasz Lászlóval szemben idővel hogyan lépett fel a berendezkedő új hatalom. Ravasz Lászlótól ugyan nem állt távol az önkritika, több bűnvallásra felszólító nyilatkozatot is tett, azonban az egyházon belüli – a bűnbánat hívószava köré szerveződő – hatalmi küzdelemben való részvétele miatt ez mégsem tekinthető teljesen hitelesnek.

„Életműve – minden ellentmondásával – az egyetemes magyar szellemtörténet megőrzésre és számvetésre készítő öröksége” – ezzel a gondolattal fejezi be a szerző az életrajzot (294.). A kötetben számos kérdést, problémát vet fel Hatos Pál Ravasz életpályáján keresztül, közülük egyik az egyház és állam viszonya, amelyekkel kapcsolatban elvégezhető ez a mindenképpen fontos számvetés.

Turbucz Dávid

PARLAMENTI VÁLASZTÁSI KAMPÁNYOK MAGYARORSZÁGON

Szerk. Feitl István
Napvilág, Bp. 2016. 200 oldal

„Hála Istennek túl vagyunk az országos izgalmon, a szavak tengerén, a szónoklások dagályán, a hazabeszélések özönén, a képtelen ígérek soha el nem érhető földjén” – így összegezte az éppen véget ért választási kampányt a *Közseg és Vidéke* című helyi lap 1905. január 29-i beszámolójában. Magyarországon ekkor már közel hatvan éve tartottak kisebb-nagyobb megszakításokkal országos népképviselői választásokat, és még újabb hosszú évtizedeknek kellett eltelnie ahhoz, hogy mai értelemben vett demokratikus választásokra kerüljön sor. Ezt a hosszú, rögzös és rendkívül változatos utat kívánja látványos módon bemutatni a *Parlamenti választási kampányok Magyarországon* című történelmi és politológiai „képeskönyv”.

A rendkívül gazdagon, 420 ábrával illusztrált kötet hat szerző – Z. Karvalics László, Kedves Gyula, Cieger András, Ignác Károly, Feitl István és Ripp Zoltán – munkájának eredménye. A kötet szerkezete történész szemszögből nézve némi aránytalanságot mutat, hiszen a közel százhetven évet átölelő kiadvány tizenöt fejezetéből hét a jelenkor parlamenti választásaival (1990–2014) foglalkozik. Bár a könyv első pillantásra egy igényes és szemrevaló ismeretterjesztő kiadványnak tűnhet, értő olvasó számára nem kérdéses, hogy ennél ezúttal sokkal többről van szó. Méghozzá arról az újabban történész körökben is megélénkült vitáról, hogy vajon létezett-e egyáltalán Magyarországon nyugatias értelemben vett

demokratikus hagyomány, és ha igen, akkor a magyar modell miben egyezett és miben tért el a mindenkori európai fősodortól?

Lényegében erre a nehezen megválaszolható kérdésre keresi a választ a kötet bevezető tanulmánya is, amelyet Z. Karvalics László írt *Hányféleképpen olvashatjuk a választási kampányok történetét?* címmel. Szerinte bár a témakör már önmagában rendkívül izgalmas, mégsem érdemes az „időtlen általánosságokra” fecsérelni figyelmünket, hanem azokat a „hungarikumokat” kell inkább megvizsgálni, amelyek a választástörténet kapcsán új megvilágításba helyezik általános köz- és politikatörténeti ismereteinket. Nem véletlen – mutat rá a szerző – hogy a kampány szavunk a francia *campagne* (hadjárat) szóból ered, hiszen a parlamenti választás, akárcsak a háború „sűrített történelem”, így vagy úgy szinte mindent magába foglal, ami egy adott történeti korszakra jellemző volt. A fent említett „hungarikumok” közül Karvalics a kampányfinanszírozás kérdését tartja a magyar demokrácia „legfájdalmasabb” pontjának, mivel szerinte ebben a tekintetben a magyar viszonyok még közép-európai összehasonlításban is szégyenkezésre adnak okot.

A kötet második tanulmányát Kedves Gyula jegyzi *Régi formák új tartalommal – Az első népképviseleti választások 1848-ban* címmel. A szerző elsősorban 1848 kettőségére hívja fel a figyelmet. Egyfelől ugyanis teljes joggal beszélhetünk a magyar parlamentarizmus büszke születésnapjáról és az európai összehasonlításban is kimondottan haladónak számító 1848-as vívmányokról; másfelől azonban azt is érdemes látnunk, hogy az első országgyűlési választás tovább örökölte azokat a rendi korszakból származó sokszor hátrányos „formákat”, melyek az egész magyar politikai kultúrát, így a választási kampányokat is hosszú időre meghatározták. Ilyen „gyermekbetegség” volt Kedves Gyula szerint a vagyoni alapú cenzus (a polgároknak kb. 6,5-7%-a szavazhatott), az érdemi választás hiánya (sokszor csak egyetlen jelölt akadt), a választás menetére oly jellemző „népgyűlések” (helyi tekintélyek befolyása), a „régikülisszák között zajló” korteskedés (szavazók etetése-itatása), illetve a számtalan erőszakoskodás, választási összetűzés.

Karnevál és hadjárat – A dualizmus kori választási kampányok címmel Cieger András írta a kötet leghosszabb időszakát (1867–1918) átfogó fejezetét. Szemben az 1848-as választással, amikor számos esetben csak egyetlen liberális jelölt indult, a magyar parlamentarizmus hőskorának tartott dualista korszakban inkább már az volt a kérdés, hogy vajon nyerni is tud-e a szabadelvű jelölt? A korszakra jellemző, a közjogi kérdés (Ausztriához fűződő viszony) mentén hasadt magyar pártstruktúra azt eredményezte, hogy a kormány és parlamenti többségének sorsa az egész politikai berendezkedéssel volt egybekötve, azaz nem készült forgatókönyv arra az esetre, ha az ellenzék jutna hatalomra. Ráadásul a század végére a politika világa átalakult: a „tehetős, önálló és közjót önzetlenül szolgáló államférfiak” helyébe az egyre inkább politikából élő, „pártok által irányított politikusok” léptek. Mindezek azt eredményezték, hogy a választókat „különbéle ösztönzők” segítségével minél nagyobb számban kellett mozgósítani, ami csak tovább fokozta a kampányokat övező korrupciót és pénzügyi visszaállásokat.

A könyv negyedik tanulmányát Ignác Károly írta *Korlátozás és ellenőrzés – választási kampányok a Horthy-korban* címmel. Ignác értelmezésében a két világháború közötti korszak magyar választásai az autoriter politikai rendszerből következően erősen ellenőrzöttek és korlátozottak voltak, így a választási kampányok sem zajlottak demokratikus módon, különösen a korszak második felében nem. Az aránytalan politikai erőter miatt a kampányolás „eltérő funkcióval” bírt a kormánypártok és az ellenzék számára: míg az előbbieket legitimitásuk „békés és csendes” megerősítésén iparkodtak, addig utóbbiaknak létezésüket és programjukat kellett bizonygatniuk. Jelentős eltérés a dualizmus korához képest, hogy a Horthy-korszak választási szabályozásra törekedett a „választások karneváli jellegének megszüntetésére”, azaz korlátozták a felvonulások és népgyűlések megtartását, elejét véve ezzel a választók itatással-etetéssel történő megvesztegetésének és a különféle erőszakos választásai cselekményeknek.

Feitl Istvánnak, a könyv szerkesztőjének nevéhez négy fejezet is köthető, amelyekben a magyarországi választási kampányok 1945 és 1989 közötti történetét mutatta be. A *Szabad választások, szabad kormány – 1945* című tanulmány azt a rövid átmeneti időszakot tekinti át, amikor a magyarországi politikai pártok – már és még – demokratikus úton küzdhettek a hatalomért. A „szabadság, egyenlőség, titkosság, sőt az arányosság elvét” is érvényesítő 1945-ös választójog kimondottan élénkítően hatott a politikai erők kampánytevékenységére. Becslések szerint ekkor mintegy 25–30 millió plakát és röplap zúdult a választóközönségre, amelynek nem kis szerepe lehetett a kiugró 92,4%-os választási részvételben. Az *Öszinte kampány – 1947* című fejezetben Feitl a „kékcédulás” választáshoz kötődő kampánytevékenységet elemzte. A botrányokkal és durva visszaélésekkel tarkított választás nemcsak a háború utáni demokratikus reményeknek a végét jelentette, de a magyar politikai kultúrát is mélyen rombolta, mivel meghonosította a gyűlöletkampány és karaktergyilkosság műfaját Magyarországon.

A következő fejezet *A Rákosi-korszak két választása 1949 és 1953* címet kapta. Bár ezeken a választásokon valódi pártok helyett egyetlen listára lehetett szavazni, a kampány intenzitása mégis erősen fokozódott. A Rákosi Mátyás vezette kommunista hatalom ugyanis a társadalom totális mozgósításának céljával a diktatúra propagálására használta fel a választásokat. Ellenzéki erőkkel ekkor már legfeljebb karikatúrák formájában találkozhatott a választás szabadságától megfosztott magyar választóközönség. A szocialista korszak későbbi választásai ennél jóval „spórolásabbra” sikeredtek – mutatott rá Feitl István *A Kádár-korszak választásainak kampányai* című tanulmányában. A tömegkommunikáció és televízió korában a politika az utcáról beköltözött a munkahelyekre és lakóhelyekre, a részvétel azonban így is folyamatosan csökkent, hiszen nem volt érdemi jelentősége annak, hogy az MSZMP vagy a Hazafias Népfront jelöltjei ülnek-e a pártközpont által irányított Kádár-kori országgyűlésekben.

A közelmúlt magyar választási kampányainak történetét Ripp Zoltán ismertette hét eszére bontva. A *Rendszerváltó választások – 1990* című írás abba a sokrétű folyamatba enged betekintést, ahogy a szocialista diktatúrát felváltó többpártrendszer feltámasztotta a demokratikus kampányolási hagyományokat Magyarországon. Természetesen számos újdonság is megfigyelhető volt az első szabad választásokat kísérő kampányban, amelyek közül elsősorban a hangzatos pártszlogenekkel ellátott, azóta legendássá vált „rendszerváltó” plakátok és röplapok érdemelnek említést. Az *első kormányváltás – 1994* fejezetben arról az MSZP főlányes győzelmét hozó országgyűlési választásról olvashatunk, amikor a választási kampány először épült egy megelőző négyéves kormányzati ciklus megítélésére. Részen hasonló helyzet állt fent négy évvel később a Fidesz vezette jobboldali tömörülés által megnyert választásnál is, azzal a fontos különbséggel, hogy ekkor már a nyomtatott kampány mellett fontos szerep jutott a modern televíziós hirdetéseknek is – mutatott rá Ripp Zoltán a *Több mint kormányváltás – 1998* című írásában. Igazi fordulópontot a *Totális kampány, baloldali visszatérés – 2002* fejezetben bemutatott soron következő választások hoztak, hiszen ekkorra már Magyarországon is „végbement a pártszerkezet blokkosodása”. A hatalomért versengő politikai erők minden korábbinál nagyobb profizmussal szervezték kampányukat, nagymértékben hozzájárulva a magyar társadalom mai napig fennálló végletes megosztottságához. Négy évvel később először fordult elő a modernkori magyar demokrácia történetében, hogy nem került sor politikai fordulatra. A *Kormány a helyén marad – 2006* című fejezetben mégis számos új kampányelemről olvashatunk, amelyek közül a „negatív kampány” csúcsra járatása a leginkább szembeütő. A *Totális ellenzékiességből kétharmados többség – 2010*, illetve az *Új rendszer, újabb kétharmados többség 2014* fejezetek arról árulkodnak, hogy egy a földindulásszerű politikai átrendeződés esetén a kampányok politikai jelentősége erősen csökken, hiszen az eredmények szinte előre borítékolhatóak. Némi izgalmat ebben az időszakban az újonnan alakult pártok (LMP,

Jobbik) a régi pártokéhoz képest kreatívabb kampánya, valamint az internetes kampányolás általánossá válása jelentett.

„Igen vagy nem.” „Mi vagy ők.” „Most vagy soha.” A politikusok ilyen és ehhez hasonló végletesen túlzó és leegyszerűsítő ellentétpárokkal szokták összefoglalni a parlamenti választások tétjét amióta a műfaj csak meghonosodott Magyarországon. Az optimisták egyenesen „a demokrácia ünnepeinek” titulálják a szerencsésebb korszakokban néhány évenként rendszeresen megtartott választások napját, míg a pesszimistábbak inkább csak „a lehetőségekhez mérten a legjobb” vagy „a legkevésbé rossz” megoldásról beszélnek, amikor arra kerül a sor, hogy a népet is megkérdezik a hogyan továbbról. Akármelyik megközelítést is érezzük hozzáink közel állónak, azt nem nehéz belátni, hogy a parlamenti választások – hacsak nem egy diktatórikus berendezkedés üres színjátékai – érdemben befolyásolják az ország sorsát és az egyes emberek életét. Azt sem érdemes tagadni, hogy egy jól működő politikai berendezkedés legfőbb ismérve az önkorrekciós képességében rejlik, ami demokrácia esetén közvetett és közvetlen módon is a parlamenti választásokon keresztül érvényesül. *A Parlamenti választási kampányok Magyarországon című* kötet tetszetős formában rávilágít arra a felismerésre, hogy a választás és a választási kampányok lényegében nem mások, mint a demokrácia gyakorlóterepei. Ehhez talán még annyit érdemes hozzátennünk, hogy ez nem csak azokra az országokra igaz, amelyek nem olyan régóta bíbelődnek demokratikus szokásokkal és intézményekkel, hanem azokra is, akik már hosszú ideje élvezik a választás szabadságát.

Székeley Tamás

Slachta Krisztina

MEGFIGYELT SZABADSÁG

A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése
a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990.

Kronosz – ÁBTL, Pécs 2016. 350 oldal

A könyv központi témája a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium magyarországi úgynevezett operatív csoportjának története és a magyar állambiztonsági szervekkel való együttműködése. Az elsősorban a Magyarországon tartózkodó NDK állampolgárok megfigyelésére és ellenőrzésére szakosodott egység létrejöttének körülményei, céljai és módszerei nem pusztán a Stasi e külföldi lerakatának titkait tárják elénk. Slachta Krisztina a szegumentum aprólékos bemutatásával a keletnémet állambiztonság gépezetének egészéről is képet ad. A szerző nyolcévés kutatása eredményeit úgy adja közre, hogy a rész és az egész – a magyarországi operatív csoport és az NDK Állambiztonsági Minisztériuma – kapcsolatát a téma szinte minden vonatkozását kor- és rendszerkontextusba ágyazza. Az eseményeket meghatározó tényezők, illetve a tényezőket meghatározó események kölcsönhatásukban rendeződnek történeté: a külső meghatározottságok a belső adottságokkal és lehetőségekkel, az intézményes kényszerek a társadalmi struktúrával és reakciókkal, az állambiztonság szervezeti változásai az aktuális – vélt vagy valós – kihívásokkal. Majd egy szinttel „lejjebb”: a társszervek közötti együttműködés az utazási szokások és az idegenforgalom változásaival és a két ország egyre

inkább eltérő érdekeivel összefüggésben több, olykor egymástól függetlennek tűnő tényező kölcsönhatása nyomán.

A történet javarészt – de nem kizárólag – a keletnémet és a magyar állambiztonság iratának tükrében jelenik meg. Értelmezésükhöz a szerző a téma forrásadottságának bemutatása közben az állambiztonsági iratok forrásértékén töprengve több jelentési szintet értelmez. A sorra vett forráskritikai szempontok következetes érvényesítése a kötet egyik erénye. A téma iránt érdeklődő olvasót 23 oldal terjedelmű historiográfiai bevezetés igazítja el. Az *Állambiztonsági kutatások a német történetírásban* cím alá rendezett fejezet önmagában is példás teljesítmény: a vonatkozó szakirodalom bemutatásán túl a téma kutatástörténeti, irodalmi, dokumentum- és játékfilmes, a kiállításoktól és múzeumoktól a szelektív nosztalgia retró-produktumaiig terjed a minden elemében reflektált tabló. Slachta olyan otthonosan mozog ebben a közegben, hogy eközben magától értetődően tisztazza a magyarországi és a keletnémet állambiztonsági iratok eltérő kutatási feltételeinek és lehetőségeinek kérdését. A német gyakorlat újra és újra felmerülő – egyébként teljesen oktalan és imprudens – hazai abszolutizálása így történeti szempontból lesz figyelmen kívül hagyható. A jelenlegi különbségek oka ugyanis a legkevésbé sem misztikus. Mindez a keletnémet állambiztonság eltérő szervezeti felépítéséből (önálló minisztérium, kompakt iratállománnyal), és a rendszerváltás eltérő jellegéből, lefolyásából (a két Németország egyesülése, a nyugatnémet szolgálatok veték át a Stasi feladatköreit) fakad.

A szerző által fölépített rendszert egy, az NDK számára a változó kül- és belpolitikai fejlemények mellett is konstans probléma lendíti és tartja mozgásban a rendszerösszeomlásig: a keletnémet államból való elmenekülés jelensége. Az 1949-re megszilárduló megosztottság nyomán nekilendülő nyugati irányú belnémet migráció következményeként a két Németország közötti határ lezárásáig, 1952-ig már több mint másfél millióan hagyták el Kelet-Németország területét. Az ezt követő években leginkább Nyugat-Berlinen keresztül további százezrek távoztak az országból. A folyamat csúcspontján, 1953-ban 331 000 fő kelt útra, 1958-tól kezdve a kényszer-szövetkezetesítés programja eszkalált újabb hullámot, a parasztság nagyarányú elvándorlását kiválva. 1961-re az elvándorlás (ekkorra 2,7 millió fő, a korabeli népesség körülbelül 15%-a) az NDK fennmaradásának demográfiai és gazdasági alapját veszélyeztette. (Táblázat részletezi a kivándorlás dinamikáját éves bontásban és a határátlépés módja szerint csoportosítva.)

A Németország megosztásával kezdődő folyamat nem zárult le a berlini fal felépítésével. Új migrációs útvonalként azok a „baráti” országok kerültek előtérbe, amelyek valamelyik „nyugati” országgal – ide értve Jugoszláviát is – közös határral rendelkeztek. Az új helyzetre az NDK vezetése ambiciózus tervvel reagált. A Berlinben felhúzott falat (ami valójában Nyugat-Berlint kerítette be, s melynek őrtornyaiból a golyószórók kelet felé néztek) a Fekete-tengerig tervezte meghosszabbítani. A „Meghosszabbított fal” – ez a munka Monika Tantzschertől, a téma jeles kutatójától átvett kulcsfogalma – rendszerének kiépítése a Stasi hatáskörébe tartozott.

Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Stasi az NDK más országból való elhagyásának megakadályozására a már meglévő általános jellegű, azaz a kémelhárításhoz tartozó, „klasszikus” hírszerzési feladatokat ellátó operatív csoport mellett Csehszlovákiában, Magyarországon és Bulgáriában külön szakosodott csoportot hozott létre, kizárólag a keletnémet turisták, valamint az országban életvitelszerűen tartózkodó NDK állampolgárok ellenőrzésére, megfigyelésére, disszidálásuk megakadályozására. Egészen odáig, hogy a disszidálási szándékot – és a Stasi logikája szerint lényegében minden helyváltoztatás erre irányult – már a gondolat születésének pillanatában tetten érje. A világ lakosságszámhoz viszonyított legnagyobb állományával dolgozó titkosszolgálat e küldetést elsőrendű feladatának

tekintette, amit pénzzel és energiával nem spórolva maximálisan és professzionálisan igyekezett megvalósítani. Maga a szókép, a „meghosszabbított fal” tükrözi a lényegét a keletnémet állam és titkosszolgálat működési logikájának. Miközben a kötet hosszú oldalakon keresztül elemzi a szervezeti struktúra létrehozását, jogi háttérét és feladatköreit – ez kétségtelenül a munka kevésbé olvasható, mégis mellőzhetetlen része – számos lényeges, a Stasi működésének egészére vonatkozó kérdést tisztáz.

Az egyik, hogy a Stasi tevékenysége a keletnémet állami és minisztériumi vezetés paranoiájának terméke, azaz – legalábbis ezen a vonalon – nem szovjet utasításra tették, amit tettek. A minta azonos, a megvalósítás országoként mást és mást, sajátos formaváltozatokat, egyedi karaktert mutat. A helyi adottságok és recepciók szerepét a magyar és a keletnémet állambiztonság közötti együttműködés időben változó határfoka és kiterjedtsége is világossá teszi.

Kiemelten fontos elemét képezte a „meghosszabbított fal” rendszerének a Magyarországon 1964-ben létrehozott operatív csoport. „Magyarország találkozási pont, tranzitország Kelet és Nyugat között. Ez az ország ezerszeres szervezetlen találkozás helyszíne az egyébként táborok és kultúrák szerint szétválasztott világban” – írja saját magyarországi tartózkodása tapasztalatai alapján is Hubertus Knabe, a téma talán legismertebb német kutatója.

A német–német kapcsolatok 1961-et követően éppen abban az időben kerültek az NDK határain kívülre, amikor a kádári országimázsban egyre inkább hangsúlyosan jelentkezett a nyugat felé való nyitás ambíciója. A politikai hozzáállásban és az idegenforgalom koncepcionális felfogásában meginduló, a keletnémet elképzelésekkel éppen ellentétes irányú változás kezdetben nem érintette a magyarországi operatív csoport és a budapesti BM kapcsolatait. A Stasi az NDK-val vállalt szocialista szolidaritás jegyében várta el az együttműködést, amihez a magyar szervekben készséges partnert talált. Egészen addig, hogy, amint a szerző fogalmaz: „Magyarország állami szuverenitásából eredő jogáról kvázi lemondva, az adott ügyek feletti joghatóságát egyszerűen átengedte az NDK-nak.” (93.) Az őrizetbe vételtől eltekintve a Stasi lényegében szabad kezet kapott a Magyarországon tartózkodó állampolgáraival szemben. A Stasi jelzése alapján, illetve a Határőrség által le tartóztatottakat a magyar szervek – néhány egészen ritka kivételtől eltekintve – rövid vizsgálat után és kiadatási eljárás nélkül, rutinszerűen átadták az „NDK illetékes szerveinek”, hogy azok, immár hazai pályán, saját jogszabályaik szerint járjanak el velük szemben. E mechanizmusban nem az a példátlan, hogy az automatikus átadási gyakorlattal a magyar állam saját jogszabályaival és az általa is ratifikált Jogsegélyegyezménnyel szemben is jogsértő módon járt el. A létező szocializmusban számos hasonló jogsértésre és jogalkalmazási jogtalanságra találunk példát. A Stasi magyarországi működése attól kivételes, hogy egy külföldi titkosszolgálat ilyen mértékben települ át és tevékenykedik saját állampolgáraival szemben egy másik ország területén. „Teljes biztonsággal állíthatjuk – így a szerző –, hogy ezen állandó ügynökhálózat működéséről, méretéről és mértékéről a magyar belügyi szervek nem szereztek tudomást.” (289.)

Bár a Stasi magyarországi tevékenységéhez a közvélemény elsősorban a Balatonon nyaraló kelet- és nyugatnémetek megfigyelését társítja, valójában ennél sokkal szerteágazóbb a téma. Megismerjük a hálózatba vont intézmények és személyek feladatköreit, a külügyminisztérium, az útlevélosztály, az utazási irodák, a csoportot kísérő vagy telepített idegenvezetők szerepét és a szűkebben vett hazai Stasi kontingens jellemzőit mind Budapesten, mind pedig a Balaton melletti (Siófok, Balatonfüred) „fedett” rezidentúrák rekonstrukciója révén. Ez utóbbi csoportból legérdekesebb talán a hazai állambiztonság gyakorlatában ismeretlen „főállású nem hivatalos munkatársak”, azaz a hivatásos besúgók szezonális telepítése, az ún. „Nessebar-modell” – a privát idegenforgalom ellenőrzésére telepített, „szezonálisan

kihelyezett, turistának álcázott besúgók”, általában házaspárok – balatoni adaptációja. Míg mások élvezték a „szabadságot”, a nyaraláshoz szükséges eszközöket (camping gázfőző, sátor, stb.) a Stasi raktáiraiból bérlő főállásúak, akiknek nyaralási költségeit is az Állambiztonsági Minisztérium állta, munkával töltötték a nyarat. A napernyő mögül leskelődve, büfékben fraternizálva vagy akár az éj leple alatt a kerítés sövényén átmászva figyelték és rögzítették gyanútlanul vakációzó honfitársaik mindennapjait.

A magyar Belügyminisztérium illetékes szerveivel kialakított kezdeti, „bajtársi és szakmai hangulattal áthatott igazi csekista együttműködés” korszakát a 70-es évek közepétől, a kapcsolatok egyre inkább aszimmetrikus szakasza váltotta fel. A diplomáciai kapcsolatok felvétele az NSZK-val (1973), a tömegturizmus beindulása és az ezzel járó gazdasági haszon olyan helyzetet teremtett, melyben a politikai érdek (nyugati valuta és országimázs) és az állambiztonsági szempontok („fellazítás”, a turizmus mint az ellenséges elemek „legális behatolási csatornája”, ez utóbbi kétségkívül kivételes nyelvi lelemény) ellentétbe kerültek egymással. A turisták tömeges megjelenése logisztikai szempontból is új helyzetet teremtett: az információk átadása mennyiségi kérdéssé lett. A 80-as években a magyar szervek már tiltakoztak az operatív csoporttól érkező kérések tömegével szemben, annál is inkább, mert a magyar államvédelem szempontjából a keletnémetekkel kapcsolatos ügyek már nem élveztek prioritást.

A két szerv kapcsolatának nemzetközi politikai és diplomáciai erőterekbe ágyazott története mögött végül a rendszerváltásokig vezető út tárul fel. Miközben az operatív csoport nagy erőkkkel készült az 1989-es nyári szezonra, Magyarország a Romániából (Erdélyből) érkező menekültek helyzete miatt csatlakozott a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz. Ezzel vállalta, hogy befogadja a politikai menedékkérelmek kérését, akikkel szemben ezt követően nem érvényesíthető a kiadatás. A magyar–román viszony szempontjából és az erdélyi magyarokra tekintettel érthető és praktikus lépés – aligha végiggondoltan – az országba érkező keletnémet állampolgárok számára is új lehetőséget kínált. Ők pedig, mihamarabb értesültek róla, éltek is az alkalommal. A kérelem befogadásával viszont az illetékesek de facto elismerték volna, hogy az érintettet hazájában veszély fenyegeti, ami egy szövetséges, „baráti” ország esetében meglehetősen kényes diplomáciai helyzetet teremtett. Az egymást követő események következtében 1989 nyarára a Stasi egyre kevésbé tekintette „baráti” országnak Magyarországot, sőt 1989 szeptemberében formailag is az „ellenséges” kategóriába sorolta: lényegében szállásadó partnere kárára kémkedett. Eredeti rendeltetésén túl a magyarországi közhangulatról, politikai és gazdasági eseményekről számolt be, mintha csak „otthon” és nem egy másik ország területén tevékenykedett volna.

Ekkorra azonban a hatalmasra duzzasztott szervezet már a paralízis jezeit mutatta. Az apparátus képtelen volt lépést tartani az eseményekkel. A „meghosszabbított fal” minden egyes eleme egymásra épült, a rendszer csak egységes struktúrában működött, egy részecske meghibásodása a gépezetet teljes vertikumát veszélyeztette bénulással. A professzionálisan, a katonai drill szerint kialakított struktúra működési elvei nem tettek lehetővé alternatív eljárás módokat, a protokoll egy megcsontosodott mechanizmushoz igazodott, az előre nem kalkulált események azonnali logisztikai alulvezéreltséget okoztak. A politikai vezetés megbénult, a bürokratikus intézkedési rend nem adott módot rugalmas korrekciókra. A Sopron közelében élő „Maca” fedőnevű ügynök betegsége miatt az MfS például a diplomáciai postából értesült a páneurópai piknikről. Történeti szempontból nyilván nincs ok-okozati összefüggés „Maca” betegsége és a Fal leomlása között, a helyzet mégis jól érzékelteti az NDK által kínált alternatíva ingatagságát, az állampolgárai ellenőrzésére és terrorizálására épülő állam banális sérülékenységét.

A keletnémet titkosszolgálat külhoni penetrációjának Slachta Krisztina által feltárt magyarországi fejezete messze túlmutat a „Stasi Magyarországon” történetén. Nem „pusztán” precíz, pazar forrásbázist felvonultató, szórakoztató és megdöbbentő esetekkel illusztrált történeti tabló. A politika- és a társadalomtörténeti közelítés komplementer érvényesítése a Stasi megfigyeltjeit történetformáló szereplőként kelti életre. Az iratokból két – az NSZK-val együtt három – ország viszonyának módosulása, nemzetközi kapcsolataik és törekvéseik divergenciája is felsejlik. Az elágazások, összefonódások és kereszteződések történetének érzékeltetésével pedig a transznacionális történetírás módszertani kihívásaira is választ kínál.

Bánkuti Gábor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bánkuti Gábor PhD, egyetemi docens

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Bartha Ákos PhD, posztdoktor kutató

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bobay Orsolya doktorjelölt

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest

Deák Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Domaniczky Endre PhD, miniszteri tanácsadó

Igazságügyi Minisztérium, Budapest

Kádár Zsófia tudományos segédmunkatárs

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Kálnoki-Gyöngyössy Márton PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Molnár Péter kandidátus, egyetemi adjunktus

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Németh György levéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Perényi Károly PhD-hallgató
DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Székely Tamás PhD-hallgató
PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Szilágyi Márton az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Szokola László egyetemi hallgató
KRE BTK – ELTE BTK, Budapest

Turbucz Dávid PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Vaderna Gábor PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Velkey Ferenc kandidátus, egyetemi docens
DE Történelmi Intézet, Debrecen

Völgyesi Orsolya PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

CONFERENCE ON THE 150TH ANNIVERSARY OF COUNT EMIL DESSEWFFY'S BIRTH

- Gábor Vaderna*: The Dessewffy Family. Three Directions of Hungarian Conservatism... 481
- Orsolya Völgyesi*: Count Emil Dessewffy at the Hungarian Diet of 1843–44 499
- Ferenc Vélkey*: István Széchenyi and Emil Dessewffy:
A Friendly and Political Alliance and Its Test in the Reform Era 513
- Márton Szilágyi*: A National Cause: The Funeral of Mihály Vörösmarty 537
- Ágnes Deák*: Emil Dessewffy in a New Type of Mediator Role 1860–1861 549

ARTICLES

- Péter Molnár*: The Origins of Hungarian Serfdom According to Simon of Kéza:
Possibilities and Dead Ends of Interpretation (Part 1)..... 575
- Márton Gyöngyössi*: Imre Szerencsés, the Legendary Vice-Treasurer of King Lajos II,
and the Moneta Nova 607
- Ákos Bartha*: From the Racist Party to National Radicalism:
Endre Bajcsy-Zsilinszky 1926-1931 (Part 2) 645

CHRONICLE

- Zsófia Kádár*: Multifunktionale Dienstleister. Frühneuzeitliche Bruderschaften
in Zentraleuropa. Conference Report. Salzburg, 23-25 February 2017..... 677

BOOK REVIEWS

- Sudár Balázs et al. (szerk.): Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés
(*Károly Perényi*)..... 685
- Béli Gábor*: Városi szokásjog az Ars Notaria alapján
(*Endre Domaniczky*)..... 688

<i>Stanisław A. Sroka: A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal</i> (<i>László Szokola</i>).....	689
Tóth Gergely (szerk.): Clio Inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról (<i>Orsolya Bobay</i>)	692
<i>Kövári László: Erdély 1848–1849-ben</i> (<i>György Németh</i>)	695
<i>Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete</i> (<i>Dávid Turbucz</i>).....	698
Feitl István (szerk.): Parlamenti választási kampányok Magyarországon (<i>Tamás Székely</i>).....	701
<i>Slachta Krisztina: Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990</i> (<i>Gábor Bánkuti</i>)	704